

№ 1011

НАУЧНЫЕ ЗАПИСКИ  
КИЕВСКОГО ИНСТИТУТА  
НАРОДНОГО ХОЗЯЙСТВА  
Т. VIII

SCHRIFTEN DES  
KIEWER INSTITUTS  
FÜR VOLKSWIRTSCHAFT  
Bd. VIII.

*Научные записки*  
**1917**

*To Prof. Flugel  
with compliments  
from the Institute*

# НАУКОВІ ЗАПИСКИ

## КИЇВСЬКОГО

### ІНСТИТУТУ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА

Т. VIII.

**1927**

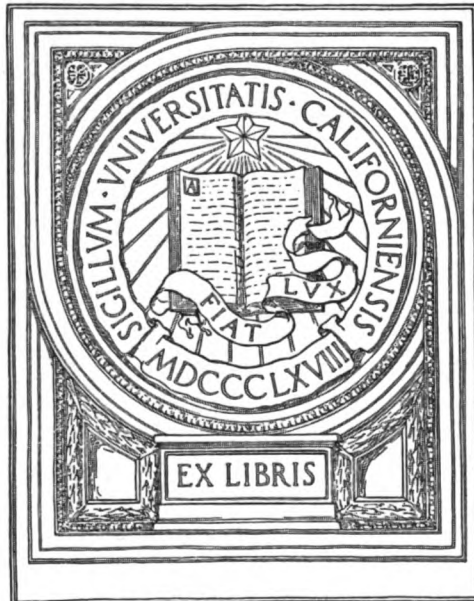
UNIVERSITY OF CALIFORNIA  
JUL 24 1939  
LIBRARY

8 3 100 885  
UC-NRLF



КИЇВ — 1927

EXCHANGE



EX LIBRIS









НАУЧНЫЕ ЗАПИСКИ  
КИЕВСКОГО ИНСТИТУТА  
НАРОДНОГО ХОЗЯЙСТВА  
Т. VIII

SCHRIFTEN DES  
KIEWER INSTITUTS  
FÜR VOLKSWIRTSCHAFT  
Bd. VIII.

1917

**НАУКОВІ ЗАПИСКИ**  
**КИЇВСЬКОГО**  
**ІНСТИТУТУ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА**

Т. VIII.

1927

КИЇВ — 1927

**EXCHANGE**

Держтрест „Київ-Друк“, з 4-ої друк. вул. Воровського, № 42. Київ. Окрліт № 3541. Зам. № 4825 — 500.
--

NO. 1000  
ANNOUNCED

HC337  
U6K55  
v.8

## Київський Інститут Народнього Господарства за роки 1917—1927.

Року 1906, у вересні місяці, були засновані „Вищі Комерційні Курси“. Року 1908, вони були реорганізовані в Київський Комерційний Інститут. Року 1912 Інститут здобув статут, що надав йому організацію вищих шкільних закладів, зо всіма належними правами.

Після цього почався жвавий зріст Інституту, незабаром, одначе, затриманий імперіялістичною війною. Року 1914-го, уже під грім гармат, спішно кінчали будівлю Інституту, яка зросла у величезний багатоповерховий будинок, що зайняв увесь квартал при Бульварі, від Нестеровської вул. до Пироговської.

Протягом світової війни Інститут, не вважаючи не тяжкі військові умови, а зокрема на тимчасову евакуацію до Саратова (1915/16 р.), успішно продовжує свою роботу по задоволенню державних потреб в робітниках народнього господарства, але, зрозуміло, міцнішому його розвитку було поставлено межу економікою військового часу.

Жовтнева Революція, а потім громадянська війна, зо всіма її змінами влад у Києві остаточно довела, що Інститут переіменований в липні місяці року 1920-го в Інститут Соціально Економічних Наук, а у вересні того-ж року, в Інститут Народнього Господарства, з наданням йому року 1925-го ім. Є. БОІІ, являється ВІІШ'ом,—що зберіг в основі свою попередню природу, як вповні життьову, так цілком відповідну суцастності.

Дійсно, прослідкувавши історію Інституту з моменту його зародження, з 1906 до жовтня 1927 р.р., бачимо, що він безупинно шукає нових і нових шляхів сполуки науки з життям та життя з наукою і намагається підходити до питаннів підготовки робітників народнього господарства, виходячи тільки з реальних основ. В цьому напрямкові Інститутіві до жовтня року 1917-го доводилось витратити багато енергії та дипломатії, щоб перемогти владу (її верхи), в її поглядах на небажаність такої реалістичної освітньої діяльності Інституту, який вважали, без сумніву, за найбільш революційно влаштований червоний Інститут. Інститут розумів свої завдання життьові так, що кадр педперсоналу повинен заповнюватись не теоретиками, а практичними діячами, котрі приносили б сьогоднішній

М170990



свій досвід безпосередньо до аудиторії. З другого боку, часто особи з революційними поглядами на викладання, що примушені були із за цього залишити інші шкільні заклади, знаходили собі притулок в Інституті і проводили тут траншеї до ґрунту нової школи. Жовтень знищив всі ці суперечності та, знайшовши занадто сприятливий ґрунт в Інституті, протягом 10-ти років утворив з Комерційного Інституту Інститут Народного Господарства, що тепер вважається за один із перших ВИШ'ів на Україні. Та це здобуто було не одразу, і за десятиріччя Інститут пережив не одну реорганізацію, і часто в один рік два-три рази міняли план навчання. До такого безперервного перебудовування спричинилось довге революційне оформлення СРСР в процесі громадянської війни, економічна руїна та намагання знайти найудатніші схеми будови Інституту, згідно з сучасним життєвим попитом країни.

Оскільки за даного періоду діяльність Інституту відповідає, як і раніш вимогам життя, видно з того, що особи, які закінчують його, посідають відповідальні посади в державних установах не тільки України, але і всього Союзу, і вимоги на них постійно одержуються од господарчих органів всіх Союзних Республік, і азійських і європейських, що шукають добре підготовлених робітників по народньому господарству.

Щоб мати певне уявління що до історії Інституту треба освітлити той тяжкий шлях, який пройшов Інститут за останнє десятиріччя.

**Керування** Інститутом керували, згідно зі статутом року 1912, Інститутом. Пеклувальна Рада, Ректор, Правління Інституту та Факультетські Зібрання. Цю структуру підчас прибуття Радвлади до Києву (грудень року 1918) було замінено в квітні року 1919 так: Посаду Ректора було скасовано і на чолу Інституту настановлено комісара та, крім того, заведено низку колегій: Наукову Раду, Науково-Шкільну Раду, Факультетські Ради, Освітню Раду, Господарчий Комітет. Підчас приходу Денікіна до Києва (серпень міс. 1919), було відновлено попередню організацію Ректорату, але з поверненням через де-кільки місяців Радвлади (грудень 1919 р.) було заведено в січні року 1920-го, по другоразовому скасуванню Ректорату, такі організації: Зібрання Об'єднаних Президій Факультетських Рад, Факультетські Зібрання та Господарчий Комітет.

У березні року 1920-го діяльність Інституту (так званого тоді ще Комерційного) та Інституту Політехнічного стала об'єднувати Загальна Президія Наукових Рад, утворюючи цим спільний „Інститут Народного Господарства“, причому було заведено 3-х річний курс навчання, але ця реформа об'єднаних Інститутів фактично не була здійснена і далі не розвинулась, через те що у травні поляки опанували були на один місяць Київ. Народа педперсонала та студентів Інституту ухвалила тоді організувати Тимчасове Правління Інституту

(п'ятьорку) із 2-х педагогів і 2-х студентів (із кожного факультету по одному) та голови-професора.

Як повернулась Радвлада було встановлено Зібрання Об'єднаних президій Факультетських Рад, Факультетські Зібрання та Господарчий Комітет. У вересні року 1920-го Господарчий Комітет було реорганізовано в Правління, причому Голову його вважали на Голову Зібрання Об'єднаних Президій. Ця організація існувала до квітня 1921 року.

Починаючи з лютого року 1921-го було призначено до Інституту Окремого-Уповноваженого од Управління Вищих Шкільних Закладів України, якому було надано уповноваження політичного комісара. У березні в Інституті було засновано Навчально-Контрольну Комісію Організованого Студентства, до обов'язків якої входила і мілітаризація студентів.

Нову реорганізацію, дуже важливу, переведено в квітні місяці року 1921-го.

Ця реорганізація мала таке значіння: що перш а-ніж Голов-профосвіта виробить загальне положення про Інститут, управління Інститутом покладалося на Ректора, Проректора по навчальній частині, Проректора по госп. частині та на Тимчасову Раду. Навчальна Контрольна Комісія та Факультетські Ради залишилися, причому названа Комісія підлягала Ректорові.

В серпні місяці року 1921-го Інститут було знову реорганізовано (згідно з Тимчасовим Положенням про Управління Вищими Шкільними Зкладами України) так: 1) Ректор, Проректор і Політ-комісар; 2) Бюро (яке замінило Тимчасову Раду); 3) Комісія по Заміщенню Навчительських Вакансій; 4) Навчально-Контрольна Комісія; 5) Центральна Комісія Фахівців; 6) Факультетські Ради та Факультетські Комісії фахівців; 7) Комісія по Соціальному Забезпеченню Студентів і 8) Центральний Загально-Студенський Колектив та Студком при факультетах.

У травні року 1922 було поновлено Навчально-Контрольну Комісію.

В-осени року 1922 структура Управління залишалась попередньою, але скасовано Центральна Комісія Фахівців.

В році 1923, у травні місяці, було скасовано Студком, вважаючи на утворення Профсекретаріату.

Профсекретаріат розподілявся на такі відділи: Секретаріат (Орг-відділ), Культвідділ, Економвідділ та Академвідділ. В літку цього ж року він оформив профосередки (кількістю 19), до нього входило 65% загальної кількості студентів (тимчасом, як попередній Студком мав лише 45% студентства).

Бюро Осередку організувало в-осени 1923 року партійні колективи на факультетах та комфракції при студенських організаціях (в Інституті рахувалось тоді 209 комуністів, кандидатів та комсомольців).

Весною року 1924 було складено нового проєкта реорганізації Інституту для того, щоб перенести всю увагу адміністративно-акаде-

мічного життя (засобами знищеної факультетської організації) на первісний його осередок—Предметні Комісії, які весною року 1924 підлягали реорганізації з доданням до них однородних дисциплін, в зв'язку з тим, що вони з'єднані з допоміжними навчальними установами—кабінетами, лабораторіями—(наприклад, на Соціально-Економічному факультеті сталося таким чином дев'ять Предметових Комісій, а тимчасом в-осени року 1924 їх було лише п'ять). В 1923/24 р. діяльність Предметових Комісій мала випадковий характер, зважаючи на те, що Комісії не мали прав і не були зв'язані з єдиним академічним життям Інституту—Бюром Інституту. Однак Факультетські Комісії залишились, а діяльність Предметових Комісій зміцнювалась, і це останнє зокрема виявилось в наступних роках.

В році 1924/25 Правління Інституту складалося з Правління, Академради (навчальна частина) та Академбюра. Академрада складалася із завідуючих циклами (попередні факультети та їх комісії не існували), голови всіх Предметових Комісій та персонально запрошених професорів. Ректор стояв на чолі Правління, Академбюра і Академради. Академбюро складалося з Президії Академради та безпосередньо відало Предметовими Комісіями.

На чолі Інституту були такі ректори (з 1920 р. до квітня 1921 р. в характері голів):

З січня 1917 року до Жовтневої Революції—проф. М. В. Довнар-Запольський (2½ міс.), П. Р. Сльозкин (7 міс.). Після Жовтневої Революції: проф. К. Г. Воблий (4 міс.), Рада Комісарів Вищих Навчальних Установ (в Інституті Комісар—тов. Будний—4½ міс.), проф. П. Р. Сльозкин (5 міс.), В. В. Дубяньський (3 міс.), Р. М. Орженський (3 міс.), М. І. Мітіліно (3 роки, 3 міс.), С. А. Посвольський (1 рік ½ міс.), С. С. Каган (1 рік 10½ міс.), М. Л. Баран (1 рік 6 міс. і з 16 лютого 1927 року О. О. Карпеко (с. т. до X роковин Жовтня, 8½ міс.).

**Навчальна структура.** На протязі 10-ти років Інститут без перерви провадив свою навчальну роботу за винятком декількох місяців (15 листопаду року 1918—1-го березня року 1919) боротьби Радвлади з Гетьманом та Директорією.

Року 1917 Інститут мав 2 відділи: Економічний та Комерційно-Технічний.

В 1918 році ці відділи було реорганізовано у факультети. Економічний факультет було поділено на підвідділи: Земсько-Міський, Страховий, Банковий та Педагогічний. Але намагання наблизити виклад до умов пережитого моменту произвело до реорганізації всього викладання в бік поширення, і на початку року 1920 Економічний факультет було поділено на 6 циклів: Основний, Кооперативний, Консультно-Торговельний, Фінансовий, по Організації та Охороні Праці, Статистичний.



Наприкінці року 1920 (жовтень) Київський Кооперативний Інститут ім. Туган-Барановського було сполучено с КІНГ'ом, через що цикл Кооперативний і було перетворено на окремий Кооперативний факультет. Тоді ж цикл Консульсько-Торговельний перейшов до Інституту Зовнішніх Зносин (у той час реорганізований із Близько-Східного Інст.) Кінець-кінцем в 1920-1921 навч. р. Соціально-Економічний факультет мав такі відділи (цикли): Економічний, Кошторисно-Обліковий та Статистичний (в стадії організації).

Комерційно-Технічний факультет на 3-му курсі мав первісно лише підвідділ залізничний, але в 1918/19 навч. р. організовано 4 відділи: Товарознавства, Промисловости, Торговельний та Залізничної Експлоатації. Весною року 1920 факультет було поділено на три відділи: Товарознавчо-Технологічний, Торговельно-Промисловий (з циклами на 3-му курсі: Виробничо-Промисловий, Обмінно-Розподільчий) та Залізнично-Експлоатаційний (з циклами на 3-му курсі: Залізничного Господарства, Комерційної Експлоатації Залізниць, Технічної Експлоатації Залізниць). У липні 1920 року Залізничний відділ було реорганізовано в самостійний Залізничний факультет врешті приєднання до КІНГ'у факультета Київського Народного Університета— Політехнікума. Відділи ж Товарознавчо-Технологічний та Торговельно-Промисловий в році 1921-му було реорганізовано в Товаровиробничий-Розподільний (зо спеціальностями на 3-му курсі по мірошництву-крупорущництву, шкірництву та миловарному виробництву) і Промисловий (Операційно-Господарчий). Таким чином в акад. році 1920/21 в Інституті були такі факультети: Соціально-Економічний факультет, Комерційно-Технічний факультет, Кооперативний факультет та Залізнично-Експлоатаційний факультет.

Реформу року 1920 було переведено пристосовуючись до 3-х річного терміну навчання, замість попередніх 4-х років. Але, протягом року 1921 продовжувались глибокі реформи, так по адміністративній, як і по академічній частині Інституту, і на початку років 1921-22 Інститут мав такі 8 факультетів: 1) Основний (Грунтовний) факультет, (себ-то 1-й курс загальний, підготовчий), 2) Соціально-Економічний факультет (з відділами: Економічним, Кошторисно Обліковим і Статистичним, що тоді перебував в стадії організації), 3) Соціально-Юридичний факультет (з відділами Судовим та Адміністративним), 4) Господарчо-Технічний факультет (з відділами: Промисловим та Товарознавчим), 5) Транспорту та З'вязку (з відділами: Залізнично-Експлоатаційним і в стадії організації—Авто-Гужеvim, Водяним та Авіаційним), 6) Кооперативний факультет, 7) Педагогічний факультет (не було здійснено), 8) факультет Зовнішніх-Економічних Зносин (не було здійснено).

У травні року 1922 Кооперативний факультет було реорганізовано в самостійний Кооперативний Технікум, так що в середині року 1922 Інститут фактично мав лише 5 факультетів.

Проте, влітку року 1922 було засновано при Інституті літні 3-х місячні Підготовчі Тимчасові Курси, щоб підготовувати до іспитів на 1-й курс КІНГ'у. Ці курси входили у структуру Інституту, а за ідеєю фактично служили заміною Основного факультету.

Тимчасове Положення про Управління ВИШ'ами України було покладено в основу дальшої діяльності Інституту.

Осінь року 1922 була новим періодом реорганізації навчального життя. Навчальні плани та програми перероблювались згідно з вимогами сучасності. Інститут мав такі факультети: 1) Основний факультет; 2) Соціально-Економічний факультет (з року 1923 під назвою Господарчо Організаційний факультет) з відділами: Соціально-Економічним, Фінансово-Обліковим та Статистичним, уже тоді здійсненим; 3) Господарчо-Технічний факультет з відділами: Промисловим і Товарознавчим; 4) Соціально-Правничий, (Юридичний) факультет з відділами: Судовим та Адміністраційним та 5) Факультет Шляхів Сполучення. В-осени року 1922, за досвідом літніх Підготовчих Тимчасових Курсів цього ж року, було приступлено до організації при Інституті постійного Робітничого факультету, який і було відкрито у лютому міс. року 1923 (при наявності 96 слухачів).

У листопаді-грудні, року 1922 Соціально-Економічний факультет було організовано в Господарчо-Організаційний факультет, а Соціально-Правничий з лютого року 1923 став працювати теж за новим планом під назвою Юридичного факультету. Таким чином, з початку року 1923, Інститут приступив до нормальної роботи за новою програмою та, проте, і вона незабаром виявилась несталою і не твердо проробленою. Літом, року 1923 Господарчо-Організаційний факультет (коли Соціально-Економічний факультет) в остаточному вигляді мав фактично таку структуру з такими відділами: Економічно-Педагогічним, Торговельним, Комунальним, Страховим, Фінансово-Обліковим і Статистичним. Але вже й тоді помічались на наступний навчальний рік можливості іншого комбінування відділів і зі скасуванням Педагогічного, себ-то нова реорганізація факультету.

У р. 1923-24 бачимо знову переіменований назад Соціально-Економічний факультет (але не Господарчо-Організаційний) з відділами: Торговельним (37 студ.), Комунальним (19), Фінансово-Обліковим (19) та Статистичним (4), звідси видно, що Торговельний відділ, як і завжди, був серед студентства найпопулярнішим, через те, що він розгортав ширші перспективи та гнучкість в майбутньому пристосуванні студентів до своєї праці. Рядом з лекційною системою було широко розвинуто практичні заняття, семінари (кількістю 13) та наукові гуртки.

Із інших факультетів існував Господарчо-Технічний, Експлоатації Шляхів та Юридичний, на якому Адміністративний відділ (на 3-му курсі), вважаючи на його непопулярність, не функціонував, але зате було заведено (крім Судового) Юрисконсультський відділ.

На початку року 1923-24 було встановлено 3-х річний термін навчання, зарахувальну систему замінено курсовою, поновлені певні екзаменаційні терміни. Навчальні плани, що їх було заведено з Центру з початку цього ж навчального року (1923-24) і розраховано, як сказано, на три роки, в найближчому часі виявилось, що повинні бути змінені. Так, на Господарчо-Технічному факультеті виявилось що треба сполучити два його відділи (Товарознавчо-Технологічний та Комерційно-Промисловий) в один. Факультет Експлоатації Шляхів перейшов в році 1923-24 з 2-х річного на встановлений 3-х річний курс навчання. Уже весною року 1924-го стали вироблювати новий план викладання, організаційно переносячи весь центр академічної роботи на Предметові Комісії, зміцнюючи їх значіння та намагаючись упростити плани навчання. Економічний факультет, як і інші, ще весною згаданого 1924 року виробив новий план викладання на наступний 1924-25 навчальний рік, звівши 50-ть предметів на 31, аби знищити тягар багатопредметовости. Факультет Експлоатації Шляхів, напр., скоротив кількість дисциплін із 49 до 29, а другі переніс з одного курсу на 2 й, щоб легше було проходити.

Тоді ж на Господарчо-Технічному факультеті було приступлено до організації дослідчої катедри Товарознавства, одначе, вже в ті часи стали доходити з Центру тривожливі чутки про необхідність перевести увесь Господарчо-Технічний факультет із КІНГ'у до КПІ.

Рік 1923-24 виявив що заняття на всіх факультетах стали наближатись до нормального, але вже тоді почувалась неможливість укласти шкільні плани в 3-х річний термін, як що справді дати студентам цілком закінчену освіту по кожному фахові. Того ж таки року відчувалась гостра шкода від безперервної реорганізації навчальних планів і змін у програмах дисциплін, а тому вироблювались проєкти операційних планів на цілих 3 роки вперед, але це все не мало певних наслідків.

В році 1924-25 факультети (Факультетські Комісії) реорганізуються в цикли (а цикли розпалися на підвідділи), причому навчальною частиною циклів відає Академрада та президія її—Академбюро, що їм безпосередньо підлягають Предметові Комісії.

На Економічному циклі (факультеті) вже не має Статистичного підвідділу „як малолюдного“, а замість Фінансово-Облікового сконструйовано відділ Планового Господарства.

Господарчо-Технічний цикл було реорганізовано в Промисловий зі зміцненням економіки (причому колишні відділи Промисловий та Товарознавчо-Технологічний було злито в одно ціле) з такими 7-ю фахами на 3-му році навчання: Мануфактурним, Цукровим, Шкіряним, Мирошництва, Силікатним, Ферментаційним та Синтетичним. Юридичний цикл залишився з відділами Судовим та попереднім Адміністраційним (який знову змінив Юрисконсультській). На решті факультет Експл. Шляхів було розподілено (з 2-го року) на два



відділи: 1) Залізничний і 2) Водяний та Місцевого Транспорту. П'ятьма факультетом лишився робітничий (Робфак), з 2-х річним терміном навчання.

Предметових Комісій було влаштовано 11: Соціально-Економічна, Планового Господарства, Державного Страхування, Публічного права, Торговельна, Приватного права, Фабрично-Заводська і Обробної Промисловісти, (засновано у листопаді року 1924), Товарознавчо-Технологічна, Транспортно-Технічна і, врешті, Транспортно-Експлуатаційна.

Отже вже в-осени року 1924 заведено нову структуру Інституту, нові методи викладання, нові функції Деканату, Предметових Комісій і т. ин. Одначе, семінарська метода викладання (перехід на неї було зроблено частково) з самого початку вже підлягала по всіх циклах двічі змінам та скороченням за браком коштів. Це й зрозуміло, тому-що вся система викладання Інституту з початку років 1924-25 мала перейти на лабораторно-семінарські вправи й успіх яких повинен бути залежати пропорційно од відпущених коштів, що їх одначе не вистачало.

В цьому році ще більш виявилось бажання мати кінець кінцем, певні навчальні плани на де-кільки років, тому що постійна і швидка зміна викладання псувала навчальне життя, обертаючи на вівець усю попередню роботу та викликала зокрема серед студентів безнадійне почуття, непевність і т. ин., при величезній непродуктивності що-до витрати праці, при вельми тяжких матеріяльних умовах існування, щоб засвоювати дисципліни, які так колейдоскопічно змінювались і яких треба було вивчати студентам. З другого боку і педагогічний персонал був утомлений безмірним складанням планів та програм і вже почав губити навчальну перспективу, позбавлений певної навчальної бази.

Академічний рік 1924-25 в загальному закінчився визнанням потреби глібше перевести в майбутньому в життя семінарський метод, але циклову систему було скасовано й вирішено повернутися знову до організації Факультетських Комісій. Семінарський метод був найбажаніший для студентів ніж лекції, але велика кількість груп, брак підручників, шкодили здійсненню цієї системи. Семінарський метод був найприємніший для студентів тому, що він звільняв їх од іспитів і, за браком книг та часу для студіювання дома або по бібліотеках (більшість студентів жило на персональні заробітки), він був єдиний засіб до де-якої міри засвоїти необхідні дисципліни.

В році 1924-25 існували також наукові студенські гуртки та семінари: Технологічний (149 чл.), Транспортний (240), НОП (86), Семінар Економічних Дослідів (40), Страховий гурток (15), Вищий Семінар Схознавства (100) та инш. Крім того, були громадсько-політичні: Доброхем (51 чл.), Лікнеп (278), Допомоги Жертвам Інтервенції (91), Модр (491), Тапук (62) та Друг Дітей (321).

В році 1925-26 Соціально Економічний факультет мав попередніх чотири відділи, а Промисловий факультет такі фахи: Мануфактурний Промисловий, Текстильний, Паперовий, Основної Хемії, Цукровий, Се-

ликатний, Шкіряний, Ферментаційний, Млинарний фах та Тютюновий. Юридичний (Правничий) факультет мав тільки Судовий відділ (Адміністративний знову виявив себе не життєвим), факультет Шляхів—лише Залізничний відділ.

В цьому році особливо вивчали питання нормалізації навчальної справи і замість 3-х річного терміну навчання, який існував з осені 1921 року, вироблювались проєкти, що до здійснення попереднього 4-х річного,—настирливо висунутого вимогами життя. На протязі зазначеного року працювали такі гуртки і семінари: Промислово-Технічний, Транспортний, Економічних Дослідів, НОП, Сходознавства та новий—Красзнавства.

Щож до лабораторно-семінарських вправ, то в цьому 1925-26 р. все міцнішала думка, що за сучасних умов економіки СРСР, вони не зможуть дати належного ефекту (брак книг і інших підручників, належних приміщень, велика кількість аудиторій, неоднакове знання студентів), і лекційний метод не тільки не можна вилучити із системи викладання, але навпаки йому доведеться дати місце більшого вжитку, що цілком відповідає режиму, який проводить держава в царині економії часу, коштів та раціоналізації виробництва. З другого боку остаточно повстала і друга думка: це необхідність підвищити екзаменаційні вимоги при вступі до Інституту тому, що підчас революційних подій зазначені вимоги були зведені до надто обмеженого мінімуму, щоб мати в стінах Інституту революційні пролетарські маси та осіб од землі та верстака, які, звичайно, здебільшого і мали обмежені знання. Нарешті, кількість осіб, що їх випускав Інститут, перевищувала потреби держави, а тому прийом до Інституту стали все більш скорочувати й обмежувати. В остаточному результаті, все це призвело до того, що дійсно з року 1926 стали вступати до Інституту підготовленіші слухачі (частково це явилось наслідком поліпшення роботи шкіл 1-го та 2-го ступеня, Робфаків та Курсів). Крім того, раніш (напр., в осені року 1922) відбувся прийом з розподілом місць по губернях, за командировками установ та класовими відзнаками, од Робфаків, при чому робітників та селян, що не скінчили Робфаків, приймали на основі встановленого для них загального мінімуму знань. Але за останні роки командировки втратили своє значіння і, наприкл., при прийомі поточного року 1927—їх вже не було, і прийом провадив Інститут за знаннями, але строго додержуючись % що до соціального походження.

Отже тепер Інститут до 10-тиріччя Жовтня зможе, маючи досить добрий і однорідно підготовлений прийом слухачів, проробити з ними належні дисципліни з 1-го ж триместру 1-го курсу.

**Навчально-допоміжні установи.** Інститут поростав навчально-допоміжними установами поступово, з самого початку свого існування, і на протязі останнього 10-тиріччя кількість їх значво збільшилась.

Не дивлячись на евакуацію до Саратова, революційні події, паливну кризу і инш., інвентар та стан шкільно-допоміжних установ

взагалі мали вигляд завдовольчий. Року 1921 Інститут нараховував 21 навчально-допоміжну установу, а саме: кабінет фінансово-економічних навчаннів, товарознавства, статистики, економічної географії, організації охорони праці, соціології і права, кабінет економії народного споживання, економії сільського трудового господарства, кабінет семінару економічних дослідів, аналітичну лабораторію, хемічний лекційний кабінет, технологічну лабораторію, фізичний кабінет, геологічний, гірно-заводської справи, сільсько-господарчу лабораторію, залізничний кабінет, лабораторію волокняних речовин, лабораторію загальної біології, музей товарознавства та бібліотеку.

Назви цих установ часто змінювались, їх реорганізували, зливали й знову утворювали, але взагалі їх кількість залишалася попередньою.

Так, в першій половині року 1923 бачимо Марксівський Семінар, Кабінет Комунального Господарства, але загальна кількість навчально-допоміжних установ лишається 21. Кабінет Комунального Господарства являється одною із найстаріjších за дореволюційного часу допоміжних установ і в свій час він носив назву Земсько-Міського Кабінету, бо його утворили були земські й міські діячі.

В осени року 1923 нараховувалось, одначе, 25 кабінетів і лабораторій і було на думці відкрити ще 3 нових кабінети та електрико-технічну лабораторію, Кабінет Наукової Організації Праці (перебував тоді в організаційній стадії).

В році 1924 Кабінет Фінансово-Економічних Навчаннів було переіменовано в Плановий і організовано Ленінський Кабінет, в році 1925—Кабінет Схodosнавства та весною того ж року Марксівський Семінар. Із Марксівського Семінару виросла обширна Дослідча Катедра, що її урочисто було відкрито в 1926 році в будинкові КІНГ'у, і незабаром виділено у самостійну установу з власним приміщенням.

Кожний кабінет і лабораторія мають свої бібліотеки, але, звичайно, центрально-інститутська Фундаментальна Бібліотека являється основою книжних багатств Інституту.

В році 1914 Фундаментальна Бібліотека нараховувала 25 тис. томів, у року 1921—більш за 60 тис., а на 1-е жовтня 1927 р.—більш за 68 тис., себ-то за 6 років бібліотеку збільшено лише на 8 тис. томів. Але за такого кволого одержання книжок, порівнюючи з довійським часом, ми все ж таки бачимо за останні роки безсумнівний зріст одержаннів. Так, в році 1915/16 одержано до 10 тис. томів, в році 1919/20 тільки 355, але в році 1920/2.—638, в році 1921/22—367, в році 1922/23—1052, в році 1923/24—1356, в році 1924/25—1409, 1925/26—2051 і на решті року 1926/27—2413.

Крім Фундаментальної Бібліотеки, є книгосховища при кабінетах і лабораторіях, кількістю 14 бібліотек, в яких р. 1925/26 налічували 52 тис. книг, при 68 тис. томах у Фундаментальній Бібліотеці, себ-то Інститут мав разом в цьому році до 119 тис. томів.



Книги одержуються дуже кволо (за браком відповідних коштів) і випадково (даремно від установ).

Важливо підкреслити, що вже року 1922 річний попит на книгу перевищував довійськовий попит: по Фундаментальній Бібліотеці року 1914 було 36 тис. вимог, року 1922—43 тис., року 1923/24—89 тис., р. 1925/26—110 тис., р. 1926/27—165 тис. Це пояснюється неможливістю для студента набувати для персонального домашнього користування книги, переважно навчального характеру.

Що торкається дослідчих катедр, то клопотання про них даремно підносились протягом всієї діяльності Інституту. Так, в жовтні року 1921 було складено проекта про затвердження дослідчої катедри; у лютому місяці року 1922 було піднесено питання про затвердження таких катедр (з секціями): теретичної економіки, прикладної економіки, статистики, права, до досліду продуктів добувної промисловости,—обробної промисловости і нарешті по транспорту і зв'язку.

За минуле 10-тиріччя Інститут видавав журналу. Останній примірник „Вісти Київського Комерційного Інституту“ вийшов в 1919 році під ч. 33, але вже року 1922 Інститут, мав на думці в найближчий час приступити до видання вістей під редагуванням професора П. Л. Кованько. Кінець-кінцем, це здійснено завдяки енергії професорів В. Г. Шапошнікова і М. І. Мітіліно, і в році 1923 було видано 1-ше число академічного видання „Наукові Записки Київського Інституту Народного Господарства“ під назвою „Техніка, Економіка та Право“. Це безумовно є величезна заслуга Інституту через те, що не один із ВИШ'ів Київщини тоді не зміг видавати такого великого за наших часів журналу, як це зробив КІНГ.

Також за допомогою КІНГ'у було видано в році 1925 перший на Україні спеціальний збірник „Сходознавство“, що його призначено працям Вищого Семінару Сходознавства, під керівництвом професора Б. Г. Курца, причому було ухвалено продовжувати це видання під егідою Інституту.

Питання про видання підручників, конспектів та програм, для полегшення студентства, було теж поставлено на порядок денний, але це не змогло бути переведено в життя, бо небуло відповідних коштів.

**Фінансовий стан.** З року 1917 Інститут, як і раніш, існував на суми, що їх брали за право навчання, на кошти, що їх відпускали громадські організації і на суми, що їх давала влада на дорожнечу (без повернення). Лише з 1919 року Інститут одержує від влади позику повністю, яка б могла покрити основні статті видатків. За Радянської Влади платню за право навчання було спочатку скасовано, і Інститут мусів одержувати суми на утримання лише від держави, що сама потребувала коштів і мусіла витратити всі кошти на боротьбу з ворогами. Таким чином фінансовий стан Інституту, надірваний ще до року 1917 імперіялістичною війною, евакуацією до Саратова і назад в році 1915/16, великими призовами сту-

дентів до армії, що зменшувало суми за право навчання, ще більше був надірван революційними подіями та змінами влад у Києві.

Виплату утримання службовцям Інституту переводили з року 1918 з надбавкою на дорожнечу, з року 1920 при Радвладі сама платня щомісяця збільшувалася, в зв'язку з зниженням цінності грошей, причому саму виплату провадили з затриманням і гроші виплачували несповна. Так, в осени року 1921 Інститут мав змогу виплачувати утримання службовцям в розмірі 14% належної суми, весною року 1922—9%, влітку року 1922—17%. Таким чином службовці року 1922 не додержували взагалі 50% утримання. Педагогічний персонал повинен був здобувати кошти для життя на стороні. Радянська Влада завела для всіх службовців пайкове харчування замість утримання, яке в 1922 році з кожним місяцем скорочувалось. Хоча з року 1921 викладачі стали одержувати значний академічний пайок, який за тих голодних років багато допомагав, але року 1922 він став дуже незначний і розподілявся неакуратно. Але ще тяжче жити було співробітникам технічного персоналу. Взагалі фінансовий стан Інституту в році 1922 був найкритичніший. Ні разу ще так згубно не порушувалося життя Інституту, од самого початку його існування, за винятком часу облоги та штурму Києва. Вважаючи на те, що заборгованість Губпрофосвіти персональному складові Інституту зростала, це спонукало державу перейти на господарчий розрахунок, що й було здійснено в травні року 1922. І, ось, тоді знову почали брати гроші за право навчання, які повертали на утримання персонального складу і на господарчі видатки Інституту. За тих часів це було великою підмогою, порівнюючи з тими невеликими сумами, що їх була відпустила Губпрофосвіта (за вересень—грудень року 1922 Губпрофосвіта відпустила була Інституту разом 4,4 милиона карб., а студенські внески склали за той же період 8 милиона карб.), і це відразу поліпшило стан Інституту, який негайно приступив до невідкладних ремонтів, і в осени зазначеного 1922 року Інститут вже міг за нормальніших умов розпочати роботу. Але суми за право навчання та ті, що їх було відпустила Губпрофосвіта, були майже недостатні, і Інститут ще в році 1921 приступив до утворення власної економічної бази у вигляді оренди державних підприємств, себ-то: млина, 300 дес. землі та будинків. Але наприкінці прийшлося відмовитись від цієї ідеї, через те, що Інститут не мав коштів для обороту і лише керування будинками змогло розвинути міцнішу господарчу базу, яка окупає себе та існує й тепер в 10-тиріччя.

В році 1923 Інститут продовжував жити на кошти Головпрофосвіти, платні за право навчання, а також одержавні од різних організацій (як це бувало й до війни), напр., Цукротрест, Сільсоюз та инш. Одначе, в осени року 1923 Інститут відчув острій брак коштів. Платня за право навчання надходила неакуратно та була занадто мала для того, щоб можна було нею покрити видатки, а Центр від-

пускав як і в попередньому дуже обмежені кошти. А проте влітку року 1923 паливна система, що була зовсім зіпсована, було розібрано і зроблено капітальний ремонт. В році 1924 було переведено капітальний зовнішній і внутрішній ремонт, і стіни Інституту були пофарбовані.

Одначе, не дивлячись на те, що фінансова система держави поліпшала і це дозволяло покращати стан Інституту, порівнюючи з минулим, але аж до 1927 року хибі не були усунуті.

За роки 1925/26, напр., прибуток Інституту був 366 тис. крб., а видаток 403 тис. крб., Тепер платня за право навчання, порівнюючи з коштами, що їх відпускає держава, значно менша.

Одначе, обмеженість державних коштів примушує Інститут вести строгу економію та будувати своє шкільне життя в межах встановленого бюджету, через що різні заходи для поліпшення викладання не можуть бути здійснені.

Переходячи до огляду службового та студенського складу, бачимо, що в ньому зайшли за 10-тиріччя глибокі зміни. Із попереднього навчального персоналу залишилися деякі особи: одні вмерли, другі подалися працювати до інших Республік. В значній мірі склад навчителів поповнився партійними робітниками та кандидатами, які тут в стінах Інституту одержали тим самим можливість підготуватися до червоної професури для заміни старої. Теж саме треба сказати про студентство, яке своїми настроями дуже відрізняється од старого. Коли раніш студентство було виразно опозиційне проти царської влади і це виявлялось в постійних страйках та сутичках, то тепер бачимо повну згоду студентства з вищими органами, тому що сучасне студентство перебуває під керівництвом студентів партійців, кандидатів та комсомольців. Склад студентства дуже змінився в роках 1922 і 1923 через систематичні закінчення, неможливості продовжувати заняття і, нарешті, через перереєстрації. Приймання до Інституту, як було вище зазначено, провадилось по командировках партійних професійних організацій і комнезамів. Таким чином уже в осени року 1922 було влито до Інституту велику кількість пролетарського студентства, а року 1923 ще більш, при загальнім прийомі на Основний факультет 551 чол. плюс 74 умовників. Певна річ, що спочатку це мало негативний характер—зниження рівня знаннів, бо пролетарські маси були позабавлені можливості дістати раніш відповідну підготовку до вищої школи, але, зате, вони досягли успіхів, проходячи курс навчання в Інституті. Оскільки було слабоприймання по знаннях, частково показують ті обставини, що на початку року 1923 було звільнено із Інституту за неуспішність (причини, крім недостатньої підготовки, дорожнеча життя в Києві, безробіття та велика плата за навчання)—620 чол. Отже залишилось в Інституті 1878 студентів плюс 74 умовники. Перереєстрація студентства в році 1922 тяглася дуже довго (з березня до червня), а потім

Персональний склад.

вона повторювалась, а в році 1924 теж була академічна чистка. Хоча ці чистки відірвали студентство од поточної роботи, відвідування лекцій та нервувало їх, вони мали той результат, що склад студентства поступово ставав однаковим. У квітні 1924 після багатьох реєстрацій виявилось, що робітничий склад студентів Інституту разом з Робфаком складає 17%, профспілчанського елементу 58%, комуністів та комсомольців 14%. При цьому комуністичне студентство дуже впливало на профспілчанське студентство, а на позапартійне кволо.

Нижче зазначені таблиці складу Інституту ясно показують його історію.

Порівнюючи ці цифри, бачимо, що за 10-тиріччя службовий персонал (табл. I) на січень 1917 р. збільшився на 31%, а на жовтень 1927 р. навіть зменшився (в 1916 р.—173 чол., в жовтні 1927 р.—162 чол.); студенський склад (табл. II) зменшився на цілих 84% (в 1917 р.—6000 чол., а в жовтні 1927 р. 963 чол. з Робфаком); себ-то навантаження на одного службовця не збільшилась, але зменшилась (в році 1917 на одного службовця приходилось—35 студ., в жовтні 1927 р.—тільки 6 студ.). За те збільшилась пропускна здібність Інституту із 176 чол.—1916 р. до 380 чол. 1927 р.

**I. Склад адміністраційно-педагогічного і технічного персоналу.**

Р О З Р Я Д	Р І К										
	1916	19:9	1920	1921	Січень 1922	Січень 1923	Січень 1924	Січень 1925	Січень 1926	Січень 1927	Жовтень 1927
Адміністрація та педперсонал.	79	83	86	155	150	121	155	147	163	138	100
Технічний персонал . . . . .	94	91	68	107	65	69	84	91	88	89	62
<b>Р а з о м . . . . .</b>	<b>173</b>	<b>174</b>	<b>154</b>	<b>262</b>	<b>215</b>	<b>2:0</b>	<b>254</b>	<b>251</b>	<b>253</b>	<b>227</b>	<b>162</b>

Збільшення в році 1921 пояснюється перетворенням Залізничного відділу на факультет і з'єднанням Кооперативного факультету. В році 1922 зменшення пояснюється скороченням технічного персоналу, а майже однакова кількість з 1921 р. педагогічного—організацією Основного та Соціально-Правничого факультетів. Зменшення в році 1923 викликано виділенням з Інституту влітку року 1922 Кооперативного факультету. У жовтні року 1927 налічували службового персоналу 162 чол., и велике зменшення його виникло через скорочення штатів в порядку режиму економії та є головніше, переведенням з початку 1927/8 уч. р. до Політехнічного Інституту з КНГ'у двох факультетів: Господарчо-Промислового та експлоатації Шляхів.

КИЇВСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА. XVII

Дані по факультетському загальному складові студентів за роки 1918—1927 показані в таблиці II, а склад студенства за 1923—1927 р. по національності, соціальному походженню, партійності та полу— в таблиці III.

II. Склад студенства по факультетах.

С І Ч Е Н Ь ФАКУЛЬТЕТ	1918	1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	Жовтня 1927
	Грунтовний, а з 1924 р. Робфак . . . . .	—	—	—	—	1.350	708	180	224	233	
Соц.-Екон. (Хоз.-Орган). Соц.-Правничий (Юри- дичний) . . . . .	1.926	3.101	3.872	857	473	251	347	428	519	503	472
Господ.-Техн. (Промисл.) Експлоатац. Шл (Тран- спорту та З'язку) . . . . .	475	904	1.740	649	331	427	517	318	407	340	—
Кооперативний . . . . .	—	—	—	348	223	240	366	298	323	270	—
	—	—	—	394	437	—	—	—	—	—	—
	2.401	4.005	5.612	2.248	3.058	1.878 (+ 74 умов.)	1.838	1.664	1.880	1.648	963
Скінчило:	178	137	—	34	273	—	—	—	268	—	380

III. Розподіл студентів за 1923—1927 р.р. в %/0.

С І Ч Е Н Ь ВІДЗНАКА	1923		1924		1926		1927		Жовт. 1927	
	Всі фак. без Робф.	Робфак	Всі фак. без Робф.	Робфак	Всі фак. без Робф.	Робфак	Всі фак. без Робф.	Робфак	Всі фак. без Робф.	Робфак
<b>Національність</b>										
Українців . . . . .	23	41	26	34	39	48	44	57	46	66
Росіян . . . . .	20	15	14	18	13	20	13	16	11	12
Євреїв . . . . .	56	42	59	45	45	29	40	22	40	17
Інших . . . . .	1	2	1	2	3	3	3	5	3	5
<b>Соціальн. походження</b>										
Робітників . . . . .	10	71	12	77	25	67	24	65	31	60
Селян . . . . .	25	18	9	13	12	26	16	30	23	35
Службовців . . . . .	65	11	79	10	53	7	49	5	40	5
Інших . . . . .	—	—	—	—	10	—	11	—	6	—
<b>По партійності</b>										
Комуністів і кандидатів . . . . .	6	26	5	37	17	54	20	51	29	51
КСМУ і кандид. . . . .	2	19	1	21	9	29	12	31	18	28
К. Н. С. . . . .	4	—	8	14	7	—	9	—	—	—
Позапартійних . . . . .	88	55	86	28	67	17	59	18	53	21
<b>По полу</b>										
Чоловіків . . . . .	85	87	89	87	89	90	89	91	87	92
Жінок . . . . .	15	13	11	13	11	10	11	9	13	8

Року 1917 рахувалося шість тисяч (6.000) студентів і зниження кількості їх в році 1918 до 2.401 пояснюється великим призовом до армії. Зменшення в році 1924 пояснюється теж великим призовом до



армії. В році 1922, крім того, на літніх 3-хмісячних Тимчасових Підготовчих Курсах було 371 чол., наприкінці ж курсів лише 179 через велику платню за навчання. В році 1923 велике зменшення пояснюється виділенням із Інституту ще в травні року 1922 Кооперативного факультету в самостійний Технікум, а також через велику чистку в літку р. 1922. В 1925 р. зменшення виникло теж через чистку (1924 р.). В жовтні 1927 р. велике зменшення було наслідком переведення з КІНГ'у до Київського Політехнічного Інституту факультета Госп.-Промислового та факультета Експлоатації Шляхів.

Вельми характерні дані III таблиці занадто цікаві, яскраво освітлюючи досягнення Інституту. Ці цифри свідчать, що Інститут з року в рік все більш і більш українізується, пролетаризується і робиться комуністичним, так що до 10-ої річниці Жовтня ці досягнення у загальному можна рахувати 40—50% до всього студенського складу Інституту. Хоча тут і не показані відповідні дані про педагогічний склад Інституту, але і серед нього треба констатувати великі політичні досягнення в зазначених напрямках.

Загальне Тяжке було життя за це 10-тиріччя, з'окрема в період життя пайка, холоду та браку світла. Влітку року 1921 Інститут Інституту. підніс клопотання, на випадок можливості припинення зимою освітлення міста, про відпуск гасу та ламп для освітлення Інституту. Інститут залишався без палива з розбитими вікнами через бомбардировки, з попсованими набоями стінками, зі стелями, що їх також було попсовано в де-кількох приміщеннях. Ще підчас війни цілий корпус, що виходить на Пирогівську вул., був зайнятий військовим відомством під етап, а потім тут була база полонених та біженців. Корпус цей було звільнено од них лише в осени року 1920 і приведено його в порядок для занять в році 1921.

Заняття вже влітку 1919 р. провадилися у день і у вечорі (за попередніх часів вони провадилися лише у день), що було переходовим моментом до повного переходу на вечірні заняття в осени року 1921. Цей перехід Інституту на вечірню роботу було викликано економічними умовами, які примусили студентів і професорів шукати собі роботи в державних установах, щоб підтримати своє існування, а ця робота в держустановах провадилася лише в денні години.

Вже 1919 р. відвідування лекцій студентами було дуже мале, але найгіршим роком для Інституту це був рік 1921/22, коли була не-своєчасна і занадто невелика платня педперсоналу та техперсоналу, приміщення залишались без опалу і частково було зруйноване, був брак навчальних матеріалів, і на початку року 1922 Інститут перебував у повному занепаді, а на весну року 1922 все навчання було зведено на нівець. Незабезпеченність така була велика, що окремі особи з педперсоналу проводили заняття і зарахування у себе дома, навіть організовували платні групи у самому Інституті.

Велика кількість службовців із технічного персоналу, з'окрема нижчого, здобували собі засоби до життя на стороні, причому ті, що мали зв'язок з селом, займались „торбарством“. Студенство теж було матеріально деморалізоване, багато з них перестали відвідувати Інститут, будучи примушені до цього тяжкими умовами життя і навіть покинули Київ.

Вважаючи на те, що склад студенства, через політичні та вищеназвані причини, являв собою різноманітну масу, в травні того ж 1922 року Навчально-Контрольна Комісія вела генеральну чистку по всіх напрямках, в результаті чого 800 чоловік було виключено із Інституту та багато „мертвих душ“.

Лише через загальну напруженість адміністрації, педагогічного персоналу та студентів явилась можливість підготуватись до наступного навчального року 1922/23, запастися паливом и пристосувати де-кілька приміщень до зимової роботи (в осени Інститут було частково відремонтовано). З'окрема варто уваги упорядкування парового опалення, яке протягом 3-х років не функціонувало. Упорядковано світлення і вставлено шибки, бо половина вікон були забиті диктом, а також було відремонтовано стелі, попсовані в де-кількох місцях. Було вжито відповідних заходів до знищення вохкості та шкідливого грибка, який міг би, при розповсюдженні, знищити весь будинок. Згаданий грибок був наслідком перебування в Інституті військового відомства.

Заняття провадилися що-вечора.

І, ось, коли в попередні роки почувався розклад та апатія в житті Інституту, то вже з осени року 1922 помічалось пожвавлення; велике відвідування, в порівнянні з минулим, як з боку студентів, так і навчителів (основний факультет 75%, решта факультетів 50%, що ж до лабораторії, то навіть на всі 100%).

Само студенство підбадьорилось, з'явилися студенські гуртки: три Марксівські, фізичний, технологічний, драматичний, хорівий, музичний та газетно-літературний. Студенські гуртки існували і раніш, напр., кооперативно-муніципальний гурток, який ще влітку року 1919 припинив своє існування. В році 1920 (жовтень) було засновано товариство для вивчення народнього господарства та права України (38 членів), і в році 1921 професори зачитали були цілу низку рефератів.

В році 1923 ще більш зміцнилась якість викладання і студенська робота в Інституті, але все ж таки ще було далеко до бажаного рівня. Брак необхідних навчальних підручників особливо гостро відчувався, а нові методи викладання (семінарські та лабораторні) кво-ло проникали в систему навчання.

Студенські організації почали розвивати велику самодіяльність. На весні року 1923 були організовані профосередки всіх спілок і загальний Профсекретаріят, який їх об'єднував; що ж до студкомів,

то вони були ліквідовані. Студенти, як і в попередньому, входили у всі установи Інституту і мали суто студенські організації: культуркомісію та касу взаємодопомоги. Осередок ВКПБ мав великий вплив на інститутське життя, але кількість окремих робітників — комуністів була незначна і повстало питання про їх збільшення. Студенство прийняло культурне шефство над III Відбудовною Організацією Народного Комісаріату Шляхів. В році 1925/26 и зараз Інститут має дві підшефні частини: Ленінська Кузня (кол. Південно-Західний Машинобудівельний завод) і Авіо-Городок. Впочатку осені року 1924 відбулася соціально-академічна перевірка, було введено для педперсоналу запис занять для того, щоб можна було перевірити їх відвідування. Також було приступлено до контролю занять студентів. В році 1924/25 відвідування лекцій студентами було значно вище середнього (напр., в осені на Соціально-Економічному циклові 30—60%), але відвідування педперсонала було значно більше (80%). З'окрема більший % відвідування студентами лежить на семінарських вправах, а кво­ліше на лекційних. З кожним роком навчання ставало серйознішим, і в згаданому році було піднесено клопотання про перехід занять на ранкові години, щоб, цим самим покращати академічну успішність, як це провадилось в дореволюційні часи. Одначе фактичний стан, в якому перебувала більшість професорів, викладачів та студентів, що були заняті службою по державних установах у день, вважаючи на їхню матеріальну незабезпеченість, не дав змоги здійснити вищезазначене і лише в дев'яту роковину Жовтня, восени року 1927, явилася змога здійснити цю мрію. Останне теж являється одним із серйозних досягнень Інституту за минулий період.

**Сучасне** Зараз (листопад 1927 р.) величезний на чотири по­становище верхи будинок Інституту доведено у всіх його частинах до КІНГу. повного ладу.

Інститут має 15 аудиторій, 15 кабінетів, 10 лабораторій, музеї, бібліотеку, колонну залу, театральну залу, клуб та чимало інших приміщень, з яких увесь нижній поверх по Пирогівській вулиці одведено для студенських організацій.

Матеріальна частина Інституту перебуває в такому стані, що всі найбільше насущні ремонти, потрібні для правильного функціонування Інституту, можуть бути переведені завчасу.

Взагалі, з зовнішнього і з внутрішнього боку Інституту робить досить гарне враження.

Зважаючи на те, що з осені 1927 р. Інститут цілком перейшов на вранішню роботу, в години вечірні інститутськими приміщеннями та навчально-допоміжними установами користуються, з оплатою по господарчому розрахункові, Народній Університет, Курси Східних Мов і Курси Робітничої Контрольної Інспекції.

Поточного шкільного року (1927/28) сам Інститут працює в меншому складі педперсоналу і слухачів, аніж минулих років,

і це пояснюється строгим переведенням цілевої установки, в результаті котрої факультети—Промисловий та Експлоатації Шляхів Сполучення відійшли до К. П. І., завданням якого є готувати власне інженерів та техніків, а не економістів.

Але КІНГ зберіг за собою керівництво по підготові промисловців-економістів, поширивши Економічний факультет (назва засвоєна Соціально-Економічним факультетом в 1926/7 уч. р.) новим ухилом Промисловим.

Особистий склад Інституту визначається теперечки до 100 педагогів і 963 студенти з Робфаком. В осени поточного 1927 року, відповідно до планового начала й виходячи з вимог держави, було оголошено прийом на факультети Економічний та Юридичний лише на 200 чоловіка, тим часом, як в осени року 1922-го прийому був на всі факультети в 1000 чол. На Робітничий факультет в осени 1927 року прийняли всього на 49 чоловіка.

Адміністративно-навчальна структура Інституту залишається торішньою: Правління (на чолі ректор проф. О. О. Карпека й проректор проф. М. І. Мігіліно), Факультетські Комісії (куди входять декани факультетів і президіуми Предметових Комісій) та Предметові Комісії. На Економічному факультеті 5 Предметових Комісій: і Загальноекономічна (колишня Планова), Промислова, Торговельна, Фінансова та Місцевого Господарства; на Юридичному факультеті — 2 Предметні Комісії: Приватного права й Публічного права.

В результаті реформ цього року навчальна частина показується в такому вигляді (листопад 1927 р.).

Інститут має три факультети: Робітничий, Економічний та Юридичний.

Економічний факультет з третього року навчання поділяється на чотири відділи (ухили): Промисловий, Торговельний, Фінансовий і Місцевого Господарства.

Самим заповненим є новий відділ—Промисловий, що перейняв пальму першества що до заповнення в Торговельного. Найменше притягає студентів відділ Місцевого Господарства (15 чол.). Студентам надається вільно вибирати собі відділи.

Юридичний факультет поділяється на четвертому році навчання на три відділи (ухили): Судовий, Адміністраційний та Господарчо-юрисконсультський. Но понеже з початку лише цього 1927/8 шкільного року заведено в Інституті чотирьохрічний термін навчання, а студенти III курсу 1926/7 навч. р. всіх факультетів скінчили Інститут по старій трьохрічній програмі (себ-то цього року був останній випуск трьохрічного курсу), то тепер на Юридичному (як і на Економічному) факультеті є перші три курси. Таким чином лише в наступному 1928/9 навч. році Інститут, не переводячи чергового випуску, матиме IV курс, як на Юридичному, так і на Економічному факультетах.

Що-до факультету Робітничого (Робфак), то він являється підготовчим для вступу на перший курс КІНГ'у, при чому всіх, хто з успіхом видержав Робфак, приймається без іспитів на перший курс обох факультетів КІНГ'у. Навчання на Робфакові, що перше було двохрічним, стало еще з 1926/7 навч. року трьохрічним, при чому Роб. фак. минулого ще року пощастило одразу zorganizувати третій курс.

Кількість навчально-допоміжних установ зменшилася цього року в звязку з відходом до Політехнічного Інституту факультету Експлоатації Шляхів зо своїми кабінетами, а саме: кабінетом електротехніки, кабінетом сигналізації й блоківки, кабінетом рухомого складу й тяги, кабінетом експлоатаційним, кабінетом водним та місцевого транспорту, і, нарешті, бібліотекою. Навчально-допоміжні ж установи колишнього Промислового факультету, з переходом його теж до КПІ, всі проте залишилися в Інституті, як потрібні йому для його нового Промислового відділу. Через те, коли минулого 1926/7 навч. року в Інституті лічилося 29 навчально-допоміжних установ, то в жовтні 1927/8 р. було 23 навчально-допоміжні установи, а саме: кабінети — Планового Господарства, Статистичний, Економгеографії (Світового Господарства), Держстрахування, Місцевого Господарства, Хеміко-лекційний, Геологічний, Торговознавства, Ноп, Економічний, Історично-Соціологічний, Приватного права, Публічного права; — лабораторії: Фізичних Методів Вироблення Товарів, Аналітичної Хемії, Технологічна, Сільсько-Господарська, Текстильного Товарознавства, Товарспрабована, Біологічна, Юридична Клініка; Фунд. Бібліотека КІНГ'у та Музей Товарознавства. Як що сюди додати zorganizування цього року, в звязку з воєнізацією ВИШ'ів, кабінету Військового й кабінету Стрілецького, то матимемо всього 25 допоміжних установ Інституту.



## Друковані праці

професорів та викладачів Київського Інституту Народного  
Господарства за 10 років (1917—1927<sup>1)</sup>).

Проф. Р. Н. Бабун.

1. Общее учение о праве и государстве. Харьков, 1925.
2. Загальна наука про право й державу. Х. 1927.
3. Історія інститутів права. Х. 1927.

Викл. Д. Є. Бованенко.

1. До історії політичної економії на Україні. Зап. ВУАН—Збірн. на пошану Д. І. Багалія. К. 1927.
2. Початки аграрного капіталізму на Україні Д. В. У. (друк.).
3. Політграмота, 1924. (Разом із С. Семко).

Викл. С. І. Борисенко.

1. Рецензія на час. „Криміналіст“. (Зап. Соц.-Екон. Від. УАН, т. I, 1923).
2. К вопросу об юридической природе самоуправления (Вестн. Сов. Юст. 1924, № 16).
3. Изгнание, как наказание по Угол. Код. УССР. (В. С. Юст., 1924, № 19).
4. Карний зміст потоку Рус. Правди. (Праці Ком. іст. зах.-рус. та укр. права при УАН, в. I, 1925).
5. Рецензія на працю проф. Лашенка: Лекції по іст. укр. права. (Праці Ком. зах.-рус. та укр. права, вип. II, 1926).
6. Рецензія на працю М. Косвена: „Преступление и наказание в догосударственном обществе“.
7. Рецензія на працю проф. Лашенка: „Литовський статут як джерело укр. права“.
8. Утворення професійної адвокатури в Лит.-рус. державі 15 стол. (Праці Комісії для виучув. західно-руського та укр. права при УАН, вип. III, 1927).
9. Національний характер Литовського статуту 1925 р. (часопис „Полямя“. Мінськ, 1927 р., кн. № 7, 2½ др. арк.).
10. Рецензія на працю Vetulani-Pozew w sere dniowieczniem prawie polskiem („Праці Комісії“ для виучув. зах.-руськ. та укр. права“. 1927, вип. III).
11. Рецензія на книгу Раковского—„Этиология преступности и вырождаемости“. (Еж. Сов. Юст. 1927 г., № 34).
12. Сільські суди в Радянській суд. системі (доповідь, чит. в Ком. для виучування Народного права на Україні при УАН, 1927 р.).
13. Самосуди над карними злочинцями в 1917 році (друк. в „Працях Комісії для виучув. Народного права на Україні“, вип. IV).
14. Програма для збиран. матеріялів з кримінально-процесуального авичаєвого права, (друк. в „Працях Ком. для виучув. нар. права“).
15. Наукове відрядж. від. УАН в серпні 1927 р. до Москви для праці в Москов. Дрєвлєхранилище, збирати архівні матеріяли за темою—Історія адвокатури на Україні та Білорусі.

<sup>1)</sup> Від Редакції. Спис праць, що його тут подається з метою виявити „наукову продукцію“ професорів та викладачів К. І. Н. Г. за десятиріччя революції, не є бібліографічний огляд: його складено на підставі відомостей, яких було подано самими професорами та викладачами до канцелярії Інституту.



Проф. В. І. Бошко.

1. К аграрному вопросу в России. „Гражданская правоспособность крестьян в области землевладения“. Киев, 1917.
  2. Гражданская земельная свобода крестьян. Киев, 1917, изд. 3-е.
  3. О том, сколько может и как должен получить крестьянин землю. Киев, 1917.
  4. Отделение церкви от государства. Киев, 1917, изд. 2-е.
  5. Жилищный вопрос. „Дома и поселки для служащих и рабочих“, Киев, 1917, изд. 3-е.
  6. Профессиональная организация. Киев, 1917.
  7. Индивидуализм и социализм в праве. Киев, 1918.
  8. Новое земельное законодательство на Украине. Киев, 1918.
  9. Право на существование. Киев, 1919.
  10. Право на труд и на полный продукт труда. Киев, 1921.
  11. Индивидуализм и социализм в праве. Киев, 1922.
  12. Очерки античного учения о праве и государстве. Киев, 1924.
  13. Очерки развития правовой мысли (от Хаммураби до Ленина). Юризд НКЮ, Харьков, 1925.
  14. Новая Турецкая конституция (критический очерк и перевод на русский язык этой конституции). „Вестник Советской Юстиции“, 1925, № 5.
  15. Алименты (философско-социологический очерк). В. С. Ю., 1926, № 22.
  16. Вопрос алиментарного права в новейшей германской литературе. В. С. Ю. 1927, № 1 (критический очерк).
  17. Вопрос алиментарного права в новейшей германской литературе. Библиографический очерк. В. С. Ю. 1927, № 13.
  18. Проект германского закона о внебрачных детях и об их усыновлении (перевод с немецкого). В. С. Ю. №№ 8, 9, 10. 1927.
  19. У истоков рабоче-профессионального движения в России (к 60-летию этого движения на Юго-Западных дорогах). „Железнодорожник“, 1926, № 10.
  20. Железнодорожный Союз и социалистические партии в 1905 г. и в последующие годы. „Железнодорожник“, 1927, № 1.
  21. Железнодорожная печать в 1906—1909 г. „Железнодорожник“, № 3, 1927.
  22. Праці Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права, вип. I—II. Библиограф. очерк в „Червон. Праве“, 1927, № 3—4.
  23. Алиментарна проблема у Радянському праві. „Червоне Право“, №№ 13, 14., 1927.
  24. Закон про дітей, що їхні батьки не одружилися один з одним (переклад з норвезького), „Червоне Право“, 1927, № 15, 16.
- Крім того надруковано більш ніж 100 статтів в різних журналах та часописах, Друкуються:
25. Алименты. Опыт цивилистического исследования (около 15 печ. листов). изд. НКЮ, Харьков, 1927.
  26. Труд и борьба рабочих на транспорте за 60 лет (1865--1925 г.г.), изд. ЦК жел. дор. союза, Москва, 1927 (около 15 печ. лист.).

Проф. К. Г. Воблий.

1. К аграрному вопросу России. К., 1917.
2. Земельный вопрос в программах партий. К., 1917.
3. Аграрный вопрос (цифры и факты). 3-е изд. К., 1917.
4. Будівельна кооперація та фінансування. 1919.
5. Экономическая география Украины. К., 1919.

6. Кооперация, как источник статистического познания общества (Бюл. Крымской конторы Центр-союза № 2—3, 1920).
7. Внешняя торговля и сел.-хоз. кооперация (Вестн. Таврической Конторы Сельсоюза № 1, 1920).
8. Найближчі завдання кооперации в кустарній промисловості (Бюл. Київськ. Союзу Кооперат. Установ „Губсоюзу“ № 14, 1921).
9. Кооперування цукрової промисловості. (Бюл. Губсоюзу, 1921, № 16—17).
10. Польша, как рынок импорта. (Бюл. Киевской конторы Внешторга, 1922).
11. Про райони Київщини. (Екон. Бюл. Киевск. конторы Внешторга № 13, 1922).
12. О роли кооперации в деле возрождения свекло-сахарной промышленности Украины (Вестн. Цукрової Промисловості № 7—9, 1922).
13. Економічна Географія України. К., 1922.
14. Основы экономики страхования. 2-е изд. К., 1923.
15. Овцеводство на Украине (Шерст. Дело № 7—8, 1923).
16. Вывоз шерсти в Польшу. (Шерст. Дело № 4, 1923).
17. Польская каменно-угольная промышленность. (Хозяйство Донбаса № 32—33, 1923).
18. Экспорт из Украины в Польшу руды и чугуна. (Вестн. Внешн. Торговли № 10—11, 1923).
19. Борьба Москвы и Лодзи за текстильные рынки. (Вестн. Внешн. Торговли № 16—17, 1923).
20. Проблема хлебного экспорта на Украине. (Вестн. Торговли и Промышл. № 5, 1923).
21. Страховая монополия в Польше. (Вестн. Государств. Страхования, 1923).
22. Проблема кооперирования свекло-сахарн. промышленности. (Хоз. Донбаса № 36—37, 1923).
23. Влияние войны на рождаемость, смертность и брачность. (Знание № 3, 1923).
24. Экспорт муки на Украине (Хоз. Укр. № 5, 1923).
25. Торговые взаимоотношения России и Украины с Польшей. (Вестн. Т. П. и Тр. № 4, 1923).
26. Вопрос о методах биржевых котировок. (Вестн. Т. П. и Тр. № 7—8, 1923).
27. Контрактная ярмарка. (Вестн. Т., П. и Тр. № 9—10, 1923).
28. Кооперация в свекло-сахарной промышленности. (Вестн. Цукров. Промисл. № 11—12, 1923).
29. Польский текстильный рынок. 1924.
30. Торговля на Киевщине. (Местн. Хоз. № 1, 1924).
31. О заработках сельского населения от извоза в Киевск. губ. (Вестн. Т. П., и Тр. № 1—2, 1924).
32. Контрактная ярмарка в ряду других советских ярмарок. (Справоч. конторы ярмарки, 1924).
33. Мировое сельское хозяйство. (Хозяйство України, 1924).
34. Площадь и сбор свеклы в отдельных странах за 1923 год. (Вестник Сах. Промышленности № 1—2, 1924).
35. Характеристика положения торговли Киевск. губ. (Вестник Пром., Торг. и Трансп. № 3, 1924 г.).
36. Польский текстильный рынок. (Записки Соц.-Ек. Відділу ВУАН, т. I, 1924).
37. К вопросу о подеме товарных цен в отдельных странах. (Промышленность Украины № 21, 1924).
38. Ярмарки СССР. (Вестник Торг. и Трансп. № 7, 1924).
39. Хлебные излишки в Киевской губ. в довоенное и настоящее время. Хлебо-заготовительная кампания на Киевщины 1923/24 г. (Местное хоз. № 9, 1924).
40. Металлопромышленность Украины. (Эконом. Обзорение № 13, 1924).
41. Производительные силы Украины. (Наукові Записки Київського Інституту Народнього Господарства, „Техника, економіка и право“, № 4—5, 1924).

42. Торговля Польши с Россией и Украиной. (Техника, Экономика и Право № 2—3, 1924).
  43. Киевская Товарная Биржа в 1923/24 г. (Хоз. Укр. № 2).
  44. Курс статистики. (Видання 6. К., 1924).
  45. Производительность труда в Польской и Американской текстильной промышленности. (Известия Текст. Торгового Синдиката № 1, 1925).
  46. Движение протестов венселей в Киеве за 1923—24 г. и новый квартал 1924—25 г. (вид. КТБ, 1925 р.).
  47. Економічний стан України, її багатства підземні й надземні. (Україна в Адресах на 1925).
  48. Арендная плата кредит. в частной торговле. (Вестник Пром., Торг. и Транспорта № 6, 1925).
  49. О размерах торговых оборотов Киевщины за 1923—24 г. (изд. КТБ—Товарные рынки Киевск. района, вып. I—IV, 1925).
  50. О торговых оборотах Киевщины. (жур. Местная промышленность и торговля № 11—12, 1925).
  51. О биржевой статистике (Биржевой Вестник, № 3, Харьков, 1925).
  52. Биржевая сеть СССР (Биржевой Вестник № 5, 1926).
  53. Перспективи хлібного ринку. (Селянський кредит. Листопад. Київ. 1925).
  54. Обороты с сахаром на Киевской товарн. бирже. (Бюлет. Сахаротреста № 1, 1926).
  55. Товарный голод. (Селянський кредит № 7—8, 1926).
  56. Металловый рынок Польши 1903—1913 р. (Зап. Соц.-Екон. Відд. ВУАН т.т. II—III, 1926).
  57. Торговля Польши с Россией та Україною (Техн., Екон. й Право, № 7, 1926).
  58. Киевская Товарная Биржа. (Народное Хоз. Украины, изд. ЦУП ВСНХ, 1926).
  59. Грузооборот Киевского узла. (Местн. Хоз. № 5, 1926).
  60. Польський ринок хемічних продуктів. (Зап. С.-Ек. відділу ВУАН, т. IV).
  61. Украинские ярмарки (Сб. „Торговля Украины“, К., 1927).
  62. Дослідча кафедра кооперації при Київськ. Коопер. Інституті. (Зап. К. Кооп. Ін-ту, № 1, 1927).
  63. Кооперативний крамообіг (1923—1927). (Праці дослідчої кафедри кооперації. В. I, 1927).
  64. Економічна географія України. 3-е вид., 1927.
  65. Польський ринок смакових речей. (Зап. Соц.-Ек. від. ВУАН, т. V—VI, 1927).
- Д р у к у е т ь с я.
- З історії бураково-цукрової промисловости, т. I.

#### Викл. О. Ю. Гермайзе.

1. Коліївщина в свіглі ново-знайдених матеріалів. К., 1924.
  2. Нелегальні відозви з нагоди Шевченкових роковин К. Д. В. У., 1924.
  3. З історії сільського господарства на Україні. (Записки іст. ф. відділу УАН. кн. VI).
- Низка статтів і розвідок в „Україні“ та по інших виданнях.

#### Викл. М. М. Григор'єв.

1. Хемічна промисл. ССР. (Київ, Більшовик, 1925).
2. Найголовніші речі щоденного вжитку. 1925 р. Київ, стр. 200).
3. Хемія навк. життя. (Київ, 200' 1926).
4. До питання про характер резенів домарової смоли. 1927.

**Викл. О. С. Добров.**

1. Звичайне право. (Збірник № 4 III Відд. Укр. Академії Наук, Київ, 1925).
  2. Право необхідного спадкування за Литовським Статутом. (Збірник № 5 III Відд. Укр. Акад. Наук, Київ, 1925).
  3. Поняття про примушування в цивільному праві. (Наукові Записки Київськ. Инст. Нар. Господарства, № 1 (7), 1926).
  4. Das Industrie- und Handelsrecht der Sowjet-Union. (у вид. Die Juristische Literatur der Sowjet-Union, Berlin, 1926).
  5. До питання про історію права власності на землю на Україні (Збірник № 5 III Відд. Української Академії Наук, Київ, 1926).
  6. Статья первая Гражданского Кодекса. (журн. „Право и Жизнь“, № 1, 1927, Москва).
  7. Відповідь проф. Ростиславу Лашенко (Прага) з приводу його погляду на історію права власності на землю на Україні. (Збірник № 12 III Відд. Укр. Академії Наук, Київ, 1927).
  8. Правоутворення без законодавця. (Юридичні звичаї та звичаї обороту в приватному праві). (Стор. 100). (Друк. у Збірнику № 13 III Відд. Української Академії Наук, Київ, 1927).
- Крім того рецензії в Записках Укр. Академії Наук та в Наукових Записках Київського Инст. Нар. Господ. (роки 1924—1927).

**Проф. І. В. Єгоров.**

1. Что употребляют в махорочной промышленности: рассев или бурат.
2. Махорочная промышленность Украины. (Наук. Записки КІНГ'у, 1924).
3. Главнейшие явления и законы химии как общая основа производственных превращений (Зб. „Тропа на Завод“, 1926, вип. I).
4. Жировая промышленность. (Зб. „Тропа на Завод“, 1927, вип. VI).
5. Технический анализ. 3-е издание.
6. Техническая помощь деревне. („Киевская Жизнь“, 1919).
7. К судьбе русской промышленности. („Киевская Жизнь“, 1919).
8. Перспективы химической промышленности Киевской губернии. (Вестник Киевск. Сов. Нар. Хоз., 1920).

**Викл. І. О. Залкінд.**

1. Paralisi cortu dissociata e localizzazioni di moto e di senso. 1917.
2. Alcune considerazioni sui centri corticali di moto. 1918.
3. Alcune considerazioni sulle policlonie epilettiche. 1918.
4. Схема исследования тайно-мимико-речевых рефлексов на словесный раздражитель (1925).
5. Rivista critica della letteratura psicoanalitica russa. 1919.

**Викл. В. М. Іванушкін.**

**I. Окремі видання.**

1. Селянський рух 1905—1906 р.р. на Київщині.—ДВУ, Київ, 1926 р., стор. 99. Рец. 1. П. Беная—Життя й Революція, 1925 р., № 11, стор. 99—100.
2. І. Л.—Комунар 1925 р. № 15.
2. Проблема читачівства та її вивчення.—Вид. Укр. Наук. Ін-ту Книгознавства. Київ, 1926 р., стор. 32.

**II. Переклади.**

3. Лев Любимов—Азбука політичної економії.—ДВУ, Київ, 1925 р., стор. 229. (Спільно с М. Бараном).

III. Журнальні статті.

4. Про газетну та журнальну бібліографію— „Життя й Рев.“, 1925 р., № 5, стор. 88—91.
5. Економіка селянських рухів 1905—1906 рр.— „Життя й Рев.“, 1925 р., № 10, стор. 81—86.
6. Товарний голод та проблеми індустріалізації СРСР— „Життя й Рев.“, 1927 р., № 1, стор. 83—87.
7. Тюрго, як економіст та політичний діяч— „Життя й Рев.“, 1927 р., № 5, стор. 249—253. (Спільно з Г. Баженовим).
8. До методології та методики викладів законодавства в с.-г. технікумах— „Шлях Освіти“, 1924 р., № 2, стор. 145—151.
9. Іоган Тюнен, як економіст.— „Записки Київ. Вет.-Зот. Ін-ту, 1926 р., том IV стор. 198—202 (відбитка).
10. Графічне мистецтво та його утилітарна роль в новому побуті— „Життя й Рев.“, 1925 р., № 67, стор. 48—50.
11. Сельские чтецы и их значение в политпросветработе на селе.— „Комунар“, 1924 р., № 17, стор. 41—45.

IV. Статті та матеріали в різних виданнях.

12. Доповідь „Політосвітня робота на селі, значіння в ній газети та завдання читців“ (стеногр. звіт). Збірник „Робкор-селькор-чтець“ Вид. Газ. „Роб.-Сел Правда“, Умань, 1924 р., стор. 37—50.
13. Тези доповіді „Роль та завдання с.-г. освіти в соціалістичний перебудові суспільства“ на I Всеукр. конф. по с.-г. освіті— „Матер. конф.“. Вид. Укрголов-профосвіти, Харків, 1924 р., стор. 53—57.
14. Як користуватися атласом (методичний помадник) „Атлас схем та діаграм з історії ВКП(б) та економполітики Радвлади“.— Вид. Буд. Ком. Осв. Київ 1926 р., стор. 3—7.
15. Програм з сільсько-господ. та земельної політики та законодавства.— „Програми с.-г. технікумів рільничого фаху“, ч. I. Вид. Держ.-Наук.-Метод. Ком. Харків, 1926 р., стор. 114—126.
16. Еміль Золя—вступна стаття до книги „Е. Золя—Шахтарі“. Вид. „Книгоспілка“, Київ, 1927 р. стор., III—XIV.

V. Рецензії на книжки (лише в журналах).

17. Аграрная политика в решениях съездов и конференций ВКП(б) М. 1926 р. „Комунар“, 1926 р., № 2, стор. 80.
18. Г. Крумин—В борьбе за социализм— „Комунар“, 1926 г., № 2, стор. 81.
19. Н. Бухарин—Цезаризм под маской революции— М. 1925 г., „Комунар“,— 1926 р. № 1, стор. 119.
20. Колюков И. А.—Сел.-хоз. энономия. М. 1925 г.— „Комунар“ 1925 р., № 15, 96—97.
21. Огляд літератури про земельну справу— „Комунар“ 1925 р., № 12, стор. 72—75.
22. Мануилов А. А.—Основы организации с.-х. предприятия М. 1925 г.,— Комунар, 1925 р., № 12, стор. 75—76.
23. П. Реннер. Книгопечатание, как искусство— „Життя й Рев.“, 1925 р., № 9, стор. 106—107.
24. „Прапор Марксизму“, кн. I. Н. 1927 р.,— „Життя й Рев.“, 1927 р., № 6, стор. 441—443.
25. Перспективный план по сельскому хозяйству лесостепи и полесья Украины Н. 1925 г. „Комунар“, 1925 р., № 10, стор. 85—87.
26. Обзор литературы по политграмоте— „Комунар“ 1925 г., № 7, стр. 44—47.

27. „На Аграрном фронті“, 1925 г. № 1.— „Комунар“ 1925 г., № 6, стр. 74—75.  
 28. Библиогр. покажчик рос. літератури про Тюнена.— „Записки КІНГ-у“ 1927 р., № 8. Відділ економіки (1 др. арк.).

Крім того чимала кількість статтів по газетах з наукових і публіцистичних питань та газетних рецензій.

### Проф. В. В. Карпека.

1. Новейшие направления в учении об истреблении собственности, (Юрид. Вестник. Москва, 1917 г.).
2. Рентное обложение (Техника, Экономика и Право. Киев, 1924).
3. Окладная единица и плательщик ренты. (Вестник Финансов. Москва, 1926 г.).
4. Задачник по прямым и косвенным налогам. Київ, 1925.
5. Адольф Вах о задачах юридического образования. (Право и Жизнь, Москва 1926 г.).

### Проф. О. О. Карпека.

1. З матеріалів до обліку студентської праці. Київ, 1925 р.
  2. З історії студ. руху 1905 року Київщини. Київ, 1925 р.
  3. Антирелігійна читанка. Київ, 1927 р. (Вид. ДВУ).
- Дрібні статті в різних часописах.

### Проф. Є. І. Кельман.

1. О временных правилах об оказании судебной помощи пострадавшему от войны населению. Киев, 1927 г.
2. Комментарий к жилищному закону от 20 октября 1918 г., Киев, 1918 г.
3. В защиту квартирного закона, „Киевские Городские Известия“, 1918 г. № 15,
4. Очерк жилищных правоотношений, „Киевские Городские Известия“, 1918 г. № 12/1.
5. Реквизиция помещений с правовой точки зрения, „Киевские Городские Известия“, 1918 г., № 1/2.
6. В защиту права на кров, „Право и Жизнь“, 1918 г., № 2/3.
7. „Солидарность“, „Право и Жизнь“, 1918 г., № 1, Тезисы доклада.
8. О постановке юридического образования в Высшей Школе, Научные Записки КИИХ-а, 1923 г., № 1.
9. Об организации курсов советского права, „Вестник Советской Юстиции“, 1923 г., № 3.
10. „Двойное отцовство“, „Вестник Советской Юстиции“, 1924 г., № 1.
11. Первый опыт систематики права гражданского кодекса, „Вестник Советской Юстиции“, 1924 г., № 3.
12. Юридическая природа поставки, „Еженедельник Советской Юстиции“, 1924 г., № 3/4.
13. Комментарий к Земельному Кодексу УССР (укупі з М. М. Гершоном) 1 вид.—Київ, 1924 г., 2 вид.—Киев—Харьков—1925 г. (Друкується третє видання).
14. О введении в действие Гражданского Кодекса, (Опыт Комментария). Изд. НБЮ УССР, Харьков, 1923 г.
15. Принципы правового просвещения, „Вестник Советской Юстиции“, 1924 г., № 30.
16. Очерк развития деятельности Юридического Факультета КИИХ-а, Научные Записки КИИХ-а, 1924 г., № 3.
17. Школа права в Соединенных Штатах Сев. Америки, Научные Записки КИИХ-а, 1924 г., № 3.
18. О недобросовестном найме жилых помещений, „Вестник Советской Юстиции“, 1925 г., № 3.



19. Производительные силы и право. (Социально-экономический очерк). Киев, 1925 г. (Премійовано Головнаукою УСРР).
20. О системе юридического образования, Изд. „Червоний Шлях“. Киев, Харьков, 1925 г.
21. Задачи по советскому гражданскому праву, Изд. НКЮ УССР, Харьков, 1925 г.
22. Судові органи УСРР (у календарі „Вся Україна“). Видд. Газети „Селянська Правда“, 1925 р., Харків.
23. Применение советского права иностранными судами в исках из договоров, „Вестник Советской Юстиции“, 1925 г., № 22.
24. Съезд немецких судей в Аусбурге, „Еженедельник Советской Юстиции“, 1925 г., № 46.
25. Применение советского права иностранными судами по наследственным делам, „Вестник Советской Юстиции“, 1926 г., № 1.
26. Обеспечение интересов ответчика истцом—иностранцем, „Еженедельник Советской Юстиции“, 1926 г., № 10.
27. Проблемы воздушного права, „Вестник Советской Юстиции“, 1926 г., № 8/9.
28. Изменение судом договоров, „Еженедельник Советской Юстиции“, 1926 г., № 17.
29. „Восточно-европейское право“. (Библиографический Обзор). „Советское Право“, 1926 г., № 3.
30. Памяті проф. В. М. Гордона, Наукові Записки КІНГ'у, 1926 р., ч. 7.
31. Советское право за рубежом, Москва, Изд. НКЮ, РСФСР, 1927 г.
32. Иностранная литература по советскому праву, (Библиографический обзор). „Советское Право“, 1926 г., № 5.
33. Об ответственности воздушного перевозчика за вред и убытки. (Сборник „Вопросы воздушного права“. Изд. Ого-Авиахим). Москва, 1927 г.
34. Венок на могилу проф. В. М. Гордона, „Вестник Советской Юстиции“, 1927 г., № 14.
35. Сучасна німецька цивілістика за особистими вражіннями, Наукові Записки КІНГ'у, 1927 р., т. VIII.
36. Спор о ст. I Гражданского Кодекса, „Вестник Советской Юстиции“, 1927 г., № 18.
37. Советское семейное право и венгерский суд, „Еженедельник Советской Юстиции“, 1927 г., № 38.
38. Entwicklung der produktiven Kräfte als Grundidee des Sovetrechts, „Ostrecht“, Berlin, 1925, Nr. 4.
39. Gültigkeit eines vor Inkrafttreten des sovetrussischen Wechselordnung ausgestellten Wechsels, (Urteilsbesprechung), „Ostrecht“ Berlin, 1926, Nr. 2.
40. Kennt das Sovetrecht einseitigen Verfügungen? (Urteilsbesprechung), „Ostrecht“, Berlin, 1925, Nr. 4.
41. Billigkeitschaffung im russischen BGB, (Urteilsbesprechung), „Ostrecht“, Berlin, 1925, Nr. 4.
42. Die Entwicklung der juristischen Literatur der Sovet—Union in dem Sammelwerke „Die juristische Literatur der Sovet—Union. Entwicklung und Bibliographie Herausgegeben von E. Kelmann (Kiew) und H. Freund (Berlin). Verlag Prager, 1926 S. 108“.
43. Zivilrecht und Zivilprozessrecht der Sovet—Union (ebenda).
44. Schiedsgerichte im Sovetrecht. In dem internationalen Jahrbuch für Schiedsgerichtswesen. Herausgegeben von Prof. A. Nussbaum, Berlin, 1926.
45. Das Recht aufs Land im Agrarrecht der Sovet—Union; Mitteilungen des Jena'er Instituts für Wissenschaftsrecht, Jena, 1926, Nr. 1.
46. Die Vermögensbeziehungen der verschiedenen Gatten. (Urteilsbesprechung), „Ostrecht“, Berlin, 1927, Nr. 1.

47. Der Alimentationsanspruch eines Ehegatten aus einer nichtregistrierten Ehe; (Urteilsbesprechung), Zeitschrift für Ostrecht, Berlin, 1927, Nr. 1.

48. Zur Gefährdehaftung bei Unternehmungen, deren Betrieb besonders gefährlich ist, „Zeitschrift für Ostrecht“, 1927, Nr. 3.

49. Verantwortlichkeit für Schäden durch unrichtige Beratung, „Zeitschrift für Ostrecht“, 1927, Nr. 516.

50. Zeitschriftenschau, „Zeitschrift für Ostrecht“, 1927, Nr. 5/6.

50—а. Nichtigkeit eines Wechsels, der zur Umgebung der erbrechtlichen Normen des Zivilgesetzbuches ausgestellt ist. (Urteilsbesprechung). „Zeitschrift für Ostrecht“, 1927, Nr. 7.

**Рецензії на такі книжки.**

51. Е. Энгель, Основы Советской Конституции, „Вестник Советской Юстиции“ 1923 г., № 5.

52. Н. Рябчинский, Гражданский Кодекс РСФСР, „Вестник Советской Юстиции“, 1923 г., № 9.

53. Г. Гурвич, История Советской Конституции, „Вестник Советской Юстиции“, 1923 г., № 5.

54. А. Винавер, Купля—продажа и мена, „Вестник Советской Юстиции“, 1924 г., № 16.

55. В. Соколов, Систематический указатель юридической литературы, „Вестник Советской Юстиции“, 1923 г., № 33.

56. В. Гордон, Система советского торгового права, Научные Записки КИНХ-а. 1924 г., № 2.

57. В. Синайский, Основы гражданского права, Записки Соц. Эконом. Відділу ВУАН, 1923 р.

58. М. Пергамент. Из вопросов о подсудности в Китае, „Вестник Советской Юстиции“, 1925 г., № 2.

59. И. Новицкий, О праве трудового землепользования, Его-же, Трудовая аренда, „Вестник Советской Юстиции“, 1925 г., № 23.

60. Тютрюмов, Гражданское право, „Вестник Советской Юстиции“, 1925 г., № 24.

61. П. Каминская, Трудовое право, Научные Записки КИНХ а, 1925 г., № 5.

62. А. Гойхбарг, Сравнительное семейное право, „Вестник Советской Юстиции“, 1926 г., № 5.

63. С. Минц, Советское промышленное право, „Революционная законность“, 1926 г., № 19/22.

64. Б. Егорьев и др., Правовое положение граждан и юридических лиц за границей. Тех-же авторов, Правовое положение иностранцев в СССР, „Еженедельник Советской Юстиции“, 1926 г., № 52.

65. Я. Розанов, Основные вопросы права и государства, „Прапор марксизму“, 1927 р., ч. 1.

66. Jegorjew u. a., Die Rechtsstellung der Sowjetbürger und juristischer Personen im Auslande, „Ostrecht“, 1927, Nr. 2.

67. К. Fraenkel, A Digest of Cases on International Law; With an Introduction by Ch. Recht, New—York, 1925, „Советское Право“, 1926 г., № 6.

68. J. Hedemann, Einführung in die Rechtswissenschaft. Наук. Зап. КИНГ'у, 1927, т. III.

69. Гражданский Кодекс РСФСР, под ред. Александровского, 2 изд., „Вестник Советской Юстиции“, 1927 г., № 19

70. I. Pereterski, Sammlung von Gesetzen und Verordnungen über die zivile Luftfahrt, Zeitschrift für Ostrecht“, 1927, Nr. 7.

**Викл. С. Г. Исаак'ян.**

1. Промышленность Киевской губ. 1921 р.

2. Трест. Госуд. кожевенная промышленность. (Киев, 1922).

3. Очерки по кожевной промышленности. (Киев, 1922).  
Численні статті по різних журналах.

**Проф. П. Л. Кованько.**

1. Финансовые проблемы землевладения русских городов. (Докторская диссертация) Киев, 1919 г.
  2. Коммунальные предприятия на Украине. (К съезду по поднятию производительных сил Украины) Киев, 1924 г.
  3. Местный бюджет Киевской губ. в нынешних ее территориальных границах за 1912, 1913 и 1914 год. Киев, 1925 г.
  4. Местный бюджет Украины в 1912 году. Харьков, 1924 г.
  5. Местный бюджет Украины в 1912 году в нынешних территориальных границах и административно-территориальном делении. (Изд. второе дополненное и переработанное), Харьков, 1925 г.
  6. Местный бюджет Украины в 1923—24 г.г. (В сборнике: „Итоги хозяйственного строительства УССР 1923—24 г.г.“).
  7. Бюджеты городов Украины. (В журнале „Хозяйство Украины“), 1925 г.
- Численні статті в журналах та часописах.

**Викл. В. А. Кордт.**

1. Описание Второго Посольства в Россию датского посланника Ганса Ольделанда (Голос Минувшего) 1917 г.
2. Учебник по немецкому яз. Киев, 1925 г.
3. Русское зерно на голландском хлебном рынке в 30-х годах 17 ст. Записки КІНГ-у 1925 г., № 1 (6).
4. Чужоземні подорожі по Східній Європі до 1700 р. Київ, 1926 р.
5. Російське громадянство напередодні звільнення селян. (Збірник УАН на пошану акад. Д. І. Багалія. К. 1927).

**Викл. А. Г. Кисіль.**

1. Шляхи розвитку укр. театру. Київ, 1920 р.
  2. Український театр, К. 1925 р.
- Статті, замітки та рецензії по наукових вид. та журналах.

**Проф. Г. О. Кривченко.**

1. Производство масличных семян и маслобойная промышленность на Украине Киев, 1919 г.
2. Збірник статистичних відомостей по народньому господарству України, (Редакція і текст). Київ, 1920 р.
3. Внешняя торговля Украины в настоящее время и до войны. Стат. в сборн. „Киевская Контрактовая ярмарка“. Киев, 1923 г.
4. Очерки по эконом. географии Украины. Статья в жур. „Техника, Экономика и Право“, кн. 1. Киев 1923 г.
5. К вопросу о возможных пределах повышения крест. урожаев на Украине. ст. в журн. „Техника, Экономика и Право“, кн. 4, Киев, 1924 г.
6. Основні риси господарчої організації СРСР та УСРР, ст. в збірн. „Вся Україна, Київ, 1924 р.
7. Сырьевые перспективы русской промышленности, ст. в жур. „Вестник Торг., Пром. и Техн.“, № 1, Киев, 1924 г.
8. Источники сырья для русской химической промышленности, ст. в сборн. „Тропа на завод“, вып. II, Москва, 1926 г.
9. Нариси світового господарства. Київ, 1927 р.

Крім того:

а) Проф. Кривченком розроблені матеріали що до торгівлі України, які видано ЦСУУ під назвою „Внутренний грузооборот и внешняя торговля Украины в довоенное время“, Харьков, 1923 г.

б) Пензенське Губстатбюро видало в 1923 р. матеріали бюджетн. обслідування селянськ. господарств Пензенськ. губ. розроблені ще до війни під керуванням проф. Кривченка під назвою „Бюджетное исследование крестьянского хозяйства“, з передмовою проф. Кривченка, Пенза, 1923 р.

в) Виготовлено до друку книгу „Эволюция с. хозяйства на Украине от 1861 г. до наших дней“.

**Проф. А. Е. Кристер.**

1. Логика права. Методолог. етюд. 1920 р.
2. Задача изучения истории права. Вступна лекція. 1917 р.
3. О началах законодательной политики. Прологомена до курсу права зобов'язань. 1918 р.
4. Деление собственности в современном праве, 1921 р.
5. Єдинг та Віндшейд. 1922 р.
6. Проф. Євген Губер. (Записки Укр. Акад. Наук. 1923 р.).
7. Современный подряд. (Торг. пром. Бюл. 1923 р., № 200).
8. Новый декрет о трестах. Там таки 1923 р., № 221).
9. Договор поручения и доверенность в Гражд. Кодексе. Журнал „Техника, Экономика и Право“. 1923 р.
10. Германское частное право. („Техн., Эконом. и Право“. 1924 р.).
11. Обзор литературы гражданского и торг. права. (Там таки 1925 р.).
12. Література торговельного права. (Там таки 1926 р.).
13. Евгений Губер и его научные труды. (Журн. „Право и Жизнь“, 1924 р.).
14. Програми до збирання матеріалів звичаєвого права. 1925 р.
15. Три ступені привоутворення. 1925 р.
16. Спадкування за звичаєм в Кролевецькому повіті. 1925 р.
17. О. М. Гуляев та його наукова творчість. 1926 р. (Записки Укр. Акад. Наук.).
18. Приватне право та студювання його. 1926 р.
19. Акад. В. М. Гордон та наука права. 1926 р.
20. Проф. В. М. Гордон. Система Советского Торгового права (Рец. в Научо-вых Записках К. І. Н. Г., т. VIII. 1927).
21. Українська Цивілістика (Часопис „Україна“ 1927, кн. 3).
22. Духівниці XVI і XVII ст. (Збірник на пошану Д. І. Багалія, 1927).
23. Приналежності та складові частини речей в історії Російського та Українського права (Записки Соц.-Екон. Відділу УАН, т. V 1927).
24. Zeitschrift für Vergleichende Rechtswissenschaft und Internationales Privatrecht. Рец. в Наук. Зап. КІНГ'у за 1927 р., т. VIII).

**Викл. М. К. Куренський.**

На друковані:

1. The lines of electric force due to a moving point charge (Proceedings of the London Mathematical Society, vol. 24, 1925).
2. Про умови Hamburger'a для лінійних у якобіянах диференційних рівнянь з частковими похідними першого порядку при де кільких залежних та незалежних змінних. (Записки фіз.-мат. відділу УАН, т. II, в. 1, 1926).
3. Преобразование дифференциальных уравнений Euler'a в задаче о трех телях на одной прямой и случаи интегрируемости уравнений этой задачи (Известия физ.-мат. о-ва при Казанском Университете, 1926).

4. Riduzione del problema delle superfici ortogonali all'integrazione di un sistema di equazioni di prim'ordine in una funzione incognita (Rendiconti del Circolo Matematico di Palermo, t. 50, 1926).

5. Про інтегрування диференціальних рівнянь з частковими похідними при багатьох залежних змінних (Труди фіз.-мат. відділу УАН, т. V, в. 3, 1927).

В друкарнях та в редакціях:

6. Sur l'intégration de l'équation de Riccati (Journal des mathématiques pures et appl).

7. Sur détermination des intégrales particulières de l'équation de Riccati.

8. On the integration of some equations of the electro-magnetic theory of light (Proceedings of the London Mathem. Society).

9. Sur la variation des constantes arbitraires pour les équations aux dérivées partielles du premier ordre.

10. Sur l'intégration des équations aux dérivées partielles du premier ordre, qui sont linéaires aux jacobiens et aient plusieurs dépendantes et indépendantes variables

11. Об общем способе интегрирования уравнений с частными производными при многих зависимых переменных.

12. Вариация произвольных постоянных для уравнений с частными производными первого порядка при многих зависимых переменных (Известия физ.-мат. о-ва при Казанском университете).

13. Sulle integrali del equazione de Riccati (Rendiconti del circolo mat. di Palermo):

Виготовлено до друку:

14. Про інтегрування рівнянь руху твердого тіла в рідині для випадку живої сили вигляду  $2T = \sum a_i x_i + \sum b_i y_i + 2 \sum c_i x_i y_i$  ( $i = 1, 2, 3$ ).

Готується до друку:

15. Основи математики (ч. I—елементарна математика; ч. II—вища математика; ч. III—зібрання задач та прикладів по елементарній та вищій математиці).

Проф. Б. Г. Курц.

1. Контрактовая ярмарка и Восток (Хозяйство Украины, 1926 г. № 11—12).

2. Проблема восточной торговли СССР (Новый Восток, 1926 г. № 10—11).

3. Очерки по истории казак-киргизского народа (про твір Чулошнікова), (Техника, Економіка и Право, 1926 г. № 7).

4. Економічні шляхи СРСР на Сході (Збірник Багалія, УАН, 1927 р.).

5. Чужоземні подорожі по Східній Європі (про твір В. Кордта) („Україна“, 1927 р., № 1—2).

6. Народне господарство Білоруси р.р. 1861—1914, (Записки істор.-філологічного відділу УАН, кн. X, 1927 р.).

7. Перспективы развития укр.-восточной торговли, (Экономический Вестник 1926 г. № 156).

8. К заключению советско-турецкого договора (Экономич. Вестник, 1927 г. № 78).

9. Советско-турецкий договор (Экономич. Вестник, 1927 г., № 184).

10. Соединенные Штаты и Азия, (Украинский Экономист, 1927, июнь).

11. Рынки Персии (Экономич. Вестник, 1927 г., № 26).

12. „Востоковедение“, Труды Высшего Семинара Востоковедения под руков. проф. Б. Г. Курца. Киев, 1925.

13. Схід, імперіалізм та СРСР. (Наукові Записки КІНГ-у, 1927, т. VIII).

Викл. В. М. Ландо.

1. О труде и капитале в сахпромышленности и принципах конструкции союза трудящихся в ней. 1917.
2. 1. Наши организации. 2. Единая профессиональная организация служащих и рабочих в сахарной промышленности. 1917.
3. Профессиональное движение, национальный вопрос и организация служащих в сахарной промышленности.
4. Положение труда в сахарной промышленности. 1918.
5. Судьбой обиженные. 1918.
6. 1. Достоинство внимания. 2. Наш союз в цифрах. 1918.
7. Положение трудящихся в сахарной промышленности до и после организации Трудосахара. 1918.
8. О необходимости национализации сахарной промышленности Украины. 1919.
9. Об организации управления государственной сахарной промышленностью Украины. 1919.
10. Аграрный вопрос и сахарная промышленность в связи с взаимоотношениями между рабочими и крестьянами. 1919.
11. Состояние сахарной промышленности по данным анкеты Главсахара на 1-е мая 1919 г. и на основании докладов с мест. 1919.
12. Націоналізація цукрової промисловости. Том. I. „Бурякове господарство й аграрна справа на Україні“. 1919.
13. О задачах литературно-издательского и статистико-экономического отдела Киевсахара. 1919.
14. Крестьянские плантации в свекловичном хозяйстве Украины. 1920.
15. От нормировки к национализации. 1920.
16. Положение правленских служащих в свете статистики. 1920.
17. Грядущий сахарный голод и задачи кооперации. 1920.
18. Майбутній цукровий голод. 1920.
19. Свеклосахарная промышленность Украины и аграрный вопрос. 1920.
20. 1. Рабочая статистика и первое сплошное обследование сахаропромышленного труда. 2. Результаты анкеты среди сотрудников Киевсахара. 1920.
21. Мой ответ на статью т. П. Попова: З приводу статті В. М. Ландо „Сахарная промышленность Украины и аграрный вопрос“.
22. Экономика сахарной промышленности, как предмет изучения. 1921.
23. Мировая сахарная промышленность в довоенное время и теперь. 1921.
24. Профсоюз Трудосахар, его история и значение. 1921.
25. Пути возрождения сахарной промышленности. 1921.
26. Стан Цукрової промисловости та шляхи її відродження. 1921.
27. Поворотный пункт. 1922.
28. Акциз на сахар и единая налоговая политика. 1922.
29. Импорт сахара и его организация. 1922.
30. О путях возрождения нашей сахарной промышленности. 1922.
31. Die Lage der Russisch-Ukrainischer Zuckerindustrie und ihre Wieder-Aufbau Aussichten (в № № 46, 49 и 50 журн.) „Die Deutsche Zuckerindustrie“ за 1922.
32. Современное положение сахарной промышленности в Германии. 1922.
33. Несколько слов о журнале „В. Ц. П.“ и его читателе. 1923.
34. Світове виробництво цукру. 1923.
35. На славном 40-летнем посту. 1923.
36. Состояние сахарной промышленности Польши. 1923.
37. 1. К нашим читателям и 2. К дискуссии по организационному вопросу в сахарной промышленности. 1923.
38. Сахарная промышленность Украины в свете ее значения для СССР. 1923.
39. О популярной сахаропромышл. литературе и объявленном на нее конкурсе.



40. О пределах концентрации в сахарной промышленности. 1923.
41. Организационный кризис в сахарной промышленности и меры к его оздоровлению. 1923.
42. Проблема сырья и сырьевая политика в сахарной промышленности. 1923.
43. Итоги сахарной кампании. 1913—24 г., 1924.
44. Товарная интервенция и сахар. 1924.
45. Организационная проблема национализированной сахарн. промышленности. 1924.
46. Сахарная промышленность СССР. 1924.
47. Об опытах определения емкости сахарного рынка. 1924.
48. Биржевая торговля сахаром прежде и теперь. 1924.
49. Сахарн. промышленность, ее сравнительные итоги и перспективы—в книге „Хозяйственные итоги 1923—24 года и перспективы на 1924—25 год“. 1924.
50. Торговля сахаром, ее организация в современных условиях. 1924.
51. „Большой трест“ и „Еще о Сахаротресте“. 1924.
52. Сахаропромышленный пролетариат и рациональные формы его организации. 1924.
53. Экономико-географическое обследование Киевского сахарного рынка и характеристика состояния сбыта в его районах. 1924.
54. Достижения и дефекты. 1925.
55. История сахарной промышленности и эволюция ее сырьевой базы. 1925.
56. Сахарная промышленность СССР за годы НЕП'а. 1925.
57. Децентрализация управления сахарной промышленности и народно-хозяйственные интересы Украины. 1925.
58. Сахарная промышленность в итогах и перспективах. 1925.
59. Перспективный план развития сахарной промышленности. 1926.
60. Критико-экономический анализ перспективного плана развития сахарной промышленности. 1926.
61. Опыт составления детализированной программы изучения сахарной промышленности СССР и УССР со времени ее возникновения до наших дней. 1926.
62. Систематический указатель статей и работ по всем вопросам экономики и политики сахарной промышленности в русской и иностранной литературе. 1926.
63. О задачах Института Сахарной промышлен. и месте его организации. 1926.
64. Die Gegenwärtige Rolle der Hauptzuckerländer in der Weltzuckerproduktion.

**Викл. О. М. Лапогонов.**

1. Труд в сільському господарстві Київщини. К. 1923. (Спільно з Ю. Корчак-Челурківським).
2. Промислові, торгові та кредитові заклади на Україні. „Вся Україна“. X. 1925.
3. Нове в світовій хлібній торгівлі. „Життя й Рев.“, 1927, № 2.
4. Дніпрельстан в економіці України і Союзу. „Життя й Рев.“, 1927, № 4.
5. Світовий хлібний кооператив. Зап. Київ. Кооп. Інст., 1927, № 4.
6. Зернове господарство України. Т. I (друк. накл. УАН).
7. Україна серед інших країн. (Вигот. до друку).

**Проф. Й. І. Ліберберг.**

1. Нариси економічної та соціальної історії Англії. Київ, 1927.
2. Франк-масонські ложі напередодні Великої Французької Революції, як форма політичної самоорганізації буржуазії (в журн. „Прапор Марксизму“, 1927, № 1).

**Викл. І. К. Мацуревич.**

1. Получение тиосемикарбазонов, семикарбазид-семикарбазонов циклогексенонов и исследование свойств семикарбазид-семикарбазонов циклогексенонов. Киев, 1924.
2. Получение фенилкарбалиновокислых гидразонов циклогексенонов. Киев, 1924.

3. Действие ароматических аминов на хлористо-водородный семикарбазид. Киев, 1924.
4. Получение первичных алифатических аминов восстановлением фенилгидразонов и оксимов алдегидов и кетонов. Киев, 1925.
5. Изучение реакции ароматических аминов с тиосемикарбазидом, гидразиндикарбонтиноамидом и их производными. Киев, 1926.
6. Préparation des phénylcarbamates des hydro-sones des cyclohexénones. Paris, 1924. („Bulletin de la Société chimique de France“.)
7. Hydrogénation des albazines et des cétazines cycliques et acycliques par l'amalgame d'aluminium. Paris, 1925 (dans le même journal).
8. Action des amines aromatiques sur la thiosemicarbazide (communication préliminaire). Paris, 1925. (dans le même journal).
9. Préparation des amines acycliques primaires par réduction des oximes à l'aide de l'aluminium actif. Paris—1925. (dans le même journal).
10. Etude de l'action des amines aromatiques sur la thiosemicarbazide, l'hydrazine dicarbonthioamide et sur leurs dérivés. Paris. Volume XLI (dans le même journal).
11. Sur les produits cristallisés formés dans l'action des amines aromatiques sur la thiosemicarbazide et ses dérivés. Paris. (Volume XLI du même journal).

**Проф. Г. Я. Маренко.**

1. Плехановская Хрестоматия (редакция). ДВУ, 1925.
2. Ленинская Хрестоматия (коллект.) ДВУ. 1924.
3. Лассалевский сборник (редакция спільно з Я. С. Розановим). ДВУ. 1925.
4. 1925 рік у Києві та на Київщині (ред. спільно з Маниловим). ДВУ. 1926.
5. Р.С.Д.Р.П. в Києві, 1905 р. (стаття в збірнику, зазначеному під п. 4).

**Проф. Г. Г. де-Метц.**

1. Приготовление учителей физики в Германии.
2. Гармония жизни и школы. Киев, 1919.
3. Конспект по физике. Екатеринодар, 1920.
4. Радиоактивность на Кавказе и Кубани. Доклад на II с'езде Всероссийской Ассоциации физиков, в Киеве. 1921.
5. Методы, наблюдения силы тяжести. Доклад там-же.
6. Об исследовании радиоактивных богатств Украины. Харьков, 1925.
7. Учение о радиоактивности и радиоактивных веществах. Киев' 1926.
8. О приготовления эталонов радиоактивности из  $U_3 O_8$  (окись урана). Доклад на 5-м с'езде Всероссийской Ассоциации физиков в Москве в 1926.
9. Пам'яті С. М. Константинова. 1927.
10. Про ролю та значіння лабораторних занять у викладанні фізики в трудовій та професійних школах.

Заготовлены до друку:

1. Методика физики.
2. О превращении ртути в золото.

**Проф. М. І. Мітіліно.**

1. Бездействующие предприятия ВСНХ.
2. Арендная промышленность ВСНХ.
3. Киевский Юридический Институт 1918.
4. Торговое право Советских республик 1925.
5. Комментарий к гражд. Кодексу РСФСР. 1924.
6. Торговельне правознавство 1925.
7. Проект торговельної всезбірки СРСР 1923 р

8. Елементи фінансової науки 1926.
  9. Семінар торгівлезнавства 1927.
  10. Начала фінансової науки 1927. (друк.).
  11. Господарче право. 1927 (гот. до друку).
  12. До питання про торговельні угоди. 1927.
  13. Торговельне право Радянських Республік. 1927, (друк.).
- Статті, рецензії, замітки в різних журналах.

**Проф. М. М. Паше-Озерський.**

1. Судостройство. Часть I. Курс лекцій. Київ—1917.
2. Об уголовной ответственности нотариусов по русскому праву. Київ—1918
3. Реабилитация осужденного (магистерская диссертация). Київ—1918.
4. К вопросу о соучастии в преступлении. Научные записки КИНХ'а. 1923 № 1, Київ.
5. Условное осуждение. Вестн. Сов. Юст. 1923. № 3, Харьков.
6. Условное досрочное освобождение. Вестн. Сов. Юст. 1924. № 1, Харьков.
7. К вопросу о покушении на преступление. Вестн. Сов. Юст. 1924. № 1. Харьков.
8. Уголовный Кодекс Советских Республик. Текст и постатейный комментарий под редак. С. М. Канарского, с предисловием Н. А. Скрыпника (Коллективный труд). Київ—1924 (I издание); Київ—1925 (II издание).
9. Принудительные работы без содержания под стражей и ИТК УССР. 1925. Административный Вестник. 1926. № 1/10, Харьков.
10. Несколько замечаний на Проект УК РСФСР 1925. Вестн. Сов. Юст. 1926. № 4, Харьков.
11. Исправительно-Трудовой Кодекс РСФСР 1924 г. и Испр. Труд. Кодекс УССР 1925 г. Администр. Вестн. 1926. № 4—5, Харьков.
12. Нова редакція арт. арт. 66—66 l і 180 і Карн. Кол. Червоне право. 1926. ч. 10—11, Харків.
13. Половые преступления в УК. Вестник Сов. Юст. 1926. № 16/74, Харьков.
14. Вопросы уголовного права на I Международном Конгрессе по изучению полового вопроса, в Берлине, 10—17 октября 1926 г. Вестник Сов. Юст. 1927. № 4 (86), Харьков.
15. Берлинские тюрьмы Tegel u Plötzensee (по личным впечатлениям). Вестн. Сов. Юст. 1927. № 6 (88) Харьков.
16. Die Sexualverbrechen im Strafgesetzbuch der UdSSR. Das neue Russland, 1926. Dezember, Berlin.

**Викл. Д. Я. Персидський.**

1. Цвіль, що вона таке, шкода та користь від неї. Державне видавництво України 1925 р.
2. Матеріали до третинної флори України. Наукові записки. Орган. Наук. Досл. катедр. 1925 р.
3. До ембріології *Orobanche cymana* Waller і *O. Ramosa* L. Вістник Київського Ботанічного саду Виш. IV 1926 р.

**Проф. С. А. Посвольський.**

1. До питання про державний капіталізм. (Наукові Записки КІНГ'у. 1926).

**Викл. С. В. Поссе.**

1. Курс історії В. К. П. Київ. 1925.

**Проф. М. В. Птуха.**

1. М. І. Туган-Барановський як економіст: „Коперативна Зоря“. Київ. 1919. № 4—5 ст. 5—21.
2. Индексы брачности. Этюд по теории статистики населения. Бюллетень Киевского Губстатбюро, 1922 г. № 2 і окремо. Київ—1922 ст. 44.
3. Таблиці смертності для України 1896—1897, Наукові записки. Орган. Київськ. Науково-дослідчих катедр. Київ—1923 ст. 110—127.
4. Таблиці смертності для України „Записки Соціально-Економічного Відділу Всеукр. Академії Наук. Т. I Київ—1923, ст. 17—62.
5. П'ять років існування Соціально-Економічного Відділу Української Академії Наук. Додаток до т. I Записок Соціально-Економічного Відділу, Київ—1924, ст. 28.
6. Sterblichkeit in Russland. „Metron Rivista Internazionale di statistica, vol. III. 1924. 469—520.
7. Третій, Соціально-Економічний Відділ, Звідомлення Української Академії Наук у Києві за 1924 рік, Київ—1925, ст. 52—64.
8. Истории первой таблицы брачности „Вестник статистики“. Книга XXI, Москва—1925, стр. 27—56.
9. Население Киевской губери. „Статистический бюллетень Киевского Губстатбюро“ № 4—5. 1925 г. і окремо, Киев—1925, ст. 144.
10. Статистическая наука на Западе. Библиографические заметки о книгах по статистике, вышедших за рубежом за десятилетие 1914—1923 г. Издание Центрального Статистического Управления Украины, Харьков—1925 г. стр. VIII—209.

**Викл. П. І. Пустоход.**

1. Вираховано повні таблиці смертності для України, що їх надруковано в записках III відділу ВУАН т. I, Київ—1923.
2. Матеріали санітарної статистики України 1876—1914 р. Київ. Харків—1926 (Разом з Ю. О. Корчак-Чепурківським та М. М. Трацевським) стор. XXII—121
3. Обробив матеріяли про населення Київщині, що їх надруковано в прац. акад. М. В. Птуха „Население Киевской губ.“ Киев—1925.
4. Демографічні особливості людності України наприкінці XIX та на початку XX віку (працю цю проміювала Укр. Академія Наук 1925 року). (Праці Демогр. Іст. т. IV. Київ—1926 стор. 1—68).

**Викл. Б. Є. Радзиковський.**

1. Економічні погляди Ордина-Нашокіна. 1917.
2. Хрестоматія з Політ. Екон. (прод. Пролетарія). 1923.
3. Ленин, як економіст теоретик. (доповідь у Марксо-Ленін. катедрі). 1926.
4. До питання про становлення проблеми грошей в перехідну добу. (Наук. Записки КІНГ'у, 1927, т. VIII).

**Проф. Я. С. Розанов.**

1. Проблема преступности. ГИУ. 1924, стр. 266.
2. Марксизм и этика. 1 и 2-ое дополненное изд. ГИУ. 1925, стр. 442.
3. Вопросы искусства в свете марксизма. ГИУ. 1925. стр. 315.
4. Г. В. Плеханов. Статьи о религии. 2-ое дополн. изд. ГИУ. 1925, стр. 264.
5. Памяти Лассалля (1825—1925). Совместно с Г. Я. Маренко. ГИУ. 1925, стр. 319.
6. Основные вопросы права и государства (Хрестоматія для ВУЗ'ов допущ. Гусом. в качестве учебного пособия ГИУ. 1926. М. стр. XII—388.
7. Исторический материализм. Библиография книжной и журнальной литературы за 1865—1924 г.г. ГИУ. Киев—1925, ст. VII—153.

8. Указатель марксистской библиографии „Под знаменем Марксизма“. 1924 г. № 3, 305—310.
9. Литература о Сен-Симоне. „Под знаменем Марксизма“. 1925, № 5—6, стр. 266—269.
10. Литература о французских материалистах 18 века „Под знаменем Марксизма“ 1926 г. № 6 стр. 220—235.
11. Марксизм и кантианство. „Под знаменем Марксизма“. 1925 № 7 стр. 209—222.
12. Библиография о Гегеле и Марксе. „Под знаменем Марксизма“. 1925, № 8, стр. 288—302, № 10—11, 244—261.
13. Литература о Фейрбахе. „Под знаменем Марксизма“. 1926, № 3, стр. 234—247.
14. Библиография о Марксизме и Дарвинизме. Приложение ко 2-му изд. сборн. „Марксизм, Дарвинизм“ ГИУ. 1925, стр. 317—322.
15. Литература о Ф. Лассале. Приложение к сборнику „Памяти Лассала“ ГИУ. 1925, стр. 321—325.
16. Библиография о А. Бебеле. „Коммунистическая мысль“. 1923, № 8, стр. 30—33.
17. Литература о Энгельсе. „Коммунистическая Мысль“. 1922, № 7/19, стр. 56—59.
18. Систематическая библиография о Г. В. Плеханове. Приложение к Плехановской Хрестоматии. ГИУ. 1925. 515—528.
19. Библиография о Ленине. „Коммунистическ. Мысль“. 1924, № 1—2, стр. 46—49.
20. Литература о Ленине, как теоретике исторического материализма. „Коммунар“. 1924, № 7, стр. 34—38.
21. Библиография важнейшей литературы по основным вопросам ленинизма. Приложение ко 2-му изд. „Ленинской Хрестоматии“. Под редакцией С Петропавловского. ГИУ. 1925, стр. 771—782.
22. Библиография по основным вопросам ленинизма. „Коммунар“. 1925, № 1.
23. Библиография о „Коммунистическом Манифесте“. „Коммунистическая мысль“. 1923, № 3—4, стр. 8—10.
24. Марксистская литература по основным вопросам права и государства. „Вестник Коммунистической Академии“. 1926, № 14, 293—311.
25. Литература о факторах преступности. Сб. „Проблемы Преступности“ ГИУ. 1924.
26. Марксистская литература о этике. Прилож. к сборн. „Марксизм и Этика“ 2-е изд. ГИУ. 1925 стр. 436—440.
27. Марксистская литература о религии. Приложение к сборн. Г. Плеханов „Статьи о религии“, 2-ое изд. ГИУ. 1925, стр. 251—264.
28. Марксистская литература об искусстве. Прилож. к сборн. „Вопросы искусства в свете Марксизма“. ГИУ. 1925, стр. 309—315.
29. Библиография о взаимоотношениях Маркса и Бакунина. „Под знаменем Марксизма“. 1926, № 9—10. стр. 202—210.
30. Библиография о Спинозе. „Под знаменем Марксизма“. 1926, № 11, стр. 234—244.
31. Систематический указатель к „Под знаменем Марксизма“ за 5 лет (1922—1926). Приложение к „Под знаменем Марксизма“ 1926 г. № 12.
32. Г. В. Плеханов. „Коммунистическая мысль“. 1922, № 1/13.
33. Памяти Коммунистического Манифеста. „Коммунистическая Мысль“. 1923, № 2—3.
34. Об одной замечательной книге по историческому материализму. „Коммунистическая мысль“. 1923, № 6—7.
35. К характеристике революционно-марксистского мировоззрения А. Бебеля. „Коммунистическая мысль“. 1923, № 8.
36. Идея диктатуры пролетариата и новейшая эволюция Каутского. „Коммунистическая мысль“. 1923 № 11.
37. Литературное наследство К. Маркса и Ф. Энгельса. „Коммунистическая мысль“. 1923, № 12.

38. О значении воинствующего материализма. „Коммунистическая мысль“. 1922, № 2.
39. Великий предтеча (Л. Фейербах). Коммунистическая мысль“. 1922, № 5.
40. Ленин—воинствующий материалист. „Коммунар“. 1925, № 2.

**Викл. Н. С. Серода.**

1. Паливо та його здатність в 1920 р. в збірн. „Тропа на завод“.
2. В 1925 р. надрук. таблиці об'ємів лісоматер. в куб. фут. та в куб. метр. в Києві в рукописі. „Паливо на залізницях“.
3. Розрах. опалювання мартеновських пічок Доменним повітрям.

**Викл. М. І. Сікорський.**

1. Хуліганство. „Вестник Советской Юстиции“. 1923 г. № 8.
2. Изгнание плода. „ВСЮ“. 1924 г. № 14.
3. Наказуем ли обманый наем жилища (теоретический анализ полевка) „ВСЮ“. 1925, № 7.
4. Юридична помилка в галузі карного права. „Наукові записки КІНГУ“. 1926 г. № 1 (також окремо).
5. Рецензія на Die Juristische Literatur der Sowjet—Union. Entwicklung und Bibliographie, Berlin, 1925. (Там таки).
6. Рецензія на книгу „Проблемы Марксизма. Проблема преступности, 1924“ Зап. III-го відділу УАН за 1924 рік.
7. Рецензія на книгу проф. Познышев, Пенитенциария. 1924 г., № 24.
8. Коментарій до закону I. XI—21 р., Київ, 1922 р.

**Проф. Н. Т. Сінопійський-Трофимов.**

1. Короткий підручник комерційної арифметики. 1925 р. 310 стор.  
Окрім цього дрібні статті в різних комерц. журналах.

**Викл. А. С. Синявський.**

1. Ассигнаты в период французской революции. Новый экономист, 1917.
2. Класовий склад пануючих верств, склад пролетаріату і напів-пролетаріату головніших держав світу: Ст. в „Большовіку“, 1923 р. листопад.
3. Світове господарство (в короткому нарисі) (по замовленню видавництва „Пролетарій“ здано до друку 1924).
4. Географія Західньої Європи (по замовленню „Пролетарія“, 1924).
5. Викладання Економ. Географії за Дальтонпланом. „Шлях Освіти“, 1924.
6. Нарис Економгеографії СРСР (по замовленню видавництва „Пролетарій“.
- Здано до друку 1924 р.).
7. Економ. Географія Німеччини. (По замовленню Держвидавн., 1925 року).
8. Зі споминів про В. А. Кістяковського, 1925 р. Видання 2-го відділу ВУАН
9. Турція и Украина. Из очерка торг. сношений за годы 1913—1925.
10. Східні торговельні палати. „Вісти“. Червень, 1926.
11. Нарис історії землезнавства. Лекції. 1926.
12. Методологія і методика економ. географії. Нарис для збірника Дослідчої катедри сільсько-господарської економії КСГІ.
13. Програм красзнавчого економ. географ. дослідження.
14. Правобережжя й Схід „Новий схід“. (Огляд ринків). Бюлетень № 1.
15. Торгівля УСРР з Близьким Сходом за 1926 рік.
16. Бл. Схід і Україна, (в світлі Геоголятики). Східний Світ № 2.
17. Бібліографія продукційних сил України (Рукопис), 1923.
18. Украинская спиртовая промышлен. и восточные рынки. Хоз. Украины 1925.

19. Чехо-Словаки. Нариси, 1926.
20. Бібліографічні уваги з економ. географії. Бюл. ІНО.
21. Сільське господарство на території Дніпрельстану. (Друк.).
22. Багато рецензій на книжки, переважно економічного змісту уміщено було в „Русском Экономическом Обозрении“, „Народном Хозяйстве“ „Вестнике Финансов“, „Счетоводство“ и „Профессиональном Образовании“.
23. Розвідки, замітки, бібліографічні уваги німецькою й польською мовами, що друковалися в Варшавських, Мюнхенських, Берлінських періодичних виданнях 1899—1925 р.

**Проф. П. Р. Сльозкін.**

1. Описательное товароведение. Киев, 1919.
2. Спутник свекловода. 1924—25.
3. Справочная книга агронома. Москва, 1927.
4. Зерновые злаки. 1927.

**Викл. Ю. Д. Соколов.**

1. Об одной ошибке Lagrange'a (мемуар, що доклав акад. Граве в УАН, 1925).
2. О траекториях точки, движущейся по действиям притяжения к неподвижному центру и постоянной возмущающей силы. (Зап. фіз.-мат. Відд. УАН, т. II, вип. 3, 1927).
3. Sur le mouvement d'un point matériel, attiré par un centre fixe et soumis à l'action d'une forme perturbatrice constante (франц. мемуар. II Bulletin de la classe des sciences physiques et Mathématiques de l'Académie des Sc. de l'Ukraine, 1922).
4. Sur la limite inférieure des rayons de convergence des développements des coordonnées dans le problème des trois corps. (фран., там. само, 1925).
5. Über die Anwendung des Cauchy—Picardschen Satzes auf die Bewegungsgleichungen der u Körper. 1926.
6. Sur le mouvement due périhélie de Mercure. (спільно з акад. Граве, мемуари Укр. Ак. Наук, 1926).
7. Über den Einfluss des magnetischen Sonnenfeldes auf die Planetenbewegung. (Astronomische Nachrichten, 1927).
8. Узагальнення теореми Wesertrass'a — Sundman'a із теорії руху трьох тіл (Зап. фіз.-мат. Відд. УАН, т. II, в. 3, 1927).

Виготовлено до друку:

9. О кривых нулевой скорости и бесконечно—малых вибрациях.
10. Условия общего соударения трех тел.

**Проф. Н. Ц. Терпугов.**

1. Фермы с вытянутыми поясами. 1918.
2. Применение принципа расчленения работы для определения лишних неизвестных. 1925.
3. Положение водного транспорта на Днепре. (1921 г. Хозяйство Екатеринославщины).
4. Новая страница в истории судоходства на Днепровских порогах. (Водный Транспорт, 1924).
5. Краткий курс технической эксплуатации Вн. Вод. Путей. (Издание Транспорт. Кружка КИНХ'а, 1926).
6. Водн. Транспорт., 1925 г.:
  - а) Угроза Киеву.
  - б) Об исследовании малых рек Днепровского бассейна.
  - в) Положение водного транспорта на Днепре.
7. Положение русла Днепра у г. Черкас. (Вод. Трансп., 1925).
8. Остатки железа б. Цепного моста в русле Днепра (Водн. Трансп., 1925).



9. Нильские плотины. (Водн. Трансп., 1925) (Выдержки из погибшего в печати отчета о командировке в Египет в 1914 г.).

10. К вопросу о производстве землечерпательных работ на Днестре. (Сборник ФЭПС'а КИНХ'а, 1927).

11. До питання про землечерпальні роботи на Дніпрі (Науков. Технічний Вісник, 1926).

12. До питання про зниження вартости землечерпальних робіт на Дніпрі (Ibid., 1927).

13. Положение Днестра у Киева от древнейших времен до 1925 г. (для планировочного отдела Коммухоза).

14. Влияние шлюзования и перегрузочных операций на пудверстную стоимость перевозимых по Днестру грузов. (Комиссия Укргосплана).

15. К вопросу о выявлении мероприятий в связи с понижением горизонтов верхнего бьефа, имея ввиду судоходство и зимнюю стоянку судов у г. Екатеринослава и ниже до Кайданского порога. (Управление Днепростроем).

16. Нужды Среднего Днестра в связи с Днепростроем. (Водн. Трансп., 1927).

17. Краткий курс внутренних водных путей. (Готов к печати).

18. К вопросу об углублении русла потока затопляемыми цилиндрами. (Водн. Трансп., 1927, № 7).

#### Асистент С. І. Тіхенко.

1. Невменяемость и вменяемость. Киев. 1927. Стр. 104.

#### Проф. М. М. Товстоліс.

1. Об ответственности наследника по обязательствам наследодателя. (Журнал „Право и Жизнь“, 1926).

2. Про знахідку по Литовському Праву. (36. праць комісії для вивчення Зах.-руськ. та укр. права при УАН, 1926).

3. До питання, як набувати спадщину за Цивільним Кодексом (Наукові Записки КИНГ'у, т. VIII., 1927).

4. Спільна власність за звичаєвим правом України. (Праці комісії для вивчення звичаєвого права при УАН, 1926).

5. Про знахідку за звичаєвим правом України. (Там таки, 1927).

6. Розуміння застави в звичаєвому праві України. (Там таки, 1927).

7. Правовое положение граждан Украины, 1925.

8. О лишении наследства по Гражданскому Кодексу. (журнал „Право и Жизнь“, 1927, кн. 6—7).

9. О наследовании родителей (Журнал „Право и Жизнь“).

10. Рецензия на книгу проф. Евтихьева, „Основы советск. админ. права“. (Журн. Техника, Экономика и Право, 1926).

#### Готові до друку:

1. Ответственность наследников по долгам наследодателя в обычном праве Украины.

2. О субституции.

3. О залоге по Литовскому праву.

4. Свобода завещательной воли по советскому праву.

#### Проф. М. О. Чельцов-Бабутів.

1. Социалистическое правосознание и уголовный кодекс. Киев, 1923.

2. Социалистическое правосознание и уголовное право революции. Харьков, 1924.

3. Уголовный кодекс советских республик Комментар. под редакцией С. Кагарского. 1925. (Коллективна робота).

- a) Общие начала применения наказания.
- b) Определения меры наказания.
- c) Роды и виды наказаний и других мер социальной защиты.
- d) Порядок отбывания наказания.
4. *Задачи по советскому уголовному процессу.* Харьков, 1925.
5. *Цель уголовного процесса и организация окончательного производства.* Киев, 1925.
6. *Преступление и наказание в истории и в советском праве.* Харьков, 1925.
7. *Міжнародне спілкування криміналістів та наша карна політика.* Київ, 1926. (Наук. Зап. КІНГ'у, т. VIII).
8. *Das Straf- und Strafprozessrecht des Sovjet-Union.* (Bibliographie der Rechts und Staats-Wissenschaften. Heft 4—1925).
9. *Уголовный кодекс и аналогия.* (Вестник Советской Юстиции, 1923 г., № 2)
10. *Реабилитация и уголовный кодекс* (Вестник Советской Юстиции, 1923, № 7).
11. *Идея социальной защиты и общие учения уголовного кодекса.* (Вестник Советской юстиции, 1924, № 13).
12. *Негодное покушение.* (Вестник Советской юстиции, 1924, № 24).
13. *О применении 424 статьи Уголовно-Процессуального Кодекса.* (Вестник Советской Юстиции, 1925, № 15).
14. *Общее и специальное предупреждение.* (Вестник Советской юстиции, 1926 № 1 и 2).
15. *О проверке доказательств и прениях сторон в советском уголовном процессе.* (Вестник Советской Юстиции, 1926. № 7).
16. *Уголовный кодекс РСФСР 22/XI 1926 г.* (Вестник Советской Юстиции, 1927, № 3 и 8).
17. *Преступление летчика Клима.* (Вестник Советской Юстиции. 1927, № 6—7).
18. *Жилищные конфликты и ДККК.* (Админ. вестник УССР. 1926. № 3).
19. *Наша уголовная политика и борьба с хулиганством.* („Право и Жизнь“, 1926, № 9—10).
20. *Неопределенные приговоры.* (Право и Жизнь“, 1927, № 3 и 4).

Готовиться до друку:

1. *Советский уголовный процесс.* (Учебник, выпуск 1).
2. *Очерки советской уголовной политики.*
3. *Целесообразность и законность в уголовном кодексе* (статья в 3 выпуске сборника „Проблемы преступности“).
4. *Opportunitätsprinzip in Sovetstrafrecht* („Zeitschrift für Ostrecht“, 1928. November).
5. *Очерк по истории советского уголовного процесса на Украине.* (Вестник Советской Юстиции, 1927, № 21—22).

**Викл. М. В. Чернояров.**

1. *Befruchtungserscheinungen bei Myosurus minimus.* (Osterreichischen botanischen Zeitschrift“,—1926, № 10—12).
2. *Formation des chromosomes pendant la division hétérotypique chez Najas major.* All.
3. *Нові факти в редукційному діленні у Najas major.* All. та їх значення для хромозомних теорій спадковости. Київ, 1927.

**Проф. Б. О. Чорний.**

1. *Страхование рабочих на случай болезни.* Изд. Коопер. изд-ва Жизнь, 1919.
2. *Несчастные случаи с рабочими г. Киева.* Изд. Киевской Окружной кассы страхования от несчастн. случаев. Киев. 1919.

3. Материалы по рабочему вопросу и промышленности г. Киева с 1914—1917 г. Изд. Киевск. Губстатбюро, 1919 г.
4. Безработица и социальное страхование. Изд. Губкаassy, 1923.
5. Состояние безработицы на Киевщине в журналах: а) Труд в Киевской губ. № 1, 2, изд. Г. С. И. С., 1924 г. б) Местное хозяйство, 1923, 1924 и 1925 г.
6. Материалы о положении труда на Киевщине. Сборники №№ 1, 2 и 3, изд. Отдела труда, Киев.
7. Праця на Україні. Календар України. Видавн. „Вісти“, 1925.
8. Социальное страхование и заболеваемость рабочих, изд. Кассы Соц. страхования, 1926.
9. Соціальне страхування СРСР, Вид-во „Український Робітник“, Харків. 1927.
10. Наем рабочей силы в предприятиях г. Киева, „Вопросы труда“, Москва.
11. Киевские печатники по материалам их обследования.
- 11-а. Заболеваемость Киевских печатников. Изд. Охраны труда. 1925.
12. Конъюнктура рынка труда на Киевщине, ежегодные обзоры в Вестнике Профдвижения (№ 2, 1927 г.).

### Проф. В. Г. Шапошиков.

1. К вопросу о научной организации труда в высшей специальной школе. Стр. 21. Киев—1924 г. Отд. оттиск из Научн. Записок КИИХ.
  2. О задачах и структуре промышленного факультета. Стр. 23. Киев—1924. Отд. от из Научн. Записок КИИХ.
  3. Общая технология волокнистых и красящих веществ. Первое издание стр. VI—492. Киев—1912 г. Второе издание пересмотренное и значительно дополненное, с 285 рисунками в тексте, 4 таблицами в краск. и 40 образцами текстильных изделий. Стр. VI—752. Киев, Москва—1926. Издание ВТС.
  4. Влажность русских льнов. Техническое исследование. Издание Льнян. Организаций. Вып. I. Методика и выводы (печатается). Вып. II. Результаты взвешиваний. Стр. VIII—456. Киев—1917 г. Вып. III. Процентные влажности. Стр. VIII—456. Киев—1917. Вып. IV. Чертежа и диаграммы. Стр. X—15 таблиц. Киев—1927 г.
  5. Программа заводской практики на мануфактурах. Первое изд. стр. 59. Киев—Киев—1901 г. Второе изд. стр. 95. Киев—1910 г. Третье издание стр. 118. Киев—1927 г.
  6. Тропа на завод. Общедоступное введение в изучение фабрично-заводских производств, основанных на химических переработках. Коллективный труд 20 авторов специалистов, под общей редакцией В. Г. Шапошикова, в 6 выпусках. Гос. Издат. Вып. I. Введение. Стр. VII—159. М.—1926. Вып. II. Материальная основа промышленности. Стр. VII—116. М.—1926. Вып. III. Переработка минеральных веществ. Стр. VII—98. М.—1926 г. Вып. VI. Переработка физических веществ. Стр. VII—191. М.—1926. Вып. V. Добывание и переработка углеродов. Стр. VIII—202. М.—1927. Вып. VI. Организация и экономика промышленности. Стр. VII—191. М. 1927.
- Численні статті в рос. та чужоземних журналах.

### Викл. Б. О. Язловський.

1. К вопросу об улиточной записи. Труды цивилистического кружка. Киев—1918.
2. Практическое пособие для усвоения гражданского права (с проф. В. И. Свнжайским и Л. Бергман). Киев—1919.
3. Право зобов'язань в „Програмах для збирання матеріалів звичаєвого права“. Київ, УАН—1925.
4. Сьогочасне рдинне звичаєве право села Павлівки. Праці Комісії для виучування звичаєвого права України. Вып. I.—1925.
5. Функции задатка по Гражданскому Кодексу. „Право и жизнь“. 1924.

6. Репрезентативна метода та студії над звичаєвим правом Праці Комісії для вивчення звичаєвого права. Вип. II.—1926—27.
7. Нова концепція звичаєвого права. Там таки.
8. Родинне звичаєвого право хутора. Зайці на Зіньковщині. Там таки.
9. Звичаєво право Чернігівщини. Нариси. Там таки.

Критичні розгляди праць:

10. В. М. Серебровського. Наследственное право. В.С.Ю.—1925.
11. Памяти академика проф. Владимира Михайловича Гордона. Наукові Записки Київського Інституту Народнього Господарства. Том. VIII. Вип. I.—1927.
12. Т. П. Ефименко. Труд и собственность. Там таки.

**Проф. В. Ф. Яновський.**

1. Новітні праці німецького державного права. (Записк. III. Вид. ВУАН—1925.
2. Об организации и деятельности постоян. Межд. Судебн. Палаты. (Научн. Записки КИHX'а. 1924).
3. Умова найбільшого сприяння в торговельн. угодах. (Записки III. Від. ВУАН. 1926).
4. Нові консульські конвенції СРСР. (Наук. записки КІНГ'у.—1927, том. VIII).

**Проф. А. І. Ярошевич.**

1. Экономический очерк плодоводства на Украине. Стр. 50. („Промышлен. садоводство и пр. на Украине“. Киев, 1919).
2. Адміністративне районування Київщини. („Господарство Київщини“, т. I К. 1925).
3. Районное хозяйство (Местные финансы Подолии. № 1. Винница, 1923).
4. Новый этап в районировании Киевщины. Киев (Торгово-промышленный бюллетень—1925 г., № 125).
5. Города и поселения городского типа в Киевской губернии („Местное хозяйство“, Киев, 1925 г. № 6).
6. Капіталістична оренда на Україні за польської доби. К. 1927. Стор. 144 Відбиток з V—VI т. Записок III-го відділу УАН).

Редагував:

1. Промышленное садоводство, огородничество и бахчеводство на Украине. Вып. I. Киев, 1919.
2. Адміністративна мапа Київської округи. Київ, 1925.

Виготовлено до друку:

1. Матерьяли шо-до адмінрайонування України за 1922—1927 р.р.
2. Перспективы экспорта продукции птицеводства из района ЮЗЖД.
3. Минула поташова промисловість на Україні.

**Проф. Л. М. Яснопольський.**

1. Война и вексельные курсы („Нар. Хоз. Украины“, Киев, 1919, № 4—5).
2. Финансовые отношения государства и местных советов (Ibidem, № 6).
3. Международные валютные отношения и валютный кризис. (Сб. статей по вопросам внешней торговли и экономики. Харьков, 1922).
4. Проблема экономического и административного районирования (Журнал Киевского ГЭС, 1922, № 2—4).
5. Цены на сахар в эпоху войны и революции (Вестн. Сахарной Промышленности, 1922, № 7—8).

6. Валютные курсы в эпоху войны и революции (Бюлл. Киевск. Губ. Стат. Бюро, 1922, № 6—7).
  7. Русская сахарная промышленность в эпоху войны и революции (Журнал Киевск. ГЭС, 1922, № 12).
  8. Русская и украинская сахарная промышленность (Сб. „Экспортные ресурсы Украины“, Харьков, 1923).
  9. Рынок золота за границей и в России (Журнал Киевск. ГЭС, 1923, февраль. Також окремо).
  10. Киев, как распределительный центр. (Ibid., 1923, январь).
  11. Районы тяготения грузов к Киеву (Ibid., 1923, апрель).
  12. Калькуляция в сахарной промышленности при отсутствии устойчивой единицы ценности (Вестн. Сах. Пром., 1923, № 2).
  13. Наше денежное обращение в эпоху революции. (I. Журн. Киевск. ГЭС, 1923, № 7, июль; II. Местное Хозяйство, 1923, № 2, ноябрь; III. Ibidem, 1924, № 9, июнь).
  14. Наше денежное обращение (Вестн. Пром. Торг. и Трансп., 1923, № 9—10).
  15. Доходная смета г. Киева и губ. потребности (Местн. Хоз., 1923, октябрь, № 1).
  16. Кредитные учреждения Киевск. губ. (Ibid., 1923, декабрь, № 3).
  17. Послевоенное развитие валютных курсов (Научн. Зап. КИВХ-а „Техника Экономика и Право“, 1924, № 3).
  18. Кредитные учреждения Украины (Ibid., 1925, № 1 (6)).
  19. Кредитные учреждения на Украине. (Хоз. Украины, 1925, №№ 1—2 и 3).
  20. О „девизной“ политике (Ibid., 1925, № 4).
  21. Общие итоги бюджета Киевск. губ. и доходный бюджет г. Киева на 1924/25 г. (Местн. Хоз., №№ 6—7, март—апрель).
  22. О восстановлении Киевского мукомолья (Ibid., 1925, № 3).
  23. Система кредитования ж.-д. транспорта. (Сб. „Транспортный банк“, изд. Бюро Правлений ж.-д. 1925).
  24. К вопросу о местном сборе с грузов (Местн. Хозяйство, февраль 1926, № 5).
  25. Банки на Западе (Сб. „Банковое дело“, ч. I. Харьков, 1927).
  26. Банки в дореволюционной России (Ibid.).
  27. К вопросу о капиталах в металлической промышленности (Труды Комиссии по металлу при Госплане УССР, Харьков, 1927).
  28. Восстановительный процесс в нашем денежном обращении и задачи валютной политики Фин. издательство НКФ СССР. Москва, 1927.
  29. Перспективный грузооборот по Днепру (Доклад для Комиссии по Днепро-строю при Госплане УССР, (1925 г. не надрук.).
  30. Теории торгового и платежного баланса (друк.).
  31. К вопросу о кредитовании промышленности (друк.).
  32. О накоплении капиталов в гос. промышленности (друк.).
  33. Очерки денежного обращения и банковской экономики. Ч. I. Денежное обращение и валютная организация (Курс лекций, читанный в Гос. Ср.-Азиатском Университете в 1927 году (друк.).
  34. К вопросу об основных принципах финансовой политики („Збірник на пошану акад. Д. І. Багалія“).
  35. Германская валютная реформа и хозяйственное положение Германии (друк. в записках III Відділу УАН, т. V).
- Крім того низка статтів в часописах „Торг.-Пром. Газета“, „Финансовая Газета“, „Укр. Економіст“, „Ек. Вестник“.





## До питання про торговельні оборудки.

Поняття торговельної оборудки в системі приватного права являє собою одну з центральних проблем. Теоретичне значення поняття торговельної оборудки виявляється вже з того, що приватне право поділяється на цивільне та торговельне. Практичне значення цього основного поняття дуже обширне. Торговельні оборудки підлягають нормам торговельного, а не цивільного права; фіск ставиться до торговельних оборудок зовсім инакше, ніж до цивільних; оформлення торговельних оборудок підлягає відмінним від цивільних правилам; суперечки, які виникають із торговельних оборудок, розв'язують не цивільні, а спеціальні торговельні суди; професійне складання торговельних оборудок становить особу, що їх складає, в певне соціальне становище; складання торговельних оборудок потребує спеціальної дієздатности, яка відрізняється від цивільної. Таке теоретично-практичне значіння поняття торговельної оборудки цілком виправдує інтерес до цієї проблеми.

Далі ми спробуємо подати короткий нарис становища цієї проблеми в сучасному праві і літературі<sup>1)</sup>.

Торгівлею ми звемо організований обмін благ, цілевим завданням якого є пересування благ за допомогою торговельного посередника від виробника до споживача. Циркуляція благ у процесі обміну утворює по-між учасників обміну безмежну масу фактичних

<sup>1)</sup> Література и источники. Суперанский, устав о госуд. гербовом сборе. Комментарий. 1926, стр. 206 и след. Кутлер, Положение о государ. промышленном налоге. Комментарий. 1926, стр. 11—29. Граве, Плескон, Фрейдман, Биржевое законодательство, 1925, стр. 261—283. Промысловый и подоходный налоги. Изд. НКФ СССР 1926. Положение о государ. промышленном налоге 24 IX, 26. Проект торгового свода СССР 1923 г. Итальянский проект торгового кодекса, 1924, 1925 г.г. Molitor. Der Entwurf eines neuen italienischen Handelsgesetzbuches, Zeitschr. f. d. ges. Handelsrecht 1926 Bd. 89. Шершеневич, Курс торгового права, 1908, т. I, стр. 82—113. Его же, Система торговых действий, 1888. Удинцев, Русское торгово-промышленное право, Баку, 1923 г., стр. 27 и след. Федоров, Торговое право Одесса, 1911, стр. 125 и след. Каминка, Очерки торгового права, 1913, стр. 5 и след. Nahl, Précis de droit commercial, 1922, стр. 14 и след. Lyon-Caen et Renault, Manuel de droit commercial 1924, стр. 23 и след. Lacombe, Précis de droit commercial 1924. Wieland, Handelsrecht, Bd. I, 1921, стр. 49 и след., Ehrenberg. Handbuch des gesamten Handelsrechts, B. I, 1913, стр. 24, 245, 255, 330, 357.

стосунків із приводу інтересів, сполучених із цим пересуванням благ. Оскільки ці фактичні стосунки підлягають чинності норм торговельного права, остільки вони є торговельні правовзаємини.

Усю масу цих правовзаємин розподіляють на чотири групи: 1) правовзаємини, що виникають із обгородок (купівля-продаж, комісія, перевезення, клажа, то-що); 2) правовзаємини з правопорушень, сполучених із торгівлею (зловживання фірмою, несовісна конкуренція і т. и.); 3) правовзаємини, що виникають із стосунків, подібних до обгородок (примусова морська позика), та 4) правовзаємини, що виникають із стосунків, подібних до правопорушень (аварія).

Найголовнішою й найобширнішою підставою виникнення торговельних правовзаємин є торговельні обгородки, (*Handelsgeschäfte, actes de commerce, торговые сделки*), під якими розуміють не тільки обгородки в точному розумінні слова, але й інші юридичні вчинки, як, наприклад, вимога сплатити борг, заява про вади в товарах, прострочка й т. и.

Коли спеціальне торговельне право регулює торговельні взаємини, то, певна річ, треба знати, які обгородки треба вважати за торговельні, які й стосунки, що їх ці обгородки утворюють, мусять підлягати чинності норм цього торговельного права, бути, інакше кажучи, торговельними правовзаєминими. Торгівля являє собою професійну роботу окремої групи осіб—купців, до яких пристосовується особливе торговельне право, й через те питання торговельної обгородки як найтісніш звязане з питанням про купця—самостійного торгового діяча.

Розв'язуючи питання про торговельну обгородку, можна виходити з суб'єктивного моменту:—особою, що складає обгородку, кваліфікувати характер цієї обгородки; з цієї точки зору за торговельні обгородки треба вважати обгородки комерсантів у царині їхнього промислу. Торговельне право, згідно з такою конструкцією торговельної обгородки, є особливе право, що регулює взаємини купців, цеб-то осіб, що ведуть певні промисли, які законодавець уважає за торговельні.

Примітивне використання цього критерія ми маємо в купецькому праві докапіталістичної доби, коли приналежність особи до корпорації чи-то гільдії купців визначала особу, яко купця, а обгородки купця вважала за торговельні обгородки.

Отже в цьому разі торговельний характер обгородки походить від особи, що робить обгородку.

Поняття торговельної обгородки, збудоване на цьому принципі, називають суб'єктивною системою.

Проте збудовання поняття торговельної обгородки з точки зору на купця, як члена корпорації, цеху чи верстви, могло бути достатнім лише для відносно слабо розвиненого й мало диференцьованого торговельного обороту.

Воно було відбитком феодального ладу з його відлюдністю.



В умовах розвиненого капіталістичного торговельного обороту, коли принцип волі торгівлі дозволяє кожному бути купцем, коли поняття торгівлі виходить далеко за межі купівлі на перепродаж, коли законодавець, ідучи шляхом розвивання торговельного обороту, підбиває під чинність норм торговельного права нові й нові відділи обмінного процесу,—торгівля обертається на царину надзвичайно різноманітних і різнорідних взаємин.

Коли, після революції 1789 р., що знищила феодалізм, проголошена рівність усіх громадян і волю праці, французький законодавець узявся до кодифікації торговельного права—Code de commerce 1807 р.—він не міг знов утворювати окрему верству купців і будувати поняття торговельної оборудки за принципом суб'єктивної системи.

Поняття торговельної оборудки законодавець будує не за характером особи, що робить її, а за господарчою природою оборудки. Отже, оборудка є торговельною не тому, що її робить купець, як це ми спостерігаємо в суб'єктивній системі, а, навпаки, той, що робить будь-яку оборудку з переліку оборудок, що їх указує законодавець, як торговельні,—стає купцем.

Поданий у Кодексі перелік торговельних оборудок (Code de commerce, 632, 633)<sup>1)</sup> витворює об'єктивне збудовання торговельних оборудок. Звідсіля і назва конструкції, що її вибрав французький законодавець,—об'єктивна система.

На цій же системі ґрунтується торговельне право тих країн, які пішли шляхом кодифікації свого торговельного права за прикладом французького законодавця. До цих країн належать Нідерланди (Голандія), Бельгія, Греція, Туреччина, Єгипет, Сербія, Гішпанія.

За нею-ж іде й старий німецький торговельний Кодекс 1861 року й Угорський 1875 року.

<sup>1)</sup> Code de commerce, 632: „La loi répute actes de commerce:

Tout achat de denrées et marchandises pour les revendre, soit en nature, soit après les avoir travaillées et mises en oeuvre, ou même pour en louer simplement l'usage;

Tout entreprise de manufactures, de commission, de transport par terre ou par eau;

Tout entreprise de fournitures, d'agences, bureaux d'affaires, établissements de ventes à l'encan, de spectacles publics;

Tout operation de change, banque et courtage;

Toutes les operations des banques publiques;

Toutes obligations entre négociants, marchands et banquiers;

(Ainsi complété, L. 7 juin 1894). Entre toutes personnes, les lettres de change“.

633: „La loi répute pareillement actes de commerce:

Toute entreprise de construction, et tous achats, ventes et reventes de bâtiments pour la navigation intérieure et extérieure;

Tout achat ou vente d'agrès, appareils et avitaillements;

Tout affrètement ou nolisement, emprunt ou prêt à la grosse; toutes assurances et autres contrats concernant le commerce de mer.

Tous accords et conventions pour salaires et logers d'équipages;

Tous engagements de gens de mer, pour le service de bâtiments de commerce“.

Перехід законодавств до об'єктивної системи висунув для доктрини й судової практики питання про ідею, що її законодавець поклав за підвалину в легальний перелік торговельних оборудок, що він дав.

Якої ознаки додержував законодавець, визнаючи дану оборудку в її природі, як торговельну й уключаючи її в свій перелік? Інакше кажучи, в чім полягає торговельний характер, торговельна природа оборудки?

Це питання опріч крупного теоретичного значення має величезну практичну вагу.

Справа в тому, що домінальна думка, розглядаючи торговельне право в його відношення до всієї царини правотного права як право спеціальне, вважає за неприпустиме поширювати легальний перелік торговельних оборудок шляхом ретяжного тлумачення.

Проте послідове прикладання цього погляду призвело б до повного умертвіння торговельного права, позбавивши можливості пристосовувати його до нових відносин і промислів, що виникли в торговельному обороті після 1807 р., щоб-то по кодифікації торговельного права, що дала твердий перелік торговельних оборудок.

Отже судова практика, додержуючись *взагалі* погляду, що неприпустимо поширювати легальний перелік торговельних оборудок, все-ж поширює торговельні закони на відносини, не згадані в перелікові торговельного кодексу, коли природою своєю вони аналогічні згаданим у Кодексі.

Але для цього треба знати природу оборудок, згаданих у легальному перелікові, треба мати позитивний критерій, щоби відрізнити торговельну оборудку від неторговельної.

Ранніші письменники були упевнені в можливості знайти ознаку, що охоплювала б усі оборудки легального переліку, і пропонували за таку ознаку різні критерії.

Так, дуже поширена є доктрина про торговельну оборудку, як оборудку скеровану на визискування прибутку з обігу благ (Boistel, у нас—Шершеневич). Тут два моменти визначають торговельну природу оборудки—обіг благ і спекулятивний момент (прибуток)—складення оборудки *in causa*.

Нестійність цього формулювання виявляється з одного боку з того, що послідовне прикладання його призвело б до поширення торговельного права на весь господарчий оборот—обіг нерухомого майна, ремісничя праця то-що,—а з другого боку з того, що таке формулювання не охоплює де-яких відносин, уміщених у легальному перелікові торговельних оборудок, як наприклад: чек, вексель, коли він є виключно сурогат платіжу, страхування, то-що.

Інші (Thaller, Lacour), вбачаючи в торгівлі головним чином циркуляцію благ, а в торговельному праві—правне нормування цієї циркуляції, вважають за торговельну оборудку всіляку сам о-

стіяну участь у цім процесі циркуляції. Той, хто бере участь і сприяє циркуляції благ, за винятком виробника благ і споживача, є купець, а його вчинки, що до циркуляції благ стосуються, є торговельні оборудки.

Узагальнення зазначених у легальному перелікові торговельних оборудок ідею циркуляції благ, проте, теж не розв'язує питання про торговельну природу оборудки, бо ознака циркуляції благ досить невиразна й широка для того, щоб за допомогою її можна було б точно відмежувати торговельну оборудку від неторговельної: циркуляція—момент, що характеризує весь господарчий оборот, а не тільки торговельний; з другого боку, спекулятивний момент, який згадана теорія ігнорує, справді є властивий торговельній оборудці. Ще менше вдатні теорії, які не подають єдиної ознаки, а механічно об'єднують кілька ознак, що вживали різні формулювання—спекулятивний момент, пересування благ, професійність складання оборудок (Федоров). Тут лише повторюють невдалість окремих критеріїв, яких з'єднали докупи, органічно не об'єднавши.

Невдалість спроб визначити природу торговельної оборудки обумовлюють по-перше—порівнюючи швидкий процес торговельного обороту, що розвиваючись, перманентно включає в свою сферу нові й нові відносини, а по-друге—різномірний характер тих оборудок і відносин, які законодавець включає до свого переліку, як оборудки, що підлягають чинності норм торговельного права.

Несполучність легального переліку торговельних оборудок із економічним поняттям торгівлі й торговельних оборудок призводить до того, що одночасно існують поняття торгівлі й торговельних учинків економічне та поняття торгівлі й торговельних учинків юридичне.

Відношення між ними не скрізь, цеб-то не в усякому позитивному праві, однакове.

Але, в кожному разі в сучаснім розвиненім торговельнім праві йому підлягають:

- 1) торговельні вчинки в економічному розумінні,
- 2) допоміжні для торгівлі промисли — транспорт, страхування, банки, біржі, то-що.
- 3) *промислові підприємства певного розміру й характеру (що ведуть їх „за купецьким зразком“).*
- 4) відносини, що підлягають торговельному праву завдяки лише розсудові законодавця, напр., акційні компанії.

Зважаючи на такий склад юридичного поняття торгівлі й торговельних оборудок, сучасні письменники (найпаче німецькі) вже не відшуковують абсолютного критерія, щоби визначати торговельний характер оборудки, а лише констатують, що торговельне право є окреме право, пристосоване виключно до відносин і дій, які позитивне законодавство визнає за такі, що належать до царини

торгівлі (Wieland). Само ж позитивне законодавство, включаючи чи не включаючи ту або ту обладку до свого легального переліку торговельних обладок, цеб-то підлеглих чинності норм торговельного, а не цивільного права, керується в цій справі тим *загальним характером торговельного обороту*, який викликає до життя відповідне цьому характерові спеціальне правне нормування.

Загальний характер цього торговельного обороту окреслює низка особливих властивостей, із яких за найважливіші вважають:

- а) міжнародній принципово характер обороту,
- б) масовий масштаб учинків, що їх роблять,
- в) вплив торговельних обладок на інтереси сторойніх осіб,
- г) свобода, швидкість складання договорів,
- д) спрощеність і сталість форм,
- е) відплатність учинків, намагання не залишати без використання, ні цінності, ні час, а ні гроші,
- ж) полегшенність представництва,
- з) типовість і абстрактність безлічи складаних обладок,
- і) публічний характер рахівництва торговельних підприємств,
- к) охорона сталости й легкої розпізнанности правних позицій учасників обороту (див. докладніш у *Richard Ehrenberg „Der Handel“ Шерр*—Наука про торгівлю; *Victor Ehrenberg „Handbuch“*, Wieland Гордон).

Ці особливі риси характеру торговельного обороту та його завдань утворюють окреме торговельне законодавство не тільки там де принципово приватне право розподіляється на цивільне й торговельне, але й там, де декларативно знищено дуалізм приватного права.

Так чи так розуміючи особливий характер торговельного обороту й його завдань, позитивне законодавство, як ми бачим, будує поняття торговельної обладки або за суб'єктивною системою, або за об'єктивною.

Проте жодної з цих систем у чистому виді в сучасному торговельному праві не перепроваджено.

Послідовне переведення об'єктивної системи неможливе вже через те, що момент професіональності й масовости, який характеризує торговельний оборот, виключає можливість уважати поодинокі обладки за торговельні

А тому в тих законодавствах, які вважають за збудовані на об'єктивному принципі, як-от французьке, старо-німецьке, угорське,—справді ми маємо мішану систему лише з превалюванням об'єктивного критерія, де одну групу обладок вважають за торговельну навіть тоді, коли робиться поодинокі обладки—купівля на перепродаж, постача або морське перевезення,—це обладки, до яких у доктрині міцно пристосовано назву об'єктивних чи абсолютних обладок. Рядом із цією групою обладок у зазна-

чених законодавствах до переліку торговельних об'єктів долучено другу групу об'єктів, які вважають за торговельні лише при умові, що їх роблять у масовім масштабі, як промисел,—до цих об'єктів належать перероблення або оброблення рухомих речей для інших осіб, банкірські об'єкти, комісійні, клажа в товарних склепах, видавничі, перевезення—це так звані суб'єктивні або умовні об'єкти. І, нарешті, в зазначених законодавствах фігурує ще третя група об'єктів—так звані акцесорні або допоміжні об'єкти, цеб-то такі, які зв'язані з веденням торговельного підприємства, як наприклад наймання торговельного приміщення, купівля сировини чи матеріалів, оренда приміщення або речей для торговельного закладу, то-що. Таке збудовання легального переліку торговельних об'єктів, яке ґрунтується, як ми бачимо, на кількох різних критеріях, не можна визнати за об'єктивну систему навіть й тоді, як не брати до уваги норму, за силою якої зазначені вище законодавства всі об'єкти купця, що входять у коло діяльності його підприємства за силою закону, визнають за торговельні.

Система суб'єктивна, що є в основі нового німецького торговельного кодексу 1897 року, швейцарського союзного закону про зобов'язання, японського кодексу 1899 р., проекту нового італійського торговельного кодексу 1924 р., нашого проекту торговельного кодексу 1928 р. та австрійського проекту 1911 р., так само далеко стоїть у цих законодавствах від повного й послідовного переведення її в збудованні того переліку торговельних об'єктів, який ці законодавства пропонують.

Коли суб'єктивний критерій призводить, як це було в докапіталістичне середньовіччя, до збудовання поняття торговельної об'єкції, як такої, що її складає купець—член певної купецької корпорації, то в зазначених сучасних законодавствах це збудовання зберегло лише зовнішню, формальну значіння. І в цих законодавствах законодавець уважає в декларативних статтях Кодексу (напр. Нім. Торг. Код. ст. 343 і ст. I) за торговельну об'єкцію—об'єкцію купця, але саме поняття купця тут є поняття не самостійне, а вивідне. Купець ту об'єкцію, що він робить, робить торговельною не тому, що він купець, член купецької корпорації, а тому, що він веде якийсь із зазначених у законі промислів, якийсь із зазначених у законі підприємств,—від цього об'єктивного моменту залежить і якість його, як купця, і торговельний характер об'єкції, що він складає.

Як що до цього додати, 1) що новий німецький торговельний Кодекс у своєму переліку торговельних промислів зазначає до останніх і кожне промислове підприємство, яке родом і обсягом своїм вимагає організувати діяльність його на купецький зразок, і яке вважають за торговельне підприємство, 2) що кожне неторговельно підприємство, якого фірму вписується до торговельного реєстру, теж закон уважає за торговельне підприємство (HGB, § 1

п. 2),—то цілком ясно, що цю систему ледве чи можна вважати за систему чисто суб'єктивну.

З другого боку, всі ці спроби законодавств, цілком переконуюче виявляють неможливість конструувати єдине, абсолютне поняття торговельної оборудки, що могло-б охопити конгломерат різнорідних взаємовідносин, уключених до переліку торговельних оборудок сучасних законодавств.

До якої системи прилучається *наше* торговельне право? Наше дореволюційне торговельне право матеріяльне не тільки не мало певної системи, а навіть не мало в себе будь-якого переліку торговельних оборудок, обмежуючись лише загальною вказівкою, що права й обов'язки, які виникають із оборудок і відносин, властивих торгівлі, визначають закони торговельні (Код. Торг. ст. 1).

У торговельному праві процесуальному була вказівка, що слід розуміти як торговельні обороти. За торговельні обороти наш старий торговельний процесуальний кодекс уважає:

- 1) Усі роди торгівлі гуртової, роздрібною й дрібною;
- 2) Торгівлю фабричну й заводську, крамничну, комірну, магазину, то-що;
- 3) Торговельну промисловість у будуванні, купівлі, лагодженні й найманні кораблів та купецьких суден і в виряджанні їх;
- 4) Справи що до купецьких наказів про закуп, продаж і постачання товарів, або так звані справи комісійні, експедиційні, маклерські;
- 5) Грошові перекази в російські та закордонні міста, справи вексельні та банкірські;
- 6) Справи позовні на цехових у оборотах, що властиві торгівлі (Код. Суд. Торг. ст. 41).

Цей короткий перелік торговельних відносин, що не охоплював колишнього торговельного обороту, певною мірою доповнювало Положення про державний промисловий податок, де законодавець давав приблизний перелік торговельних підприємств, що підлягали обкладанню промисловим податком, і перелік підприємств, що не підлягали обкладенню.

На підставі цих законоположень наша судова практика казу. Устично встановила три групи торговельних оборудок:

- 1) Оборудки торговельні в вузькому розумінню—купівлю-продаж товарів на перепродаж, щоби видобути прибуток;
- 2) Оборудки скеровані на те, щоби сприяти торгівлі—транспортні, комісійні, експедиційні, маклерські, представників купця, то-що;
- 3) Оборудки, які вважають за торговельні через те, що складання їх є промисел, — оборудки довідкових контор різного роду, то-що.

За критерія, щоби визначити торговельний характер оборудки, практика вважала по-перше наявність товару, як об'єкту оборудки, й по-друге—наявність лукративної мети—складання оборудки.

щоби видобути прибуток. Причому тільки з'єднані до купи ці критерії надавали обладдці торговельного характеру.

Третій критерій—повторність обладдки, складання обладдок, як промисел, прилучали до двох перших, щоби визначити характер таких обладдок, які об'єктом і метою не виявляють ще торговельного характеру.

Варто уваги, що упорядники Проекту Цивільного Кодексу, залишивши по-за Кодексом цілу низку статутів, Положень і окремих законів, спеціально призначених, щоби регулювати торговельні обладдки й відносно, ніякого переліку цих обладдок, а ніякого критерія для них не дали.

Наше чинне приватне право, ні торговельне, ні Цивільний Кодекс, що принципово додержує засади одности приватного права, ніде не дають ні означення поняття торговельної обладдки, ані переліку, ані системи торговельних обладдок і відносин.

Самого ж терміна „торговельна обладдка“ наш законодавець уживає часто-густо так у законодавстві про торгівлю, як і в інших відділах чинного права.

Тільки в трьох законодавчих актах, що не належать до царини приватного права, ми маємо матеріали, щоби уявити собі, що розуміє наш законодавець, як торговельні обладдки.

У статуті про Державне Гербове (17 серпня 1923 р.) у другій примітці до § 48-го Табелі паперів, актів і документів говоритьсЯ: „Під торговельними обладдками розуміють обладдки купівлі товарів на перепродаж у торговельних підприємствах, матеріалів на переоброблювання—в промислових підприємствах, а також обладдки купівлі використаних без повернення, підчас торгівлі або в промислових підприємствах, допоміжних матеріалів (напр., пакувальних, мастовних, паливних, світлових, то-що)“.

Надто пустий зміст зазначеного тут поняття—переліку торговельних обладдок, що далеко не охоплює нашого торговельного обороту й збудованій, щоби визначити торговельний характер обладдки, на ігноруванні моменту „купець“ або „торговельне підприємство“, як продавець, призвело до низки утруднень, коли практично переводити в життя вищенаведене легальне означення торговельної обладдки, викликавши силу відомчих роз'яснень та сепаратних постанов на різні конкретні випадки.

Удруге до поняття торговельної обладдки наш законодавець вергається в Інструкції Н. К. В. Т. С. Р. С. Р. з 27/VII—24 р. в справі реєстрації позабіржових обладдок; ст. 6 Інструкції каже: „реєстрації підлягають усі торговельні обладдки купівлі-продажу товарів (серед них і постачання) і товарообміну, причому обладдку за торговельну вважають у тому разі, коли хоч-би один контрагент (сторона) є торговельне підприємство, цеб-то торгує (або виробляє) й має це за промисел“ (ст. 6). Тут законодавець збудовує поняття торговельної обо-

рудки за так званим суб'єктивним моментом—за торговельні оборудки він уважає оборудки підприємства (торговельного або промислового), цебто оборудки особи (фізичної або юридичної), що складає їх не по одинці, а в організований, професійний спосіб<sup>1)</sup>.

Третє джерело нашого чинного права—це *Положення про державний промисловий податок* з 24/IX, 26. Додаток 2-й, що містить у себе список розрядів торговельних підприємств, та додатки, що містять у себе списки товарів, якими дозволяється торгувати кожному розрядові патентованих підприємств—дає конкретний опис усіх видів торговельної діяльності, розподіляючи їх на шість розрядів; цей опис сукупністю своєю дає загальну уяву того, що розуміє наш законодавець під торгівлею та які конкретні підприємства він визнає за торговельні, цеб-то підпорядковує чинності норм нашого торговельного права<sup>2)</sup>.

На підставі трьох вищенаведених норм нашого чинного права можна визнати за торговельні оборудки й стосунки такі категорії оборудок:

1) Всеукраїнське Бюро З'їздів Біржової Торгівлі висловлюється за кончу потребу видати особливого законодавчого акта, що визначив би торговельну оборудку на підставі суб'єктивного критерія. Див. В. Р. Ю. 1925 р. № 3, стор. 126.

2) В „Положенні про державний промисловий податок“ від 24/IX, 26 р. перелічено таких торговельних оборудків:

1. Торгівля а) роздрібна.
- б) наші в гуртовна, цеб-то продаж товарів партіями вартістю кожна від 25 до 100 карб.
- в) гуртовна, цеб-то продаж товарів крупними партіями по-над 1000 карб кожна.
2. Піярди й постачі.
3. Заклади, де на місці споживають страви й напої; відпускання горячої страви з переносних приміщень; рівно й тимчасові буфети; також продаж пива на винос.
4. Заїжджі двори, мебльовані кімнати.
5. Лазні, купальні.
6. Контори на приймання замовлень на виробі власних промислових підприємств.
7. Аптеки.
8. Оддавання на прокат або в тимчасове користування всяких речей, між ними ваги, щоб важити товари на базарах.
9. Довідкові бюро.
10. Похоронні бюро.
11. Технічні бюро.
12. Транспортні підприємства всякого роду.
13. Гімнастичні й фехтовальні заклади, майданчики для лавн-теніса, футболу олімпійських ігор, тири й стрільбища, заклади де грають у шахи, шашки й краглі, а також силомери; гори для катання, крутилки та гайдалки.
14. Біліярдні заклади.
15. Тоталіза гори.
16. Кінематографи.
17. Комісіонерські контори та авкційні камери.
18. Кредитові установи.
19. Видавництва.



I. Купівля-продаж товарів на перепродаж. Сюди належать купівля-продаж товарів так не змінюваних підчас перепродажу, як і перероблених або оброблених. При цьому не важить, чи купують у обмін натури на гроші чи натури на натуру (товарообмін). Не важить також і те, чи продають товар гуртом чи в роздріб. Торговельна купівля-продажа зважає на поняття товару в широкому розумінні цього терміну—тут розуміють торгівлю так товарову, як і фондову.

Проте під товаром розуміють тільки річ рухоми. Купівля нерухомого майна на перепродаж, що-би видобути прибуток, у нас вилучається взагалі. (Цив. К. ст. 183). Але нерухоме майно не може бути за об'єкт торговельної купівлі-продажу як таке, а через те купівля-продаж будинку на знос, як будівельного матеріалу, або купівля-продаж ліса на зруб, як паливного або будівельного матеріалу,—є оборудки торговельні. Купівля-продаж є торговельні, коли купують чи продають на перепродаж. Як констатувати наявність такої мети в конкретному випадковій? Коли купує купець—намір придбати товар на перепродаж є законне припущення—таку оборудку вважають за торговельну, оскільки не буде доведено, що товар придбав купець для своїх власних потреб.

Коли покупцем буває не купець, то намір перепродажу констатують на підставі конкретних обставин кожного випадку: купують, наприклад, товар у кількості, що значно перевищує потреби покупця.

Торговельною купівля-продаж є тоді, коли купують-продають на перепродаж, щоби видобути прибуток. Отже за торговельну не можна вважати купівлю з боку фабриканта харчів на перепродаж робітникам за собівартість, купівлю паперу з боку поштового відомства на перепродаж цього паперу в виді марок, як-що цей папір перепродають, не підвищуючи покупну ціну,—купівлю з боку винороба бочок на перепродаж їх із вином у зазначених умовах, то-що. Але ресторатор, що купує каву на перепродаж відвідувачам за підвищену проти собівартости ціну, робить торговельну купівлю-продаж (Lyon-Saen).

Немає підстав не вважати за торговельну купівлю товару, щоби видобути прибуток не з перепродажу його, а з надавання його в платне користування. Отже купівлю коней або автомобілів, щоби оддавати їх у найми транспортним підприємствам, або книг для бібліотеки, що видає їх читати за плату, й такі інші види купівлі треба вважати за торговельні оборудки.

Намір покупця перепродати куплене, щоби видобути прибуток, намір, що обумовлює собою торговельний характер оборудки, мусить бути в момент, коли складається оборудку.

Не впливає на визначення характеру оборудки потомна воля покупця й реалізація її. Отже торговельною є купівля, зроблена, щоби перепродати товар, і тоді, коли перепродажу й не буде; з другого боку особа, що купила річ для себе, а потім її перепродала з прибутком, робить цивільну купівлю.

Як видно з природи торговельної купівлі-продажу, вона може мати торговельний характер для обох контрагентів—купівля-продаж товару з боку гуртового торговця роздрібному—і може мати торговельний характер лише для одної сторони—купівля-продаж книги з боку студента в книжній крамниці. Першу категорію торговельних об'єктів називають двохбічно-торговельними або чистими, а другу—однорічно-торговельними або мішаними. Торговельний характер останніх, за нашим правом, підтверджує ст. 6-у Інструкції НКРТ С.Р.С.Р. з 27/IV—24 р. в справі реєстрації позабіржових об'єктів.

II. Постає, як окремий вид купівлі-продажу, оскільки це роблять, щоби видобути прибуток із різниці ціни придбаного й проданого товару, в умовах зазначених вище для торговельної купівлі-продажу, теж є торговельна об'єкція.

III. Міна, коли виміняють, щоби далі вивласнити придбане міною, щоби видобути прибуток, теж виконує поняття торговельної об'єкції.

IV. Наймання торговельних службовців і робітників являє собою трудовий договір, що його регулює Кодекс законів праці, але такий договір, що його складає власник торговельного підприємства, щоби видобувати прибуток із експлуатації праці в виді промислу, його треба визнати за торговельну об'єкцію для купця.

V. Транспортні об'єкції, коли підприємець видобуває прибуток, у виді промислу, з експлуатації перевозових засобів й робочої сили своїх співробітників, виконують поняття торговельної об'єкції. Який саме транспортний засіб буде—залізниця, морське чи річне судно, автобус, чи аероплан—тут не важить.

VI. Виконання чужих доручень за виногороду, яке роблять у організований спосіб, як промисел, практикують, щоби видобувати прибуток із масового вчинення цих об'єкцій; воно для того, хто бере доручення, є торговельна об'єкція. До таких об'єкцій належать різноманітні об'єкції, що-до всіляких послуг—агенства, бюро й т. н.

Видозміною цієї категорії торговельних об'єкцій є:

VII. Комісійні об'єкції, які виконують, як промисел;

VIII. Маклерські об'єкції.

IX. Об'єкції акційних підприємств.

X. Об'єкції кредитового обігу.

Проект торговельного Кодексу С.Р.С.Р. 1923 р. вповнює прогалину чинного права, пропонуючи в ст. 97 визначення торговельної об'єкції й у ст. I—визначення купця.

За проектом, торговельними є об'єкції: а) що робить особа, яку треба записати до торговельного реєстру, й б) що стосується до торговельного підприємства такої особи.

Записати до торговельного реєстру треба:

а) окремих осіб, що крамарюють, опріч тих, хто торгує з рук на базарах, по ярмарках, то-що, або хто торгує з пересувних приміщень чи невеличких непорушних приміщень на базарах, ярмарках, то-що.

б) усі державні й муніципальні торговельні підприємства, між ними й торговельні відділи установ та їхніх об'єднань—трестів, синдикатів, комбінатів і т. и., опріч не переведених на господарчий розрахунок;

в) товариства акційні, з обмеженою відповідальністю, повні, на віру;

г) юридичних і фізичних осіб чужоземних, яким дозволено провадити торговельні операції в С. Р. С. Р.

Не всі оборудки зазначених осіб, підлеглих записуванню до торговельного реєстру, є, за проектом, торговельні, а лише ті, що належать до торговельного підприємства зазначених осіб. Але що треба вважати за торговельне підприємство, на це проект відповідей у формі загального визначення терміну „торговельне підприємство“ не дає, зазначаючи лише конкретний перелік тих промислів, які він уважає за торговельне підприємство.

Вагання, що може виникнути на питання про те, чи належить та чи та оборудка до торговельного підприємства особи, яка оборудку цю зробила, проект розв'язує, встановлюючи за прикладом німецького торговельного кодексу, законну презумпцію в бік торговельного характеру таких оборудок—гадають, що оборудки, які зробила особа, що підлягає записуванню до торговельного реєстру, належать до торговельного підприємства цієї особи, оскільки протилежне не впливає з природи оборудки, або не доведуть його особи, що беруть участь в оборудці.

Причому постанови про торговельні оборудки прикладається до обох сторін, бодай би оборудка була торговельною лише для одної зі сторін, оскільки іншою не передбачає закон відносно окремих оборудок.

Дві різних своєю економічною природою групи промислів проект визнає за торговельні підприємства.

Першу групу складають: 1) придбання товарів або цінних паперів, щоби далі вивласнювати їх, однаково, чи вивласнювані товари надалі залишаються незміненими, чи вивласнюється товари після оброблення або перероблення їх; 2) приймання страхування за премію; 3) банкірські й міняльві оборудки; 4) приймання на себе перевезення вантажу або пасажирів суходолом, унутрішніми ріками й озерами, морем і повітряними шляхами; 5) оборудки комісіонерів, експедиторів і власників склепів; 6) оборудки торговельних агентів і біржових маклерів; 7) видавничі оборудки, а також інші оборудки в галузі торгівлі виробами друку або художніми творами; 8) друкарські оборудки, оскільки цей промисел виходит за межі звичайного ремесства; 9) оборудки що до утримання й експлоатації готелів, лазень, виводвищ.

Другу групу складають усі промислові підприємства з кількістю понад 5-ю робітників із двигуном та по над 10 робітників без двигуна.

Таке є становище питання про торговельну оборудку.

Нам здається, що вже вчасно було-б підійти до розв'язання цього питання з точки зору вишукування узагальнюючого критерія, для поняття торговельної оборудки в особливій природі нашого радянського торговельно-промислового обороту й радянського торговельно-промислового права, що його регулює.

Справді, коли взяти до уваги корінну відзнаку нашої економіки від господарчого режиму буржуазних країн, то конче потрібно відшукати в нашому чинному праві, що регулює нашу економіку, відмінні риси від права капіталістичних держав. Коли промисловість та торгівлю в нас майже цілком одержавлено або кооперовано, а для приватного підприємця залишилася незначна частина їх,—то дух, цілеве завдання та загальні засади нашого торговельно-промислового права чи можуть бути тими, що знаходимо ми в буржуазному праві?

Натурально, юридична техніка, природа окремих юридичних інститутів, сама наявність даної системи правничих форм - усе це, рециповане з розвиненого сучасного права, може бути й є і в нас засобом правного регулювання нашого господарства. Але що-ж разом із цим мусить відрізнити й відрізняє право, що ми реципували, від перших джерел?

Коли основним фактом нашого господарства та торговельно-промислового обороту є панування держави, як апарату, що здійснює панування класи трудящих, то духом нашого права, його основною засадою й найвищим цілевим завданням може й мусить бути прагнення до задоволення, зміцнення та розвитку соціалістичного господарства. Панування колективного інтересу над егоїстичним інтересом індивіду, як такого—альфа й омега нашого права. Цим критерієм мусить у ньому визначатися все в межах юридичної логіки.

Звідціль наше торговельно-промислове право можна визначити, як право планового регулювання нашого господарства—регулювання, що повстає на основі нашого виробничого процесу, який прагне до зміцнення й розвинення соціалістичного ладу. І з цього планового регулювання в інтересах зміцнення соціалістичного ладу треба виходити, будуючи визначення поняття торговельної оборудки.

*М. Мітіліно.*



## До питання, як набувати спадщину за Цивільним Кодексом.

Як відомо, римське право вимагало для набуття спадщини не тільки наявності настання спадщини (*delatio*), але й прийняття її (*aditio*).

Лише підвладні діти спадкодавця набували спадщину, як *heredes necessarii*—неминучі спадкоємці, в силу закону поза їх волю, навіть коли б спадщина була переобтяжена боргами: фактом смерті остаточно з'ясовувались права й обов'язки таких спадкоємців<sup>1)</sup>.

Навпаки, спадкоємець з непадвладних розглядався, як *heres voluntarius* (добровільний): настання спадщини на його користь не робило його вже спадкоємцем в силу самого закону. З огляду на те, що головним видом наслідування в класичному римському праві було наслідування по заповіту, то й типовим для нього спадкоємцем був іменно спадкоємець—*heres voluntarius* з числа т. з. *heredes extranei*; для того, щоб стати спадкоємцем, він повинен був виявити на те свою згоду<sup>2)</sup>.

Згідно римській системі, настання спадщини дає спадкоємцеві лише законну можливість придбати спадщину способом її прийняття. Як тільки спадкоємець прийняв спадщину, так і стає власником рухомого й нерухомого майна, що належить до складу спадщини, кредитором і винуватцем на вимоги й зобов'язання, що належали спадкодавцеві, одним словом, вступає у всю сукупність юридичних взаємовідносин, що складають спадщину.

Згідно-ж з т. з. німецькою системою, що прийнята в Німецькому Цивільному Кодексі, в момент настання (*delatio*) стається перехід спадщини до спадкоємця, за яким зберігається лише право зречення у певний термін. Инакше кажучи, спадщина з самого її настання належить призиваним спадкоємцям, незалежно від окремого з їх боку прийняття; призиваний спадкоємець стає владарем спадщини з моменту смерті спадкодавця, аб як висловлюються „*der Tote erbt den Lebenden*“.

Такої ж системи дотримується й Швайцарський Цивільний Кодекс<sup>3)</sup>.

<sup>1)</sup> Дерибург, *Пандекти*, т. III, ст. 136 (в перекладі проф. Соколовського).

<sup>2)</sup> *Pop. Dig. XXIX, 2, de acquir., vel ommitt. hered. i XXXVIII. 16 de suis et legit. hered.* Arndts *Lehrbuch der Pandekten*, § 472; *Puchta. Pandekten*, § 496.

<sup>3)</sup> § 560, 566—567 *Escher, Das Erbrecht des Schw. B. G. B., S. 18.* *Pop. Friedmann. Die Annahme der Erbschaft*, S. 39.

Відбиваючись у західно-європейських кодексах, прямолінійна засада римського права виявилася значно переломленою й зміненою. Зокрема інше значення набув римський принцип у Code civile, що поряд з ним засвоїв і іншу засаду безпосередности переходу, — „le mort saisit le vif“. Отож, лише для однієї категорії родичів — *successesseurs irréguliers* — потребується окремий акт прийняття спадщини; для ближчих же родичів — *héritiers légitimes* (законних сподкоємців) наслідування настає в силу самого закону, *possessione*, при чім спадкоємцям надається право, коли вони забажають, зректися спадщини<sup>1)</sup>.

Наш Цивільний Кодекс займає в цьому відношенні особне становище; він мов-би, відтворює обидві вищез'ясовані системи. Він поділяє спадкоємців на дві категорії: *присутніх* і *відсутніх*.

Так, ст. 429 каже: коли *присутній* в місці настання спадщини спадкоємець *на протязі 3-х місяців* з дня вжитку засобів охорони не заявить належному суду, що він відмовляється від спадщини, то вважається, що він прийняв спадщину. Доля того, що відмовився, переходить до держави.

Присутні спадкоємці можуть приступати до управління спадковим майном, не дожидаючись прибуття решти спадкоємців, які, своєчасно прибувши, можуть вимагати й свою долю спадщини.

Стаття ж 430 того ж кодексу з'ясовує: „спадкоємці, *відсутні* в місці настання спадщини, можуть *прийняти* спадкове майно особисто чи за допомогою довірених *на протязі 6-ти місяців* з дня вжитку засобів охорони спадкового майна.“

В питанні тлумачення наведених статей в юридичній літературі існує незгода. Одні коментатори Цивільного Кодексу твердять, буцім то кодекс дотримується тільки системи приймання спадщини (римської) як що-до присутніх, так і до відсутніх спадкоємців. На ствердження свого погляду вони наводять те міркування, що кодекс у других статтях (424 і 434) говорить про прийняття, не згадуючи про випадки зречення<sup>2)</sup>. „Коли б, продовжують вони, Цивільний Кодекс дотримувався не системи прийняття, а системи зречення, то позви належало б прид'являти не до майна померлого, а безпосередньо до його спадкоємців, що вважаються за тих, які придбали спадщину, в силу закона, з моменту настання спадщини“. Проф. Серебровський поясняє, що коли присутній в місці настання спадщини спадкоємець не виявив ніяких рішучих заходів, які свідчили б про його прагнення вступити у користування спадковим майном, на протязі 3-х місячного терміну з дня вжитку засобів охорони, то це означає, що він *не прийняв спадщини*.

<sup>1)</sup> Planiol Traité élémentaire de droit civil t. III, p. 393, 395. *Laurent. Principes de droit civile* t. IX, p. 319.

<sup>2)</sup> Проф. В. І. *Серебровський*: „Приобретение наследства по гражд. кодексу“. „Право и Жизнь“ 1924 р. Ч. 10, ст. 14—17; *Юцо ж*: „Наследственное право“ ст. 54 й далі. *Мовчановський*: „Наследственное право“, ст. 429—430.

Таким чином, з погляду зазначених коментаторів, на придбання спадщини присутнім спадкоємцем потрібна наявність приймання; інакше кажучи, на їх думку, присутні спадкоємці, що не прийняли спадщини, не можуть вважатися за спадкоємців, а тому, як видно, до таких спадкоємців кредитори не можуть пред'являти своїх претензій за зобов'язання, що видав спадкодавець.

Не досить одного скінчення 3-х місячного терміну, коли спадкоємець міг би зріктися спадщини. Раз присутній спадкоємець пропустив цей термін і не прийняв спадщини, то він і не вважається за спадкоємця. А втім, не важко завважити, що таке тлумачення не виправдується точним змістом наведених статей Цивільного Кодексу. При вирішенні зачепленого питання ми будемо виходити з дослівного розуміння кодексу.

Ми, навпаки думаємо, що ст. 429 для присутніх спадкоємців не встановлює приймання, як неминучої умови придбання спадщини. Щоб визнати присутнього спадкоємця за володаря спадщини, досить одної умови—упливу 3-х місячного терміну з дня вжитку засобів охорони на зречення; коли відмовлення від спадщини на протязі цього терміну не сталося, тоб-то він пропустив його, не заявив про відмовлення, то вважається, що він прийняв спадщину; ніяких ознак приймання спадщини він не повинен виявляти; його мовчання на протязі 3-х місяців веде до признання, що він придбав спадщину. Закон має на оці, що присутній спадкоємець знає положення спадкової маси й тому припускається, що, коли він не відмовляється від спадщини, то він бажає нею користуватися. Той же закон не дає вказівок на те, що відмовлення виявляється в неприйманні, як це визнавалось, наприклад, нашим дореволюційним правом<sup>1)</sup>. Навпаки, з погляду Цив. Код., присутній спадкоємець, щоб стати в становище ненабутого спадщину, повинен був категорично про це заявити. Безперечно, коли такий спадкоємець, з огляду на потребу зробити витрати на похорон покійника, продасть будь-яку річ із спадкової маси на покриття таких видатків, то у таких діях не можна вбачати ознак приймання спадщини: вони не можуть паралізувати його права на відмовлення від спадщини.

У цім відношенні й виявляється різниця їх положення в порівнанні з відсутніми спадкоємцями. Для останніх, дійсно, є неминучим акт приймання спадщини, звичайно, коли вони бажають придбати її.—І коли присутній спадкоємець являється за того, що прийняв спадщину, наразі пройшов 3-х місячних термін на зречення, і до нього кредитори мають право пред'являти свої претензії по зобов'язаннях спадкодавця, то відсутній спадкоємець попадає в подібне становище лише при наявності його волевиявлення на приймання спадщини.

<sup>1)</sup> Ст. 1265, т. X, ч. I, Св. Зак.

На нашу думку, присутні спадкоємці приймаються за згідних прийняти спадщину, доки вони категорично не заявляють протилежного, а відсутні не вважаються за спадкоємців, поки вони прямо не виявлять свого бажання прийняти спадщину. Інакше кажачи, згідно Цив. Кодексу, за володарів спадщини визнаються присутні спадкоємці, що відмовились від спадщини на протязі 3-х місяців, але її не прийняли <sup>1)</sup>.

Під прийманням спадщини Цив. Код. розуміє й ті випадки, коли спадкоємець (присутній) не відмовивсь на протязі певного терміну від спадщини, хоч би фактично й не прийняв її. Він проводить різку різницю по між присутніми й відсутніми спадкоємцями. Зокрема ми думаємо, всупереч твердженню де-кого, <sup>1)</sup> що примітка до ст. 430 не може однаково пристосовуватися до випадків придбання спадщини як присутніми, так і відсутніми спадкоємцями <sup>2)</sup>. Точне розуміння цієї постанови, у зв'язку зі змістом основної (430) статті, приводить до іншого висновку;—вона стосується виключно випадка наслідкування ненародженого до моменту настання спадщини після відсутнього спадкодавця. Рівним чином не стверджує їх основного висновку й той факт, що ст. 434, що накладає на спадкоємця обов'язок платити борги спадкодавця, має на оці іменно спадкоємця, що прийняв спадщину. Безсумнівно, й присутній спадкоємець, як він пропустив 3-х місячний термін на відмовлення, з тим що, прийняв спадщину, й тому підлягає дії зазначеної статті <sup>3)</sup>. Інакше кажучи, ця стаття, подібно як і ст. 424, має загальний характер, розуміючи під поняттям „володар“ спадщини взагалі спадкоємця, який повинен бути визнаний таким в силу 429 й інших статей Цив. Код., а не виключно відсутнього спадкоємця. Та, й справді, присутні спадкоємці, що не відмовились на протязі 3-х місяців од спадщини, вважаються за тих, що прийняли її. Отже, коли вони—володарі спадщини, то й дія ст. 434 поширюється й на них. Одним словом, вона передбачає наслідки приймання спадщини, а зовсім не має на оці відокремлювати становище спадкоємців означеної категорії.

Однак вважаючи за загальне правило, що Цив. Кодекс, вирішуючи питання про надбання спадщини, дотримується подвійної системи:—що до присутніх спадкоємців—німецької й—відсутніх—римської <sup>4)</sup>, ми цілком поділяємо точку зору тих же коментаторів, що

<sup>1)</sup> В. І. Серебровський—„Приобретение наследства по Гр. Кодексу“. „Право и жизнь“, 1924 р., кн. 10, ст. 14—15.

<sup>2)</sup> Вона каже: „Частина ненародженого до моменту настання спадщини спадкоємця може бути на протязі 3-х місяців після його народження витребувана його законними представниками.“

<sup>3)</sup> Спадкоємець, що прийняв спадщину, а також і держава, що до неї перейшла відумерщина, відповідають за боргові зобов'язання, що лежать на спадщині, але лише в межах дійсної вартості спадкового майна.

<sup>4)</sup> Ibidem. Серебровський (ст. 16) зауважує, що підстав припускати одночасну дію в спадковій праві Цив. Кодексу й системи зречення й приймання—немає.



наш Кодекс визначає різницю між зреченням спадщини і неприйманням її. Та й дійсно, коли ст. 429 має на увазі відмовлення від спадщини й до того окрему форму заяви його до Суду, то статті 424 і 430 трактують про неприймання. Відмовлення від спадщини— категорична заява спадкоємця, що покликаний до наслідування, що він не бажає придбати спадщину. Між тим неприйняття спадщини є факт, як що з боку спадкоємця не буде виявлено ніяких дій вступити в користування спадщиною.

І як правдиво стверджують вони, наслідком відмовлення являється перехід долі того, що відмовився, на користь держави, тоді як неприйнята доля переходить на користь держави лише при відсутності спадкоємців, покликаних до наслідування, або при небажанні їх користуватися спадщиною.

З другого боку Цив. Кодекс, визнаючи потрібним для придбання спадщини відсутніми спадкоємцями акт приймання її, безсумнівно має на оці під цим розумінням виявлення ними прямого бажання вступити в наслідування; виявити це вони можуть різно: або суду заявити, або тим спадкоємцям, що вже володіють спадщиною. Їх бажання стати спадкоємцями може також виявитися з їх відношення до спадкового майна, то-б-то з орудування спадковим майном, як своїм. Хоч Цивільний Кодекс, по-за висловами „приймання“ й „неприймання спадщини“, говорить про „явку“ й „неявку“ спадкоємців (431 й 434), але зазначені розуміння, чи ми будемо вважати їх за рівнозначні, як гадують одні коментатори<sup>1)</sup>, чи за такі, що виключають одне одного—як доводять другі<sup>2)</sup>, не мають істотного значіння, щоб визначити момент і факт придбання спадщини.

Повторюємо,—вважається, що спадкоємці явилися й спадщину набули, коли вони подали судді заяву про бажання прийняти спадщину, чи взагалі з будь-яких їх дій буде видно, що вони приступили користуватися спадковим майном. Навпаки, ті дії спадкоємця, що не направлені на встановлення користування спадковим майном, не означають виявлення ними згоди на прийняття спадщини.

Взагалі, до числа дій<sup>3)</sup>, що з них повстає припущення прийняття, належить однести: володіння, користування й орудування спадковим майном на власний прибуток, виконання, як спадкоємець, зобов'язань, що мав на собі спадкодавець.—Наприкінці, ст. 29 Цивільного Проц. Кодексу, що на неї посилаються оборонці того погляду, що Цив. Кодекс у питанні, що до присутніх спадкоємців додер-

<sup>1)</sup> В. І. Серебровський—„Наследственное право“, ст. 53.

<sup>2)</sup> Кусиков.—„Принятие наследства и отречение по гражданским Кодексам Р.С.Ф.С.Р. и Грузии“, „Вестник Советской Юстиции“ 1926 р., ч. 24, ст. 937.

<sup>3)</sup> Пор. „Еженед. Сов. Юстиция“ 1923 р., ч. I. Інструкція Н. К. Ю. зазначає цілий перелік таких дій.

Див. Серебровський—„Приобретение наследства по Гражд. Кодексу“ „Право и Жизнь“ 1924 р., кн. 10, ст. 17—18.

жується системи прийняття спадщини, не стверджує, на наш погляд, їх висновку, бо вона має на оці виключно питання про підсудність позову, що ставиться до майна покійника; інакше кажучи, вона наперед не вирішує питання про можливість ставити позов до спадкоємця, що став таким в силу закону.

Безперечно, питання про прийняття спадщини й зречення її стоїть у тісному зв'язку з питанням про охорону спадщини.

З погляду Цив. Код., виклик спадкоємців через публікацію, чи іншими засобами не проводиться. Та й насправді, коло осіб, що закликаються до наслідування, є надзвичайно обмежане; більшість їх за загальною презумпцією звичайно перебуває разом з спадкодавцем. Ось чому охорона спадщини виконує не тільки спеціальну функцію ошадження його для спадкоємців, але грає ще й іншу роль.

Справа в тім, що наш Цивільний Кодекс встановлює відповідальність спадкоємця за зобов'язання спадкодавця в межах вартости одержаного майна—*pro viribus hereditatis*<sup>1)</sup>. А при таких умовах в інтересах спадкоємців, їх боргодавців, рівно як і в інтересах громадянського фінансового руху взагалі, важливо встановити дійсну вартість залишеної спадщини. Незалежно від цього, і в інтересах самої держави, що буває в певних випадках спадкоємцею, не менш важливо своєчасно вжити заходів до обліку й оцінки спадкового майна. Все це з повною точністю може бути досягнуто способом своєчасної охорони спадщини. Остання буває актом надзвичайної важливості ще й тому, що з часу вживання засобів охорони починають своє діяння встановлені законом терміни для спадкоємців різних категорій. Та й справді, присутні спадкоємці мають право заявити відмовлення від спадщини лише на протязі 3-х місяців, а відсутні спадкоємці прийняти таку на протязі 6-ти місяців з дня вживання засобів охорони спадкового майна.

Інакше кажучи, моментом, що встановлює початок плинності зазначеного (3-х і 6-ти місячного) строку стає день прийняття засобів охорони спадщини. Нарешті, охорона спадщини має істотне значіння для кредиторів спадкодавця: для заяв про виплату боргів за зобов'язання померлого закон для кредиторів установлює також 6-ти місячний строк з дня прийняття засобів охорони. Між тим Цив. Кодекс, надаючи засобам охорони спадщини значіння основного моменту в здійсненні спадкоємцем і кредиторами спадкодавця прав на спадщину, не встановлює точно, на протязі якого саме часу з дня відкриття спадщини повинні бути вжиті засоби охорони. Він тільки зазначає, що народній суд на місці настання спадщини вживає заходів охорони майна негайно після одержання оповіщення про смерть

<sup>1)</sup> Цив. Товстоліс— „Об ответственности наследника по обязательствам наследодателя“. Журнал „Право и Жизнь“ 1926 р., кн. 6—7, ст. 46—47.

спадкодавця, а сама охорона майна продовжується до явки спадкоємців, але не довше 6-ти місяців <sup>1)</sup>).

Мало того: вживання засобів охорони спадщини не буває обов'язковим у всіх випадках. Так, при відсутності майна, або коли в місці настання спадщини, де живуть і прямі спадкоємці, ніяких оповіщень народньому суду про смерть спадкодавця відділ запису актів громадського стану не робить <sup>2)</sup>. З якого ж моменту належить вираховувати вищезазначений термін для присутніх і відсутніх спадкоємців, також як і для кредиторів спадкодавця? Незалежно від цього, взагалі можливі випадки, коли з тих, чи інших причин засобів охорони спадщини не вжито. Яким же чином спадкоємці в цих випадках можуть забезпечити свої права?

В юридичній літературі це питання обмірковувалося, хоч і вирішено своєрідно, але в судовій практиці не знаходить категоричної відповіді. Так, проф. В. І. Серебровський знаходить, що в тих випадках, коли засоби охорони з боку суда не вжиті, то моментом рівнозначним з днем вжитку засобів охорони спадкового майна вважається *день вступу* від спадкоємців *заяви про склад і вартість майна...* З цього дня вираховується: а) 3-х місячний термін для заяви присутніх спадкоємців про відмовлення від спадщини; б) 6-ти місячний термін для явки відсутніх спадкоємців для прийняття спадщини; в) 6-ти місячний термін для пред'явлення кредиторами спадкодавця своїх претензій <sup>3)</sup>. Безперечно, відповідь така ґрунтується на ст. 53. Інструкції про спадкове майно, що переходить до держави <sup>4)</sup>. На перший погляд, вона здається мовби достатньою по суті питання, та діло в тім, що так здається лише на перший погляд. Перш над усе, згідно точному розумінню ст. 26 тої-ж Інструкції, обов'язок подавати до фінансового відділу заяву про склад і вартість спадкового майна встановлено лише для спадкоємців що-до майна, *яке підлягає спадковому оподаткуванню*. Відсіля виходить, що встановлений ст. 53 критерій що-до початкового моменту вживання засобів охорони— день вступу заяви про склад спадщини не пристосовується до випадків настання спадщини, яка складається з майна, що по свій вартості не підлягає оподаткуванню <sup>5)</sup>. Інакше кажучи, в таких випадках спадкоємці (як присутні, так і відсутні та кредитори) не мають у законі певної підстави, щоб здійснити свої права.

Та й справді, з якого моменту належить вирахувати, що до них, термін на заяву чи про відмовлення від спадщини, чи про прийняття останньої? Незалежно від цього, для решти випадків настання

<sup>1)</sup> Ст. 431.

<sup>2)</sup> Пор. Інструкцію Нар. Ком. Внутр. Справ. Р.С.Ф.Р.Р. від 6-то лютого 1924 р., п. 3 (Бюл. НКВС 1924 р., ч. 6).

<sup>3)</sup> „Наследственное право“, ст. 58-59.

<sup>4)</sup> Декрет Раднаркому 18 травня 1923 р.; там-же, ст. 83.

<sup>5)</sup> Менше 1000 рублів спадщина вільна від оподаткування.

спадщини, термін, по силі наведеної статті, повинно вираховувати з дня подання заяви про склад спадщини; між тим ст. 26 інструкції категорично постановлює, що спадкоємець повинен подати заяву про склад спадщини в місячний строк з дня прийняття спадщини. Відслідя повстає суперечність, непогодженість постанов декрету. З одного боку, днем охорони є день подання заяви, а з другого—заява подається у місячний строк з дня прийняття спадщини. Аджеж визначити момент, рівнозначний дню охорони спадщини, потрібно саме для вираховування терміну на відмовлення, чи на прийняття спадщини. Пояснимо це на прикладі: відсутній спадкоємець бажає прийняти спадщину, до охорони якої ніяких засобів ужито не було. Відповідно до вищенаведених постанов, термін повинно вираховувати (6-ть місяців) з дня подання заяви про склад спадщини; а для подання такої заяви він повинен прийняти спадщину, бо, своїм порядком, термін на подання заяви—місячний з дня прийняття спадщини. Бо-ж факт подання такої заяви про склад спадщини вже свідчить, як то встановлює ст. 26 інструкції, про прийняття спадщини. Здавалося-б, що термін на відмовлення, чи на прийняття повинен залежати від дня подання заяви про склад спадщини, а не навпаки, тоб-то термін на подання заяви про склад обумовлювати фактом прийняття спадщини. Ось чому ми не можемо погодитися з вищенаведеним тлумаченням коментаторів <sup>1)</sup>, нібито у випадках неживання засобів охорони спадщини слід приймати за критерій момент, що зазначений в ст. 53 інструкції. Але стаття ця, у звязку з ст. 26, не тільки виключає можливість визнати подібний критерій юридично обгрунтованим, а й веде до неминучого ускладнення на практиці.—Проте, ми не можемо поділяти й погляду тих практиків, що стверджують, ніби в зазначених випадках початок терміну, що зазначений у ст. ст. 429 и 430 Цив. Код., слід вираховувати з моменту смерті спадкодавця <sup>2)</sup>. Як правдиво заперечують інші, хоч і вони не дають відповіді на питання, для такого висновку в законі нема підстав, а тому він є свавільний <sup>3)</sup>. Незалежно від цього, подібний спосіб вираховувати термін занадто заважає відсутньому спадкоємцеві, бо він може й не знати того, що відкрилася спадщина, а в тім і позбавитись права, що надає йому ст. 430: він пропустить термін на приймання спадщини з причин, що від нього не залежать, а подібне прострочення потягне для нього некорисні наслідки.— Тому ми вважаємо, що підняте питання повинно бути вирішено инакше. Коли засоби охорони спадщини чому-небудь не вжиті, *уплив терміну* на зречення спадщини з боку присутнього спадкоємця (ст. 429 Цив. Код.) і на прийняття спадщини відсутнім

<sup>1)</sup> В. І. Серебровський—„Наслед. право“, ст. 58—59.

<sup>2)</sup> Шаповалов—„Рабочий суд“, 1925 р., ч. 25—26.

<sup>3)</sup> Кусиков—„Принятие наследства и отречение по Цив. Кодексам Р.С.Ф.С.Р. и Грузии“. „Вестн. Сов. Юст.“ 1926 р., ч. 24, ст. 936.

спадкоємцем (ст. 430), рівно як на подання заяви спадкоємцеві кредитором про їх претензії до спадкодавця (прим. до ст. 484), *починається* не з дня подання заяви про склад спадщини, як гадають одні, і не з дня смерті, як тлумачать інші, *а з дня, коли спадкоємцеві і кредиторам стало відомо про відкриття спадщини.*

Подібним чином вирішує поставлене питання й Швейцарський Цивільний кодекс, згідно якому спадкоємці набувають спадщину в момент смерті спадкодавця, але їм надається право відмовитись від нього на протязі 3-х місяців з того моменту, як вони довідаються про смерть спадкодавця<sup>1)</sup>. — Тільки при такому тлумаченні закону спадкоємець не терпить зменшування своїх прав і тільки при таких умовах він має можливість обміркувати, чи йому залишатися спадкоємцем, чи перестати бути таким (коли він присутній), рівно як виявити свою волю на прийняття спадщини (коли він відсутній). Однак категорично вирішити це питання, що вимагає певної й авторитетної санкції, можна лише законодавчим шляхом.

Неможна не визнати, що й не одно це питання з галузи учення про прийняття спадщини потребує законодавчої санкції. Так, Цив. Кодекс не дає відповіді на запит, чи переходить право прийняти спадщину, чи зріктися її, у випадку смерті особи, на користь якої настала спадщина, до спадкоємців цієї особи? Инакше кажучи, Цив. Кодекс не передбачає т. з. *трансмисії*.

Між тим життя постійно висовує випадки, коли спадкоємець (присутній) хтів би зріктися спадщини, але він помірає до кінця терміну, що встановлений для цього законом. Рівним чином, спадкоємець відсутній в місці відкриття спадщини, може вмерти до кінця строку на прийняття, то-б-то не встигнувши прийняти його. З погляду теорії, трансмісія й має пристосовання до цих випадків: коли особа, що покликана до наслідування, помірає, не встигнувши здійснити свої спадкові права, то можливість такого здійснення переходить вже до його спадкоємців. Пояснимо це прикладом: син спадкодавця, покликаний до наслідування (відсутній), відповідно до Цив. Код., має право виявити своє бажання прийняти спадщину на протязі 6-ти місяців з дня вжитку засобів охорони, але через місяць після цього моменту він помер, не встигнувши прийняти спадщину. Після цього залишилася дружина з дочкою. Як повинно буги вирішено їх право на спадщину після смерті чоловіка першої й батька останньої? Инакше кажучи, чи переходить у даному випадкові право прийняти спадщину після помершого спадкодавця до його спадкоємців?

Як відомо, на погляд римських юристів, право наслідування було чисто особистим, персональним правом спадкоємця. І старовинне

<sup>1)</sup> Пор. і ст. 1944 Німец. Цив. Кодекс. Він зберігає за покликаним спадкоємцем право зріктися спадщини на протязі 6-ти тижневого строку з моменту, коли він довідався, що на його користь настала спадщина.

римське право не визнавало прийняття спадщини через посередництво представника. Воно не допускало заперечування з боку кредиторів зреченню спадкоємця від спадщини, що відкрилася на його користь. По стародавньому римському праву, спадкоємець, що пережив спадкодавця, у випадку смерті до прийняття спадщини, не переносив своїх прав на спадкоємців: *hereditas delata, sed non acquisita non transmittitur ad heredem*. Одначе, пізніше римське право допускало низку винятків з цього правила,—коли безпосередній спадкоємець перебував у відсутності в службових справах, коли прийняття спадщини ставало для нього чому-небудь неможливим<sup>1)</sup>. Юстиніан же встановив загальне правило, що трансмісія має місце, коли спадкоємець помер до кінця року з дня, коли йому стало відомо, що на його користь відкрилася спадщина (т. з. *transmissio Justinianeae*).

Таким чином у римському праві персональний характер наслідування поступово втратився. Що ж до західно-європейських законодавств, то вони допускають у всіх випадках приймання спадщини опікунами в ім'я тих, кого вони опікують, дозволяють кредиторам спадкоємця заперечувати його зреченню, що вчинено на шкоду їх інтересам, и, наприкінці, визнають трансмісію безумовно<sup>2)</sup>.

Інститут трансмісії був властивим і нашому дореволюційному праву<sup>3)</sup>. Про те перехід права наслідування (*transmissio*) часто в юридичній літературі й судовій практиці зміщують з т. з. правом представництва. Різниця між цими двома юридичними інститутами ясна.

Той, що не встиг прийняти спадщину, помірає *після відкриття* її. Придбавши право наслідування, він переносить його далі до своїх спадкоємців.

Навпаки, право представництва має місце тоді, коли евентуальний спадкоємець помірає *до смерті* свого спадкодавця.

Заклик його до наслідування стає неможливим, ніяких спадкових прав він не переносить, з огляду на те, що він сам їх не придбав. Та й дійсно коли-хто з синів, чи дочок спадкодавця помер раніш його, то частина, що належала б померлому, коли б він став спадкоємцем, досталася б його дітям, тоб-то онукам спадкоємця.

Останні ділять по між себе поголовно частину померлого їх батька. Таке наслідування звичайно називають наслідуванням по

<sup>1)</sup> Т. з. *transmissio ex capite in integrum restitutionis; transmissiones Theodosianae—transmissio ex capite infantiae i transmissio ex juris Zömischen Sanguinis*. Пор. Коппен Lehrbuch des heutigen römischen Erbrechts, §§ 24, 25, 27, Windscheid, Pandekten § 600—601.

<sup>2)</sup> Француз. Цив. Кодекс ст. 781, 782; Німецький Цив. Кодекс ст. 1952; Саксон. Цив. Кодекс ст. 2010.

<sup>3)</sup> Пор. ст. 1122—1123 т. X, ч. I, 36. Зак. Рішення Сенату 1882 р. ч. 63 і 1901 р. ч. 44. Катков—„Преемство в праве наследования по римскому и современному праву“. 1994 р., ст. 241—262.

Кравцов—„Переход по наследству права наследования (*transmissio*) по русскому праву“. Право 1913 р., ст. 1762, 1771, 1814—1821.

праву представництва: у данім випадкові онуки, мов би, репрезентують померлого їх батька. Коли така різниця між трансмісією й правом представництва, то чи визнає обидва ці інститути наше діюче право? Інакше кажучи, як вирішити це питання, що до поставили ми, з точки зору Цив. Кодексу? Безперечно, відповідно до загального духу Цив. Кодексу, жінці й дочці у вищенаведеному випадкові належить право покористуватися з тієї спадщини, що повинна була прийти на долю померлого спадкодавця. Таким чином, здавалося-б, що подібний перехід права на спадщину, що складає суть т. з. трансмісії, визнає й Цив. Кодекс.

Жінка й дочка, що прийняли спадщину на підставі трансмісії, стають силою цього спадкоємцями не тільки безпосередньо свого спадкодавця, тоб-то свого мужа й батька, але й спадкоємцями свого першого спадкодавця, то-б то свекра й діда. І колиб нашому Цив. Кодексу не був властивий інститут трансмісії, то вдова померлого сина нічого не одержала б із спадщини свого свекра, дочка ж одержала б тільки в тім випадку, коли б зачата була до смерти свого діда (пор. прим. до ст. 418)<sup>1)</sup>; по за тим з огляду на те, що вони, по силі трансмісії, одержують спадщину свекра (діда), як спадкоємці свого мужа й батька, то вдова має право на спадщину, бо вона пережила своє подружжя, а дочка також має право, як законна його спадкоємиця, хочби зачата вона була й після смерти діда. Одначе, загальне розуміння постанов Цив. Кодексу приводить до висновку, що інститут трансмісії не чужий для нього, але точного визначення цього інституту ми в ньому не знаходимо. Маючи ж на оці, що життя потрібує певного вирішення питань, що виникають у цій галузі; цілком доцільно було-б, на нашу думку, ввести у діючий Цивільний Кодекс відповідну новеллу.

До цілковито иншого висновку слід прийти в питанні, що до т. з. права заступництва. Ми маємо нахил думати, що Цив. Код. не допускає наслідування по праву заступництва. Так, наприклад, коли хто-небудь з синів чи дочок спадкодавця помер раніше його, то, на точній підставі ст. 420 Цив. Код., діти, що застались після смерти його (онуки вищого спадкодавця), одержують не ту частину, що належала би їх батькові, коли б він жив у момент смерти спадкодавця, які наслідки настають з права заступництва, а лише те, що припадає їм по кількості спадкоємців. Згідно Цив. Код., при наслідуванні по закону, спадкове майно розподіляється поміж усіма законними спадкоємцями поголовно нарівно. Інаше кажучи, всі спадкоємці наслідують спільно.

Цив. Кодекс не знає ні лінійної, ні парантельної системи наслідування, відомої буржуазним законодавствам, що дають перевагу

<sup>1)</sup> „Спадкоємцями можуть бути лише особи, що є живими в момент смерти спадкоємця, а також і діти, що хоч народились після його смерти, але зачаті ще за час його життя“.

найближчі й лінії над дальшою. По Цив. Кодексу, кожний спадкоємець наслідуює самостійно по своєму праву. А при таких умовах не може бути й мови про право заступництва в наслідуванні. Безперечно, спосіб розподілу спадщини (поголовний) нарівно, що встановлює Цив. Кодекс, має своїм наслідком надмірне роздрібнювання спадкового майна. Але запровадження інституту права заступництва заперечувало б суті права наслідування по Цив. Кодексу. Для проведення подібного початку довелося б змінити взагалі коло персон, що покликані до наслідування, а почасти й систему їх наслідування.

Але, незалежно від трансмісії, є ще й інші питання з галузи учення про прийняття спадщини, що належать до вирішення шляхом законодавства. Так, на практиці часто виникають питання, коли заповідач залишає частину свого майна без заповідного розпорядження; наслідком цього після його смерті одна й та ж спадщина підпадає в одній часті діянню правил про наслідування по духовній, а в другій часті—діянню постанов про наслідування по закону. Тому що, згідно Цив. Кодексу, спадкоємцями по духовній можуть бути тільки спадкоємці по закону (ст. 418), то останні, за допомогою зречення спадщини по духовній, могли б одержати теж таки майно шляхом наслідування по закону (напр. єдиний син заповідача) й таким чином звільнитися від тих розпоряджень заповідача, якими обмежувалися його права. Ось чому *належало б* питання про те, чи може спадкоємець, що зрікся наслідування по духовній, одержати заповідане йому майно шляхом наслідування по закону, *вирішити* негативно. Инакше кажучи, у випадку зречення спадкоємця прав наслідування по духовній, він може прийняти способом наслідування по закону лише те майно, що не увішло у склад заповіданого і, навпаки, за зреченням наслідування по закону, він може прийняти лише те майно, яке призначено було духовною заповідача тому, хто зрікся його. І подібна новела повинна бути запроваджена законодавчим шляхом.

Як відомо, прийняття спадщини, чи зречення його не підлягає роздрібненню, то б то *неможна* приймати лише частину спадщини, чи зрікатися лише частини його, рівно як і приймати спадщину, чи зрікатися її на відомих умовах. Але зазначений початок безперечно треба ввести в Цив. Кодекс, як окремий закон.

Рівним чином, хоч, згідно загальному розумінню постанов Цив. Кодексу, спадщина, що прийнята, належить спадкоємцям з часу її *настання*, незалежно від того, коли сталося прийняття, а зречення починає діяти з того ж менту, без відношення до того, коли було виявлено; однак і це положення повинно стати предметом окремого закону.

Слід би було законодавчим способом викласти правило, яким передбачається діяння, що свідчать про факт прийняття спадщини, хоч би у тій загальній формі, що спадкоємець визначається тим, що



приймав спадщину, коли він заявить про це суду, чи буде, як власник володіти, користуватися й розпоряджатися спадковим майном.

Мало того: незрідка трапляються випадки, коли спадкоємець, з міркувань недобросовісності, зрікся спадщини за винагороду, що одержує від других спадкоємців. Само собою розуміється, що особа, яка одержує винагороду за спадщину, тим самим виявляє волю прийняти спадщину. А тому й слід визнати, що спадкоємець, що зрікся спадщини за винагороду, вважається тим, що прийняв спадщину. І подібний принцип потребує законодавчої санкції.

Предметом такої санкції повинні служити відповіді відмовного характеру на питання про те, чи являється дійсним, з одного боку—зречення спадщини до її настання й з другого боку—зобов'язання прийняти спадщину, що дано було спадкоємцем ще до настання її.

Зрештою, резюмуючи все вищезазначене, ми приходимо до того висновку, що діючий Цивільний Кодекс визнає дві системи переходу майна до спадкоємців, у залежності від того, чи вони являються присутніми, чи відсутніми в місці відкриття спадщини <sup>1)</sup>, чим і відрізняється від західно-європейських законодавств, що в більшині поновлюють одну сталу систему—зречення (німецька), чи прийняття (римська). Ми цілковито погоджуємося з оборонцями протилежного погляду, — вживання Цивільним Кодексом лише однієї системи—прийняття в тім, що визнання однієї системи прийняття, з погляду доцільності, можливо, більше відповідало б потребам громадянського обертання, в Радянських Республіках, а до того така система є більш зручною й пільговою саме для спадкоємців, які за її діянням завжди можуть обміркувати, чи є підстава виявити волю на придбання спадщини.

Скажимо більше: визнання двох систем може викликати ускладнення на практиці; роздвоєння ж з'ясування юридичного стану спадкоємців (присутніх і відсутніх) також викликає заперечення.

І тому *de lege ferenda* слід висловити побажання про зміну суті постанов Цивільного Кодексу, як що до цього, так і що до поповнення його нормами, якіб вирішили всі раніш зазначені питання. Але *de lege lata* догматичний аналіз діючого законодавства, на нашу думку, приводить тільки до того висновку, що ми висловили.

*Dura lex, sed lex.*

*М. Товстоліс.*

<sup>1)</sup> В цій розумінні висловлюються: *І. І. Черетерський* — Коментарій до Цив. Код., під редактуванням Гойхбарга (ст. 429 і 430). *Гойхбарг* — Господарське право, т. I, ст. 295. *Б. А. Язловський* — Вісник Рад. Юстиції 1925 р., ч. 6 (бібліографія). *Бусиков* — Приняття наследства и отречение по Гр. Кодексу Р. С. Ф. С. Р. и Грузії. Вісник Рад. Юст. 1926 р., ч. 24. *А. Л. Малицький* — „Советская система наследования“ — Вісник Рад. Юст. 1927 р., ч. 3. Пор. Комент., вид 3, ст. 429 і 430.

(В коментарії до Цив. Кодексу Радянських Республік ст. 429 і 430 додержується иншого погляду вид 2).



## Нові консульські конвенції С.Р.С.Р.

*(Радянсько-Німецький договір і Радянсько-Польська конвенція).*

У 1926 р. ми спостерегаємо в С.Р.С.Р., як виникає низка джерел консульського права. Цього року ЦВК. приймає досить докладний консульський статут, що замінив коротку інструкцію консулам Р.Р.Ф.С.Р. 1921 р., яка теперішнього часу вже застаріла та й не охоплювала всієї сукупності різнорідних питань, що виникали з існування консульських зносин С.Р.С.Р. з низкою держав. Інструкція ця доповнювалась низкою численних циркулярів Н.К.Ч.С. і циркулярів до інструкції. З огляду на складність і розкиданість матеріялу, студіювання положення радянських консулів до видання консульського статуту мало значні труднощі.

Тепер же, коли видано розробленого детально статута, труднощі ці відпали. Але опріч унутрішнього права—положення консулів у значній мірі відзначається міжнароднім правом. Потрібно шляхом конвенцій оформити становище консула за кордоном, потрібно умовитися з другими державами що до надання консулові відомих прав під час виконання ним тих чи інших функцій.

Зі свого боку другі держави вимагатимуть забезпечити діяльність своїх консулів. З огляду на це виникає потреба в студіюванні т. з. консульських конвенцій. 1926 р. у лютому місяці набрав сили консульський договір С.Р.С.Р. з Німеччиною, що складений одночасово з підписанням економічної угоди й низки других договорів, далі 1 го квітня ц./р. ратифіковано консульську конвенцію з Польщею, підписану значно раніше, а саме—18 липня 1924 р.

Наприкінці, потрібно відзначити, що в торговельнім договорі з Норвегією, ратифікація якого сталася у лютому 1926 р., є 1 пакт, що регулює становище консулів обох договірних сторін. Вельми буде цікаво зазнайомитися з цим матеріялом, що визначає становище консулів. Але тому, що проф. Дурденевський<sup>1)</sup> і проф. Грабар<sup>2)</sup> докладно розглянули консульський статут, тому своїй праці я обмежую розглядом консульських конвенцій. Не зайвим буде зазначити, що конвенції ці являються першими, що складені з СРСР. До цього часу в

<sup>1)</sup> „Советское право“ 1926 № 3 (21).

<sup>2)</sup> „Революционная законность“ 1926 р. № 11—12.

угодах, що їх складав СРСР, стан консулів, їх права й обов'язки окреслювалися дуже коротко в будь-якому одному пакті. Між тим з часу, як виникли зносини СРСР з низкою держав, пішло одкриття низки радянських консульств за кордоном; з другого боку чужоземні держави відкрили свої консульства в СРСР. Повстала потреба урегулювати питання консульського права шляхом складання консульських конвенцій. Коли стан дипломатичних представників окреслюється міжнародним звичайним правом, то права й обов'язки консулів скрізь окреслюються складеними конвенціями.

Розгляд зазначених конвенцій перш над усе надає того інтересу, що складені вони з досить великими державами. Далі конвенції ці повинні впливати на оформлення консульських відносин з іншими державами. Вони можуть стати перше всього зразком для наступних конвенцій. Отже деякі постанови консульських конв. будуть перенесені й на інші країни в силу принципу найбільшої сприятливості. Та, нарешті, нема потреби СРСР складати конвенції зо всіма тими державами, що мають зносини з СРСР. Згадаємо, що дореволюційна Росія мала консульські конвенції далеко не з усіма країнами<sup>1)</sup>.

Переходячи до розгляду конвенцій, потрібно зазначити, що конвенція з Німеччиною докладніша, ніж конвенція з Польщею. Вона складається з 31 статті. Крім того має досить докладний додаток до ст. 22, що регулює питання спадковості; додаток цей в свою чергу містить в собі 19 статей. Окрім цього додатку, до угоди додано прикінцевого протокола, що розвиває й роз'яснює 11 пактів договору. Що до конвенції з Польщею, то вона складається з 29 пактів. Окремого додатку що-до питання спадковості нема, і йому присвячено лише один 17 п., правда, більш докладний, ніж другі пакти.

До конвенції прикладено 2 протоколи, що роз'яснюють і доповнюють всього лише 6 пактів.

Що-до системи розподілу матеріялу, то в угоді з Німеччиною помітна велика зладованість. Всі артикули розподілені на 4 відділи— I відділ присвячено питанню про допущення консулів, II—про привілеї й пільги консулам, III—про урядові функції консулів і IV—охоплює кінцеві постанови. Розглянемо зміст конвенцій відповідно до плану, прийнятого у Радянсько-Німецькій конвенції.

### Допущення консулів.

Щоб найповніше освітити це питання, конче потрібно відповісти, кого допускають як консула, куди допускають і яким чином діється

<sup>1)</sup> Росія мала конвенції з Францією, Німеччиною, Еспанією й Італією, при чім конвенції ці було складено за період 1874—76 р. З іншими країнами консульські відносини регулювалися, або короткими постановами торговельних угід, або постановами, що перенесені в силу принципу найбільшої сприятливості.

це допущення. Радянсько-Німецький договір перераховує генеральних консулів, консулів і віце-консулів. У рад.-польській конвенції говориться просто про консулів. Правда, далі в арт. 28 зазначається, що у всіх місцях, де мова йде про консулів, треба мати на оці ген. кон., консулів і віце-консулів. Відима річ, що таке скорочене найменування запроваджено з міркувань економії місця.

Проф. Грабар, кажучи про конс. статут, відзначає, що конс. статут встановив посаду віце-консула, в чому, на його думку, навряд чи була потреба. Далі потрібно зазначити, що в конвенціях не згадується про посаду консульського агента, яку однак знає конс. статут.

Характерно відзначити, що законодавство СРСР, не визнаючи рангів дипломатичних представників,—ранги серед консульських представників зберегло. Більш юридичне значіння має поділ консулів на штатних і нештатних. Перші—дістають певну винагороду й зобов'язані віддавати службовий час на виконання консульських функцій, другі-ж здебільшого запрошуються з числа місцевих купців і промисловців, присвячують на виконання консульських функцій лише частину свого часу. Вони окремого утримання не дістають і служать з міркувань честюлюбства, носячи мундир консула. Права їх значно вужчі, ніж права штатних консулів. Як відомо, інститут нештатних консулів застосовувався й застосовується дуже широко в низці держав, що не в стані призначати штатних консулів у найрізномродніші пункти земної кулі. У СРСР., як відомо, інституту нештатних консулів нема. В основному пакті рад німец. угоди питання про нештатних консулів не зачеплено; у протоколі ж сторони зазначають, що вони не будуть використовувати права призначати нештатних консулів.

На цю обставину звертають увагу, як проф. Грабар<sup>1)</sup> так і Сабанін<sup>2)</sup>, вважаючи її характерною особливістю.

Хто ж може бути призначений за консула? Чи може бути призначений чужоземець, чи навіть людина родом з тієї країни, куди призначається консул? Питання про громадянство консула має велике значення при визначенні прав і привілеїв консула. Як в одній, так і в другій конвенції, категорично зазначається, що консул повинен бути громадянином тієї держави, яка його призначає. Це правило також пристосовується і до консульських секретарів і до консульських аташе, відповідно до рад. польськ. конвенції.

Куди можуть бути призначені консули? І до війни держава, що приймала консулів, могла вільно визначати ті пункти, куди не можна було призначати консула з тих, чи інших політичних міркувань.

Так, напр. Росія довгий час не допускала чужоземних консулов у Варшаву, не допускала вона їх і в Ташкент. Німеччина не до-

1) „Револуційная законность“ № 11—12 1926 р.

2) „Внешняя торговля“ № 1—2 1925 р.

пускала консулів в Ельзас-Лотарингію. Одначе тоді мало чинність правило про те, що коли в якій-небудь пункт не допускався консульський представник одної країни, то туди не допускались конс. представники й інших країн<sup>1)</sup>.

Які ж постанови конвенцій, що до даного питання? Там відзначається, що сторони кожного разу, з осібною згоди, визначають ті пункти, куди можуть бути призначені консули. Таким чином ми помічаємо тут певні обмеження що-до визначення пунктів місцепробування консулів.

Яким чином відбувається призначення й допущення до діяльності вже призначеного консула? Як відзначають Штейн і Рапопорт<sup>2)</sup>, треба розрізняти два осібних акти—призначення й допущення консула, причім обидва ці акти, на їх думку, регулюються відповідно до автономного законодавства кожної країни. Конче потрібно було-б відзначити велику взаємну залежність одного акту від другого. Патент під час призначення консула дається в передбаченні того, що консул одержить екзекватуру, а екзекватура видається лише тому, хто одержав патент.

Під екзекватурою ми розуміємо надання згоди держави на те, щоби персона, призначена за консула, виконувала свої обов'язки у визначеному районі. Причім, значним моментом є визначення округи, на яку поширюється діяльність даного консула. Існування ж консульських округ виникає з потреби децентралізації консульської служби. Як відзначає проф. Грабар<sup>3)</sup>, до видання консульського статуту 1926 р. рад. законодавство не знало консульських округ.

Надання екзекватури не є звичайна формальність.

Коли є певні важливі заперечення проти даної персони, то є можливість відмовити в екзекватурі. Опріч того можливим є й такий випадок, коли вже після отримання екзекватури—консул своїм поведженням примушує державу відмовити у виданій йому екзекватурі. Повстає питання, чи конче потрібно зазначати мотиви одмовлення в екзекватурі. В літературі питання це є суперечним.

Професор Франкфуртського Університету Giese<sup>4)</sup> проходить до висновку, що відмовлення видати екзекватуру повинно йти поруч з поданням мотивів одмовлення. Oppenheim<sup>5)</sup> же вважає, що приймання консула є чисто самовільний акт з боку держави. Woh<sup>6)</sup> додержується, так би мовити, середнього погляду. Він каже, що подання причин відхилення зійшло-б до акту чемности, з огляду на

<sup>1)</sup> Див. Fauchille. *Traité de droit international public*. T. I, III partie, стр. 121-1926 р.

<sup>2)</sup> Див. радянськ.-німецький договір. 1927 ст. 225—227.

<sup>3)</sup> Ренол. законність № 11—12 за 1926 р.

<sup>4)</sup> *Wörterbuch des Völkerrecht*, I Band, стр. 683.

<sup>5)</sup> *International law*, Vol. I стр. 594.

<sup>6)</sup> *Die deutsch-russische Verträge*, 12 oktober, 925. Berlin 25. стр. 203.

що воно й не вимагається. Інша справа—відібрати вже видану екзекватуру. Воно лягло-б обтяжливим моментом на особу консула, чому вимога подати мотиви одмовлення в екзекватурі є цілком справедлива. На думку Фошля<sup>1)</sup> відібрати екзекватуру є засіб серйозніший, ніж відмовити у видачі екзекватури.

Тому відбирання екзекватури буває у виключних випадках, і тоді конче потрібно подати мотиви.

Як же вирішено питання в конвенціях, що ми їх розглядаємо? У радянсько-німецькій угоді, перш за все зазначається, що екзекватуру повинно дати в найближчий термін, причім додано, що екзекватуру видають безплатно. У рад.-польськ. відзначається, що екзекватуру видається у можливо недовгому часі. Що-до зазначення причин відмовлення в екзекватурі, то у рад.-німець. договорі мова йде лише про подання мотивів у випадку відмовлення в уже виданій екзекватурі. Тут держава, що відмовляє в екзекватурі, зобов'язана повідомити державу, що послала консула, про мотиви відмовлення.

У рад.-польськ. конв. виразно зазначається, що у випадку відмовлення у наданні екзекватури зовсім не вимагається подавати мотиви одмовлення.

Крім консула конс. конв. передбачає ще допоміжний консульський персонал. Перш за все визначається потреба заступника консула в екстраординарних і ординарних випадках. У рад.-німець. договорі зазначається, що на випадок смерті, відсутности консула справи веде секретар. У рад. польському договорі згадуються секретарі консулів, консульські аташе і нижній технічний персонал (шофери швайцари то-що).

Кількість осіб технічного персоналу визначається у попередній угоді сторін і прізвища цих осіб повинні бути подані до відомства закордонних справ<sup>2)</sup>.

### Права та переваги консулів.

Кажучи про права та переваги консулів, треба відзначити, що консули мають становище середнє між дипломатичними представниками та звичайними громадянами. Думка вчених, що порівнюють консулів з дипломатичними представниками зустріла й теперішнього часу цей погляд можна підтримати лише відносно консулів деяких країн Сходу. Відомий міжнародник Лист ось як визначає становище консулів: „Консули лише оскільки звільнені від державної влади держави, що приймає їх, оскільки це потрібно щоб бесперешкоди

<sup>1)</sup> Droit international I, III.

<sup>2)</sup> Конче потрібно відзначити, що питання про технічний персонал у інших консульських конвенціях розроблено докладніше, ніж робить це конвенція, складена 1925 р. поміж Італією й Чехословаччиною, в цій конвенції розглядається питання про технічний персонал.

виконувати їх обов'язки. Фахівець з питань консульського права проф. Giese<sup>1)</sup> зазначає, що консули користуються лише військовими правами й привілеями й то тільки по силі договорів, коли дипломати користуються правами на підставі загальновизнаних початків звичайного права. Я не можу цілком приєднатися до точки зору проф. Giese. Адже далеко не між усіма державами складені конвенції. Коли нема консульських конвенцій поміж двома державами, то взаємовідносини поміж ними визначаються на підставі загальних принципів консульського права. У консульському праві ми спостерегаємо два елементи—один загальновизнаний (напр. недоторканість консульських архівів, право виставляння емблем своєї держави), другий змінний—напр. податковий імунітет, звільнення від арешту за деякі переступи. От саме цей другий елемент піддається змінності за силою різноманітності складаних консульських конвенцій.

Giese<sup>2)</sup>, звертаючи увагу на різницю постанов що-до даного питання, відзначає пильну потребу видати загальне положення. Проте можна і в цьому нетривкому елементі спостерегти риси спільності, яка з'ясовується з одного боку застосуванням принципу найбільш сприятливості, з другого певним перейманням. На підставі численного матеріялу Інститут міжнародного права виробив ще на сесії у Венеції 1896 р. регламент про консулів. Теперішнього часу окрема комісія Ліги Націй виробляє положення про консулів<sup>3)</sup>. Цікаво відзначити, що 1923 р. проф. А. Альварец подав конференції американського Інституту міжнародного права, що провадила свої засідання в Сант-Яго, проект про консулів, який після того, як його прийняла конференція, був засвоєний в державах Америки<sup>4)</sup>.

Переходячи до розгляду постанов конвенцій, потрібно відзначити, що консульські права й привілеї стосуються, по-перше, до прав, що зв'язані з особою консула, по-друге, вони стосуються до прав, що зв'язані з помешканням, яке він займає.

Що до питання про, так-би мовити, особисті права консулів, то найважливіше з них є питання про карну юрисдикцію над консулами. В цьому напрямі консули, хоч і не користуються правами екстериторіяльності, але арешт їх можливий лише з постанови суду; попередній-ж арешт можливий тільки при найважніших злочинах. Держави, складаючи по між себе конвенції, прагнуть внести оскільки можливо гарантії діяльності консулів і застерігають випадки, коли може статися арешт їх. Так у конвенціях в більшині зазначається,

<sup>1)</sup> Див. ст. А. Д. Рейлиша В право. Giese Wörterbuch des Völkerrechts. В. I. ст. 684.

<sup>2)</sup> Wörterbuch des Völkerrechts. В. I.

<sup>3)</sup> Див. статтю А. Д. Кейліна „Право и жизнь“. 1926.

<sup>4)</sup> Fauchille Droit international, стр. 117--118.



що арешт консулів може статися за вчинки, що підлягають суду присяжних<sup>1)</sup>.

Як же вирішують це питання конвенції, що ми розглядаємо? В обох конвенціях категорично зазначається, що консули можуть бути заарештовані лише тоді, як виконується судовий вирок; у випадку розпочинання попереднього слідства арешт допускається лише за певного роду злочини й коли при цім винуватця застануть на гарячому вчинку.

В яких же виключних випадках допускається арешт консула? Конвенції окреслюють це питання конкретніше, ніж це окреслювалось у конвенціях, що складені царським урядом. Так, за Рад. Німец. конв. консули не можуть бути заарештовані інакше, як у наслідок виконання призначеної судом кари, або у випадках переслідування за злочинства проти здоров'я життя, волі особи, проти моральности, проти грошових законів, за грабіж і розбій, у тім випадку, коли винуватця захоплено *en flagrant delit*.

Неминучою умовою є повідомлення дипломатичного представника про арешт. Таке формування може здаватися надто загальним і невиразним. Тому в протоколі ми натрапляємо на більшу точність, що утворена шляхом перелічування відповідних статей Карного Кодексу Р. С. Ф. Р. Р. і Німецького Кодексу<sup>2)</sup>.

Рад.-Польські конвенції також перераховують відповідні статті Код. Р. С. Ф. Р. Р. з одного боку й Кодексів, що діють на території Польщі з другого боку. Особливості рад.-польської конвенції, що їх зазначають Штейн і Рапопорт<sup>3)</sup>, полягають в тім, що коли консулам або їх співробітникам, що мають права, виголошено вирок по інших статтях, ніж ті, що переховані, то уряд країни, що призначила консула на вимогу уряду перебування консула, повинен одкликати консула. Таким чином, вирок не переводиться в життя, а заміняється відкликанням. Постанови Рад.-Німец. конвенції вузькіші, про те, на думку Штейна й Рапопорта, це не має практичного значення з огляду на надання Німеччині принципа найбільшої сприятливости.

Згадується також в обох конв., що консули, що до їх службової діяльності, підлягають виключній юрисдикції держави, що їх послала. Окрім консула, перелічені права надаються за рад.-німец. конв. урядовим особам консульства, особам, що usługують консулові

<sup>1)</sup> Припустимість арешту лише за вчинки, що подлягають суду присяжних, виявлено в Російсько-Німецькій конвенції 1874 р.; Шведсько-Американській конв. 1910 р. Зазначається, що арешт можливий лише у випадках, коли обвинувачують консулів у кримінальних вчинках, в Італо-Чехосл. конв. 1925 р.— у випадках учинення діяння, що карається тюрмою на термін більше одного року.

<sup>2)</sup> Перелічуються отакі статті Кар. Код. Р. С. Ф. Р. Р. 85 абз. 1, 142, 143, 149 абз. 2, 161, 166, 167, 170, 183 і 184 і зазначається, що ст. 213 має місце лише під час стану війни С. Р. С. Р. з третьою державою.

<sup>3)</sup> Рад.-Німец. договір 1927 р. ст. 251.

й урядовцям консульства, жінкам і підліткам перерахованих осіб. У рад.-польській конв. коло таких осіб вужче: консули, секретарі, й аташе. За конечну умову, щоб застосувати дані пільги, стає стан перебування в громадянстві держави, що послала консула.

Окрім звільнення консулів од суду за карні злочини, звичайно у договорах міститься привилей свідчення. Майже ідентичними й відповідними загальним положенням консульського права є ст. 12 рад. німец. й 6 рад. польської конвенцій. Як загальне правило визнається обов'язок консулів виступати на суді свідками. Одначе їм надсилається не звичайна повістка, де зазначаються наслідки неявки, а окремого офіційного листа. Коли ж консул не може особисто стати на суд свідком з огляду на виконання своїх службових обов'язків, або з огляду на хворість, то допит йому може бути зроблено вдома, або він можуть дати писане зізнання.

Як же розглядається питання про звільнення від різного роду повинностей і податків? Тут конвенції дотримуються загальних засад консульського права про звільнення від повинностей і податків. Спочатку йде мова про звільнення від повинностей. У рад.-польській конв. консули звільняються перш за все від особистих і натуральних повинностей, як державних, так і місцевих. Рад.-німецький договір докладніше спиняється на цьому питанні. Там говориться про звільнення від військових вимог, повинностей, секвестрів, конфіскацій і від усіх обов'язків публічно-правної служби. Крім того пільги ці поширюються на нерухоме майно, що є власністю консула, оскільки воно призначено для цілей консульської служби. Таким чином ми бачимо, що пільги, які надаються консулам в рад.-німец. договорі витонченіші, ніж в рад.-польській конвенції.

Що ж до звільнення від податків, то у рад.-польск. конв. провадиться звільнення від особистих прямих податків. Є далі в обох конвенціях пояснення того, що консули не звільняються від податків реальних, як от—будівельного, земельного, оскільки вони є власниками й орендарями і використовують такі будинки з метою одержання прибутків. Не звільняються навіть від промислового податку. У рад.-німец. договорі є ще вказівка на те, що консули не звільняються від податків на споживання й обіг, що становить загальне явище і не потребувало-б навіть вказівок. Врешті рад.-німец. договір передбачає оподаткування видач і допомог консулам за їх нинішню, або попередню службу (утримання, пенсія); роблять ці оподаткування публічні каси держави, що консулів допустила. Пільги на звільнення від податків поширюються не тільки на консулів, але й на їх співробітників, дружин і дітей консульського персоналу. За неминучу умову, щоб звільнити від податків, береться стан перебування в громадянстві держави, що призначала консульство. Положення про звільнення від податків поєднує в собі всі поодинокі ві-

домості, що розкидані в положеннях про окремі види податків (положення про відприбутковий податок, полож. про місцеві оплати то-що).

Врешті, до числа особистих прав, що згадуються в рад.-німец. договорі, можна ще нагадати про виявлення консулам особистих шаноб.

Опріч прав, що зв'язані з особою консула, ми зустрічаємо в конвенціях привілеї, зв'язані з положенням, яке він займав. У практиці консульських конвенцій ми стіваємо в більшині недоторканість консульських архівів, іноді—канцелярій, рідше недоторканість консульських приміщень.

Орpenheim<sup>1)</sup> зазначає, що недоторканість консульських архівів ми стіваємо в багатьох договорах, недоторканість же конс. помешкань — іноді. Giese<sup>2)</sup> зазначає, що в більшині конс. конв. визнають недоторканість архівів, іноді ж надається недоторканість і консульським помешканням<sup>3)</sup>.

Як же вирішують це питання конвенції, що ми розглядаємо. Треба зазначити, що обидві конвенції вирішують його різно. У рад.-польській конвенції визнано недоторканість як архіву, так і канцелярії (канцелярія т. ч. вважається ширшою за архів). Одначе консул може дозволити владі перевести обшук чи огляд в канцелярії причім влада не може проглядати, затримувати чи опечатувати офіційне листування, або речі, що перебувають у канцелярії, або стосуються до неї. Значно ширше, ніж у рад.-польск. конв., ставиться питання в рад.-німец. договорі. Там не тільки визнається недоторканість архіву й канцелярії, але й зазначається, що влада не може проходити до квартири консула, народження держави, що призначила консула, по за його згодою. Тут ми помічаємо визнання за помешканням, що займає консул, ті ж самі права, як і за помешканням дипломатичного представника. Цікаво відмітити тут право консулів, що надається в рад.-німецькім договорі, платити за помешкання по тих-же правилах, які встановлені для співробітників даної країни.

Право прикраси будинку, що займає консул, гербом та право піднесення прапору, як на самому будинкові, так і на засобах пересування підчас службової подорожи консула, порівнюючи маловажне й не має будь-яких особливостей, в порівнянні до інших конвенцій.

Тут треба відзначити що рад.-німец. договір визнає право найбільшої сприяливості, що зв'язано між іншим з правом взаємності. Через це переказані положення можуть бути розвинуті після скла-

<sup>1)</sup> International Law 1920. стор. 161.

<sup>2)</sup> Wörterbuch des Völkerrechts. I B. ст. 684.

<sup>3)</sup> В російсько-німец. конв. 1874 р. визнавалася недоторканість конс. архівів, те ж і в Італо-Чехосл. конв. 1925 р., Лат.-Ест., німец.-болг. й швед.-амер.—визнають недоторканість конс. канцелярій; німец.-турец. й німец.-північно-америк. конвенції визнають недоторканість помешкань. 4) . . .

дання нових конвенцій. Рад.-польск. конв. про найбільшу сприятливість не згадує.

До цього часу ми говорили про допущення консулів. Що-ж до припинення їх діяльності, то конвенції спиняються на цьому питанні надто коротко. Вони передбачають спочатку випадки заміщення консула в разі хворости, відсутности й смерті. Тоді обов'язки його виконує одна з осіб, що належать до складу консульства, причім прізвище даної особи повинно бути наперед сповіщено. Заступаючи консула, дана особа користується всіма правами, що належать консулові (пакт 3 рад. німец. й 8 рад.-польск.). Рад.-німец. договір потім дуже докладно розглядає випадок припинення консульської діяльності з огляду на смерть консула, коли відсутнім є компетентний заступник його. Опріч того, рад.-німец. договір передбачає випадок розриву дипломатичних зносин поміж державами, що умовлялися. У такім випадку консул, персонал його й члени сім'ї, оскільки вони є громадянами держави, що призначила консула, можуть безборонно покинути країну на протязі 6-ти днів. Рад.-польська конвенція не зачіпає питання про припинення діяльності консула за виключенням кінця терміну дії конвенції.

#### Функції консулів.

Спиняючись на розгляді функцій консулів, перш за все конче потрібно дати загальну характеристику становища консула. Його більше неможна вже вважати покликаним боронити лише торговельні інтереси громадян, бо це підходило б до характеристики консулів минулого сторіччя. Більшість учених визнає їх за адміністративні органи. Так, проф. Грабар<sup>1)</sup> „розбираючи новий консульський статут, зазначає, що в ньому підкреслюється адміністративний характер консулів, хоч там перераховуються й торговельні функції консулів.

Переходячи до розгляду окремих службових функцій, треба зазначити, що вони розпадаються на обов'язки в обороні прав громадянського стану, охорони спадщини й опікунства і, зрештою, мореплавства. В першій відділі помічаємо значну схожість поміж обох конвенцій. Консули зобов'язані захищати права й інтереси громадян; у рад.-німец. договорі спеціально зазначається, що вони зосібна зобов'язані чинити охорону й допомогу в галузі торгівлі й мореплавства. Ця функція є одною з найважливіших. Проф. Giese<sup>2)</sup>, перераховуючи окремі функції, ставить її на першому місці. Крім догляду за додержанням договорів, консул повинен слідкувати за поширенням на тих громадян, яких він є представником, тих чи інших привілеїв, що дає найбільша сприятливість. З огляду на це, консули

<sup>1)</sup> „Революционная Законность“ № 11-12 за 1925 р.

<sup>2)</sup> Wörterbuch des Völkerrechts. B. I.

завжди повинні бути в курсі договірних взаємовідносин тієї держави де вони пробувають.

Штейн і Рапопорт<sup>1)</sup> також звертають особливу увагу на обов'язки консулів що-до охорони прав і інтересів їх співгромадян. Через те, що заведено такий пакт, наступні далі перерахування прав і обов'язків консулів не можуть бути визнані за вичерпні: будь-яку непочислену функцію консула можна підвести під цю гнучку формулу. Трохи дивним становиться підкреслювання допомоги консулів у галузі торгівлі, коли функції що-до радянської торгівлі виконуються торгпредставництвами. Треба думати, що відсутність у деяких місцях контор торг. представництва викликає потребу звертатися за допомогою до консула. Характерна вказівка у рад.-німец. договорі, що консули зобов'язані слідкувати за випадками порушення договорів і загальноновизнаних початків міжнародного права. Цим самим сторони підкреслюють існування загальноновизнаних початків міжнародного права. У рад.-польск. конв. зазначається, що консули, переводячи в життя це право, можуть звертатися до влади за довідками і заявами про порушення прав і інтересів співгромадян. Одначе, в конвенції не деталізується питання, до якої саме місцевої влади можуть звертатися консули; це виявляє інструкція Н.К.З.С., видана 15-го Серпня 1925 р.<sup>2)</sup>

У зв'язку з визнанням за консулами права охорони прав їх співгромадян зазначається, що вони можуть приймати заяви від зацікавлених осіб в урядових помешканнях, в квартирах і на борту судна. Тут нема вказівок на те, що консули можуть звертатися до суду не тільки по заявах скривджених, але й з власної ініціативи.

Проф. Грабар, розглядаючи консульський статут, відзначає, що цей статут визнає таке право; в ньому відзначається також і те, що консулові ставиться в обов'язок одвідувати по тюрмах своїх співгромадян. Право це визнано в рад.-німец. договорі що-до вселень.

Відповідно до рад.-польської конвенції консулам належить дуже важливе право реєстрації своїх співгромадян, цеб-то їм надано так зване право іматрикуляції, широко розповсюджене в Західній Європі. Консульський статут також знає це правило. Для СРСР це право є зовсім новим. Дореволюційна Росія також не знала його, рад. законодавство, перейняло його як зазначає проф. Гарбар, з німецького консульського регламенту.

Що ж до нотаріальних функцій, то консулам надається право посвідчувати духовні своїх співгромадян, складати односторонні й двохсторонні договори; обмеження становлять умови, що стосуються передачі й речевого обтяження земельної ділянки, яка знахо-

<sup>1)</sup> Рад.-німец. договір ст. 240 та др.

<sup>2)</sup> Див. Збірник „Правовое положение иностранцев в СССР“, ст. 230-253.

диться в країні перебування консула. Консули мають право свідчити підписи громадян на договорах, можуть складати умови незалежно від громадянства осіб, коли умови стосуються до об'єктів, що перебувають на території країни, яку він репрезентує, чи до суден, що плавають під стягом країни консула. Можуть вони також свідчити перекази й усякого роду акти й договори, що виходять від установ і осіб країни, яку вони репрезентують. Всі ці умови й договори будуть мати ту-ж публічну правну силу, що й умови й договори, які склали відповідні урядові особи. Однак для того, щоб не порушувались фіскальні інтереси країни, де перебуває консул, конче потрібно, щоб консули виправляли з таких актів і договорів оплати на користь країни, де вони перебувають.

Потім консули виступають, як урядовці громадянських актів стану. Вони переводять шлюби, але тільки в тих випадках, коли обов'язок в шлюбній парі належить до громадян держави, яку консули репрезентують<sup>1)</sup>. Після того, як учинить шлюб, консул відповідно до рад. німец. договору, повинен заявити владі про вчинення шлюбу; відповідно-ж до рад.-польської Конвенції потрібно реєструвати цей шлюб у місцевої влади. Як відзначає Штейн<sup>2)</sup>, уперше в договірній практиці СРСР отримало своє визначення радянське шлюбне право<sup>3)</sup>. Зовсім новим, на що звертає увагу Lutterlof<sup>4)</sup> і Сабанін, є визнане право радянських консулів учиняти розвід. Консулам також належить право реєстрації народження й смерті своїх співгромадян. Виконуючи ці функції, вони зобов'язані повідомляти місцеву владу про вчинення реєстрації в кожному випадку. Надається їм право, що звичайно зустрічається в консульських конвенціях, призначати опікунів і доглядати за виконанням опікунами їх обов'язків. Визнаються також звичайні права на видачу паспортів і віз на в'їзд і транзит. У рад. польській Конвенції є ще один додаток, а саме—право консула приймати на переховання майно й документи і право видавати посвідки про походження криму.

Зовсім новим, чого не зустрічається в інших консульських конвенціях, є пакт 13 радянсько-польської конв. про право консулів удаватися до органів влади про видачу всякого роду документів співгромадянам, яких вони репрезентують, так — актів громадянського стану (про народження, шлюб і смерть), шкільних свідоцтв, універ-

<sup>1)</sup> Якзначає Fauchille (Droit international Vol. I, partie) III 1926 p. 134—130 законодавство одних держав надавало право вчиняти шлюби між своїми співгромадянами (Франція, Голандія, Бельгія, Іспанія й Румунія). Німецький канцлер надає це право окремим консулам. Нема цього права у консулів Греції, Сербії й Швеції. В Австрії переводити шлюби заборонялось не тільки своїм консулам але й чужим.

<sup>2)</sup> Рад.-німец. договір ст. 243-244.

<sup>3)</sup> Див. в справі дипломатичних шлюбів статтю пр. Гладстерна — В. С. Ю. 1926, № 3.

<sup>4)</sup> Deutsche Juristenzeitung, 1925. № 23.

ситетських дипломів, службових списків до 1917 р., виписок й копії документів судових і адміністративних установ. Права, що надає консулам цей пакт, мають велике значення, як що-до ССРСР, так і до Польщі.

Як на території одної, так і другої держави громадяни, що мають потребу одержати документи, які знаходяться по-за територією їх перебування. Дуже значні функції належать консулам у сфері спадкового права. Виклад їх у конвенціях, зокрібно в рад.-німец., досить докладний і детальний, з огляду на це, цьому питанню повинно присвятити окрему працю.

Значну кількість пактів обох конвенцій присвячено обов'язкам консулів що-до морських суден.

Обов'язки ці дуже численні й різномірні. Як влучно зазначає проф. Орренгейм<sup>1)</sup>, нема з одного боку потреби, а з другого можливості перераховувати всі обов'язки консулів що до пароплавства. Консули зобов'язані подавати офіційну підмогу суднам. Вони прибувають на борт судна, перевіряють документи, супроводять представників судна до адміністративних і судових установ. Постанови ці мовби списані з інших консульських конвенцій. Повторюється тут вимога про обов'язкове запрошення консула для присутності під час турсу на судні, чи для иншого слідчого діяння, чи допиту на березі.

Стверджується також те, що консулові належить виключне право доглядати за внутрішнім порядком на судні й що консул має право розбирати суперечки між капітаном і командою. Що до юрисдикції берегової влади, то обидві конвенції збудовано на принципах французької теорії; а саме, зазначається, що місцева влада може втручатися у справу судна, коли заколот загрожує порушити спокій на березі, або коли в них заплутана особа, що не належить до складу екіпажу. У других же випадках місцева влада зобов'язана подавати свою підмогу. Правда, в протоколі відзначається, що підмога, яка виявляється в арешті тої, чи иншої особи, чи в других примусових проти неї засобах, може мати місце лише тоді, коли діяння, що поставлене їй у вину, карається не тільки відповідно до законів стягу країни, але й відповідно до законів країни перебування судна.

Треба відзначити, що в обох конвенціях визнається за консулами право вимагати допомоги з боку місцевої влади що-до повороту втікачів матросів, не тільки військових, а не й торговельних суден. У протоколі є застереження того, що неприпустимо арештувати матросів, дезертирів, яких обвинувачують у тім, що вони вчинили політичний злочин. Нарешті, ми зустрічаємо в конвенціях пакти, що звичайно вміщуються,—про обов'язки консулів у випадках корабельних катастроф і про участь їх у переведенні розрахунків з приводу аварій.

<sup>1)</sup> International Law. V. I. 1920. стр. 598.

Такі найважливіші постанови договорів. Окрім вище зазначеного в рад. польск. конв. є вказівки на те, що постанови конвенції стосуються не лише до консулів, але й до дипломатичних представників, оскільки вони виконують консульські функції. Формулювання це недосить ясне. Діло в тім, що не всі постанови цієї конвенції можуть пристосовуватися до дипломатичних представників уже тому, що дипломат. представники користуються привілеями значнішими, ніж консули і що виконання консульських обов'язків не може викликати зменшення їхніх прав. Докладніше зформульовано пакт 30 рад. німец. договору, де зазначається, що до осіб, які належать до дипломатичних представництв і на яких покладено виконання консульських функцій, прикладаються постанови II й III абзаци без втрати привілеїв, що належать їм згідно з міжнародним правом. На думку Сабаніна <sup>1)</sup> пакт цей характерний для нашого часу, коли помічається тенденція поступового наближення цих двох інститутів. В останньому пакті обох конвенцій зазначається термін чинності конвенцій. В рад. польській конв. зазначається, що конвенція є дійсною до кінця 6-ти міс. терміну з дня відмовлення. У рад. німец. договорі встановлюється 5-ти річний термін.

Але далі зазначається можливість продовжити термін чинності договору, а саме, коли сторони за рік не заявлять про відмовлення, то договір є дійсний до кінця року з дня відмовлення.

Яке ж взаємовідношення поміж обома конвенціями? При викладі їх я прагнув зазначити, що є нового у кожній з них. Потім треба відзначити, що в рад. німец. конвенції є вказівка на те, що постанови інших консульських конв. поширяться і на рад. німец. конс. стосунки за силою принципу найбільшого сприяння. Таким чином, постанови рад. польської конв. виходять за межі рад.—німец. конв. і поширюються і на рад. німец. консульські стосунки. З другого боку постанови німец. конс. конв. поширяться й на СРСР. Що-ж до рад.—польської конв., то там цієї постанови нема. Далі потрібно додати, що прикладання принципу найбільшого сприяння зв'язується з прикладанням принципу взаємності, що звичайно йде поруч з принципом найбільшого сприяння, як це я зазначив у иншій своїй праці <sup>2)</sup> Рапопорт і Штейн зазначають, що прикладання найбільшого сприяння в консульських конвенціях зустрічається рідко. Але, ця думка неправдива як в дореволюційних конвенціях Росії, так і в конвенціях захід. Європи ми зустрічаємо вживання принципу найбільшого сприяння <sup>3)</sup>.

Консульські конвенції, що ми розглянули, зробили вже свій вплив на визначення консульських взаємовідносин з иншими дер-

<sup>1)</sup> „Внешняя торговля“ № 1—2 за 1925 р.

<sup>2)</sup> Умова найбільшого сприяння—Записки 3-го відділу УАН, т. IV.

<sup>3)</sup> Конв. чехо-слов.—італ., шведсько-америк. та що.



жавами. Так, уже силою пакту і торговельного договору з Норвегією 1926 р. обидві сторони, що склали угоду, одержали право призначати консулів у ті місця, поверх того, що вже існують консульські представники, де мають, чи будуть мати перебування консули будь-якої чужоземної держави. Що ж до пільг. привілеїв і винятків, то сторони зобов'язані надати одна одній право найбільшого сприяння нації. Таким чином, ми бачимо, що всі перераховані в обох розглянутих конвенціях права і привілеї набирають свого поширення і на норвезьких консулів. З друго боку права й привілеї, що надані Німеччиною й Норвегією чужоземним консулам, поширяються й на консулів СРСР. Те й друге поширення йде разом з вживанням принципу взаємності,

Зрештою цікаво відзначити, що 2-го Лютого ц. р. стався обмін нотами поміж представниками СРСР і Швецією, справі консульських стосунків, при чім сторони надали одна одній з де-яким обмеженням права відповідно до сили найбільшо сприяння.

У чім же взагалі полягають особливості конвенцій, що ми розглянули? Що відрізняє їх від інших конвенцій? Д-р Lutterlof<sup>1)</sup>, що присвятив рад. німец. конс. договору значну частину своєї статті про рад.—німец. договір 1925 р., у Deutsche Juristenzeitung зазначає, що саме відрізняє цю конвенцію від звичайних конвенцій. Він починає з такої дрібниці, як право консулів виставляти стяги не тільки на будинках, а й на засобах пересування (авто, човен), підкреслює особливий захист приватних помешкань штатних консулів, одзначає своєрідні регулювання від'їзду консульського персоналу у випадках, коли припиняться дипломатичні зносини, а також особне регулювання питання про юрисдикцію над консулами. На його думку, наведене в конвенціях перерахування окремих діянь, що як вчинить їх консул, то допускається арешт його, встановлюється з огляду на різницю законодавств обох держав. Нарешті, є окремішності що-до арешту моряків і згадується про розвід шлюбів консулами.

До цього перечислення треба ще приєднати те, що конвенції не визнають інституту нештатних консулів, через що ми находимо постанови про призначення на консулів тільки громадян тієї держави, що посилає консула. Почасті цим пояснюється відсутність посади консульського агента. Відомо, що консульські агенти в більшині були нештатними консулами. Далі ми натрапляємо на інший порядок визначення місць, куди можуть бути призначені консули. До числа недосить з'ясованих питань стосується питання про консульський персонал. Нема вказівок, що стриваються в інших конвенціях, на право призначення консулами віце-консулів і консульських агентів. Нема вказівок і на взаємовідносини консулів і торговельних представників. Правда, це питання має характер внутрішніх взаємо-

<sup>1)</sup> „Deutsche Juristenzeitung“, № 23 за 1925 р.

відносин. Не згадується й про право зносин консулів з дипломатичними представниками через дипломатичних кур'єрів. Не зазначається неприпустимість арешту консулів у цивільних справах, що, правда, не має теперішнього часу особливого значення. Далі недосить повно з'ясовано питання про зносини з органами влади. Звичайно, в конвенції зазначається, що консули можуть зноситись з місцевою владою; в тих же випадках, коли дипломатичного представника нема, то вони можуть зноситись і з центральною владою, наразі місцева не задовольняє вимог консула. Питання це має осібне значіння в Німеччині й СРСР, з огляду на наявність не тільки загальносоюзної влади, але й влади окремих республік. Нема вказівок на обов'язки консулів що-до повітряної флоти, що докладно регулюється конс. уставом. Нема згадки про функції консула, як єднального третейського судді, що звичайно зустрічається в конвенціях<sup>1)</sup>. Нарешті, не згадується про обов'язок місцевої влади сповіщати консулів про арешт їх земляків, що ми зустрічаємо в договорі про поселення, рівно як і про право консула одвідувати по тюрмах своїх земляків. В окремих місцях ми згадували про різницю поміж рад.—німец. и рад.—польською конв. і докладніше вияснили ті чи інші питання рад.—німец. конв., а в де-яких питаннях навіть і надання консулам більших прав З другого боку, у відповідному місці відзначено окремі права, що надає рад.—польська конв., наприклад прав одкликати консулів, що засуджені за де-якого роду злочини, право одержувати на переховування різного роду документи з архівів, право приймати на схованку речі, право іматрикуляції своїх співгромадян.

Так голівні відзнаки розглянутих конвенцій від інших. З наведеного переліку відзнак, а також з тих приміток, що я робив під час розгляду окремих постанов, можна прийти до того висновку, що конвенції, поза невеликими винятками, збудовані на загальних підставах що вироблені консульським правом. Це відзначається, як і німецькими коментаторами—Lutterlof'ом<sup>2)</sup>, Wohl'ом<sup>3)</sup> і Glanz'ом<sup>4)</sup>, так і російськими—Сабаніцим. Як я зазначав раніше, в конв. звичайно ми стріваємо постанови подвійного роду—одні являються загально-визнаними (недоторканість конс. архівів, право прикраси будинків емблемами); другі—або розвивають ці положення, або вкладають будь що нове. І от у галузі другого роду постанов ми зустрічаємо різниці, що й викликає потребу кодифікації конс. прав.

Джерелом, що відіграло ролю при складанні конвенції, були до де-якої міри російсько-німец. конвенція 1874 р., а також німец.-бол-

1) Можливо, що в рад.—німец. договорі не згадується про єднальний суд тому, що сторони склали спеціальний договір про єднальний розгляд.

2) Juristen Zeitung. 1925. № 23.

3) Deutsch-russisches Vertragswerk. 1926, стр. 29-30.

4) Deutsch-russisches Vertragswerk. 1926 стор.

5) „Внешняя торговля“, 1925, № 1—2.

гарська конв. 1911 р. і німецько-турецька 1917 р. Звичайно, значні особливості політичного й соціального характеру СРСР, а також становище Німеччини після війни. Викликали потребу внести вже перераховані зміни. Певний вплив на вироблення рад.—німець. конв. зробила рад.—польск. конв., що хочі була стверджена пізніше рад.—німець., але вироблена значно раніше. Конв. знаходяться у значному зв'язку з конс. статутом 1926 р. Проф. Грабар у своїй статті, вміщеній в журналі „Революционная законность“, надає значіння Конс. статуту. Він зазначає, що статут подавши коліфікацію практики консульського права зберігши усе життєве, відкинув усе, що пережило себе. Він відповідає новій фазі розвитку міжнародніх відносин СРСР. Він підпорядковує цю практику нормам консульського права, що діє повсюдно, бере їх із сучасних консульських регламентів і робить спробу врегулювати право; але питань цих ми ще не зачіпали. На його думку, в низці кодифікацій конс. права конс. статут займає визначне місце. Він відзначає, що на вироблення конс. статуту вплинув німець. конс. регламент. Кажучи про взаємовідносини поміж конс. уставом і конс. договором, треба відзначити, що конс. договір було видано раніш і, здавалося-б, що він тільки міг вплинути на вироблену конс. статуту. Почасти це так і було, що зазначає; один із учасників складання конс. статуту проф. Дурденевський, що дав у журналі „Советское право“ статтю про консульський статут. Але цікаво відзначити, що і конс. статут у процесі довшого вироблення вплинув на розробку рад. німець. договору. Тут цікаво буде підкреслити той вплив, що можуть робити на вироблення певних норм права не тільки вже діючі положення, але й ті положення, що знаходяться в стадії розроблення а також взаємодіяння тих і других.

Під час розгляду окремих положень договору й конвенції ми зустріли не велику кількість ухилів од норм консульського права. Конче потрібно відзначити, що в консульськiм праві після війни не сталося такої вже великої зміни, як у других галузях міжнароднього права.

Більшина держав, не зважаючи на те, що обставини змінилися, зберегли ті ж конс. конв., що й до війни діяли.

Що ж до наново створених держав, то їм, цілком зрозуміло, довелося складати нові конвенції. Але, коли ми звернемося до цих нових конвенцій, напр., до конв. Латвії з Литвою, Латвії з Естонією, то й тут побачимо, що вони збудовані на зразок конвенцій, що були до війни.

*В. Яновський.*





## Міжнародне спілкування криміналістів та наша карна політика.

„Плодотворча реформа науки карного права настане лише тоді, як криміналісти почнуть виучувати не стільки колишні та сьогочасні законодавства або різні філософські теорії, скільки самі місця ув'язнення та твори діячів про справи в'язничної практики“.  
*Бернер.*

### I.

До світової війни міжнародне єднання представників науки карного права відбувалось на періодичних з'їздах трьох типів: між народнього союзу криміналістів (I. K. V.), конгресах карної антропології та конгресах пенітенціарних.

Конгреси карної антропології, правду сказати, вже таки давно втратили своє значіння і перетворились в зібрання з випадковим складом—головним чином судових лікарів; на цих зібраннях співучасники обмінювались наслідками нових дослідів в царині допоміжних дисциплін карного права.

Міжнародній союз криміналістів розпався ще в р. 1914 з початком світової війни. І коли проф. П. И. Люблінський випускав у світ у р. 1915 свою книжку про міжнародні з'їзди, яких скликалось для вирішення питань з карного права, то, підбиваючи підсумки їх діяльності, зазначив, що з'їзди, як форма організації наукових сил, вже значною мірою своє завдання виконали<sup>1)</sup>. Ось ця песимістична нота пролунала ще голосніше в р. 1922 в статті того ж самісінького автора—постійного співучасника міжнародних конгресів<sup>2)</sup>, коли з'ясувалось, що спроби до відновлення діяльності союзу, яких було переведено в Швейцарії та Італії, залишились без наслідків. „Тепер, коли помічається надзвичайна нерівномірність економічного та політичного становища в окремих країнах“—писав П. И. Люблінський—„ідею міжнародних з'їздів майже не можливо здійснити“. Події нібито довели

<sup>1)</sup> Стор. 366.

<sup>2)</sup> Право и Жизнь, кн. 3, стор. 51 та наст.

ось цей песимізм. Року 1924 утворилось на французькому ґрунті нове об'єднання під назвою міжнародної асоціації карного права (*Association internationale de droit pénal*). Всупереч цьому об'єднанню, що підкреслило гегемонію країн—переможниць, німецькі вчені проголосили, що Міжнародний союз криміналістів відродився. Влітку, р. 1925, у Москві утворився ще один союз „Міжнародний союз радянських криміналістів“, що повинен був об'єднати криміналістів—революційних марксистів.

Таким чином випадає зазначити, що міжнародне в повному розумінні цього слова спілкування криміналістів припинилось надовго<sup>1)</sup>. Поруч з тим ідея проф. Люблінського, що її було висунуто р. 1915, про утворення нової форми наукової роботи, тоб-то про улаштування Міжнародного Інституту карного права, здається в теперішніх умовах цілком неможливою.

Тим більшого значіння набуває подія—відродження найстаріших серед міжнародних з'їздів—пенітенціарних, що завжди позначались більш практичним характером і значно менш абстрактно-науковим, завдяки переважаючому впливові офіційних представників окремих держав. Після п'ятнадцятирічної перерви, в серпні року 1925, у Лондоні відбувся 9-й Міжнародний пенітенціарний конгрес, якому присвячується наступні рядки.

## II.

Як що не рахувати перших—приватних з'їздів 40-х та 50-х років у Франкфурті та Брюселі, то початок міжнародних в'язничних конгресів припадає на рік 1872-й, коли за офіційним почином влади Сполучених Штатів Америки та завдяки невтомній енергії відомого американського знавця в'язничної справи Уайнса (*Wines*), відбувся в Лондоні перший Міжнародний в'язничний конгрес<sup>2)</sup>, на якому було коло ста представників Бельгії, Бразилії, Вікторії (Австралія), Німеччини; Греції, Голандії, Данії, Індії, Іспанії, Італії, Норвегії, Росії, Туреччини, Франції, Чилі та Швеції. Потім відбувались конгреси: в Стокгольмі (1878), в Римі (1885), в Петербурзі (1890), в Парижі (1895), в Брюселі (1900), Буда-Пешті (1905) і Вашингтоні (1910).

<sup>1)</sup> В № 5—6 *Zeitschr. f. d. ges. Strafr. (B. 47)*, щойно він вийшов з друку, вміщено статтю проф. Липманна. „*L'union internationale de droit pénal et l'association internationale de droit pénal*“, де подається про ті засоби, яких було вжито під час в'язничного конгресу в Лондоні за ініціативою генерального секретаря міжнародної в'язничної комісії професора С. ван-дер-Аа до об'єднань Міжнародного союзу криміналістів та Міжнародної Асоціації. Проф. Липманн висловлює свій жаль з приводу того, що протягом року, який промайнув після конгресу, французи не виявили готовності, щоб перевести до життя це об'єднання; проте, кінчає він статтю думкою про неминучість перемоги принципа міжнародного культурного єднання над почуттями ворожнечі, що пережили війну.

<sup>2)</sup> Офіційна назва конгреса була така: „*International Congress on the prevention and repression of crime including penal and reformatory treatment*“.

У році 1915 передбачалось скликання конгресу в Лондоні, але війна, що тоді розпочалась, припинила усяке міжнародне спілкування.

На Стокгольмському конгресі було організовано постійну міжнародню в'язничну комісію (International prison Commission) яка стала за виконавчий конгресовий орган, що складався з офіційних представників окремих держав. За її обов'язок є підготовка конгресів-виготовлення їх програмів, розгляд доповідів та збирання статистичних матеріалів в окремих країнах<sup>1)</sup>. Завдяки такому складові комісії конгреси набули до деякої міри офіційного характеру. Проте, крім представників держав в цих конгресах беруть участь також ще й представники різних наукових організацій й нарешті окремі приватні особи (професори, члени парламентів, правники та робітники в галузі в'язничної справи, адвокати, члени товариств патронату та ин.). На торішньому Лондонському конгресі було коло 90 офіційних представників і коло 500 співучасників інших категорій. Були представники від Австрії, Аргентини, Бельгії, Бермуда, Болівії, Болгарії, Великобританії, Венгрії, Німеччини, Греції, Гвіяни (Британської), Голандії, Данії, Єгипту, Індії, Ірландії, Іспанії, Італії, Канади, Квінсланду, Китаю, Колумбії, Куби, Латвії, Литви, Нової Зеландії, Норвегії, Нового південного Уельсу, Палестини, Персії, Перу, Португалії, Польщі, Румунії, Сіаму, Сіра-Леоне, Сполучених Штатів Америки, Стретс-Сеттльмента, Тривідада, Туреччини, Франції, Чехо-Словаччини, Чилі, Швеції, Швейцарії, Японії, та Південної Америки. Дехто зі співучасників конгресу навіть називав його всесвітнім, забуваючи про відсутність С.Р.С.Р.

Протягом часу з р. 1872 до р. 1925 програм конгресів змінився значно.

Коли з початку вони майже виключно зосереджували свою працю на питаннях в'язничних, то за нашого часу вже не менш уваги надається питанням матеріального та процесійного карного права і засобам запобіжним<sup>2)</sup>. Відповідно до цього на останніх конгресах працювало чотири секції: перша—карного законодавства, друга секція—пенітенціарних питань, третя—запобіжних заходів і четверта—про недолітків.

<sup>1)</sup> До складу цієї комісії в наші часи увіходять представники Австрії, Бельгії, Британської Індії, Болгарії, Великобританії, Венгрії, Голандії, Греції, Німеччини, Данії, Італії, Люксембурга, Нової Зеландії, Польщі, Сполучених Штатів Америки, Франції, Чехо-Словаччини, Швейцарії, Швеції, Південно-Африканського союзу та Японії.

<sup>2)</sup> На конгресі в Будапешті обмірковувались, наприклад, питання про пригоду переховування, про грошове справляння, як додаткову кару, про прикмети шахрайства, про суд приязних, про вплив алкоголізму на злочинність, про засоби до правної охорони дітей тих, що їх засуджено. На з'їзді у Вашингтоні повстали питання про забезпечення сили за чужоземними вироками, про значіння співучасті, про умовне засудження, про дбайливий догляд, про суд для недолітків, крім суто-теоретичних питань.

„Перший період в історії конгресів“, оповідає Енріко Феррі<sup>1)</sup> „було присвячено техніці відбування кари. Я пам'ятаю, що ще на Римському конгресі (1885 р.), на якому було улаштовано міжнародню виставку в'язничних моделів, найбільшу увагу співучасники були зосередили на в'язничній архітектурі. З приводу того, що тоді за безперечний та найкращий засіб до боротьби з їх злочинністю вважалося самотнє ув'язнення, то практики тільки й розмови мали що про технічні дрібниці окремої камери—вікон, ґрат, замків, ніби то вони могли мати вплив на злочинність та її викорінення. Наступні по цьому конгресі (зокрема після Паризького р. 1895) цікавились соціяльними умовами злочинности. Настирливо тоді переводилася дискусія про надто пекучі всюди проблеми рецидивізму, впливу алкоголізму на злочинність, патронування тих, що звільнено, і нарешті юнацької злочинности... На Лондонському конгресі закінчився ось цей розвиток—від в'язничної техніки аж до вивчення соціяльних умов: тут на перше місце було висунуто інтерес до особи злочинця“.

Щоб це твердження перевірити, звернімось до програму Лондонського конгресу. Його було розподілено на три секції—законодавчу, адміністраційну та запобіжних заходів<sup>2)</sup>. На їх обмірковання було поставлено наступні питання:

У першій секції. 1) Чи треба надати владі, яку уповноважено на те, щоб розпочати переслідування, можливість того чи іншого вирішення що до дальнішого напрямку справи або її закриття? Як що відповідь буде позитивна, то чи треба ось цю можливість обмежувати відповідними межами та підпорядковувати контролеві? Чи треба при цьому надати судді право не оголошувати винувального вироку, нехай злочинного вчинку й фактично встановлено?

2) Яких заходів замість ув'язнення може бути вжито що до злочинця, як що його злочин становить вчинок малозначний або взагалі не являє небезпеки для суспільства?

3) Чи можливо та в яких саме межах приміювати принцип неоднозначних вироків у боротьбі з рецидивом не тільки у випадках важких злочинів, але й у всіх інших?

4) Яким чином можливо полегшити судове приміювання для судді принципу індивідуалізації кари в справі складання вироку про кару для винного?

У другій секції. 1) Коли взяти за систему окреме ув'язнення, як захід соціяльного захисту що до де-яких рецидивістів, то яка саме влада повинна призначати його, та як його повинно відбувати?

<sup>1)</sup> Der Londoner Gefängniskongress (Zeitschr. fdg Strafrechtswiss. B. 47 (1920) N. 3—4, S. 317.

<sup>2)</sup> На Лондонському конгресі не було четвертої секції, яка звичайно обмірковувала питання про дітей. За словами президента конгресу Регґльс-Брайс це пояснюється тим, що склалось велике міжнародне товариство охорони дітей (Вступна промова, Zeitschr. 47/3—4, S. 214).



2) Чи бажано заводити в пенітенціарних установах органи для наукових дослідів над ув'язненими? Який вплив може мати такий Інститут в справі з'ясування причин злочинності, а також стосунків до злочинця? Чи не варт було-б покористатись з цієї організації для дослідів над де-якими винуваченими, які викликають сумнів що до де-котрих розумових дефектів їхніх,—попереду, ніж їх притягнуть до права?

3) Чи є потреба класифікувати ув'язнених за їх характером, за важкістю призначеної для них кари, або за злочином, що вони його заподіяли, з метою встановлення різноманітного та відповідного режиму, та як саме організувати для цього установи?

4) Які правила треба встановити що до заробітка засуджених дорослих і що до використання його під час ув'язнення та після закінчення його? Як може бути організовано контроль, порядкування та витрачання сум, що як заробітня платня, або як нагорода або нарешті за иншими міркуваннями, припадають малолітнім, коли вони перебувають ще в оточенні чинности судового вироку?

У третій секції. 1) Як перевести організацію найдоцільнішого контролю над умовно засудженими та умовно звільненими (з боку державних органів, товариств та приватних осіб?).

2) Як забезпечити найбільший успіх для боротьби в кожній державі з так званими міжнародними злочинцями?

3) Яку методи за найкращу треба вважати для заховання молоді від впливу де-яких малюнків, що веде до розпусти, і засібна кіно-фільм, що ілюструють злочинні та неморальні вчинки?

4) Яких заходів треба вживати що до ненормальних дорослих (відсталих та слабоумних), які виявляють небезпечні поривання? Чи можна вживати ось цих же самісіньких заходів і що до дітей цієї-ж категорії?

5) В яких випадках та за якими правилами доцільно віддавати дітей, що підлягають судові або виправному діянню, до обраних родин, щоб вони там жили?

Ми помічаємо, справді, що опріч питань про цілезгідність обвинувачення, про міжнародніх злочинців, про кіноцензуру, про зарплатню для ув'язнених, про доглядання умовно засуджених та умовно звільнених, всі инші вісім питань найближче торкались особи злочинця.

### III.

У самому осередкові цих питань безперечно стояло питання про неозначні вироки. На нашу думку це питання являє найбільший інтерес з точки зору радянської карної політики. Отже тому я спинюсь на ньому докладніше. Подаю коротенько його історію.

Питання це вперше широко обмірковувалось на американському в'язничному конгресі в Цинцинаті, і тоді-ж було складено та ухвалено

відповідні резолюції<sup>1)</sup>. На міжнародних конгресах уперше з'яв це питання Д-р Уайнс в Стокгольмі; згадувалось було за нього й на наступних конгресах, але більшість ставилась до неозначних вироків негативно. Цього питання торкнувся і міжнародний союз криміналістів. На його Паризькому конгресі р. 1893 була запропоновано голосувати принцип неозначних вироків після обмірковання питання про вплив соціологічних та антропологічних дослідів на основні карно-правні поняття, але його відкладено до наступного з'їзду.

На Антверпенському конгресі р. 1894 було знято таке питання: „До яких категорій порушників було-б можливо приміювати систему неозначних вироків“? Але це питання до голосування не ставили. Питання про неозначні вирок на європейському ґрунті було серйозно обмірковувано в зв'язку з ідеєю „небезпечного становища“, що її було висунуто у дев'ятисотих роках. На Брюсельському в'язничному конгресі р. 1900 пропозиція неозначних вироків зустріла гостру опозицію. Через десять років на конгресі Міжнародного Союзу Криміналістів (теж у Брюселі р. 1910) у доповіді Ліста про небезпечне становище і заходи до соціальної оборони було висунуто думку про засоби усунення або ізоляції (*mesures d'élimination*), а в дискусіях зазначалось про можливість неозначних вироків (Ван-Гамель, Кортанно). Проте ще були дуже міцні заперечування проти самого поняття „небезпечне становище“.

У тому-ж таки році 1910 в'язничний конгрес у Вашингтоні висунув це питання, надавши йому такої практичнішої форми:

„Як що визнати, що систему вироків на неозначний термін можна розумно погодити з основними засадами карного правосуддя, то—а) до якої категорії злочинців треба було-б приміювати вирок на неозначний термін, та які категорії злочинців повинні становити виняток в справі вживання цієї системи? б) Яким чином було-б можливо без шкоди для вільности особи приміювати такі вирок, не встановлюючи максимума та мінімуму? Коли буде встановлено, що система вироків на неозначний термін не погоджується з основними принципами вільности особи, то чи не варт рекомендувати до вжитку, як засіб, що доповнює звичайну кару, де-які додаткові обмеження для певних індивідів? В разі позитивного вирішення цього питання бажано знати, в яких випадках та як їх повинно бути приміювано?“

Настрій багатьох з тих криміналістів, що на конгрес прибули, висловив був у своїй промові голова делегації англійців Evelyn Ruggles-Brise на засіданні Американської в'язничної асоціації.

<sup>1)</sup> Я свідомо не згадую про практику неозначности вироків у старому праві, бо вказівки на це можна подибувати в любісінькій праці, що її присвячено неозначним вирокам, наприклад Levy. *Les sentences indéterminées* (1896) або Freundthal *Unbestimmte Verurteilung* (*Vergl. Darst. Allg. T. B. III, S. 247 f.* Серед раніших теоретичних праць, які угрунтують неозначні вирок, треба згадати Краепелін *Die Abschaffung des Strafmasses* (1880).

„Я дозволю собі спинитись на неоднозначних вироках та умовному дотерміновому звільненні. Та хіба-ж ми можемо погодитись з тою роллю, якої на прийдучість надають ці засоби для судової та адміністративної влади? Чи-ж можна погодити пошану до суддів з втручанням влади, яка до судових установ не належить, до визначення кари? Тут відкривається широке поле для суперечок та боротьби, і майбутнє Європа не згодиться пійти так далеко, як це зробила в цьому напрямку Америка“.

На самому конгресі протягом трьох днів кипіли дискусії навколо питання про неоднозначні вироки. Окрім американців доповіді подали й видатні криміналісти Європи—Ферри, Гарро, Дорадо, Реггльс—Брайс. В дискусіях постійно брентіло побоювання можливої через неоднозначність вироків самоволі в'язничних робітників. Зазначали, що принцип неоднозначних вироків становить властивість тільки країн англійських, а в країнах романських, де протягом віків тривала боротьба за одзначність кари, ця одзначність вважається за серйозну заперуку правосудности. Американські делегати, з колишнім начальником знаменної Ельмайрської реформаторії Броквеем на чолі, доводили, що принцип неоднозначности найбільш відповідає поправним завданням кари. Низка європейців погоджувалась з самим принципом, але обстоювала різні додаткові умови<sup>1)</sup>. Ось через те було поставлено до голосування та значною більшістю ухвалено таку суто теоретичну тезу:

1. „Конгрес ухвалює науковий принцип неоднозначних вироків“. Не менш жваві дискусії викликало питання про межі примінювання цієї ухвали. Чи примінювати її тільки до „небезпечних“ злочинців (Прінс та ин.), чи взагалі протиставляти цей принцип теперішній системі одзначних вироків (Глейспах, Вамбери та ин.)? Проф. Люблінський висунув компромісну точку зору, визначивши три категорії злочинців, до яких є рація пристосовувати неоднозначні вироки: 1) Злочинці небезпечні, тобто професіонали; тут неоднозначности вимагають інтереси соціальної охорони; 2) Злочинці дефективні (алкоголики та зменшено привинні; тут неоднозначність викликається вживанням засобів лікування яких тривалість неможливо раніш встановити, і 3) молоді злочинці, що вийшли вже з юнацького віку, але дають надію на поправу: тут неоднозначність є наслідком тих виховних принципів, що їх вживають.

Після палких дебатів ухвалено дві наступних тези:

2) Неодзначні вироки треба примінювати до морально та розумово дефективних.

3) Неодзначні вироки повинно також примінювати, як присутню частину виховної системи що до злочин-

<sup>1)</sup> Подробниці про дебати конгреса наведено у вище зацитованій книжці проф. Люблінського, стор. 275—280.

ців, і зосібна ьнаків, які потрібують виховного впливу, та яких злочини викликано головне причинами, що залежать від характеру індивіда.

Після цього було ухвалено тезу про умови примінювання неодзначних вироків в наступній редакції:

4. Запровадження цієї системи вимагає: I. нехай пануючі ідеї про провинність та кару не суперечать поняттю про вироків на неодзначний термін; II. нехай буде забезпечено індивідуалізацію режиму для ув'язнених; III. нехай рада, що вирішує питання про звільнення буде зорганізовано в такий спосіб, який вилучає усякий зовнішній вплив, бодай у вигляді комісії, в якій беруть участь: принаймні один представник судового уряду, один—в'язничої адміністрації та один представник лікарської науки.

Встановлення максимальної міри кари рекомендується лише тоді, як це потрібно буде через новітність системи та недостаток досвіду.

Ось це останнє твердження знов таки викликало суперечки й було ухвалено всупереч думці навіть багатьох американців.

Уся резолюція в цілому, живовидячки, вважалась за рішучу перемогу американських ідей, а для широких кол європейських наукових діячів та пенітенціарної практики вона становила велику несподіванку.

Проте за найближчі 2—3 роки ідея неодзначних вироків для себе звоувала в Європі багатьох прихильників, і на її боці опинились теоретики, які нещодавно ще виступали в лавах її супротивників (Липман, Шилович).

На конгресі у Копенгагені М. С. К. (1913) ніхто вже не заперечував принципово проти поняття „небезпечне становище“, і деякі доповідачі вимагали, нехай призначить для них суд окремі засоби що до безпеки, яких неодзначено за терміном (Торп, Гарро). Дуже гостро висловився проти неодзначности голова російської групи М. С. К.—В. Д. Набоков, виходячи безумовно з тодішніх політичних умовин в Росії і підкреслюючи, що неодзначні вироків не погоджуються з вільністю особи громадян. Навпаки, за цілковиту неодзначність вироків висловився представник італійської школи Гарофало, який вважав, що одзначність засобів детенування наближає їх до старої системи простого підвищення кари за рецидив.

Загальний настрої конгресу виявив остільки прихильности до ідеї неодзначних вироків, що проф. Липман подав пропозицію, нехай цих вироків буде примінювано до всіх тих, що їх засуджують до позбавлення волі на термін над один рік. Конгрес проте непогодився з пропозицією, і залишаючись у межах питання про небезпечних рецидивістів, ухвалив таку резолюцію:

„У справах проти злочинців звички, рецидивістів, коли в обставини, що їх зазначено в тезі III (тоб-то коли сполучено формальну

прикмету рецидива з суб'єктивною оцінкою, що малює злочинця за звиклого, а разом з тим за небезпечну для правопорядку людину), суд може засудити—підсудного, замість покарати позбавленням волі (або—разом з карою позбавлення волі) до місця детенування (Sicherungsanstalt), яке виключно для цієї мети призначено... Особи, що їх призначено до місця детенування, повинні провадити працю за такими умовами, які, коли вони добре поведуться, наближались би, оскільки це дозволяють вимоги порядку та безпеки, до умов життя вільних робітників.

Мінімальний термін цього детенування, що його встановлює суд, повинно дорівнюватись принаймні того терміну кари позбавлення волі, якої могло б бути присуджено обвинуваченому, і не може перевищувати цього терміну більш як на два роки. Окрема комісія для виконання кари, вирішує коли мине мінімальний термін, чи треба, чи не треба це детенування продовжувати. На випадок першого рішення особа, що відбуває термін детенування, має право вимагати перегляду цього питання що-два роки.

При цьому суддя призначає тільки мінімум кари, а максимум залишається неозначним.

Ось в такому вигляді ця резолюція являє рішуче зворушення європейської наукової думки, і як висновочна теза, що її ухвалив Вашингтонський конгрес, йде значно далі од американської системи неозначних вироків—вироків що до неозначних з максимумом, якого раніш зазначено в статті, що її застосовано до засудженого. В такому стані перебувало теоретично питання про неозначні вирокі на останньому перед світовою війною конгресі криміналістів.

#### IV.

Системі цілесвідної охорони суспільства від злочинців—професіоналів та рецидивістів були присвятили свою працю дві секції конгресу: в першій—розв'язувалось питання про неозначні вирокі, у другій—питання про запобіжне детенування що тісно зв'язане з першим<sup>1)</sup>.

На англійському ґрунті це питання стає практичним. В році 1908 там було ухвалено, що з серпня 1-го р. 1909, набув сили закон, (prevention of crime act), який прямував до боротьби із „звиклими злочинцями“. Коли суд що до особи, яку засуджують за важкий злочин, встановить, „що цю особу з того часу, як її сповнилось 16 років, було принаймні тричі засуджено за карний вчинок та що вона постійно проводить нечесне та злочинне життя,—суд може, визнавши таку особу за „звиклого злочинця“ (habitual criminal), засудити її

<sup>1)</sup> Так ядається можна перекласти англійський термін—preventive detention, що він у французькій мові перекладається через термін—détention spéciale, а в німецькій—Sicherungsverwahrung.

опріч звичайної кари каторжного ув'язнення, ще й до додаткового „запобіжного детенування“ на термін від 5 до 10 років, яке відбувається у в'язниці з м'якшим режимом і з правом дотермінового звільнення. Це звільнення повинно настати тоді, коли, на думку міністра <sup>1)</sup> „є обгрунтовна імовірність, що та особа, яку звільняють, провадитиме корисне та працьовите життя й не буде виявляти нахилу до злочинства, або коли існують ще інші засади, які становлять бажаним його звільнення з в'язниці“.

Англійська практика з того момента, як цей закон увійшов в чинність, і до нашого часу виявляла нахил до обережності в справі примінювання „запобіжного детенування“, призначаючи це для невеличкої кількості запекліших злочинців. Протягом п'яти місяців, з 1 серпня р., 1909 до 1 січня, р. 1910, маючи загальну кількість 1055 осіб, що їх засуджено було на каторгу, було вжито „запобіжного детенування“ тільки до 49 з них <sup>2)</sup>. У році 1923—24 з 466 осіб, що їх було засуджено на каторгу, тільки 27 з них було призначено на запобіжне детенування <sup>3)</sup>.

Можливо, що тут виявилась властива англійцям риса, коли вони не вживають залюбки нових, ще не дізнаних засобів, а також їх недовір'я до самого принципу неозначности, за якого на Лондонському конгресі промовляв Реггльс-Брайс. Будь як будь, офіційні представники Англії зазначили, що досвід preventive detention вважати за влучний неможна, що із 377 осіб, яких було звільнено від ув'язнення в Сатр-Хілл,— $\frac{2}{3}$  було знов засуджено за злочини <sup>4)</sup>. Член ради Сатр-Хілл'я—Бродрик гадає, що відсоток тих, які поправились, сягає не більш як 10—15, і що найкраща система в світі чи навряд могла б поправити принаймні значну частину того „людового матеріялу“, що вступає до Сатр-Хілл для запобіжного детенування.

Гостро глузує над цим „надолуженням кари“ Феррі; він порівнює його за недоладністю з приписанням лікаревим, нехай би хворий на туберкульоз попервих перебув певно одзначений час в старій лікарні без свіжого повітря, а потім для закінчення курсу лікування вирядився-б у гори... Яке може бути спонування до поправлення з ув'язненої людини, коли її безнадійно звязує твердий термін.

Проте досвід англійців не дуже-то розчарував членів конгресу. Дуже ясно, що посилаючи гірших з поміж гірших, багаторазово засуджених та відбувавших в'язницю й каторгу—до запобіжного

<sup>1)</sup> Унутрішніх справ (Home secretary), у якого в руках в Англії перебувають справи дотермінового звільнення.

<sup>2)</sup> Люблінський. Очерки уголовного суда и наказания в современной Англии. (СПБ. 1911), стр. 710.

<sup>3)</sup> Дані наведено у доповіді про неоднозначні вирoki, що на Лондонському конгресі був подав лорд-канцлер Cave (Zeitschr. 47/3—4. S. 233).

<sup>4)</sup> Промова міністра унутрішніх справ Джойнстон-Хикса й доповідь Cave (Zeitschr. S. 210, 233).

детенування й до того ще не одразу, а після відбуття нового терміну каторги протягом не менш від 3-х років, чи навряд можна сподіватись великого успіху. Треба, як це підкреслює проф. Екснер, ясно означити завдання детенування: коли це поправлення—посилати туди тих, кого ще можна направити, посилати до-часу; як що-ж мета—превенція, і до детенування призначаються вже пропащі професіонали (а так саме справа перебуває в Англії), то дарма сподіватись поправлення, а промовляти—треба тільки про охорону суспільства<sup>1)</sup>.

І після довгочасних дебатів, що обертались більш коло дрібниць і саме: термінів, органа призначення—бо-ж і самий принцип запобіжного ув'язнення вже ухвалено в багатьох країнах та занесено до більшості нових проєктів—секція визнала, що до окремого детенування повинен призначати суд, що головна його мета—превентивна (хоча й варто піклуватись, оскільки це можливо, про поправлення), що призначається його безтерміново з допущенням умовного звільнення<sup>2)</sup>. До ухвали секції приєднався й пленум після заслухання доповіді першої секції про неоднозначні вирoki.

Що-ж до цих останніх, то до конгресу було подано доповідів, які цілком відкидали принцип неоднозначности, а також і доповідів, що вимагали приміювання абсолютно неоднозначних вироків для всіх категорій злочинців та у всіх випадках позбавлення волі. Обмірковання йшло в напрямку розширювання сфери приміювання неоднозначних вироків, яку було визначено на конгресі у Вашингтоні. Тепер вже мова йде не тільки про осіб, що зменшено—привинні й недолітків, що підлягають виховному впливові. В Лондоні було знято питання про приміювання цього засоба до всяких рецидивистів, навіть до таких, що заподіяли вдруге невеличкі злочини. Секція, обмірковуючи питання, вийшла навіть з тих, що широко було намічено, меж, і в своїй резолюції зазначала вже про стосункову неоднозначність вирока, що до засуджуваних попервах<sup>3)</sup>. Опріч того було відкинуто умовне звільнення для небезпечних звиклих злочинців, як що виявиться, що вони не пристосовались до суспільства.

Після цілої низки заперечень, що їх подано у пленарному засіданні конгресу, було ухвалено редакцію резолюції, яку пропонував президент конгресу Реггльс-Брайс,—редакцію—м'якшую що до умовного звільнення, проте все-ж таки ширшу ніж питання, на яке вона дає відповідь: „неоднозначний вирок є неминучий наслідок індивідуалізації кари й один з найсправжніших засобів соціальної

<sup>1)</sup> Die Arbeiten der Sweiten zektion (Zeitschr. 47/3—4 S. 279).

<sup>2)</sup> Доповідь шведського проф. Thyren висловлюлась за довічне ув'язнення осібна обстоювали безтерміновість американці—F. Moog та ин.

<sup>3)</sup> Пор. Freudenthal. Die Arbeiten der ersten Sektion (Zeitschr 272). Проф. Фрейденталь—одив з поміж найкращих знавців питання—обстоював приміювання неоднозначних вироків тільки до рецидивистів.

охорони від злочину. Закони кожної країни визначають, чи повинно бути наперед встановлено та в яких саме випадках найбільший термін кари. Умовне звільнення повинно бути забезпечено й регульовано для всіх випадків; що-ж до практичного регулювання, то воно залежить від національних умовин<sup>4</sup>.

В такому вигляді резолюція включає обидві, що малось у думці мети неодзначних вироків, про які промовляв лорд-канцлер Cave, а саме: мету поправи, що її виконують американські реформаторії та англійські борстальські установи, і мету охорони суспільства від небезпечних рецидивистів, що її були становили § 65 Норвежського кодексу р. 1902, вищезгаданний англійський закон р. 1908 та § 48 Німецького проекту р. 1925.

Як в одному, так і в другому напрямку, неодзначні вирокі становлять величезний інтерес для радянського законодавства.

В одній з доповідей на конгресі згадувалось, правда, що їх вже завів кодекс Р.С.Ф.Р.Р. р. 1922, інші зазначали, що можливість примінення умовно-дотермінового звільнення взагалі перетворює усякий одзначний вирок на стосовно неодзначний. З поміж російських авторів погодився з цією думкою Б. Утевський<sup>1)</sup>. На неї здається спиралась пенітенціарна секція Московського Державного Інституту для вивчення злочинності, відкидаючи принцип неодзначних вироків<sup>2)</sup>. Але ця думка здаватись може правильною тільки чужоземним вченим, що за нас мислять трохи абстрактно, і звиклим для себе термінам, як-от „умовно-дотермінове звільнення“, надають звиклих-ж форм „vorläufige bedingte Entlassung“, або „liberation conditionelle“. Ми ж російські та українські криміналісти надто добре знаємо, що в нашій дійсності умовне дотермінове звільнення давно перетворилось в один із засобів розвантаження Бупрів. На Україні обов'язковий і найменший термін кари, що одбувається до звільнення від кари, знижено до одної третини, і широко примінюється зараховання двох днів праці за три дні ув'язнення, що його був передбачав По-правно—Трудовий Кодекс, і внаслідок усього цього... кожний вирок суду з одзначним терміном позбавлення волі обертається на остільки ж одзначний вирок, але із знижкою терміна на дві третини. Промовляти за такими умовинами в нас про наяв-

<sup>1)</sup> IX Міжнародний в'язничний конгрес (стаття в № 2—3 „Право и Жизнь“ за 1926 г. стр. 86.

<sup>2)</sup> Секція одкинула неодзначні вирокі, що їх вживають буржуазні законодавства що до злочинців-професіоналів, беручи на увагу твердження, яке висловив голова секції Е. Ширвіндт, про те, ніби то наше законодавство, як що не формально, то за суттю, викриває можливість обертати судові вирокі на стосовно неодзначні через дотермінове звільнення (Б. Утевський. Из трудов пенитенциарной секции, сб. „Проблема преступности“, стр. 291). Тимчасом поміж передрукованими в цій збірці резолюціями Лондонського конгресу не вміщено першого абзацу резолюції про неодзначні вирокі, якого наведено було вище, та який підкреслює, як до нього поставився конгрес з принципового боку.



ність неозначених вироків можна тільки в формальному розумінні невідповідності поміж карою, що її встановлює суд, та що її в дійсності відбуває засуджений, але не на ґрунті того впливу, що утворюється на осіб, які відбувають кару, та на яку сподіваються знавці в'язничної справи, коли заводять неозначені вирoki.

Зерно неозначених вироків, бодай практичне приміювання їх переводиться за двома різними цілями, полягає в ідеї поправки. Під цим знаком народились неозначені вирoki в Америці, і в цьому напрямку вони стали за влучний засоб (хоча-б в борстальських установах в Англії)<sup>1)</sup>; в цьому розумінні вони не заперечують соціалістичній правосвідомості.

І справді беручи на облік великий відсоток багаторазових рецидивістів, що в нас помічається, з одного боку, і дуже чималу злочинність недолітків та взагалі молодих груп, варто рішуче підкреслити потребу заводити для тих та інших неозначені вирoki не за назвою тільки, а й за сутю. Конкретні форми звичайно вимагають обмірковання. Будь-що-будь треба як найшвидче позбутись сентиментальних ілюзій ніби-то швидкого поправного впливу наших теперішніх бупрів, і зосібна на рецидивістів, та вдатися до нового апаряддя боротьби зі злочинністю, що його вже ухвалила теоретична думка та досвід Європи й Америки. Французи, безумовно, декламуватимуть про „декларацію прав людини“, яка стоїть на перешкоді до ухвали неозначених вироків, англійці виявлятимуть де-який консерватизм що до практики, нарешті німці висловлюватимуть теоретичні сумніви. Наша карна політика, твереза та ділова передусім, не може віоятись новини заходу, ні тремтіти „за волю особи“, ні відгороджуватись від „буржуйних“ тенденцій. Надто мало удосконалено ще нашу „охорону правопорядку“, надто ще шаблонні заходи до соціальної охорони, які не доходять своєї мети ні в справах спеціального, а ні загального попередження. Неозначені вирoki, що безпосередньо наворачють до досягнення спеціальної превенції, допоможуть здійснити загальну превенцію.

#### V.

Наступне питання, що торкається особи злочинця, це питання про індивідуалізацію кари, яке докладно обмірковували в секції на основі загальної доповіді проф. Глейспаха. Широка резолюція промовляє за потребу для судді з'ясовувати всі обставини, що торкаються характеру колишньої поведінки та побуту підсудного<sup>1)</sup>; в цій

<sup>1)</sup> Лорд—головний суддя Англії Hewart of Bury у своїй доповіді про заміну позбавлення волі іншими карами навів цифри, що схарактеризовують успішність праці борстальських установ: з поміж звільнених з них за 5 років (до р. 1924) 2089 чоловіків та 375 жінок не повернулись до злочинства: 1474 чоловіка (тоб-то по над 70%) і 260 жінок (тоб-то 80%). (Zeitschr. 47/2—3. S. 230).

<sup>2)</sup> Зазначені звідоулення повинна вбирати не поліція, а суддя, або спеціальні, що при ньому перебувають, уповноважені.

справі закон повинен дати судді тільки загальні вказівки, не обмежуючи його що до добіру кар та інших заходів попередження та охорони; суди повинно як найбільш індивідуалізувати, і почасти суди для малолітніх повинно відділити від судів для дорослих; суддя повинен мати право одержувати інформацію про підсудного від кожного, хто його знає будь-що за його особу, за його суспільні стосунки, а за рівно ставити підсудного до досліджування лікарського та психологічного; остаточне переведення справи повинно бути розподілено на дві частини: в першій обмірковується та розв'язується питання про винність, у другій—обмірковується та розв'язується питання про кару, при чому на цей час випроводжують публіку та приватного позивача<sup>1)</sup>. Обминаючи останню тезу, пристосовану живовидячки до суду присяжних, неможна (не зазначити, що ці останні побажання ще далеко стоять від переведення до життя в радянських республіках. В нас є 24 та 25 арт. К.К., що становлять вимогу з'ясувати індивідуальні особливості справи, але серйозне досліджування особи злочинця переводиться тільки у випадках посилення на непривинність; взагалі ж за звичайнісіньку є оцінка небезпеки злочинця „як на око“.

Резолюція висовує ще низку вимог, що торкаються самих суддів. Повинно бути відокремлено спеціальні суди за справи карні; в їх підготовку обов'язково увіходять теоретичні та практичні праці з психології, соціології, судової психіатрії та пенології: судді повинні мати вичерпливі звідомлення про в'язниці та подібні до них установи і повинні їх частенько одвідувати.

Не варто спинятись довго на значінні цих тез. Вже давно відомо, що із кепськими законами добрі судді будуть судити гаразд, але відомо й те, що для кепських суддів не на добро й найкращі закони. Ми творимо тепер теоретично й не кепські закони; ми повинні, яких би це труднощі не викликало, підготувати й гарних судців для переведення цих законів в життя. Перші кроки вже пророблено, але дуже боязко, дуже не певно. Грунтовна наукова підготовка та спеціалізація суддів в царині криміналістики—це завдання не легке, проте без його виконання принципи нашої карної політики залишатимуться паперовими гаслами.

Тяма тих тез, що їх ухвалив конгрес, є глибша, ніж це здається спочатку. Вони угрунтовують, по суті, революцію в царині карного

<sup>1)</sup> Тут, як і цитуючи інші резолюції конгресу я користався з їх перекладу в німецькій мові, що його вміщено у Zeitschrift 47 3—4, та що він мабуть є офіційним; цього перекладу надіслано журналові згодою Бюро міжнародної в'язничної комісії її німецьким членом д-ром Бумке (стор. 191—200). Тим часом у статті Б. Утевського („Нр. и Ж." 1926 г., № 2—3, стор. 87) відповідне місце резолюції подано в такий спосіб, що на час обмірковування питання про кару з суда випроводжується публіка та підсудний й. Зміт проф. Фрейденталя (Zeitschr. S. 276) згадує тільки за неприлуність засідання. Резолюцію я подав із скороченнями через те, що деякі тези являють майже повторювання всупної частини.

процесу, вимагаючи що до дорослих злочинців вживання таких методів, що звичайно з них користуються у справах про недолітків на суді, який, як ретельно зазначив проф. Липманн, цілком зійшов тут з ґрунту класичного карного права<sup>1)</sup>. Судді, з урядовців-правників обертаються на практиків-психологів та соціологів, а суди перетворюються в „установи соціальної судової допомоги“, які вже виникають в різних містах Німеччини.

І цю тямую резолюції чудово зрозуміли прихильники „справдешнього покарання“. В статті, в одній з газет, іронізуючи над вищезгаданими тезами, лорд Дарлінг називає їх „Criminal law in Ruggles-Brisia“ (карне право Реггльс-Брайзіі): він натякає на ініціативу президента конгресу Реггльс-Брайса в справі утворення Борстальських установ...

Особі злочинця, але вже після його засудження, тоб-то питанню про класифікацію тих, що кару відбувають, найбільш уваги присвятили до теперішнього часу Сполучені Штати Америки та Бельгія. Їх представники внесли в роботу секції весь свій досвід. Американці розгорнули пістрявий малюнок різних, що побудовані на психологічному та психіатричному виучуванні, досвідів окремих штатів. У всіх їх є одна властивість—лейтмотив: „Not the crime but the criminal“<sup>2)</sup> в сполученні з неоднозначністю вирока, яка тут становить де що само в собі ясне. Всі вони оптимістично переконані, що наукові досліджування, спостереження та іспити (система тестів) дадуть спроможність практично переводити той індивідуальний вплив, якого потребу відчуває кожен злочинець.

Бельгійці подали справоздання про свої детальові класифікації, що їх повязано з різницею режиму. Д-р Verwaesk обстоював обов'язковість антропологічного та психологічного досліджування усіх злочинців, що молодші од 21 року (поясненням їх професійних нахилів), усіх редидивістів та усіх засуджених уперше до кари по над три місяці.

Як зазначає проф. Екснер,<sup>3)</sup> англійці, цілком протилежно американцям, поставились дуже скептично до всіх тих психологічних досліджувань, що їх рекомендують американці; в їх в'язницях, як це під час об'їзду співучасників конгресу виявилось, не студіюють ні психології, ні антропології. Ось це, на думку Екснера, і відбилось на відповідній резолюції, яку зредаговано занадто в загальних рисах. Вона промовляє про обов'язкове розподілювання ув'язнених за їх полом та віком; після цього повинно брати на увагу їх душевний настрій та перевести класифікацію, що ґрунтується на вдачі та здіб-

<sup>1)</sup> M. Liepmann. Allgemeine Betrachtung (Zeitschr. S. 305).

<sup>2)</sup> „Не злочин, а злочинець“, тоб-то гасло, що воно повинно стати за вихідне для радянської карної політики, яка зріклась кари, помірної до провини та важкості злочину, і оцінює небезпеку злочинця для правопорядку.

<sup>3)</sup> Die Arbeiten der zweiten Sektion (Zeitschr. S. 231—232).

ностях до поправки кожного в'язня. Довготермінові в'язні повинні підлягати іншому режимові, ніж короткотермінові.

Що-правда, коли порівняти цю резолюцію зі статтями наших поправно-трудоих кодексів, то будь яких новин тут ми для себе не подибуємо. Доводиться побажати, нехай в нас не заглохне щасливі заміри Москви та Ленінграду в царині лабораторного виучування особи злочинця, і нехай статті ІТК про класифікацію та розподіл в'язнів не стануть за мертво літеру <sup>1)</sup>.

З питаннями про неозначені вироків та про запобіжне детенування зв'язано питання, про властивості небезпечної особи, що його обмірковували у третій секції,—про ненормальних, які виявили небезпечні поривання. До цього питання на Лондонському конгресі був підхід суто-практичний: ніяких заперечень про потребу примінювати до цих осіб (відсталих та слабоумних) запобіжні заходи не було висловлено. Справа лише стояла про техніку, тоб-то органи, що ці заходи до життя переводять, про їх термін то-що.

З задовольняючим почуттям зазначає проф. Е. Феррі, що італійська позитивна школа з перших кроків свого існування звертала увагу теоретиків та практиків на „небезпечне становище“ злочинця (*temibilità* Гарофало—1878 р.). Проте до цього часу, не зважаючи на довгочасні дискусії за це питання, ще не має ясного поняття про це „небезпечне становище“. Феррі подає таке формулювання. Треба відрізнити, по-первах, соціально-небезпечне становище особи, яка перебуває під орудою поліції безпеки та не зв'язана з заповіданням будь якого злочину, приміром, божевільний, небезпечний для себе й для інших, який цікавить не карний суд, а поліцію. З другого боку з точки зору кримінальної юстиції небезпечне становище обов'язково зв'язано з заповіданням злочину. Отже тому треба розрізнявати соціально-небезпечне становище (поліція безпеки) і карно-небезпечне становище (карна юстиція) <sup>2)</sup>.

В Англії існує зараз дві установи проміжного типу—Бродмур притулок для божевільних злочинців, що їх виправдує суд, і Ремптон—окрема установа, де можуть утримуватись „анормальні“ особи, що виявляють небезпечні нахили. До Ремптону анормальних запроваджують або суди, як що вони закривають справу в досудовій стадії, вважаючи, що діяння покарано бути не може, або начальники в'язниць—обіраючи з-поміж тих, що вже відбувають кару; нарешті громада спонукує вступати до Ремптону тих осіб, що не пристосувались до вільного життя <sup>3)</sup>.

<sup>1)</sup> На жаль відома нам практика кількох поправно-трудоих установ в дуже великих центрах свідчить зате, що на місцях вироблюються свої класифікації, які не мають нічого спільного з ІТК, і пристосовані до техніки праці робітничої або освітньої частини допру, яка розглядається по за межами пенітенціарних завдань.

<sup>2)</sup> *Der Londoner Gefängniskongress*, S. 321.

<sup>3)</sup> Докладніш про Бродмурську установу в доповіді проф. М. Н. Гернет „Місяць за границей“ (сб. Гос. Инст. по изучен. преступн. „Проблеми преступности“, вып. I, м. 1926 г., стр. 52.

Конгрес, обміркувавши питання про порядок призначення, про терміни та форми превентивного ув'язнення, ухвалив наступну резолюцію:

„Бажано, щоб аномальних дорослих, що виявили небезпечні нахили, судова влада призначала до спеціальних установ або колоній; тут повинно для них переводитись відповідне лікування та їх утримувати до умовного звільнення, до якого повинна призначати їх цілком компетентна влада за міркуваннями комісії експертів“.

Юнаки підлягають такому ж самісінькому режимові в спеціальних для них установах, як що запобіжні заходи, що їх вживалось, наслідків не дали.

Умовне звільнення, патронат, що справді переводиться в життя протягом іспитового періоду, пильне спостереження за аномальними, яких звільнятимуть,—все це становить необхідні заходи.

Обміркувавши питання про заходи превенції що до дітей, конгрес ухвалив таку резолюцію:

„Бажано, нехай дітей, яких засуджено за карні вчинки, було вміщувано в обраних для цього родин, як що батьки одих дітей самі не здібні піклуватись за їх моральне виховання. За мету такого вміщування дітей вважається пристосування дитини до соціального порядку. Що до переведення цієї системи („boarding out system“) то умову повинно становити попереднє досліджування дитини з фізичного, розумового та морального боку, і на цьому встановити, що її віддавати до лікарні або реформаторія небажано<sup>1)</sup>.“

В резолюції далі розповідається про контроль над родинами, що приймають до себе дітей, про їх обов'язки що до виховання та навчання, про спеціальні курси для „батьків-приймальних“, про потребу забезпечувати годіванців від експлоатації.

У додаток до цієї резолюції було визнано за бажане вживати описаної системи не тільки що до дітей, яких притягують до права, але й взагалі до всіх морально занедбаних дітей.

Таким чином і тут було підкреслено прямування до заміни каральних заходів на запобіжні. І та величезна праця над безпритульними, що нас ще чекає, вимагає використання всього західного досвіду.

Під знаком цього прямування до запобігання провадилось на конгресі обміркування питання про заміну короткотермінового ув'язнення на інші карі. В цьому питанні, що вабило до себе увагу знавців в'язничної справи, вже протягом кількох десятків років, в наші часи висунулась Німеччина своїм законом про грошові штрафи. Цей закон, що їм дуже зацікавились на конгресі, поширив компетенцію

<sup>1)</sup> В резолюціях, що їх подано в збірці: „Проблеми преступности“ (М. 1926), стор. 206 сл., в цьому місці (268 стор.) вкралась живовидячки омилка. Тут зазначається, що для примінування boarding-out system треба встановити бажаність вміщення дитини до спеціальної школи або школи—реформаторія.

суда в справі заміни позбавлення волі на штраф, а також встановлення розмірів штрафу, і нарешті встановив принцип звільнення від штрафів, що їх призначено за окремі злочини<sup>1)</sup>.

До інших можливих засобів заміни короткотермінового ув'язнення належать догана, примусові роботи, обмеження що до обрання місця життя, умовне засудження.

Тим часом одні з цих заходів не досить репресивні, а другі важкі що до здійснення. Про примусові роботи без утримання під вартою могли б багато розповідати конгресові радянські криміналісти, але їх там не було...

В наслідок дебатів конгрес спинився на штрафові та піклувальному догляді і ухвалив таку резолюцію:

„Повинно вжити всіх заходів що до заміни короткотермінового ув'язнення.

Зосібна вважається за найдоцільніше:

- 1) Розширення системи іспитової відстрочки (probation) та
- 2) Розширення права суда призначати у відповідних випадках, замість позбавлення волі, штраф, при чому його внесення повинно бути зрегульовано так, щоб заміну невиплаченого штрафу на в'язницю було б, оскільки це можливо, усунено.

Що ж до другої частини цієї резолюції, ми могли б показати конгресові арт. 39 нашого К. К., який абсолютно забороняє замінювати штраф на позбавлення волі—тут перевага нашої системи безперечна.

Що до умовного засудження, яке дуже широко примінюється у радянських судах, то, на жаль франко-бельгійська форма, що її в нас прийнято, та що її не зв'язано з будь-яким доглядом, вважається на практиці за безумовне звільнення від кари. Відсутність же точних довідок про судимість остаточно нівечить значіння цього заходу, бо в окремих (і не рідких) випадках умовне засуджування примінювалось знову до осіб, що їх раніш було вже умовно засуджено.

Окрім того, навряд чи можна збити теоретичне твердження про невеличке превентивне значіння одної тільки загрози про збільшення кари в прийдучісті. Піклувальний догляд являє найсправдешніший засіб до утримання уперше засудженого від повторення злочину.

І взагалі в питанні про заміну позбавлення волі на інші заходи соціальної охорони ми ще стоїмо далеко від мети. Мінімум позбавлення волі—шість місяців, що його був проголосив Карний Кодекс р. 1922, вже в липні місяці року 1923 (на Україні в жовтні), було зменшено до одного місяця, а р. 1924 встановлено було сім днів (на Україні цієї знижки не встановлено). Проект Карного Кодексу РСФРР року 1925 становить мінімум—один день. За будь-

<sup>1)</sup> Закон XII. 1921, якого замінив 6. II. 1924 наказ німецької влади; докладніше за нього у проф. Н. Н. Полянського—„К вопросу о наказании штрафом“ („Пр. Ж.“ 1925, кн. 10).

яке репресивне або поправне діяння цих мінімальних термінів позбавлення волі говорити, звичайно, не доводиться. Усі відомі знавцям в'язничної справи нестатки короткотермінового позбавлення волі, і разом з тим надбання „звички до в'язниці“, а іноді єднання з найнебезпечнішими що до професіоналізму злочинцями, становлять властивості також і нашої системи <sup>1)</sup>. Їх усунення, тоб-то випровадження з Бупрів цілої низки категорій осіб, що не мають потреби довготривалого виховного впливу або ізоляції, стоїть на черзі, як одне з найважливіших питань нашої карної політики.

На остатку де-кілька слів треба подати про процесійне питання, що суміжне до всіх згаданих,—про обмеження засади легальності обвинувачення.

Цілком ясно, що на ґрунті старого карного права, яке проїнято було ідеями виплати, спокутування, оцей принцип не міг мати засобів до розвітку.

Категоричний імператив, що вимагає справедливої кари для крайнього злочинця в державному спілкуванні, яке розпадається, (відомий приклад Канта!) ні в який спосіб не можна погодити з цілезгідністю звільнення від кари. Навпаки, ідея охорони суспільства просто підказує, що в окремих випадках шкода, яку заподіє злочинцеві та самому суспільству призначення кари, значно збільшиться, ніж ті збитки, що їх правопорядок одержав через злочин. В інших випадках до цього прилучається міркування про ті або інші властивості особи злочинця, які усувають потребу будь-якої кари. Ось звідси й виростають інститути судового звільнення від кари і зрікання винувальної влади щоб розпочинати переслідування. Звичайно, право зрікатись переслідування, що ґрунтується на міркуваннях цілезгідності, відкриває широку спроможність до зловживань—потурання своїм партійним однодумцям, усяких персональних впливів то-що. Проте у класовому суспільстві любісінський процесійний інститут можна використати на зиск для одних, і на шкоду для інших: не заперечуємо ж ми, виходячи з цього ґрунту, вільності судця що до призначення міри кари, хоча й вона практично порушує отой самий буржуйський принцип—рівності усіх перед законом...

З теоретичного боку можна тільки вітати резолюцію, яку ухвалив конгрес та яка радить „широко примінювати принцип опорту-

<sup>1)</sup> Ззначаючи про зниження мінімуму до одного місяця, офіційна передня стаття „Еж. Сов. Юст.“ (1927, № 27) мотивувала його загальним міркуванням про те, що „настав час взагалі, щоб перейти до звужування роз'яку репресії, і вираховувати наперед позбавлення волі не роками, а місяцями“. Звичайно, таке твердження не можна вважати за уґрунтоване. Ось тепер саме ми одержуємо велику спроможність переводити поправні впливи в місяцях позбавлення волі, і Карний Кодекс повинен з цього боку підходити до питання про строки. Для всіх тих, що їх засуджують до дня, неділі, місяця позбавлення волі, місяця у Бупрі бути не повинно.

нізма (цілезгідности) у всіх випадках, коли суспільних інтересів буде краще захищено, зрікаючись переслідування. Що до злочинів проти поліційних правил, а також злочинів неповнолітніх, та переведення в життя принципу опортунізма повинно тут бути значно розширено“.

Питання про контроль над зріканням переслідування (пропозиції Феррі, Липманна, Ру та інших) остаточно не вирішено. Конгрес послався на різноманітність судових систем в різних країнах, яка стоїть на перешкоді до вироблення одноманітних форм контролю, підкресливши тільки, що за найкращі способи треба вважати судовий контроль або народне обвинувачення<sup>1)</sup>.

В питанні про „цілезгідність обвинувачення“ радянські правники могли б подати до конгресу багато цікавого. Як відомо, принцип опортунізму було заведено в нас до КПК, у лютому, року 1925 в РСФРР (арт. 4а), а в лютому, року 1926 в УСРР (арт. 4<sup>1)</sup>). При цьому сама редакція російського артикулу, зазначаючи про вчинки, що їх не можна визнавати за суспільно-небезпечні, „через нікчемність, маловажність та незначність своїх наслідків“, виділяє ще й такі випадки, коли порушення карного переслідування, або дальніше переведення справи становить наявну нецілезгідність“. І практика довела, що наш суд розуміє цю нецілезгідність у певному та повному погодженні з основною ідеєю радянського карного права—охорони правопорядку переходової епохи. Як що особа, яка навіть раніш заподіяла важкий злочин, живовидячки, перестала бути небезпечною, потреба кари відпадає. Найвищий суд РСФРР наприклад, на весні, р. 1925, за силою арт. 4а КПК, закрити справи про контрреволюційні злочини, що їх заподіяли були у р. 1919 злочинці, які під час викриття цих злочинців у р. 1924, стали вже за цілком лояльних та й корисних радянських громадян; проте суди першої інстанції їх були засудили до найвищої міри кари<sup>2)</sup>. Українська редакція арт. 4<sup>1</sup> КПК і розшифровує поняття про „нецілезгідність“ саме у тому напрямку, що переведення справи наявно нецілезгідно тоді, коли по-

1) „... die (die Aufsicht) vorzugsweise durch Gerichtsbehörden oder durch Zulassung einer Popularklage auszuüben wäre...“. В зацитованій вже статті Б. Утевського „Пр. Ж.“ 1926 (2—3), а також в зб.: „Проблеми преступности“ відповідні слова резолюції перекладено так: „на міжнародньому конгресі неможливо встановити точну форму контролю, яку б могли здійснювати, і зосібна судова влада та суспільні організації. Що до правдивості останніх слів, то виникає сумнів через те, що проф. Фреденталь, віце-президент першої секції, підкреслює у своєї звіті (Die Arbeiten der ersten Sektion, Zeitschr. 273), що резолюція конгресу не згадує про „association desinteressées“, що їх було висунуто в первісній франко-бельгійській пропозиції.

2) Прикладів наведено в статті прокурора найвищого суду РСФРР Нехамкина (Ежен. Сов. Юст. 1925 г. № 17), який підкреслює, що важлива та серйозна за звичайною точкою зору справа може попасти в міцну, справді пролетарську руку нової статті“.



ряд зі зміною умов, відповідний вчинок або особа, що його вона за-  
подіяла, перестали бути небезпечними для правопорядку.

Звичайно, сподіватися того, щоб так ставили питання в буржуає-  
них країнах, не доводиться.

## VI.

Ми розглянули, звичайно, побіжно, не змагаючись поглибити, головні питання, що їх обмірковував конгрес у Лондоні... Широке коло їх, надзвичайно практичне значіння та діловий, що відійшов далеко від теоретизації, підхід викликають величезне до праць конгресу зацікавлення. Мабуть, кожна резолюція становитиме відправний пункт до поглибленої праці. І можна гадати, що пальма першества в галузі суто-теоретичної розробки припаде на долю німецьких вчених—до яких й на самому конгресі ставились, як до високо, авторитетних. Що ж до прикладної частини роботи, то тут могла б зайняти перше місце наша карна політика, і почасти пенітенціарія. І справді, тільки в нас і можливі широкі пенітенціарійні спроби, в яких ґрунті покладено було б виключно наукові дані та вимоги карної політики, що позбулась вже „історично випробуваного та конституційно-обґрунтованого правного покарання <sup>1)</sup>).

Тільки ж у нас поняття про „соціальну безпеку“, на якому повинно будувати нове карне право, теоретики можуть пропонувати до уваги законодавця, не побоючись, що воно буде використаною як нове та доскональніше зв'язання розправи з політично-неблагонадійними особами нехай їх буде заневолювано <sup>2)</sup>...

Нам так легко на практиці перевести відмову від „стандартизації“ кари, проти якої стільки говорили у Лондоні.

Але саме тому, що в нас є ці можливості, для нас надзвичайно важливо підтримувати тісне наукове спілкування з криміналістами Заходу. Дуже можливо, що переводячи взаємний обмін теоретичних ідей та накопиченого досвіду, західня практика нічого не запозичить від „Країни Рад“. Зате ми, безумовно, можемо й повинні запозичити дуже багато. Ще не що давно де-які радянські криміналісти відвертались від „лабораторії для вивчення злочинця“, від психологічних та антропологічних дослідів, вважаючи все це за буржуйні вигадки,

<sup>1)</sup> Низка прикладів практичного здійснювання засад грубої почуттєвої відплати в західно-європейських в'язницях теперішнього часу та переведення в них класового принципу в статтях збірки: „Проблеми преступности“. (М. 1926), проф. М. М. Іс а в а „Классовое начало в пенитенциарной политике“ и проф. М. Н. Г е р н е т „Месяц за границей“.

<sup>2)</sup> Здається у всій нашій радянській літературі тільки один Н. А. С к р и п н и к сівувався довести, що радянське карне законодавство відмежовує себе від буржуйної теорії небезпечного становища (Уголовная Политика Советской Власти. Харьков 1924. особ. стр. 31—33). Пор. статтю Б. У т е в с ь к о г о „Из трудов пенитенциарной секции“ (ссылка и высылка) в збірці: „Проблеми преступности“, стр. 278—281 і ст. проф. М. М. Іс а в а „Понятие социальной опасности в основных началах уголовного законодательства СССР („Сов. Право“, 1925, № 4).

які не можуть мати нічого спільного з нашим марксістським розумінням злочину та причин злочинства. Тепер ми помічаємо, що і в Росії, і на Україні засновуються державні інститути для вивчення злочинства та злочинця, а також кабінети і лабораторії в місцях позбавлення волі.

Проте огульно-негативного відношення до західно-європейської буржуазної науки ще до остатку ми не позбулись. Я гадаю, що з цим явищем треба провадити боротьбу. Відмежовуючись від міжнародного спілкування з криміналістами заходу, ми безперечно позбавляємо себе незамінного джерела наукової думки. Передплата журналів не замінить безпосереднього спілкування, що відбуватиметься коли вкупі розроблятимуться пекучі проблеми сьогочасного карного права.

На прикладі праць Лондонського пенітенціарного конгресу не трудно переконатись, оскільки для нас була б цінна (коли б тільки торкатись цього боку питання) співучасть в ньому представників радянської науки карного права. Можна відкинути усякий сумнів проте, що такий всесвітній конгрес могло бути використано, як аудиторію для пропаганди безперечних досягнень нашої криміналістики.

Я не можу ніяк погодитись з А. А. Піонтковським в тім, що спробу обізнатися з діяльністю того чи іншого міжнародного криміналістичного союзу та взагалі з становищем європейської науки, можна виправдувати, тільки вважаючи її за „погулянку“ до ворожого табору<sup>1)</sup>.

Чому ж ми отак само не промовляємо, відряджаючи спеціалістів для вивчення Дальтон-плану та інших найновіших педагогічних методів?

Аджеж сьогочасна теорія пенітенціарного впливу дуже тісно зближується з педагогікою...

Ми бідні матеріально, і багато спробунків американського розмаху для нас не під силу; ми бідні й на наукові сили. Спілкування з заходом зміцнить ці сили і дасть спроможність використати наслідки найновіших спроб. І вже безперечно, що підготовка нових молодих наукових робітників повинна проходити в оточенні контакту з західною наукою, що являє жваве джерело думки.

Ми повинні бути самостійні, повинні мати своє обличчя, але не повинні ставати аскетами пустелі, які проклинають чужий та гучний, але жвавий та пройнятий думкою світ. Не покликувати: „що гарного може бути з Назарета“, а вміти здобути каплі прозорого меду в чужих квітах і збагатити їми свій радянський улій.

От чому ми вітаємо відродження міжнародного спілкування криміналістів і вважаємо, що радянські криміналісти повинні до нього прилучитись, посівши колишнє почесне місце, яке до війни належало російській науці карного права.

М. Чельцов-Бebutov.

10 серпня 1926 р.

<sup>1)</sup> „Возрождение международного союза криминалистов“. („Сов. Пр.“ 1925, № 1, стр. 47—48).

## Сучасна німецька цивілістика з особистих вражін<sup>1)</sup>.

„Das antike Recht war ein Recht von Körpern; unser Recht ist das von Funktionen. Die Römer schufen eine juristische Statik, unsere Aufgabe ist eine juristische Dynamik“.

(O. Spengler, Untergang des Abendlandes, II, S. 98).

### I. Наука.

Істина—*inter arma silent leges*, що давно вже стала трюїзмом, виявила свою чинність з надзвичайною різкістю в розвитку сучасної правничої думки в Германії. Роки війни, що викликали в Германії надзвичайне напруження всіх її сил, одірвали від університетів велику кількість студентів і чимало викладачів. (Як показують жалібні дошки, прибиті до стін університетів, в одній лише Ієні загинуло з загального числа 2000 коло 500 студентів). В другому напрямі, події світової війни, що все захитали, зовсім вибили з колії правничу науку, що звикла оперувати явищами мирного господарського обігу. Зникли з ринку об'ємисті монографічні досліди, що були квітами і гордощами германської науки, зупинилось, почасти через тяжкі технічні умови, друкування нових видань класичних коментаріїв та підручників. Правнича наука мусіла пристосуватися до сучасности, і кращі цивілісти віддавали своє перо на розгляд специфічних питань військового часу, як напр.: вплив війни на силу договорів, правничі моменти, зв'язані з організацією так званого військового господарства (*Kriegswirtschaft*), крайні ціни на предмети харчування то-що. А, взагалі, можна сказати, оглядаючи минулий час з 1914 року до 1920-21 рр., що для розвитку цивілістичної науки, як і взагалі правничої, ця доба була пропащою. Правда, наукова праця під тягарем, не зважаючи на всі тяжкі умови, розвивалась, але ж зовнішні свої наростки вона дала і дає вже пізніш після замирання та відродження нового академічного життя.

Порівнюючи університети, зокрема сучасний Берлінський, з тими, які були до війни, доводиться констатувати зовнішній момент,

<sup>1)</sup> З підємків наукового командування.

що перш за все вражає око: „цих вже нема, а інші далеко“. Навіки закрились очі багатьох велетнів правничої думки, до яких сходились уважні учні зі всіх кінців світу; вмерли такі корифеї науки, краса Берлінського факультету, як знаменитий германіст Отто Гірке, видатний універсально-освічений правник Йосип Колер, визначний міжнародник Франц Ліст, Зекель, Нейбекер, Йосип Парч, що невчасно зійшов у могилу, та інші. На Берлінському правничому факультеті не залишилось з старих правників майже нікого. Лише, порівнюючи, недавно запрошений до Берліну, професор Штаммлер і який зараз в одставці, в літні триместри читає невеликий курс філософії права <sup>1)</sup>).

Та є ще з державознавців Трипель і Борнгак, які як кільця звязують старий Борлінський правничий факультет з сучасним. В більшості ж правничий факультет цілком оновився. Хоч в складі правничого факультету колишніх визначних всіма авторитетів є значно менше, ніж раніш, все-ж таки, як видно, Берлінський правничий факультет, зокрема в галузі цивілістики, займає перше місце серед численних германських університетів.

Разом з тим треба відзначити надзвичайне пожвавлення за останні роки в Германії наукової думки, яка ніби-то пройнялася прагненням наздогнати втрачений за роки війни час. З'являється ціла низка найбільш важливих монографічних досліджень, глибоких своєю думкою, дивовижних кількістю витраченої на них праці.

Але коли зі зовнішнього боку є велика зміна, то внутрішня картина сучасного стану цивілістичної науки в Германії викликає у радянського правника спочатку здивування, а потім де-яке розчарування. Ті великі внутрішні економічні та соціальні зміни, що пережила Германія за час війни та після революції, лише до де-якої міри зачепили до останнього часу основи цивільного права. Республіканська Германія надзвичайно спокійно обходиться старим цивільним правом, що провів в життя ще імператор Вільгельм Другий. Навіть такі галузі, на які ніби то реформістичний вплив революційної ідеології в першу чергу наклав своє тавро—галузь родини, шлюбу і батьківських прав—залишаються в своїй первісній формі лише при наявності дуже незначних неprincipових змін. Цю установу непопорушності цивільного права в цілому підкреслюють видатніші представники німецької цивілістики і в словесних заявах і в літературних творах; так, наприклад, досить відомий професор Гедеман зазначає в одній зі своїх статей, що й доба вітського Zwangswirtschaft

<sup>1)</sup> Проте Штаммлер не припиняє своєї науково-літературної діяльності. Протягом останніх років він опублікував декілька праць, в яких він дає остаточні підсумки своїх філософсько-правничих поглядів, а саме: R. Stammer, Lehrbuch der Rechtsphilosophie, 2 Aufl., 1922; Theorie der Rechtswissenschaft, 2 Aufl., 1923; Rechtsphilosophische Abhandlungen und Vorträge, Bd. I—II, 1925, Praktikum der Rechtsphilosophie, 1925.

і революційне законодавство залишило непорушним старий цивільний кодекс 1896 р., як в його основі так і в подробицях <sup>1)</sup>.

Не можна, звичайно, сказати, що революційна доба цілком обминула увагу правничої мисли, але ті окремі твори, які можна зазначити і які виключно присвячено вивченню революційного права, дуже незначні своїм обширом і поверхові своїм змістом і, видимо, залишились по-за будь-яким впливом на широкі круги читачів <sup>2)</sup>.

Єдиним, можливо, винятком є праця австрійського правника Реннера, яка проте-ж більш лежить в галузі соціології та економії, ніж чистого права <sup>3)</sup>.

А проте, було-б помилково вважати, що все залишилось як і раніш. Зміна економіки владно проказує свою волю правникам, і ці останні примушені йти за голосом цих вимог, як що тільки вони не хотять вхидити в конфлікт з життям. Сучасне соціяльне життя Германії зовсім не те, яким воно було до революції; зокрема питання організації великої промисловости, трестування, синдикування, проблеми грошового обігу, залежні від збезцінення німецької марки, питання праці, що визначаються в значній мірі зростом німецьких професійних спілок з одного боку та збільшенням класової самосвідомости робітників—з другого боку,—всі ці зміни не проминули правопорядку, а тому й втягнули в коло свого впливу й правничу думку. Виникає нова своєрідна правнича дисципліна—„господарське право“, що повинна охопити ці нові, невідомі попередньому світові, правничі правовідносини.

Правда, навіть автори цього розуміння не зовсім докладно, видимо, уявлять собі, що таке господарське право. Так, наприклад, професор Нусбаум, автор першого підручника з господарського права, висловився в тому напрямі, що господарське право є лише

<sup>1)</sup> H e d e m a n n, s. v. Bürgerliches Gesetzbuch; Handwörterbuch der Rechtswissenschaft, herausg. von Stier-Somlo und A. Elster, 1926, S. 844—845.

<sup>2)</sup> Див., напр., брошуру судового діяча А. Niednera, Socialisierung der Rechtspflege, 1919; нарис мюнхенського професора E. Bellinga, Revolution und Recht, 1923. В цьому нарисові поруч з деякими цікавими думками, головна увага звертається на те, щоб довести такі загально-відомі твердження, як, напр., що „die misslungene Revolution als strafbares Unrecht, die gelungene aber als Siegerin über das alte und als Schöpferin neuen Rechts erscheine“ (S. 19); „Das Hervorwachsen einer Rechtsordnung aus Revolution, also aus Unrecht hat gar nichts Verwunderliches. Das Recht ist eine tatsächlich bestehende Ordnung sozialen Lebens; wegen revolutionären Herkunft kann man sein Dasein nicht hinwegleugnen“. (S. 22).

<sup>3)</sup> К. Renner, Marxismus, Krieg und Internationale. Kritische Studien über offene Probleme des wissenschaftlichen und des praktischen Socialismus in und nach dem Weltkrieg, 2 A., 1918. Хоч багато з міркувань автора викликають заперечення, проте ця праця, а зокрема, деякі частини, напр., про відміну пролетарської революції від буржуазної (стор. 21 сл.), надзвичайно цікаві. Вплив Renner'a спостерегаємо навіть на деяких радянських юристах; див. А. Гойхбарг, Пролетарская революция и право, в збірникові його статей: Пролетариат и право; Москва, 1919.

додаток до цивільного права <sup>1)</sup>. На моє запитання про можливість заміни старого цивільного права господарським правом, була відповідь, що теперішнього часу такої мети німецька правничка наука не має, надаючи господарському праву скромнішу роль додатку до цивільного права.

В уявленні Гедемана наука про господарське право—не окрема дисципліна, а лише певний метод вивчення господарських явищ, який хоч і повинен проїняти все господарське право, але не виключає потреби вивчати цивільне право, як таке, незалежно від тих галузів цивільного й торговельного права, де є специфічне виявлення цієї засади „господарности“ (Wirtschaftlichkeit), вивчатися яка може бути окремо <sup>2)</sup>.

Не так визначає господарське право професор Каскель, який його-ж і читає на Берлінському правничому факультеті. Для нього господарське право є правом промислового підприємства <sup>3)</sup>. Для других господарче право є право організованого господарства (das Recht der organisierten Wirtschaft <sup>4)</sup>). Інші правники розуміють значіння господарського права кожен по своєму <sup>5)</sup>.

У всякому разі номожна відкидати те, що центр уваги німецької цивілістичної мисли ясно і виразно пересовується з галузи виключно цивілістичних проблем (не кажучи вже про романістичні, що переважно обробляють історики права) в галузі питань права проми-

<sup>1)</sup> В такому дуже обережному формулюванні зазначає Нусбаум мету нової дисципліни „Господарське право“: „Die Entwicklung strebt dem Ziele zu, den nach formalen Gesichtspunkten orientierten Hauptdisziplinen eine nach Wirtschaftsgebieten gegliederte Ergänzungsdisziplin gegenüberzustellen“; A. Nussbaum, „Das neue deutsche Wirtschaftsrecht. — Eine systematische Übersicht über die Entwicklung des Privatrechts und der benachbarten Rechtsgebiete seit Ausbruch des Weltkrieges 1922, S. 1.

<sup>2)</sup> В останньому своєму творі Гедеманн зазначає відносно господарського права, що із всього становища нашої доби „ergibt sich zur Genüge, dass es sich nicht um ein einzelnes Stoffgebiet, um ein Stoffquantum handelt, sondern um den bestimmten Zug dieser Jahrzehnte, um eine Eigenschaft des heutigen rechtlichen Denkens, die, wenn überhaupt, dann notwendigerweise alle Teile des Rechts—den einen mehr, den anderen weniger—ergreifen muss, so wie das „Naturrecht“ seinerzeit das Rechtsganze mit seiner Empfindung und Denkweise durchdrängt hat“. Hedemann, Einführung in die Rechtswissenschaft, 2 A., 1927, S. 201—202.—Пор. також Hedemann, Grundzüge des Wirtschaftsrechts, 1922. (Перекладено на російську мову С. Ландкофом, редактор—А. Малицкий. Ю. В. Гедеман, Основные черты хозяйственного права. Трансформация понятия собственности, Харьков, 1924, Його-ж, Wirtschaftsrecht als Rechtsdisziplin und Lehrfach, Jur. Wochenschrift, 1927), № 1.

<sup>3)</sup> Див. Kaskel, Recht und Wirtschaft, 1921, S. 11. ff; Juristische Wochenschrift, 1926, № 1.

<sup>4)</sup> H. Goldschmidt, Reichswirtschaftsrecht, 1923. Див. також G. Radbruch, Einführung in die Rechtswissenschaft, 5—6 A., 1925, S. 150.

<sup>5)</sup> Див. В. Harms, Weltwirtschaft und Weltwirtschaftsrecht, у Wörterbuch des Völkerrechts, herausg von Strupp, 1924; Reichardt, Wirtschaftsrecht als Rechtsdisziplin und Lehrfach, в Jur. Woch., 1927, № 1.

слового та трудового права. Такі значні цивілісти як Молітор, Ніпердей, Генігерта інші, майже цілком переходять до вивчення трудового права, для якого навіть, організовно в Лейпцігу окремий інститут на чолі с проф. Якобі. Навколо проєкту кодекса трудового права розпочалась найцікавіша дискусія, що стала матеріалом для цілої низки статей та де-кількох дуже цінних і ґрунтовних книжок <sup>1)</sup>.

Починається нове відродження правничої мисли, що прямує не лише ушир, але як і раніш углиб <sup>2)</sup>. Навіть коментаторська література також відзначається такою глибиною мисли та серйозністю викладу, що трудно визначити межу між практичним її значінням і теоретичною цінністю. Особливо потрібно зазначити відроджені, а по суті зовсім заново-оброблені, коментарії Штаудінгера, Планка—до Цивільного Кодексу, Штейна—до Цив. Проц. Положення, і цілу низку обширних колективних видань, що являють з себе вершини сучасних науково-правничих досягнень <sup>3)</sup>.

Ще одна особливість характеризує сучасну цивілістичну мисль це—зміцнення порівняльно-правної методи. В ту добу, коли озброєна до зубів Германія претендувала на культурну гегемонію над світом, вивчення прав чужоземних держав було актом з одного боку наукової допитливости, а з другого боку—політичною чемною поблажливістю. Тепер, коли вся сила й всі надії Германії основані на її культурній моці, на ролі та значінні її науки, техніки, мистецтва—вивчення чужоземного права має істотно й самоцінне значіння. Маючи

<sup>1)</sup> Про хід кодифікації робітничого права, починаючи з до революційних часів інформує Hedemann, Kodifikation des Arbeitsrechts; Recht und Wirtschaft, 1922 S. 247—256. З майже неозорної літератури з робітничого права див. зокрема систематичний огляд: W. Kaskel, Arbeitsrecht, 2 A., 1925, колективну працю: Molitor, Hueck, Riezler, Der Arbeitsvertrag und der Entwurf eines allgemeinen Arbeitsvertragsgesetzes, 1925. Докладні вказівки що до літератури з робітничого права дає Neue Zeitschrift für Arbeitsrecht.

<sup>2)</sup> Зокрема слід зазначити фундаментальні праці з цивільного процесу, що зачіпають також низку цивілістичних питань, а саме книгу: Кенігсберзького професора W. Saue'ra, Grundlagen des Prozessrechts, 1919 (спроба збудувати систему процесу, що охоплює так цивільний як і кримінальний процес); берлінського професора J. Goldschmidt'a, Der Prozess als Rechtslage, 1925 („Das gross angelegte, auf eine neue Dogmatik der grundlegenden prozessrechtlichen Begriffe abzielende, mit grossem Scharfsinn und unübertroffener Arbeitsenergie verfasste Buch як висловлюється M. Rümelin, Archiv für die civ. Praxis, 1926, S. 111).

<sup>3)</sup> Коли ще 1920 р. в передмові до книги Nipperdeu, Kontrahierungszwang und diktierter Vertrag, 1920, Гедеман з сумом висловлювався так: „Es kann keinem Zweifel unterliegen, dass das rechtswissenschaftliche Schrifttum in Unordnung geraten ist.. Der Kommentar triumphiert, aber schon sinkt er hinunter zur blossen rasch verfassten, auf schnellsten äusseren Erfolg abgestimmten Handausgabe“—то 1926 р., оглядаючи коментарії з цивільного права, він з задоволенням зауважує, що вони знов досягли минулої височини, виправдуючи гасло, що 13 років тому виставили в коментарії Планка: „Nicht an der Oberfläche bleiben, sondern in die Tiefe gehen“.—Hedemann, Aus der Welt der Kommentare; Deutsche Juristen-Zeitung, 1926, № 13, S. 926—930.

сильну конкурентку в цій галузі у особі Франції, а почасти—Швайцарії, Германія прискореним темпом поривається забезпечити за собою в цій галузі перше місце. Утворюються спеціальні інститути порівняльного права (в Мюнхені інститут на чолі з Рабелем, який нині керує таким-же інститутом в Берліні, в Гейдельбергу під керівництвом Генцгеймера та інші).

Разом з інститутами, що охоплюють порівняльне право в універсальному масштабі, особливо значне розповсюдження здобувають інститути, що вивчають право окремих народів і, зокрема, право, так званого Сходу Європи, з яким Германія особливо тісно зв'язана економічно.

Потрібно зазначити ще одну рису сучасної цивілістичної мисли. Після-військова доба в Германії характеризується надзвичайним піднесенням ідеалізму в філософії, що без сумніву органічно зв'язано з тим почуттям природнього незадоволення та песимізму, причиною якого були події останнього часу. В зв'язку з цим надзвичайний розквіт загально-філософських та ідеалістично-метафізичних збудовань, на які орієнтується і цивілістична думка, де-далі все більш одсовує давніший позитивістичний напрямок в галузі правознавства. Цікавим зразком такого зрушення і перецінювання цінностей може бути обширна праця найвідомішого цивіліста Біндера (курс філософії права), де автор мало що не зрікається від давнішої своєї наукової праці, і, доводячи, що світова війна знищила позитивізм, вимагає повернення до наукового ідеалізму: „світова війна розбудила людство від сну серед білого дня і воно бачить відкритими очима, як його всесвіт, збудований давнішим духом позитивізму та натуралізму, розсипається на відламки<sup>1)</sup>).

Література з філософії права, що кількісно безупинно зростає, охоплює її ретельно перероблює також і суто-цивілістичні проблеми, які споконвіку складали важливіший зміст філософсько-правних концепцій. Та питання філософії права в тіснішому розумінні лежать по за межами цього викладу<sup>2)</sup>.

## II. Вчені.

Тепер де-кілька побіжних зауважень про окремих цивілістів, з якими мені прийшлося зустрітися в Германії.

Як майже всі визнали, серед сучасних цивілістів на Берлінському правничому факультеті, а можливо й в сучасній всій Германії,

<sup>1)</sup> „Der Weltkrieg hat die Menschheit aus ihrem Schlaf am hellen Tage erweckt, und wachenden Auges sieht sie die Welt, die jener Geist des Positivismus und Naturalismus errichtet hat, in Trümmern gehen“. J. Binder, Philosophie des Rechts, 1925, S. XLVI.

<sup>2)</sup> Назову лише цікаву працю молодого вченого (сина відомого філософа) G. Husserl'я, Rechtskraft und Rechtsgeltung, Bd. I, 1925, що переважно освітлює загальні питання цивілістики та цивільного процесу.



одне з перших місць займає Мартин Вольф. Його вигляд зовсім не відповідає надзвичайній глибині його розуму та всеосяжній силі його правничої аналізи. Маленький, недолугий, з слабким голосомі—з надзвичайно жвавим та рухливим обличчям, він з першого погляду мало дає уявлення про того корифея цивілістики, який є за кращого доцента Берлінського правничого факультету,—лектора, що на думку багатьох, може мірятися навіть зі славетним Екком, неперевершеним Берлінським педагогом, що *multos docuit et quos docuit amavit*.

Але ж досить побувати на його лекціях, щоб впевнитися в правдивості такої атестації. Лекції з цивільного права та торговельного читає він в найбільшій аудиторії правничого факультету місткістю 1000—1200 чоловіка. Читає він тихим голосом, але увага слухачів така велика, що жодне слово з його лекції не пропадає для них марно. Вільно, просто, без кучерявості, без патосу й красивих виразів, але ж з непереможною перекональністю та захопливою філ'егранністю аналізи розкриває М. Вольф найтрудніші питання цивільного права, які виступають перед слухачами ніби то одягнені у плоть і кров.

Тонкість правничої аналізи, як специфічна властивість справжнього правника-цивіліста, яскраво втілюється в цьому вченому і накладає тавро на все його викладання. Без сумніву, для аудиторії, що мало орієнтується, такий лектор може бути мало привабливим. Навпаки, той піітет, що оточує імення М. Вольфа серед студентів Берлінського правничого факультету, з'являється безсумнівним доказом високої підготованості останніх в галузі сучасного цивільного права. Як учень і наслідувач Гірке, М. Вольф з особливою любов'ю висовує германістичні елементи в сучасному німецькому праві, а за останній час уділяє все більше уваги питанням порівняльного права, викладаючи як міжнародне приватне право, так і окремі курси основ французького приватного права (в зімовому семестрі 1926—27 року<sup>1</sup>).

Цілком природньо, що через такий переважно правничий і догматичний ухил мислення М. Вольфа, сучасні господарські проблеми і трансформація цивільного права під впливом нових вимог життя в значній мірі лежать по той бік його наукової уваги. Тому цікаво, що навіть в такому маленькому *chef d'oeuvre*'і наукової думки, як його дослідження про розуміння власності на підставі Веймаровської конституції, всі ті складні соціологічні проблеми, що мають зв'язок з ученням про власність та відомою формулою „власність зобов'язує“ (§ 153 Конст.) залишаються в значній мірі позаду, а в фокусі наукової аналізи лежать проблеми суто правничого змісту права власності<sup>2</sup>).

Так само в колективному підручнику цивільного права М. Вольфа (безперечно кращому підручнику німецького цивільного права) автор

<sup>1</sup>) Дяв. Friedrich-Wilhelms—Universität zu Berlin, Verzeichnis der Vorlesungen, Wintersemester 1926—27. Berlin, 1926. S. 14.

<sup>2</sup>) M. Wolff, Reichsverfassung und Eigentum; Festgabe für W. Kahl, 1923. S. 1—30.

досягає надзвичайної висоти наукової систематики і правничої аналізи<sup>1)</sup>. Але все це догматика і майже одна догматика!

Зовсім инакше виглядає наукове обличчя другого видатного берлінського правника професора Артура Нусбаума. Це—науковий діяч, що виріс з сучасності, відбиває в собі й перероблює в горні свого наукового мислення актуальні запити сучасності й утворює свою працю відповідно до вимог і можливостей наступного дня. Одержавши порівнюючи пізно катедру й працюючи раніш переважно в адвокатурі, Нусбаум мав можливість близько познайомитися з явищами господарського життя, вивчити їх і полюбити їх. Нусбаум є один з яскравіших представників нового типу правників, правників-господарників (Wirtschaftsjurist), для яких особливу цінність мають цивілістичні питання, органічно сполучені зі зовнішніми явищами господарського життя, і які вивчають ці явища крізь призму господарської дійсності. Нусбаум в одному з своїх програмових творів вимагає вивчення права не тільки з погляду догматики, але й як явища соціального життя з точки зору того, що він називає правними фактами (Rechtstatsachen<sup>2)</sup>). Це, звичайно, як він сам заявив, дуже важкий шлях, але ж лише один цей шлях являє собою справжню науку. Завдання дослідника полягає тут не лише в пізнанні будови правничої норми, як зокрема, так і в цілому, а в тому, щоб перевірити в який спосіб відповідні норми дійсно перетворюються в життя. Для цього потрібні додаткові спостереження, збирання різnorodних статистичних відомостей та інших матеріалів, а власне—всього того, що реєструє реальний вжиток правничих норм<sup>3)</sup>. Здійснюючи ці свої методологічні погляди, Нусбаум оголосив дві цінні монографії з окремих питань цивільного права<sup>4)</sup>, а крім того й в інших своїх працях провадить ту саму ідею з більшим талантом та невідступністю. Професор Нусбаум, як дослідник, не зупиняється перед питанням найбільшої трудності, і його книжка про гроші дивує багатством наведеного порівняльно-правового матеріялу та виразністю висновків в такій досяг

<sup>1)</sup> Ennecserus — Kipp — Wolff. Lehrbuch des Bürgerlichen Rechts, (останнє видання 1924—1927 рр.) Вольфові належить річеве право, та частина родинного права.

<sup>2)</sup> Nussbaum, Die Rechtstatsachenforschung. — Ihre Bedeutung für Wissenschaft und Unterricht, 1914, S. 8.

<sup>3)</sup> Пор. Nussbaum, op. cit., S. 10—11: „Es handelt sich (при вивчанні „правничих фактів“) nicht um Dinge, die mit leichter Mühe zu erreichen wären, sondern um unüberschbare Gebiete vielfältiger, bedeutender und schwieriger Aufgaben, zu deren Bewältigung es der vollen Einsetzung der wissenschaftlichen Arbeitskraft bedarf“.

<sup>4)</sup> Nussbaum, Tatsachen und Begriffe im Deutschen Kommissionsrecht, 1917; Його ж, Das Niessbrauchsrecht des BGB, unter den Gesichtspunkten der Rechtstatsachenforschung, 1919. — З його останніх праць можна звернути увагу на коротенький але дуже цікавий нарис: Die deutsche G. m. b. H. im Vergleich zur Aktiengesellschaft; Weekblad voor Privaatrecht, Notarisambt en Registratie, № 2947 van 19 Juni 1926.

несталій та важкій для досліду галузі<sup>1)</sup>. Його підручник іпотечного права, що вийшов двома виданнями, дає блискучий що-до ясности виклад правових та економічних питань з цієї дуже важливої для німецького права галузі<sup>2)</sup>. Нусбаум, як один з найкращих знавців біржевого права, з особливою любов'ю розбирає різні питання, що мають звязок з діяльністю бірж. Нарешті, він є одним з найбільш відомих дослідників третейських судів. З цього року за його редагуванням почав виходити міжнародний щорічник (німецькою мовою в Германії та англійською—в Північній Америці), де автори з різних держав трактують питання, що мають відношення до третейського суду<sup>3)</sup>. На останньому з'їзді німецьких правників у жовтні 1926 року професор Нусбаум дав доповідь на тему про реформу третейського законодавства.

Сказавши про цивілістів, що викладають на Берлінському правничому факультеті, неможна проминути видатного романіста Кіпа, який в широких колах читачів увічнив своє ім'я додатком до славетних пандектів Віндшейда. Не вважаючи на свій не молодий вік, він і досі викладає основні курси з системи римського права в повному обсязі та керує практичними заняттями. Але як лектор він мало захоплює слухачів, а у викладанні диктування тез відбирає мало не 50% лекційного часу.

Цікавий як професор Віктор Брунс, небіж славетного романіста. Проте за останній час він зрадив цивілістику, перейшовши на міжнародне право (ознака часу: найпершим і головним питанням у переможеної Германії було зміцнення своїх позицій під захистом основ міжнароднього права!). Продовжуючи викладати окремі частини цивільного права, В. Брунс заразом організував і став на чолі найбільшого інституту вивчення міжнароднього права та громадського права, який маштобом своїх праць, а також і книжковим багатством має безперечно найблискучіші перспективи. Потрібно також згадати проникливого цивіліста-догматика Г. Тіце.<sup>4)</sup>

1) Nussbaum, Das Geld in Theorie und Praxis des deutschen und ausländischen Rechts, 1925.

2) Nussbaum, Lehrbuch des deutschen Hypothekenwesens nebst einer Einführung in das allgemeine Grundbuchrecht, 2-te Aufl., 1921.

3) Internationales Jahrbuch für Schiedsgerichtswesen in Zivil- und Handelssachen; herausgegeben von A. Nussbaum in Verbindung mit der American Arbitration Association 1926.

4) H. Titz — автор відомих студій, головним чином з галузі права зобов'язань. Зокрема слід зазначити його велику працю Unmöglichkeit der Leistung nach Bürgerlichem Recht, 1900. Багатий зміст при досить невеликому розмірі має його: Recht der Schuldverhältnisse, 2 A., 1926 (aus Enzykl. pädie der Rechtswissenschaft, herausg. von E. Kohlgusch und W. Kaskel). Сучасні проблеми господарського права цей автор являє лише випадково: див., напр., його доповідь: Richteramt und Vertragsinhalt, 1921. З приводу останньої див. Е. Кельман, Изменение договоров судом, „Ежен. сов. юстиции“, 1926, № 17, стр. 520.

Нарешті, дуже значну роль відіграв на Берлінському правничому факультеті відомий знавець англійського права—професор Ернст Гейман, автор багатьох вартисних досліджень в галузі торговельного й цивільного права, редактор многотомної і надзвичайно цікавої серії монографій, де зв'язується сучасне право з сучасним господарством<sup>1)</sup>. Він же є за директора інституту господарського та закордонного права на правничому факультеті. Проте цей інститут є не лише дослідною установою, але й широким семінаром, де запрошені професори читають окремі курси мало між собою систематизовані з різних галузів закордонного права (зокрема два курси з радянського права, один—з права Сполучених Штатів).

Зовсім инший вигляд має Ієнський правничий факультет. Ієна—місто оповите історичними традиціями, з населенням всього лише біля 50000, але ж зі славним університетом, що має більш як 350 років свого існування, де читали й вчили такі велетні розуму як Шілер, Гегель та инші,—воно цілком живе університетом і для університету. В протилежність голасливій німецькій столиці, де життя мало сприяє спокійному науковому засередженню, і відношення між людьми більш байдуже та офіційне, в Ієні, цьому невеликому місті, з краєвидом навкруги, що пестить око, все життя ніби-то пристосоване до розвитку й зміцнення наукової думки, що вільна від иншого клопоту й захвату крім прагнення до пізнання. Безперечно, найбільш видатною і майже єдиною постатю на правничому факультеті що-до цивілістики є сам професор Гедеман. Дуже помилкове уявлення про нього, як про німецького вченого, що педантично приймає під розвагу кожен рядок в творах і копається все життя в старих джерелах права. Людина середнього віку<sup>2)</sup> з надто виразними та нервовими рисами в обличчі, він немов би насичений емоціональністю.

Надзвичайно знадливий лектор, що захоплює й запалює й аудиторію і себе плином дотепної думки й цілою низкою привабливих

<sup>1)</sup> Див., напр., його твір, присвячений праву „військового господарства“, що дає також підсумки його діяльності в військово-господарчій галузі під час всесвітньої війни: *Die Rechtsformen der militärischen Kriegswirtschaft als Grundlage des neuen deutschen Industrierechts* (34-ий том редакційної Гейманом серії монографій з цивільного та торговельного права). З його останніх праць слід зазначити солідну студію: *Der Handelsmakler, Ehrenberg's Handbuch des Handelsrechts, 1926, V Bd. I Abt., S. 321—476*; Коментар до торговельного Кодексу—*Handelsgesetzbuch, Mosse-Neumann, 1926*, та низку сілу дрібних статей та доповідів.

З галузі англійського цивільного права відомий його нарис: *Ueberblick über das englische Privatrecht, Holzendorffs Enzyklopädie der Rechtswissenschaft; 1904, Bd. I*. Також Гейману належатиметь частина оголошеної публікації *Zivilgesetze der Gegenwart* (herausgegeben von K. Heinsheimer, Verlag Bensheimer, Mannheim—Berlin), що присвячена цивільному праву Англії.

<sup>2)</sup> Редактор наведеного вище переклада праці Гедемана „основные черты хозяйственного права“, помилково відносить Гедемана до категорії „старих“ (старик—Гедеман). Не тільки як особа, а й як науковий діяч він ввесь в сучасному, а не в минулому.

образів, Гедеман увесь час перебуває в стані творчого екстазу, який проймає всю його чарівну особу. Недаремне Ієнський університет так шанує його і не відпускає його, не зважаючи на безперервні запрошення Гедемана в різні університети Германії, а недавно і Австрії (Відень). Надзвичайна властивість цього вченого—талант педагога, умілість запалити вогнем любови до науки серця молоді, відібрати серед молодих правників найпридатніших і направити їх на шлях наукової продукційної діяльності. Гедеман в протилежність вузьким звичайним фахівцям крім своєї непосредньої спеціальности цікавиться найрізноманітнішими речами особливо мисцетцвом, яке він чудово розуміє, і загальними питаннями філософії та культури. Досить любовно і ретально він колекціонує різноманітні гравюри й має найцікавішу колекцію гравюр з портретами правників всього світу за минулі сторіччя, а також дуже цікаву колекцію гравюр, що змальовують побут і звичаї німецького студентства, починаючи з минулого часу аж до цього дня. І лише фізична неможливість охопити за час недовгого людського життя всі варті уваги і чарівливі для нього галузі життя, примушують його обмежити свій допитливий і творчий розум<sup>1)</sup>.

Улюбленцем професора Гедемана є його приватний семінар з господарського права. (Вступ туди дуже обмежений. Лише найактивніші та найпридатніші студенти можуть приймати участь в семінарі. Сама обстановка семінару сприяє встановленню інтимних відносин між професором та студентами і надзвичайно сприятливо впливає на загальний хід праці. Засідання провадяться в приміщенні Гедемана в його прегарній вілі, що міститься у саду за містом. Кількість студентів не перевищує 20, при чому кожна доповідь нагадує маленьку подію, до якої довго і з повним почуттям відповідальности готуються і доповідач і учасники. Перед зачитанням доповідей провадиться довготермінова підготовча праця під непосреднім доглядом та за вказівками керівника семінару. Більшість праць становлять закінчені маленькі дослідження з невеликих галузів господарського права. Звичайно й після доповідей автори їх продовжують працю над цими темами. Семінар має характер справжньої лабораторії, де підготовляються як правники-практики високої кваліфікації, так і майбутні наукові дослідники. Зокрема з цього семінару випшов такий визначний вчений першорядний німецький цивіліст, як Карл Ніпердай, що продуктивно працює в різних галузях німецького цивільного й трудового права.

Доповідь учасника семінару на тему „розуміння приватної власности в праві та економіці“, який я прослухав в семінарі, свідчить

<sup>1)</sup> Leider—пише в одному з своїх листів до автора цих рядків Г е д е м а н—ist die dem einzelnen Menschen während seines Lebens gesetzte Arbeitskraft doch im Ganzen uberraus eng bemessen. Für Vieles, dem man sich mehr widmen wollte, bleibt nur ein winziges Teilstückchen an Zeit übrig“.

про надзвичайно високий науковий рівень студентства, що працює в семінарі. При неосаяжності літератури на цю тему і при особливій трудності її змісту, все-ж вона найшла майстерне трактування, прийняте вдумливістю й ретельністю трактування, що виявило прекрасну цивілістичну школу автора <sup>1)</sup>.

Приватній семінар господарського права органічно сполучено з другим дітищем Гедемана—інститутом господарського права при правничому факультеті Ієнського університету, за директора якого він перебуває. Цей інститут, що виник вже в після-військовий час, становить науково-дослідчу установу, яка має на меті обробляти питання в справі нового розуміння господарського права. З цією метою при інституті є невелика, але ретельно підібрана бібліотека правничої та економічної літератури, збирають також рукописні матеріали та різні необроблені дані, що можуть бути корисними для праці над господарським правом. Намічено план перетворення Інституту в дуже обширну установу з значним штатом наукових співробітників, для чого асигнувала гроші адміністрація підприємств Цейса, відомого заводу оптичних приладів, частина прибутків якого йде на підтримку діяльності Ієнського університету. Але знецінення німецької марки знищило цей план. Проте і зараз, при своєму сучасному на взір скромному вигляді, Інститут розгортає значну діяльність. Найцінніші праці учнів Гедемана з'являються в серії монографій Інституту <sup>2)</sup>. Двічі на рік оголошують окремі „Вісті“ Ієнського університету господарського права („Вісті“ до продажу не поступають, а їх надсилають науковим робітникам та відповідним установам). В цих „Вістях“ поруч з невеликими статтями з окремих питань господарського права редактор їх Гедеман дає цікаву хроніку господарського права, що її складає він особисто й яка охоплює щотижневі найбільш істотні події господарсько-правничого життя, як Германії, так зокрема й сусідніх країн.

З предметового покажчика до десяти чисел цих „Вістей“ (з 1921 р. до 1925) видно, що найбільша увага уділяється таким питанням: 8-ми годинний робочий день, вивчення робітничого питання, приймання робітника на посаду, валоризація (Aufwertung), скорочення підприємств, соціалізація, господарська округа та інші. В одній з своїх провідних статей про завдання вивчення господарського права

<sup>1)</sup> Про цю доповідь див. Mitteilungen des Jenaer Instituts für Wirtschaftsrecht 1926, № 11.

<sup>2)</sup> Останні публікації Інституту отакі: K. Hessler, Die Rechtsnatur des Beschäftigungsverhältnisses der Notstandsarbeiter, 1926, де автор дає юридичну аналізу природи робітників, яким праця дається як форма соціального забезпечення; B. Meier, Der Staatsangehörige und seine Rechte, insbesondere seine Vermögensrechte, im System des Völkerrechts, 1927—надзвичайно цікава спроба вяснити, оскільки поняття внутрі-державного права можна використовувати для міжнародної систематики.

Гедеман висовує десять основних проблем господарського права, показуючи, що розв'язання цих завдань і витворення окремого типу правника—правника-господарника—складає мету Інституту господарського права.

За його вказівкою, для всієї сучасности є характерним цей господарський акцент (*Wirtschaftlicher Akzent*), що проймає навіть міжнародні правні відносини. „А проте, дивна річ, каже Гедеман, як це в сучасній господарській системі народів мало звертають уваги на цю дуже значну зміну господарських і культурних взаємовідносин, ігноруючи, наприклад, такі правні питання, як питання, зв'язані з життям професійних організацій, що об'єднують теперішнього часу у всесвіті 48 мільонів членів“<sup>1)</sup>.

Окремі думки Гедемана, що зв'язані з ідеями господарського права, розкидані в його окремих статтях, почасти відомі й радянським правникам<sup>2)</sup>.

Як вчений, що надзвичайно чутливо прислухається до трансформації сучасних цивільних правних розумінь в капіталістичній державі, він надзвичайно близько стоїть до французького правника Дюгі, з яким його, звичайно, порівнюють в нашій літературі. Проте дуже цікаво зазначити, що до останнього часу сам Гедеман не мав ніякого увлечення про Дюгі. Лише 2—3 роки тому за вказівкою свого слухача-росіянина від уперше познайомився з працями цього автора і навіть уділив їм окрему доповідь в своєму семінарі. Одже, збіг поглядів цих авторів потрібно пояснити загально-об'єктивними умовами сучасної соціально-господарської дійсности, а не свідомим впливом одного з них на другого.

Як вчений, Гедеман в значній мірі стоїть окремо в сучасній німецькій цивілістиці, яка, переважно, йде шляхом суворої спеціалізації і здебільшого пройнялася догматичними настроями та напрямками.

Вже в першій своїй праці Гедеман розбирає питання, які виходять за межі вузької цивілістики, і мають більш загальне значіння, а власне питання про так звані презумції, під якими він розуміє самостійне і своєрідне правило доказу<sup>3)</sup>. Широкої слави Гедеман досяг своєю книжкою „Розвиток цивільного права в 19 сторіччю“<sup>4)</sup>. де з надзвичайною майстерністю він зазначив основні лінії трансформації права на базі сучасного господарського життя. Праця, під

<sup>1)</sup> J. W. Hedemann, Zehn Grundprobleme des Wirtschaftsrechts; Mitteilungen des Jenaer Instituts für Wirtschaftsrecht, 1922, № 3, S. 4 ff.

<sup>2)</sup> В значній мірі цьому допомог вищенаведений вдалий переклад двох його невеличких але характерних статтів.

<sup>3)</sup> J. W. Hedemann, Die Vermutung nach dem Recht des Deutschen Reiches Jena, 1904, (Fischers Abhandlungen).

<sup>4)</sup> J. W. Hedemann, Die Fortschritte des Zivilrechts im XIX Jahrhundert, I. Teil, Die Neuordnung des Verkehrslebens, Berlin, 1910.

певним впливом якої, між иншим, написав знамениту книжку наш цивіліст-небіжчик Покровський („Проблеми сучасного цивільного права“), показує надзвичайно широку картину, де на ґрунті аналізи економічної дієвості та з екскурсами в галузі права інших держав—переважно, французького, австрійського та швейцарського права, дає начерк розвитку основних проблем сучасного цивільного права (питання про права особи, ідея волі договорів, наука про відшкодування та інші). На жаль, книжку цю ще не закінчено. Автор гадає продовжувати її і в другій частині спинитися на питаннях річево-правних і зокрема еволюції земельних відносин. Перед нами тут не так аналітик, як синтетик, що прямує не від загального до часткового, а від часткового до загального. Блискучий стиль і захопливе узагальнення у відомому розумінні нагадує більш французький *esprit*, ніж німецьке *Gelehrtentum*.

Таке-ж саме прагнення знайти генеричні риси в індивідуальних явищах цивілістичної дійсності проймають переважно й більшість інших його праць. Така, наприклад, написана ще завійни праця про те, в якій мірі форми поняття цивільного права можуть вживатися в політиці та міжнародньому праві<sup>1)</sup>. Тут автор розбирає низку впливів цивілістичних концепцій на публічне право, й в цьому полягає оригінальність його думки, бо про назворотний вплив публічного права на приватне як відомо, писали й багато з інших. Досить ґрунтовні міркування автора про те, що, наприклад, розуміння родини відбилось на розумінні родини народів, що міжнародньому праву в значній мірі сприйняло розуміння цивільного договору, що таке розуміння, як наприклад, заклад, правда, з значними застереженнями, вживається і в публічному праві то-що.

Питання, що викликало справжню повінь в науковій літературі, про наслідки збезцінення паперових грошей—в інтерпретації Гедемана виростає на проблему енциклопедичного значіння, суміжну у своїх краях з старою проблемою різниці між правом формальним і правом справедливим або, як тепер кажуть, між зовнішньою та внутрішньою вірністю договору<sup>2)</sup>.

Нарешті, його невеликі обсягом, але дуже багаті думками підручники-конспекти з права зобов'язань і речевого, що недавно вийшли, а також і „Вступ до правознавства“ (що оце тільки вийшов другим виданням) надзвичайно характеризують поривання автора йти своїм шляхом. Замість того, щоб обмежитися виясненням позитивного права, він старається вперше викладати явища в широкій перспективі теперішньої господарської сучасності. Завданням своїх

<sup>1)</sup> J. W. Hedemann, Verwendung von Denkformen des bürgerlichen Rechts in der Politik und im Völkerrecht, Blätter für Rechtspflege in Thüringen und Anhalt, Bd. 62, 1915.

<sup>2)</sup> J. W. Hedemann, Die Geldentwertung als encyclopädisches Problem; в голандському часописі „Themis“, 1924, № 1.



підручників, як він каже в передмові до підручника речевого права, він становить „вивчення окремих інститутів такими, які вони є в справжнім житті... Це виправдує притягнення культурних, господарських і статистичних питань і веде до духу часу зо всіма його несталостями та надлишком нових переходних законів, а рівно примушує в окремих випадках переступати межі чистого приватного права і хоч би кинути оком на публічне право, що їх доповнює“<sup>1)</sup>).

Ось які побіжні риси наукового та особового обличчя цього видатного вченого, праці якого, в умовах нашої молоді правничої науки та правничого світогляду, що будується, мають власне для нас особливу вартість.

На цьому я й закінчую свій побіжний нарис, що не претендує ні на систематичність охопту поставленого питання, ні на рівномірність викладу. Той, кого ці де-кілька штрихів зацікавлять, мусить безпосередньо звернутися до перводжерела, себ-то до сучасної німецької цивілістичної літератури. В цих книжках живе сучасне німецьке правниче життя<sup>2)</sup>.

Г. Кельман.



<sup>1)</sup> J. W. Hedemann, Sachenrecht des Bürgerlichen Gesetzbuches, Berlin, 1924 S. VIII—IX.

Про те-ж яскраво розповідає автор в своїй академічній промові; Das bürgerliche Recht und die neue Zeit, Jena, 1919. Ту-ж думку підкреслює він і у передмові до своєї книги: Schuldrecht des Bürgerlichen Gesetzbuches, 1921, зазначаючи, що „unter diesem Gesichtspunkt ist ferner überall auf die kulturelle und wirtschaftliche Bedeutung der einzelnen Erscheinungen des Schuldrechts, auf ihr wirkliches Vorkommen im... Leben draussen, auf ihre „Funktionen“ Rücksicht genommen“ (S. VI).

<sup>2)</sup> Див. до цього А. Е. Кристер, Приватне право та студювання його в новітній Західньо-європейській літературі; Записки Соц.-Економ. Відділу Укр. Ак. Наук, т. II—III, 1926.



# БІБЛІОГРАФІЯ

Праці Беларускага Дзяржаўнага Універсітэту у Менску. — Les Annales de l'Université de Minsk. 1926, № 11 (Дзяржаўнае Выдавецтва Беларусі. Менск. 1926). Стр. 130.

Потреба выдаваць навуковыя працы професораў та выкладчыкаў відчуваецца майже в кожным вышчым навучальным закладзе. Проте через абмежаванасць свайго бюджэту нашы вышчы школы маюць змогу пажы-што выдаваць в найкращым выпадку по 3—4 выпускі на рік, прымушэны буваюць через тэ абмежуватэ розмэры праць, які друкуюцца, рамцамі журнальнай статэі й турбуватэся „збутом“ (а не лише поширэнням) видання.

До числа таких виданняў належыць роаглядуваный 11-й Збэрник праць маладога Білорускаго Державнога Універсітэту в Менску, шо з выпуском оього збэрніка відсвяткував 5-тырччя свого існування. У передмові свайй Редакція зазначае, шо, починаючи з цього выпуску, вона переходыць до новай састэмы групування матэрыялу: „Безперэрвнэ зростання навукова-літэратурнай дэяльнасці членів універсітэту дазваляе відтэпер выдаваць цэлісьнікы выпускі з статэяў, шо іх напісалы прэфесоры й выкладчы адного якогось факультэту“. Така састэма групування матэрыялу (і прынялы часткова й нашы „Навуковы Запсыкі Кііўскаго Інстытуту Народнаго Господарства) безсумніву утворае певну спеціалізацію выпуску, збэлішуе через тэ цікавасць до себе з боку кола відповідных фахівців і спрыяе його „збутові“.

Выпуск, шо оце мы його рецензуемо, прысвечэно працям професораў і выкладчы факультэту Права й Господарства. Змэст його такий:

С. З. Каценбоген. Діалектычний матэрыялізм і механічний світогляд.

І. Я. Герцнк. Про деякі праблемы тэорыі народнаго господарства.

В. Н. Шіряев. Основны засады карнаго законодавства СССР.

М. О. Гредінгер. Шлюб і закон.

М. Гредінгер. Думкы про потребу выдаты Кодекса цывільнаго судочынства для Білорусы (білорускаю моваю).

І. Я. Герцнк. Аграрны реформы в Зах. Еуропі за останню чвэрць ХІХ століття та після війны.

В. І. Пічета. Земельны права в Статутах 1529 та 1566 рр. (білорускаю моваю).

В. І. Пічета. Селянскыі і робітнчыі рух у Біліорусі за добу 1905 р.

С. Я. Вольфсон. Факультет права й господарства Білорускаго Держ. Універсітэту (білорускаю моваю).

Із названых 9 статэяў — 6 надруковано російскаю й 3 (які маюць спеціалэне місцеве для Білорусы значіння) — білорускаю мовамі.

Я зупыняюся тут на обох цывілістычных статэях проф. Гредінгера, на історычно-правнчыі статэі проф. Пічэты та на статэі про Факультет Права — проф. Вольфсона.

Проф. М. О. Гредінгер пачынае свую працю „Шлюб і закон“, ставлячы пытаньня про місце ролыннаго права в правовай састэмі, і прыходыць до высновку, шо в умовах радянскай правовай дэяснасці пытаньня цэ є марнэ, бо на нашому цывільнаму законодавстві, на його думку, „лежыць ясныі відбіток реалістычнай канцэпцыі Дюгі,

що до недавнього ще часу чарівниче впливала на наші законопідготовчі кола<sup>4</sup> (Автор покликається на 1 та 4 арт. арт. Цив. Код. та на вступ до Коментаря Цив. Код., що його написав А. Л. Маліцький). Через таку концепцію, гадає автор, стерлася межа між правом публічним і приватним. Після цих попередніх зауважень автор дає короткий виклад історії шлюбу, відзначаючи існування в старовинному Римі вільної форми шлюбу (*sine manu*), ступеневе витискування її обов'язковим церковним шлюбом, розвиток інституту цивільного шлюбу по різних країнах після Французької Революції 1789 р. і переходить до радянського законодавства про родину й шлюб.

Торкаючися історичної частини праці проф. Гредінгера, неможна не вказати на оце: відзначаючи намагання каноністів найти підпору для твердження про необхідність церковної форми шлюбу, автор спинається на улюбленому для них фрагменті Модестина (l. 1, D. 23,2): *nuptiae sunt conjunctio maris et feminae et consortium omnis vitae; divini et humani juris communicatio*. Остання частина цього місця викликає в проф. Гредінгера здогад про інтерполяцію, що її утворили, проте не юстиніанієські компілятори, а „якийсь богобійний переписувач Дигест“ у середній віки. Доказ цього автор вбачає в тому, що, по-перше, визначення шлюбу як „єднання за правом божим і людським“, що зустрічається також в Кормчій книзі VIII ст., є специфічно християнське, тоді як вплив християнства на Модестина виключається, і, по-друге, Інституції, що їх було складено одночасово з Дигестами, не мають такого визначення. Нетрудно бачити надзвичайно слабку обґрунтованість такої інтерполяційної гіпотези 1-ший доказ ганяться тим, що автор не вияснює, чому погляд на шлюб, як на *divini* (в розумінні поганському) *et humani juris communicatio*, не міг належати римському правникові, й чому, з другого боку, Модестин, що жив в III ст. християнської доби, не міг формулювати це визначення під впливом християнства; 2-гий же „доказ“ (поруччавлення з Інституціями) цілком нічого не доводить, бо Інституції, хоч і склалися майже одночасово з Дигестами, проте містять у собі далеко не всі тези й ідеї Дигест. Взагалі, пропонувати гіпотези про інтерполяції в Дигестах можна лише на підставі старанного досліду.

У частині своєї праці, яка торкається радянського законодавства, автор розглядає доводи прихильників повного скасування реєстрування шлюбів, прихильників обов'язковості його, і прихильників його факультативності й приходять до такого висновку: „реєстрування шлюбів повинно зберегти як обов'язкову міру“, каже він і додає: „але цим, певне, не сказано, що виключається можливість і необхідність судового захисту, у певних випадках, взаємних майнових і, зокрема, аліментних претенсій осіб, що перебували або перебувають між собою у фактичних шлюбних відносинах“. Таким чином, висловлюючися на користь обов'язковості реєстрування шлюбу, як умови його правового ефекту, автор своїм останнім зауваженням позбавляє сили цю умову і, суперечучи самому собі, приходять до факультативності цього реєстрування.

Торкаючися загального характеру розглядуваної праці проф. Гредінгера, треба відзначити, що вона, як з рештою й інші приміщені в цьому Збірникові праці, не має науково-дослідчого характеру, а є журнальною статтею, до того-ж досить популярного характеру. Очевидно, автор до іншого й не огоривався, зважаючи на ті праці, на які він покликається (елементарний підручник Інституцій Зона, стаття Колера в юридичній енциклопедії Гольцондорфа, і навіть фельстон Дем'яна Бідного!).

Друга стаття, що належить тому самому авторові, — „Думки об необхідності видання громадянського процесуального кодексу для Білорусі“ — вказує на те, що БСРР третій рік користується Цивільним Процесійним Кодексом РСФРР в його первісному вигляді, що причина цього полягає в майже цілковитій відсутності наукових сил у законопідготовчих органах БСРР і що низка процесійних новел, введених у РСФРР і майбутній там перегляд ЦПК ставлять на чергу питання про видання власного ЦПК для Білорусі. В зв'язку з цим автор, виходячи з теоретич-

них тез і зважаючи на потреби практики, зокрема білоруської, робить низку зауважень про бажану, на його погляд, редакцію окремих артикулів майбутнього ЦПК БСРР.

Стаття проф. В. І. Пічета, знавця історії Великого князівства Литовського, — „Земельне право у статутах 1529 і 1566 гадоу“ — являє для нас інтерес тому, що законодавство Литовського Статуту, що мав чинність і на Україні, порівнюючи мало розроблене. Автор викладає приписи Статутів 1-шої та 2-гої редакції, що нормують обладнання землею, і супродить виклад короткими поясненнями, які стосуються соціальних відносин у Вел. Князівстві Литовському тих часів.

Зміст статті проф. Пічета в основному встановлює отакі головні тези:

1. Шляхта, намагаючися забезпечити себе від переходу землі до рук чужинців, внесла до Статуту заборону надавати чужинцям нерухомості (чого проте не завжди додержували вел. князі).

2. Шляхецьку земельну власність (отчизну, вислужену, набуту) було визнано за непорушну, як за життя володільця, так і по смерті його, коли вона спадком переходила до його дітей. Винятком звідси були: а) конфіскація землі у випадках державної зради володільця її, та б) усунення дітей од спадковства, з волі спадкодавця, у цілій низці передбачених у 2-му Статуті випадків.

3. Підставою прав на нерухомість було або надання великого князя, закріплене „листом“, або 10-тирічна давність володіння.

4. Землеволоділець мав право вільно розпоряджатися землею; право це обмежене було відносно родових і вислужених маєтків правом відчуження  $\frac{1}{3}$  і застави решти  $\frac{2}{3}$  маєтку. Проф. Пічета зазначає, що таке обмеження суперечило інтересам шляхецької класи й вимогам часу, бо розвиток народного господарства й сільсько-господарське піднесення настирливо вимагали мобілізації земельної власності. Тому, відзначає він, це обмеження хоч і перейшло до Статуту 1566 р., але того-ж року Берестейський Сойм його скасував.

5. В XV ст. велике поширення мало так зване „заставне землеволодіння“, під яким Статут розумів володіння кредитора-заставодержця передною йому в забезпечення боргу землею. На випадок невиплати боргу на термін, довжникові й його родичам давався вільготний рік для викупу заставленої землі, і вона, як що її не було викуплено, переходила в повну власність заставоємця.

Наведені тези не викликають, певне, заперечень. Можна лише пожалкувати, що автор не приділив більше уваги важливому й цікавому питанню про обмеження Статутом р. 1566 права розпоряджати землею й про скасування цього обмеження, а також і про те, що він промовчав про зв'язане з цим обмеженням кардинальне питання в історії західно-руського права — про публічно й приватно правові елементи в землеволодінні, — питання, яке студіювали багато дослідників. В тому числі й сам проф. В. І. Пічета (Дав. літературу з цього питання в моїй замітці „До питання про право власності на землю на Україні“ — Збірник № 6 III Відділу Української Академії Наук, — Праці Комісії по вивченню Зах.-Руського та Українського права, вип. II, Київ, 1926).

Наприкінці торкнувся ще статті проф. С. Я. Вольсона „Факультет права і господарки Беларускага Дзяржаўнага Унівэрсытэту“.

Автор (декан факультету) сповіщає, що названий факультет засновано в вересні 1925 року, замість скасованого факультету Громадських Наук, з метою підготувати кваліфікованих робітників радянської юстиції й народного господарства. Відповідно до цього факультет має два відділи — правничий і господарський. Автор наводить далі цифрові дані про склад учнів, перелічує професорів і викладачів (називаються останні доцентами й асистентами), спирається на діяльності навчально-допомічних закладів. До статті додано навчальний план перших двох курсів факультету.

Стаття цікава, певне, з інформаційного погляду. Для наших читачів, може, цікаво відзначити з числа професорів названого факультету М. В. Довнар-Заполь-

ського, В. І. Пічету, В. П. Шіряєва, М. Гредінгера, Б. В. Чредіна. Торкаючися навчального плану правничого відділу й поруч ставлячи його з нашим, треба відзначити наявність в ньому спеціального курсу „Тлумачення правових норм“ і трох самостійних дисциплін, що викладають історію права, — історію російського права історію білоруського права та історію інститутів приватного права.

*Олександр Добров.*

Памяти академіка проф. Владимира Михайловича Гордона. Сборник статей кафедры „Проблемы современного права“ и Правового Факультета Харьковского Института народного хозяйства. Госиздат Украины, 1927, стр. 323. Цена 4 руб.

Відомо, що російська юридична наука й, можливо, зокрема цивілістика, перебувала під впливом західно-європейської, головним чином німецької, і в змісті, і в формі своїй; але одна з форм західно-європейської цивілістичної літератури, яка є одночасово й формою виявлення пієтету в зах.-європейських учених—комеморіальний Festgabe—стала вкорінюватися у російських учених не так давно. Цей преґарний акт культури став вкорінюватися в російській цивілістиці лише в одній своїй—безрадосній—видозміні, а саме як виява пієтету до пам'яті померлого. Такими є збірники пам'яті Г. Ф. Шершеневича та С. І. Завалського.

Останні роки занесли багато з невеликого кола російських учених цивілістів, і до того тих, імення яких неможна просто „пустити в минуле“. До них належить і академік В. М. Гордон, пам'ять якого—єдиного з померших—вшановано зусиллями кафедри „Проблемы современного права“ й правничого факультета Харк. Інст. Народн. Государства—виданням збірника статей, що його ми тут рецензуємо.

Збірник цей є в той самий час першим (курсив Редакційної Комісії) збірником праць кафедри „Проблемы сучасного Права“ та правничого факультету Х.І.Н.Г. Не тому, щоб згадувалися відомі слова поета про мертвого й живого, певне, так сказано це, а навпаки—так повинен буде гадати уважливий і чуткий читач тому що служіння праву—справа, якій оддав себе покійний академік,—не повинне згасати є ті, що хтять justitiam colere.

Втрата правника такого стилю й талану, які власні були покійному, не є лише втратою для друзів та учнів; це втрата поперед усього всієї російської цивілістики, на нелегких шляхах розвитку якої доводиться стояти не школам права, а окремим видатним цивілістам. Трудно звільнитися від вражіння, що збірник не відбиває в собі в належній мірі цієї важливої риси покійного вченого; він лише відбиває—скористуюся словами редакторів—„відданність другові одних та вчительові других“ (стор. 5)<sup>1)</sup> авторів статей збірника; він отбиває не стільки тяжкість утрати всієї російської цивілістики, скільки особливу теплоту почуттів друзів й учнів покійного академіка.

Збірник розпочинається життєписом академіка В. М. Гордона, яка малює по суті „відбування учено-учбової служби“. Нема в ньому—хай дозволено буде так сказати—життєпису талану, змалювання справи життя. Хіба не в справі життя essentialia вченого? І коли треба дати життєпис вченого, то яку власне з двох можливих треба вважати за справжню біографію вченого—біографію життя чи біографію справи життя?

За життєписом іде бібліографія праць покійного академіка та 17 статей з публічного й приватного права<sup>2)</sup>.

<sup>1)</sup> Редакційна Колегія вбачає причину цього (і сповіщає про ню) в „обмеженості засобів“, очевидно в готівці, у розпорядженні колегії.

<sup>2)</sup> Саме: проф. Н. И. Палиненко. Учение о природе государства и его единства в современном государствоведении. Г. В. Александренко. К анализу государственно-правовой природы автономных республик. Проф. Л. С. Таль. Хозяйственно-органи-

У нашому огляді ми обмежимося лише статтями з матеріального приватного права, залишаючи без розгляду навіть такі статті, які, стосуючися, за прийнятим розподілом, до публічного права, мають зв'язок або те чи інше відношення й до приватного права, як цікава, що шукає нового, стаття проф. Б. В. Попова—Альтернативні й евентуальні позови та процеси—і більш описова стаття проф. Л. С. Талля—Господарсько-організаційні форми Веймарської конституції.

Проблема уніфікації в праві й сумнівні, чи можна розв'язати її на користь уніфікації, це у свій час займало покійного академіка (Пор. проф. В. М. Гордон. Мирное объединение вексельного права. Ж. М. Ю. 1912) Цю тему трактує й у збірникові на цей раз учень покійного проф. В. М. Корецький у цікавій, багато документованій новітній літературі статті—одній з найцікавіших у збірникові—під тим самим—Уніфікація в праві—заголовком.

Можна лише пожалкувати, що увага читача відривається від думок автора неологізмами, як от „мирохозяйственный оборот“, „международноустановленное право“, „мироправовой“, що нагадують неологізми блаженної пам'яті графа Хвостова („резвоскачет“) або дослівні переклади на російську мову словотворів á la das Uebersichselbstlachenkönnen.

Наслідки боротьби за універсальність нічепні, коли не хотіти сказати, що їх зовсім нема: боротьба або не дала реального ефекту, або призвела до переходу на неуніфікаційні шляхи; і самий уніфікаційний почав звужуватися і в обсягу своєму, і в просторі чинності, на яку він претендує. Скориставши з уїдливої зауваги Thaller'a, можна сказати, що боротьба за уніфікацію по суті дала хіба лише „уніфікацію фасаду“, та й то в небагатьох питаннях.

„Світовогосподарський“, як висловлюється проф. Корецький, оборот не виявляє в сучасний момент необхідності встановити єдинообразні норми в світовому масштабі. Це підтверджує доля міжнародного залізничного права, де Бернська конвенція р. 1890 регулювала лише міжнародний залізничний оборот, а не такий самий оборот внутрі держави; доля міжнародного захисту товарного знаку, де світова реєстрація товарних знаків і нема єдності світового або групового захисту його через конкурентної боротьби держав, їх політику відносно чужоземного капіталу; нарешті, доля спроб уніфікації такого, здавалося б, наперед установленого для цієї мети інституту як вексель: у сучасному міжнародному обороті банки опанували векселем; міжнародні векселі стали в руках банків за спосіб розрахунку, і в такій якості замінюються на книжкове жиро, перестаючи мандрувати з країни до країни, через гори й моря.

Уніфікаційні висовує критерієм зрівнювання, абсолютне вирівнювання норм, Політика замикає й послідовного протекціонізму, властива сучасності, суперечить через це уніфікації; до того ж, як що й можливий уніфікаційний законі він—нездійснимий, як уніфікаційний „права в його чинності“. Уніфікаційний є лише більше чи менше вдалий політичний засіб, але сучасне „світове право стає не єдиним правом, а конгломератом чинних у світі правових систем“.

законные формы в Веймарской конституции. Проф. А. Евтихийев. О юридических лицах публичного права. Проф. В. М. Корецкий. Унификация в праве. Проф. Ал. Малицкий. Замужество в праве. Проф. М. Я. Пергамент. Глава конспекта советского гражданского права. Я. С. Компанец. К вопросу о проблеме владения в советском праве. С. Вильянский. Залог товара в обороте. Я. И. Рапопорт. Торговые посредники по советскому праву. Проф. В. Серебровский. Страховой риск. Проф. А. Семенова. Старое и новое в вопросе об имущественной ответственности нанявшихся перед нанимателем. С. Н. Ландкоф. Проблемы советского гражданского права в иностранном освещении. Проф. В. И. Сливцкий. Основные вопросы брачного и семейного права УССР. Проф. Б. В. Попов. Альтернативные и эвентуальные иски в процессы. Проф. В. С. Трахтеров. Меры социальной защиты в отношении дефективных правонарушителей. Проф. М. Гродзинский. К вопросу о косвенных уликах

Критика й заперечування уніформізму зовсім не призводять автора до державної обмеженості правотворчості. Відкидається лише рівняння, як критерій запозичення, але не доцільність рецепуємої чужої норми в тій самій якості критерія.

Таким чином, свігове співробітництво в праві не заперечується, а зміцнюється в аргументації проф. Корецького.

Цікава стаття проф. Корецького викликає, проте, вагання; воно ґрунтується на неясності авторової позиції. З одного боку, уніформізм уявляється в ній як таке становище, коли в усіх (так! ст. 91) державах установлено „однакові норми (ibid), підкреслення проф. Корецького). Ці норми можуть бути й позаконними. Низкою прикладів ілюструється, що такий уніформізм відіграє незначну роль в організації „світовогосподарського“ обороту (194 стор.); стверджується, що уніформізм не „відповідає сучасній стадії „світовогосподарських відносин“ (106 стор.) і в той самий час—справедливо й правильно—підкреслюється, що уніформізм у праві—неможливий (108 стор), і неможливість його ґрунтується на тому, що право є явище соціальне, що право живе й змінюється і що повна—до відказу—правова раціоналізація соціального життя через закон неможлива. Але коли уніформізм у праві неможливий з міркувань, що полягають у суті права, то як з'ясувати обмежливе за часом твердження про те що уніформізм не відповідає „сучасній стадії“ світового господарства“? Виходить, що за якоїсь там стадії він можливий, хоч по суті права неможливий.

Проф. А. Л. Маліцький присвятив свою статтю одному з найістотніших питань складної проблеми організації реалізуемості права—„Помилки в праві“. Здається цілком безсумнівним, що дозволити підлеглим праву покликатися для своєї вигоди на власну помилку в праві значило-б правопсрядок, як організацію життєвого порядку, обергати на засіб для власної дезорганізації. Звідси правило—*ignorantia juris non excusat*—являється й самоочевидним для всякого правопорядку, і підлеглим послідовному здійсненню. Але як звернутися до сучасного права (проф. Ал. Маліцький більше чи менше повного огляду його не дає), то на ділі питання це розв'язується зовсім не так ригористично.

Можна відзначити три розв'язання цієї проблеми.

Суворіше за все розв'язує його англійське право. У принципі покликання на помилку в праві не припускається, але *equity* знає винятки.

Другу групу складають ті законодавства, де помилку в праві береться до уваги, але помилка фактична і помилка в праві трактуються не зовсім однаково. От французький кодекс знає перелічну систему помилок фактичних; що-ж до помилок у праві, то він не припускає їх *expressis verbis* при єднанні й визнанні (art. S. 1356 та 2052), з чого доктрина, не без заперечення й обмежень з боку окремих авторів, робить висновок про загальну звільняючу силу помилки в праві *Codice civile* в нормуванні фактичної помилки йде за французькою перелічною системою (articolo 1110 = article 1110), з помилку в праві визнає, як що така помилка була за єдиний рішальний мотив, та й то не при єднанні чи визнанні (пор. відповідно *articoli* 1109, 1772, 1960). Туніський і Мароканський кодекси виставляють дві умови: 1) помилка у праві повинна бути за єдиний або за головний мотив зобов'язання, 2) вона повинна бути варта вибачення; до цього, оцінюючи помилку, суди повинні завжди вважати на літа, стать, становище осіб й обставини (відпов. артикулів 44—40, 48—44). Помилка-ж фактична будується за французьким зразком.

Третю групу законодавств складають ті, що не регулюють взагалі питання про помилку у праві. Таким є В.Г.В. Доктрина йде тут шляхом зрівнювання помилки в праві з помилкою фактичною.

Як бачимо, повного пристосування правила *ignorantia juris non excusat* сучасне право не знає, як не знає його й римське.

Чинне в РСФРР та в УСРР право не знає законодавчого регулювання помилки в праві. Верховний суд РСФРР (22 X 124, справа Муні з Капиловим і Щерб-



ковим) став на погляд відсутности „обов'язкового знання всіма громадянами всіх законів і розпоряджень місцевої влади“. Проф. Ал. Маліцький робить дальший за таким рішенням крок—пояснює умови й наслідки помилки в праві за чинним правом, додержуючись думки, що помилка в праві та помилка фактична регулюються в радянському праві принципово однаково.

Проф. Ал. Маліцький виходить із твердження, що невинність помилки в праві коріниться або в приписі чинного закону (чого в нас нема), або в міркуваннях політико-правних і стверджує що помилку у праві повинно трактувати так само, як і помилку фактичну.

Властиво кажучи, проф. Ал. Маліцький користає з двох аргументів, щоб позитивувати в чинному праві звільняльну силу юридичної помилки.

Перший—це покликання на арт. 32 Ц. К. та герменевтичне правило *legē non distinguente nec nobis debet distinguere*. Друге твердження—„можна сміливо визнати, що твердження, ніби ніхто не має права відмовлятися незнанням закону й що, виходить, помилка в праві—невинна, цілком не відповідає радянській правосвідомості, а тому є чужа для радянського законодавства“, бо „радянська правосвідомість з самого початку стоїть на позиції заперечення всіляких фікцій і позитивної боротьби з усіма фіктивними обгрунтуваннями“ (стор. 117).

Друга підстава звучить категорично, але до певної міри їй можна протиставити два твердження: по-перше, радянське право знає законні фікції. Напр., законна фікція є в арт. 34, а також в арт. 12, арт. 10 прим. 1 у зв'язку з арт. 1 про родину, опіку, шлюб і про акти громадянського стану УСРР., і фікції ці введено свідомо ради певних політико—правних цілів. По-друге, обов'язок знати всі закони не може бути фікцією по самій природі фікцій (див. François Gény. *Science et technique*. Т. III, 1925, стр. 360 сл.).

Тому й заперечування законних фікцій в радянському праві не може бути за аргумент проти цього обов'язку.

Але коли припустимою є полегшувальна сила юридичної помилки, то чи значить це, що її неодмінно повинно зрівняти з полегшувальною силою помилки фактичної?

Не важко бачити, що за фактичного складу юридичної помилки конфлікт інтересів, підлеглих регулюванню правом, складніше, аніж у випадковій фактичній помилці. За фактичної помилки юридична норма є компромісом інтересів того, хто помилився, і його супротивника, компромісом двох, мовляв, персоналістичних інтересів; а в помилці юридичній до цього конфлікту двох персоналістичних інтересів приєднується конфлікт між кожним із них і трансперсоналістичним інтересом—інтересом реалізуемости права. Там був конфлікт двох однорідних, тут конфлікт різнородних інтересів і вищий в цьому конфлікті інтерес включається в *raison d'être* самого правопорядку. Певне, не кожна видозміна фактичного складу неодмінно змінює й норму. Але така істотна видозміна чи може й чи повинна залишитися безо всякого впливу на норму про помилку? І чи не треба вважати, що в нашому випадковій мові мовиться про постулат правопорядку, як такого? І чи не гине тоді можливість посилатись на арт. 29 і наведене герменевтичне правило?

Зрівнювальна тенденція в трактуванні помилки в праві викликає потребу виправдати себе і в двох інших відношеннях—що до суб'єктів і змісту помилки в праві.

Відомо, що де-які автори адресатами норм вважають лише урядових осіб і норми права в них перетворюються, мовляв, на службові інструкції. Як-що це не офіційно признане, то існування таких норм не підлягає сумніві. Чи може, проте, урядова особа покликатися на помилку в праві відносно такої норми, чи ні, і як що може покликатися, то умови вибагливості помилки чи не повинні підвищуватися для нього, як для службовця? Чи не приведе зрівняльна тенденція до деградації служилого стану?

Як що взяти норми, заадресовані до громадян, то й тут можуть виникнути тотожні чи аналогічні сумніви про припустимість зрівняльної трактовки помилки.

в праві. Існують професіонали; знання права чи певних галузів його входить до суті їх професії. Чи припустима для них помилка в праві, чи повинно визнати, що вони завжди все знають, ніколи нічого не забувають із свого професійного знання? Чи може, припустити й для них звільняльну силу юридичної помилки? Але тоді чи не треба підвищити для них умов вибачливості, щоб забезпечити за професією потрібний їй рівень професійного знання й життєво-професійної відповідальності?

Переносячи питання з царини політики права в царину юридичної техніки, треба сказати, що мова мовиться про те, чи обрати один тип „тих, що помиляються в праві“, певного логічного стилю, чи треба встановити кілька законних типів „тих, що помиляються в праві“, різних логічних стилізацій? Інакше кажучи, тут висувається структурний плюралізм тих, що помиляються, як технічний засіб цивілістики.

Зрівнювальні тенденції в трактовці помилки в праві викликає сумнів і в усякому разі вимагає обґрунтування й з погляду того, в чому помиляються. Напр., коли правопорядок надає будь якій нормі, як от, нормі про форму юридичних актів, характеру норми примусової, припущення за юридичною помилкою звільняльної сили від такої норми чи не буде руйнуванням того, що хоче утворити правопорядок, самовибухом правопорядку?

Як що норма ясна, то не важко говорити про помилку відносно її. Але норма може бути контроверсною чи в тому розумінні, що контроверза торкається розуміння законодавчого тексту, чи в тому розумінні, що законодавчий текст—безсумнівний („суддя може“), а керуючий суд розуміє її всупереч ясному розумові („суддя повинен“ нагадаймо, приміюм, долю норми про зниження невстойки). Чи можна помилку в першому випадков—коли норма без контроверз—і в другому випадков—коли норма контроверзна—зрівняти, як що сторона вільно й сумлінно вибрала одне з розуміннів норми?

Як бачимо, зрівняльна трактовка може бути зовнішньою—зрівнювання помилки в праві з помилкою в факті—і внутрішньою—зрівнювання всіх випадків помилок у праві. Перше зрівнювання може бути виправдане лише перемогою різниці в конфлікті інтересів і в можливості бачити в розглядуванім ситанні постулат усякого правопорядку. Друге зрівнювання може бути досягнуто лише виправданим нівелюванням усіх суб'єктів і предметів помилки.

Перу проф. М. Я. Пергаменту належить „Розділ Конспекту Ралянського Цивільного права“, що виявив признани достойності авторів на цей раз у спробі популярної науково-педагогічної літератури.

Проф. В. М. Серебровський висовує й підкреслює „Плюралізм розуміння страхового ризику“ (202)—одне з основних розуміннів страхового права. Це може бути подія, од настання якої залежить виконання страхувальником свого основного обов'язку (193), це може бути й можливість або ймовірність настання події, що загрожує особі чи майну, або необхідність нести несподівані наслідки можливої невідомої події (201) і т. д. (202). Стаття ця „Страховий ризик“, написана манерою порівняльного правознавства, цікава е з методологічного боку гостро виявленням намаганням будувати обґочені правничі розуміння (пор. на фоні розклату *Freirecht-lehr'tva* працю Baumgarten'a *Die Wissenschaft von Recht und ihre Methoden* 192).

Питанню, практична важливість якого в сучасному торговельному обороті в СРСР доходить до визнання за цією фігурою в деяких випадках єдиного джерела для фінансування промисловості й торгівлі—„Застави товару в обороті“—одвів свою статтю С. Вільнянський. Написана до видання ухвали ВУЦВК і РНК УРСР (С. У. УССР 1926 № 63 ст. 415) про заставу товарів в обороті, стаття ця являє собою по суті політико-правне виправдання необхідності законодавчого акту відомого роду. Вона містить у собі порівняльний нарис заставних форм за германськими, французьким та англійським правом, які можна було б прикласти до застави товарів в обороті, показує недостатність їх і дає характеристику застави

товарів в обороті, підказану ще неясними і недосить юридично виразними контурами, які вже прийняв цей вид забезпечення кредиту на практиці. Повинно пожалкувати, що автор надто побіжноторкнувся питання про заставний характер „застави товарів в обороті“, про природу цієї нової юридичної фігури (165).

Менш цікава стаття Я. І. Рапопорта, присвячена „Торговельним посередникам за радянським правом“.

Читачеві навряд чи вдається звільнитися від вражіння де-якої крапливості, поспіху, читаючи статтю Е. С. Компанійця „До питання про проблему володіння в радянському праві“. Автор стверджує, що в чинному праві нема посесорних позовів, а є особлива оборона фактичного користування. Слово володіння в арт. 170 Ц.К. — лише редакційний прогріх: повинно бути „користування“. Арт. 25 З.К. говорить лише про земл-користування. Причина відсутності охорони володіння полягає в тому, що в радянському цивільному праві взагалі центр ваги переноситься з проблеми володіння на проблему користування (арт. 1, 4 Ц.К., набування майна за трудовим принципом).

Доводи автора, може бути, й упевнені, не суть взагалі переконуючими. От, свою думку про те, що арт. 170 Ц.К. говорить помилково про володіння замість користування автор обгрунтовує такими міркуваннями. „Договір майнових наймів є юридичний акт, що поширює змогу господарського використання майна особою, що немає на це майно права власності“. „Виходить, як-що найманим майном володіють, але не користують з нього, то, очевидно, основну мету договору не буде досягнуто, і таке „голе володіння не повинен захищати суд“ (149).

Відзначимо передусім одну неточність. Те, що автор зве визначенням договору наймів майна, є зазначенням мети всяких юридичних актів—чи то речового права, чи права зобов'язаннів,—які надають змогу користуватися майном, а не визначенням договору зобов'язання користуватися речами за плату. Зовсім неочевидно, як оце стверджує автор, ніби цю мету договору „не буде досягнуто“, як що найманим „майном“ володіють, а не користуються з нього“. З незрівняно більшим ступінем очевидності можна стверджувати, що основної мети такого договору можна буде досягнути, напр., як що складено договір наймів гаражу на рік для автомобіля, заказаного за кордоном, причому гараж цей замкнено на замок наймача, автомобіль зпізнилися приставити на місце на два місяці, а за цей час гараж самочинно зайняв власник і проти цього закладено позов за 170 арт. Виходить, не кожний випадок, коли є володіння, а нема користування найманим „майном“, „очевидно“ й необхідно робить „основну мету“ договору недосяжкою. Значить лише *in concreto* можна розв'язувати питання: позов на підставі арт. 170 порушає чи не порушає припис арт. 1 Ц.К.,—на який посилається автор. І лише в тих окремих випадках наявності володіння без користування, де це порушає норму арт. 1—Ц.К., позов закладений на підставі 170 арт. Ц.К. може відхилити суд. Але це—арт. 1—не є щось таке, що знищує захист володіння, а щось таке, що знищує захист усього права за певних умов.

Тому можна вважати, що автор зовсім не довів, що *in tunc* володіння без користування порушує основну мету договору наймів майна, він це лише стверджує, як самоочевидну для себе істину.

Взято піаніно на прокат. Через деякий період користування настала тимчасова неможливість користуватися ним, незалежна ні від якої з сторін; договір зберіг свою силу; підчас цього некористування *tertius* перетягив піаніно до себе в кімнату. Тому що в оцей момент „найманим майном“ володіють, а не користуються“, то, за Компанійцем, нема позову на підставі арт. 170 Ц. К. Не з своєї вини позбавлений користування позбавляється так. чин. і легкого способу відновити своє володіння, щоб опісля продовжувати користування. Біда ніколи не приходить одна. З погляду захисту володіння в арт. 170 Ц.К. біда друга не настане зовсім: володільцеві, що заклав за цих умов позов на підставі арт. 170 Ц.К., не може протистояти й арт. 1 Ц.К. Який висновок „господарчіший“, якого розв'язання неможна собі

увияти доцільним—надається міркувати читачеві. Проблема володіння в радянському праві ще не дїждалася своєї цивілістичної обробки.

Цікавого питання торкається в своїй невеличкій статті „Старе й нове в питанні про майнову відповідальність наймитів“ проф. А. Семенова,

Мова мовиться за випадок, непередбачений в КЗП.: за відповідальність робітників і службовців понад рямцями, прямо зазначеними в арт. 83 КЗП, за майнову втрату, спричинену наймачеві. Автор одкидає, що в таких випадках вживалося, пристосування арт. 403 Ц.К.: питання, що виникає при прикладанні арт. 403, про співвідношення договірної й позадоговірної відповідальності автор розв'язує в тому розумінні, що конкуренція цих відповідальностей можлива лише там, де для даного типу договірних відносин умови й обсяг відповідальності були такіж, як і встановлені арт. 403 Ц.К. для відповідальності позадоговірної, тоді як арт. 83 КЗП (штраф) і 403 Ц.К. (відшкодування) в цих відношеннях розліті (207). Одкидає автор і можливість адміністративних налічок позамежами арт. 407 Ц.К. Відкидає автор і договірну теорію, що її висунув Верховний суд РСФРР, за яким відповідальність поза межами арт. 83 КЗП може впливати з договірних відносин *in concreto* межі сторонами: це вирішення позбавило-б арт. 83 КЗП значіння загальної норми про підстави, порядок і межі відповідальності наймита.

Автор вважає арт. 83 КЗП за загальну норму трудового права про підстави, порядок і межі відповідальності наймита. Неможливо, гадає автор, щоб відповідальність за невиконання трудового договору й за неналежне виконання регулювалося різними принципами. Для останньої відповідальності є ясне регулювання в арт. 83 КЗП. Цю норму повинно розглядати „скоріше не як норму, що має метою забезпечити майновий інтерес наймача, а як штрафну, що встановлює кару за бездіяльність (у розвиток арт. 43...) і в той же час захистну, що захищає наймита від претенсій наймача, що йдуть дуже далеко. У цьому вивенює нас відсутність в правилі арт. 83 головного елементу відшкодування: відповідності розміру кари розмірові шкоди“ (205).

До того ж треба пам'ятати про відзнаку договорів трудового права від договорів права цивільного.

Тому арт. 83 КЗП по аналогії (див. арт. 4 КЗП та арт. 5 ухвал про заведення в чинність Цив. Код.—209<sup>1</sup>) повинно прикласти й до розв'язання питання, постановленого в статті. За єдину підставу для поширення майнової відповідальності наймита—є належно встановлений злочин або досить серйозний дисциплінарний виступок.

Як бачимо, центр ваги аргументації проф. А. Семенової полягає в визнанні за арт. 83 КЗП характеру штрафу й загальної норми про підстави, порядок і межі відповідальності наймита. Трудно, проте, було-б визнати, що єдиний авторський довід на користь штрафного характеру цього артикулу—цілком переконуючий. Автор гадає, що коли нема відповідності розміру кари розмірові шкоди, нема відшкодування, а є штраф. Цієї думки автор не доводить. Проте визнати її самоочевидною було-б що найменше спішливим. Можливе ж законне й тверде встановлення розмірів утрат і законний мінімум, і законний максимум їх (див. хоч би А. von Tuhr, Allgemeiner Teil des Schweizerischen Obligationenrechts, 1 Halbb. 1924, § 15, VIII, S. 105) і відшкодування в цих випадках не заперечується; відомі подібні випадки з такою ж характеристикою їх юридичної природи й чинному праву як от арт. 415, 411, 413 Ц.К. Таким чином являється недоведеною основна думка проф. А. Семенової, ніби прикладання фігури відшкодування в нашому випадкові призвело б до неможливої тези, коли відповідальність за неналежне виконання регулюється за принципом штрафу, а відповідальність за невиконання того самого типу договорів регулюється за принципом вини. Тим самим перестає бути переконуюче доведенням і заперечення проф. А. Семенової проти можливості конкуренції договірної й позадоговірної відповідальності в розглядуваному випадкові.

Ми навели раніше думку проф. А. Семенової по питанню, коли є можливою конкуренція цих двох видів відповідальності. Тому що оказується, що штрафний

характер арт. 83 КЗП залишився недоведеним, то залишається недоведеним і твердження, ніби умови конкуренції, що їх висунула проф. А. Семенова,—тотожність умов і обсягу відповідальності—неприсосовні до даного випадку. Зазначимо, до речі, що питання про співвідношення договірної й позадоговірної відповідальності надвичайно неясне й спірне в сучасному праві й доктрині (див., напр., зауваги René Demogue. *Traité des obligations en general*, n°1218 і наступ, t V, 1925, p. 562 і далі).

Приєднатися до пануючої думки в цьому питанні неможна за відсутністю такої. Проте, проф. А. Семенова свой погляд лише висловлює, а не доводить (стор. 206).

Грунтуючися на „загальному характері“ арт. 83 КЗП, автор стверджує—і цілком справедливо—захисний характер цієї норми, але для характеристики цієї риси арт. 83 користується формулою двозначною—ця риса захищає „наймита від претенсій наймача, що йдуть дуже далеко“. Це можна розуміти і вузче, і ширше—вузче в тому розумінні, що далі межі, встановленої в артикулі, неможна вийти при зрещіє fasti, прямо передбаченої в артикулі; ширше в тому розумінні, що далі неможна йти в питанні що відповідальність наймита перед наймачем. В самого артикулу можна зробити лише перший висновок. Але цей характер артикул 83 захоче й тоді, коли визнати, що в арт. 83 мова мовиться не за штраф, а за відшкодування.

Тема статті С. Н. Ландкофа „Проблеми радянського цивільного права в чужоземному освітленні“—самоочевидно цікава. Не позбавлена вона цікавості й що до способу трактовки. Автор підходить до питання з єдино правильного погляду—погляду конкретної проблематики—як ставилася та як розв'язувалася дана, певна проблема в певних правопорядках на Заході й як ставиться та розв'язується та сама проблема в радянському праві.

Автор гадає й цілком справедливо, що чужоземні юристи й правовіди повинні були вивчити те „нове, яке дано правотворчістю Радянських Республік“. Але це нове—стверджує автор—полягає не в нових проблемах, „що їх не знала наука права в минулому“ (214—215), а лише в новому розв'язуванні старих проблем: „Кожний кодекс, що утворює епоху в історії світового законодавства й що його викликають до життя політичні міркування світового значіння, дає нове розв'язання тим проблемам, які існували й раніше“ і як-що не розв'язувалися в кодексах, то ставилися в науці й в літературі (Якій? Б. Я. 215). Таким чином, автор виходить із того, що нових проблем в Ц.К. бути не може. Але з другого боку, сам же автор пише: „Безсмертні (так! Б.Я.) кодекси досягалося або розв'язанням нових проблем, що їх диктує життя, що їх із життя взято й розроблено творчою науковою думкою, або новим розв'язанням старих проблем etc.“ (215).

Однак, розв'язати питання про те, є чи нема в даному кодексі „нові“ проблеми, апіорно аж ніяк неможна. Нові проблеми висуває життя; тому їх установити можна лише емпіричним шляхом.

Сам автор визнає, що „оскільки той чи инший кодекс можна віднести до категорії тих, що „утворюють епоху“, можна найлегше зміркувати через зрівняльну аналізу проблем, що він їх торкається (ibid). Ц.К. автор має за кодекс „східньої країни, яка переживає величезні світові події й буде нове життя на нових засадах“ (214). Право мусить (Baumgarten—Die Wissenschaft von Recht und ihre Methoden, Bd. II S. 619) користуватися абстрактними формами. Ці абстрактні форми, проте, не можуть приймати в себе нове безмежно, а де наступає межа, це розв'язується лише in concreto. Тому, тільки „упевнившись, що „нове життя на нових засадах“ без одказу вклалося в старі правничі розуміння, можна говорити, що нові проблеми не виникли для права цього „нового життя на нових засадах“. Теза, з якої виходить С. Н. Ландкоф, може, таким чином, бути лише висновком, наслідком докладного дослідження, а не відправною точкою. Перша, методично правильно поставлена спроба в російській літературі являється, як бачимо, ускладненою привнесенням апіорного моменту, що суперечить позитивному й індуктивному характерові досліду.

С. Н. Ландкоф обмежується в здійсненні своєї мети спробою порівняльної аналізи проблем, зачеплених у чужоземній літературі. Мова мовиться за три питання, за розум арт. 1 Ц.К., за арт. 5. Ввідного законом до Ц. К. і за волю договорів. Ми зупинимось, за браком місця, лише на останньому питанні.

Неправильним є вважати, гадає С. Н. Ландкоф (220—221), ніби „у нас визнано волю договорів за прикладом інших європейських кодексів, і що її лише посутне обмежено“. Право складати договори є наслідком обов'язку учасництва в розвиткові продукційних сил країни. „Нема в нас у законах ідеї (такі Б.Я.) про договірну волю, як нема на практиці договірної волі навіть по тих країнах, де її закон проголосив“ (221). Звідсиля істотний висновок: де сторони беруть на себе зобов'язання з вільної, ніким і нічим не диктуємої, доброї волі, там „повне й безоговорочне виконання „вільних договорів“ не повинно підпадати утискам“; де-ж цих передпосылки нема, там „договори не можуть і не повинні бути виконувані в усій своїй повноті“ (223, підкреслення С. Н. Ландкофа). „...визначеність підчас складання договору встановлюється не для того, щоб вимагати точного й повного виконання договору... У мови договору визначають лише масштаб обов'язку“ (підкреслення його ж, 224). Тому неприкладанням арт. арт. 119 та 141 Ц.К. розв'язується в нас проблема виконання договорів „Проблема про (так.Б.Я!) виконання договорів знаходить у нас найліпше своє розв'язання в прикладанні основного закону, висловленого в арт. 1 Цивіл. Кодексу“ (224).

Як бачимо, С. Н. Ландкоф торкається найрадикальніших питаннів договірної права й розв'язує їх в найрадикальніший спосіб, ґрунтуючися на відсутності у нас волі договорів. Але такий радикалізм у царині цивільного права не є новий; він має свою—і не дуже радісну для забезпеченности обороту—історію в минулому. Про нього Schilter—сказав у XVII ст., що він omnes fides inter mortales elevari possit (пор. цілком справедливі зауваження Маліцького, 119). Оцей радикалізм до того-ж на ділі перевідний та імпортований і як раз із тої країни, яка в революційну конституцію (арт. 152 конституції Германської Держави з дня 11 серпня р. 1919) включила визнання в господарському обороті чинности волі договору. Особливість правопорядку без волі договору на Ландкофову думку, так чин., є сполучуваною з правопорядком, з волею договору. Річ у тому, що формулювка С. Н. Ландкофа „Умови договору визначають лише масштаб обов'язку“ (224)—істотний момент його будови—є в дійсності парафразою принципу Endemann'a (р. 1921) так названого ним Prinzip der Proportionalität der gegenseitigen Leistungs Inhalte та ідеї Nipperdey'a про внутрішню й зовнішню договірну вірність—*Vertragstreue*. Nipperdey так з'ясовує внутрішню договірну вірність: *Die innere Vertragstreue... besteht darin, dass man dem Gegner über den äusseren, unwahr gewordenen Schein hinaus die Treue hält, dass man sich gebunden hält, dem Gegner, wie es Sinn und Zweck des gegenseitigen Vertrags erheischt, einanührend ausreichendes Aequivalent für die Leistung zu genuehren*“ (Nipperdey. *Vertragstreue und Nichtzumutbarkeit der Leistung*. 1921, S. 22).

Nipperdey свою внутрішню договірну вірність ґрунтує на волі сторін, се-то на договірній волі. Як бачимо, на ділі виходить, те, що С. Н. Ландкоф ставить як особливість правопорядку, який не знає волі договору, оказується не лише сполучуваним з принципом волі договору, а й виводжуваним із нього.

С. Н. Ландкоф виходить із такого розуміння договірної волі, при якому „гадається, що сторона бере на себе зобов'язання з вільної, ніким і нічим не диктуємої, доброї волі“ (221). І заперечування її автор вбачає в тому, що один із контрагентів може диктувати свою волю другому. Інакше кажучи, для С. Н. Ландкофа снує два моменти—поперше, однакове учасництво сторін у визначенні *das Wie* угоди, по-друге, те, що не тільки ніхто, але й ніщо (а потреби? хіба без них може бути складений юридичний акт!) не диктує (антропоморфічний вираз *au figurier*, юридичний розум якого неясний).

Як що звернутися до пануючої на Заході формулювки волі договорів, то цих моментів у ній нема. От формулювка такого правника, як покійний Raymond

Saleilles: „La règle dominante du droit moderne est celle de l'autonomie de la volonté en matières d'actes privés: les parties peuvent tout ce qu'elles veulent, pourvu que leurs conventions n'aient rien de contraire aux bonnes moeurs, à l'ordre public ou aux principes posés par la loi“<sup>1)</sup>. Ця формулювка є не инше щось, як мінімальне з об'єму визнання того, що є приватне право, ця система правової децентралізації. Тому для визнання цієї тези нема потреби в прямому встановленні її lege—її дано, мовляв, ex rebus natura.

Таким чином, заперечування волі договору в оцій пануючій формулювці для нашого Цив. Код. було-б заперечуванням того „цивільного“ права, яке С. Н. Ландкоф порівнює з З.-Європейським правом. Порівнювати можна лише те, що може бути порівнюване, а в нашому випадкові то, що робить порівнюваним один приватний правопорядок з другим як раз і є визнанням їх за цивільні правопорядки, себ-то за збудовані по принципу правової децентралізації, себ-то за такі, що включають в себе волю договорів. Як що ж надавати західно—європейському праву ту концепцію волі договору, якої в дійсності в ньому нема, то на такому нереальному порівнянні неможна будувати переконуючих думок.

С. Н. Ландкоф стверджує, що „право громадянина складати договори“ „є наслідком обов'язку участництва в розвиткові продукційних сил країни“. Як що цей обов'язок має метаюридичний характер, він не може бути за юридичну підвалину прав. Але чи є обов'язок цей юридичним? С. Н. Ландкоф це питання—кардинальне для його конструкції—обходить цілковито мовчанкою.

За право кожного громадянина союзних радянських республік „складати оборудки й входити в зобов'язання“ (яка сама по собі широка формуловка автономії приватної волі!) говорить арт. 5 Ц.К., що перебуває в тісному логічному й телеологічному зв'язку з арт. 4, але в останньому нічого не говориться за обов'язок кожного громадянина сприяти розвиткові продукційних сил (щой народжене немовля! глухонігий і сліпий, цілковитий ідіот!), а або за законодавчий мотив, або за зміст умови умовної правоздатности.

Висновки, до яких С. Н. Ландкоф приходить у питанні про виконання договору, дуже сесерідні. Прикладання арт. 119 та арт. 144 Ц.К. „було-б рівносильним тому, що ми-б довели принцип pacta sunt servanda до неймовірного ригоризму: це значило-б, що ми поділяємо цілком погляд класичної юриспруденції, якої зріклися .. і країни Заходу“ (224). У світлі поглядів С. Н. Ландкофа трудно зрозуміти це місце инакше, як в тому розумінні, що ці норми не повинні вживатися!

Статтю проф. В. І. Сливцького присвячено до де-якої міри критичному нарисові „Основних питаннів шлюбного й родинного права УСРР“. Розглядові основних питаннів нового 1-ого чинного українського шлюбного кодексу передпослано короткий історичний нарис зовнішньої сторони українського та РСФРР—ського родинного права.

Проте, де-які питання, які трудно було-б застосувати до числа неосновних, залишилися, не зважаючи на свою важливість, незацепленими. Таким є кардинальне питання законодавчої техніки, зв'язане з розв'язанням низки принципових теоретичних питаннів—питання про вилучення родинного права в окремий кодекс. Коли виправдовуються або не хваляться окремі артикули кодексу, то чому обійдено оцінкою самоутворення такого кодексу. Друге питання законодавчої техніки, обійдене оцінкою, це питання про систему кодексу, для якої важко, здається, знайти теоретичне обґрунтування. Промовчано такі теоретично-істотні для з'ясування українського родинного права питання, як от питання, що таке, за кодексом, шлюб, як status і акт; нема спроби дати визначення родини, що являє собою підвишений інтерес у зв'язку з відступленням в кодексі від начала кровности споріднення. Не торкнувся проф. В. І. Сливцький питання, яке ми хотіли-б мати за технічний про-

1) Пор. арт. 152 Вейм. Конст. § 19 Soter.

грій редагування, але який на практиці породжує вагання, розв'язувані несприятливо для долі майна селянського двору.

Справа йде за арт. 36, де мова мовиться про те, що „при змісному ухилянні від платіжу аліментів, присуджених з невиділеного члена сільського двору, стягання аліментів може бути повернено на все (підкреслення наше) майно двору, в складі якого перебуває відповідач“! Арт. же 33 говорить про стягання суми, що не вистачає, аліментів з майна й прибутків усього сільського двору“ (підкреслення наше).

Процесійний характер арт. 36, принаймні процесійна видимість його, і своєрідний каральний („при змісному ухилянні“) відтінок його утворює серед практиків думку про те, що арт. 36 касує пільгу арт. 271 Ц. Пр. К. Виходить, що нищиться курка, яка повинна була нести золоті яєчка для аліментованої дитини: платиться двір, який платою руйнується!

Неможна не відзначити деякого вагання й непослідовности в небагатьох оціночних зауваженнях автора. Автор обійшов у своїй позитивній оцінці (стор. 251) арт. 12 суперечність, що б'є в очі. Од думки зобов'язати солідарною аліментацийною відповідальністю всіх осіб, що „перебували в полових зносинах з матір'ю дитини в період запліднення або обрати серед них одного, зробивши його батьком, перейшли (див. у проф. Сливницького стор. 251) до думки про визнання одного з них батьком дитини, зобов'язавши всіх інших вкупі з ним солідарною відповідальністю. Але коли зазначений в судовому вироді відповідач є „батько“, то чому, всупереч арт. 30 Кодексу, з'являється треті особи, що несуть солідарно ті самі обов'язки? Не доводиться ж в умовах радянської дійсности всіх, що жили з матір'ю дитини, за згодою з нею, вважати за тих, хто вчинив цивільно-правовий делікт?

Опріч цієї юридичної суперечности, арт. 12 притягає увагу й своєю політико-правною непослідовністю: з одного боку зрікаються солідарної відповідальности кількох осіб тому, що вона відокремлює дитину зпоміж інших дітей, воскрешає в об'єктивних умовах нашого побуту розуміння „незакононародженої“ дитини і може стати для нього за джерело тяжких моральних стражданнів“ (стор. 251); з другого боку, вибір судом „єдиного“ батька із числа осіб, що заперечують своє батьківство, навряд чи є доцільним з соціально-виховного погляду й навряд чи відповідає інтересам дитини“ (ibid). Як що, таким чином, кожне з обох зазначених технічних засобів вирішення проблеми недобре, то механічне з'єднання їх нікрихти не знищить хиб першого ліпшого з них, а лише хибя одного доповнює хибями другого, хибя-ж того й другого—це хибя власне з погляду інтересів і становища дитини, себто як раз того, ради якого утворюється норма. А для політика права важно, щоб норми, які він виробив, викликали бажаний ефект, неускладений небажаними додатками. Гетерогенія цілей здатна знищити добрі наміри авторів цілей. Проф. В. М. Сливницький вбачає плюс од такого механічного з'єднання в тому, що дитина одержує спадкове право після свого „батька“ (стор. 252). Але це не зовсім так. Проф. В. І. Сливницький був би цілком правий, як-би чинне право знало необхідне спадкування низобіжних і як би в ньому й відсутніми були духівництва та ексгеродація. Але цього як раз нема й тому „батько“ випадково наві'язаної йому дитини має змогу своєю однібною волею позбавити цю свою дитину—муку й докуку всього свого життя—можливости одержати спадщину після себе.

Вельми справедливе заперечення проф. В. І. Сливницького проти давати алімент розведеній уже на випадок утрати нею працездатности протягом року після розводу (арт. 129): такий обов'язок „є досить умотивованим лише в тому випадкові, коли непрацездатність після розводу виникла як наслідок шлюбного життя (стор. 243). Але пей цілком справедливий довід б'є не тільки по тому приватньому випадку для якого його навив проф. В. І. Сливницький: він б'є проти всього обзацу першому арт. 129: абзац цей надає необмежене терміном право на аліменти від колишнього чоловіка на випадок непрацездатности дружини, що потребує утримання, як що ця непрацездатність виникла до шлюба, підчас перебування або непізніше



року після розводу. Коли аліментацийний обов'язок розведеного дружини проф В. І. Сливцький виправдовує тоді, коли непрацездатність перебуває в причинному звязку з шлюбним життям, то чому з трьох так не виправданих випадків—непрацездатність дошлюбна, під час шлюбу (хоч би й незалежно від шлюбу) і після шлюбу—помилковим і таким, що йде „навіть дальше, аніж треба було б“ (243) вважається лише останній?! Чому лише його повинно тлумачити в розумінні непрацездатности, що виникла як наслідок шлюбу (стор. 243, порівн. текст арт. 129)?!

Иноді важко погодитися з позитивною оцінкою проф. В. І. Сливцького. От навряд чи можна не вважати за хибу, в супереч проф. В. І. Сливцькому (пор. стор. 249—7 та 255) те, що український кодекс, на відзнаку від старого й нового РСФРР'івського, не знає взаємного аліментацийного обов'язку братів і сестер. У сучасній сем'ї цей звязок існує й відсутність аліментацийних відносин межи братами й сестрами, особливо коли мова мовиться про недорослого брата чи сестру, являється безсумнівною вадою українського кодексу.

Одзначимо ще одне неточне твердження. Проф. В. І. Сливцький пише (стор. 245): „З переходом до нової економічної політики дальша заборона всиновлювати діти стала в гостру суперечну з практикою, що не припинялася, своєрідного встановлення в вигляді приймацтва в сільському побуті“. У сільському побуті термін „приймацтво“ на Україні вживається в різних значіннях (див. Програми для виучування звичаєвого права України. Збірник № 3 III Відділу У.А.Н. Київ. 1925).

Очевидно, інститут приймаків-зятів, приймаків-дорослих, що їх приймають старі господарі, приймаків-дорослих родичів, що йдуть у двір своїх недорослих сиріт-родичів, не мається тут на оді, бо всиновлення припущено лише для недорослих (арт. 38 Кодексу). Справа, очевидно, може йти про годіванців та вихованців, які завжди бувають недорослі (див. напр. мій нарис—Сьогочасне родинне звичаєве право села Павлівки на Зінківщині. Праці Комісії для виучування звичаєвого права України, в. I, 1925 стор. 18—32). Але годіванці та вихованці в сільському побуті відрізняються від усиновлених, як показують сучасні матеріали з звичаєвого права, що їх зібрали на Полтавщині, Київщині, Поділлію а й інші співробітники Комісії при УАН. Тому навряд чи можна говорити відносно годіванців та вихованців, що для виучування звичаєвого права України це „своє рідне (differentia specifica?)“ засиновлення (їх не зрівняно з рідними дітьми, див. мій нарис. стор. 25 сл.).

Отакі статті цього збірника, присвячені питанням приватного права.

Щасливу ініціативу відновлення й продовжування, що почала була складатися, звички коммеморативних Festgabe повинно всіляко вітати: вона є ознакою того, що упокоїння вченого не є просте викреслювання його з списків живих, не є лише втрата близьких, що зрозуміння спадкового звязку наукової творчости знаходить свій вияв у шануванні людини наукової думки йому найближчим і найдорожчим—науковими думками тих, хто хоче продовжувати й продовжує наступну наукову творчість jusqu'à l'oubli le jette dans la mort.

Борис О. Язловський.

J. W. Hedemann, Einführung in die Rechtswissenschaft; 2-te Aufl., Walter Gruyter, Berlin-Leipzig, 1927, стор. 566 (3 cepil Grundrisse der Rechtswissenschaft).

Вступ до науки права або енциклопедія права з давніх часів займала видатне місце в системі правничої освіти Германії. Тому ця дисципліна завжди притягала до себе увагу німецьких учених. Досить буде назвати такі славетні книжки, на яких вивчалися пілі покоління німецьких правників, як от, енциклопедія права Меркеля, Гарейса, Колера (Вступ до науки права).

Проте життя не стоїть на одному місці, і ці класичні підручники, що були раніш вірними помічниками кожному молодому правникові, який починав свій шлях навчання, тепер, за наших часів, у значній мірі втратили своє значіння. Величезний новий позитивно-правничий матеріал, що утворився протягом останньої доби, ставить нові завдання так перед окремими правничими дисциплінами, як і перед

синтетичною наукою—вступом до правознавства. До останнього моменту цю прогалину в німецькій науці права не було заповнено. Отже хоч відомий німецький правник Р. Шмідт і надрукував досить велику з свого обсягу книгу „Вступ до науки права“ (R. Schmidt, Einführung in die Rechtswissenschaft, 2 A., 1923), де навіть можна помітити такі риси „модернізації“ як окремий розділ, присвячений робітничому праву, проте своїм змістом та методами, що їх автор уживає, ця книжка цілком належить до минулого. В більшій мірі відбивається сучасність на талановитій праці Г. Радруха (E. Radbruch, Einführung in die Rechtswissenschaft, 5—6 A., 1925). Проте й цю книжку було написано ще за передвоєнних часів і лише в де-якій мірі тепер поновлено.

Тим більшу вартість має книга відомого німецького цивіліста проф. Гедемана, що їй ми присвячуємо ці рядки. Навіть у сучасній німецькій правничій літературі, досить багатій на твори, глибокі змістом та яскраві формою, ця книга є явищем надзвичайним. У даному творі ми спостерігаємо чудове сполучення повного опанування найважливішими питаннями із теорії права з тонким відчуттям чергових завдань практики та вміння підійти до традиційних питань з оригінального боку, висловлюючи самостійні, хоч іноді й суірні, а проте завжди переконуюче обгрунтовані думки. До того ж треба додати доскональну зовнішню форму, що захоплює читача, ніби знадливиий роман.

Зокрема треба широко рекомендувати цю книгу тим із наших правників, які бажали б ознайомитися з сучасним німецьким правом в цілому: навряд чи можна назвати іншу книгу, яка з мастерством що характеризує великого педагога, давала б так багато змісту при порівнюючи невеликому своєму обсязі.

Книга розпадається на чотири частини, а саме: загальна теорія права, історичний огляд розвитку німецького права (а де-якими порівняльними правничими паралелями), огляд окремих частин чинного німецького права і, нарешті, питання правничої практики (про практичну правничу діяльність взагалі, статистичні дані про правників, організація правничої освіти, діяльність судей, прокурорів, адвокатів, техніка правничої праці).

Характерна особливість методи автора полягає в тому, що він розглядає не лише і не стільки правничні норми як такі, а по змозі прагне до того, щоб з'ясувати чинники, які викликали ті або інші правні конфігурації. Дійсність та факти життя завжди залишаються в фокусі його уваги.

Тому за мегу свого „Вступу до науки права“ він вважає бути звязаним з дійсністю й правничою практикою: „Die Einführung bleibt mehr auf dem Boden der Wirklichkeit und lässt die juristische Praxis nicht aus dem Auge“ (стор. 14).

Поруч з тим завжди підкреслює він значіння соціологічної аналізи, яка розкриває, між іншим, фактори, що впливають на сучасне правотворення, як от зріст класової самосвідомості та реакція проти колишнього надмірного індивідуалізму.

Абсолютно неможливим є перелічити в коротенькій рецензії всі окремі цікаві погляди на різноманітніші питання, що їх він торкається в своїй праці. Проте де-що треба зокрема підкреслити.

От, аналізуючи нові правні стосунки, що повстали в наслідок революційного перевороту, він рішуче відкидає міркування відносно „неправомірности“ революції, зазначаючи, що „Rechtsmässigkeit ist nicht nötig für Neubegründung einer Staatsgewalt“ (стор. 53).

Він не замовчує новини та своєрідності чинного права, навпаки настирливо це підкреслює—чим як раз він відризняється від інших численних зах-європейських правників, які суть певні того, що „ніщо не змінилось“: „Die letzten Jahrzehnten—каже Гедеман—haben uns eine unerhörte Masse von neuem Lebensstoff vorgeworfen. Diesen Stoff haben wir noch nicht unter uns gebracht. Wir ringen noch mit ihm“ (стор. 134).

Як приклад того, як автор уважно ставиться до нових формацій сучасного права, можна, між іншими, відзначити, що він поруч з тими частинами права, які

звичайно викладають у подібних підручниках, дає також огляд „податкового права“, але в сучасній економіці звичайно видограє велику роль, але проте не користується достатньою увагою правників-теоретиків.

Заслужовують на надзвичайну увагу зауваження автора відносно техніки законодавства, (стор. 73—74) галузи, що, як він правдиво зазначає, не притягує до себе такої, як треба було б тої уваги (це цілком можна було б сказати також і відносно техніки нашого законодавства).

Оглядаючи сучасну необмежену кількість законів, що надто ускладняє вживання їх та утворює потребу в безмірних збірках та коментарях, автор висовує тезу: „Ueberfülle ist keine Kraft, Einrichtungen sind kein Geist, und ohne Kraft und ohne Geist und ohne Persönlichkeit muss das Rechtsleben in die Tiefe sinken“ (стор. 227).

Цілком уважно ставлячись до вивчення історії права взагалі, автор проте вважає (пор. погляд австрійського вченого С. Ерліха!), що головною хибкою є те, що, за рахунок вивчення історії старовини, нехтують історією сучасності.

Торкаючись дрібною, але цікавою з принципового погляду проблеми про значіння помилки в праві, автор вважає, що вся ця теорія—*ergo juris semper poset*—потрібує ґрунтовної ревізії (стор. 76) (У радянській літературі цього питання див. А. Маліцький, *Ошибка в праве*, Сборник статей памяти В. М. Гордона, 1927).

Багато цікавого знайде читач зокрема в останній частині твору. Автор торкається тут, напр., того всім відомого явища, що широкі верстви населення ставляться надто негативно що до правників взагалі „*Man verwünscht ihn gern, aber nirgends kann man ihn entbehren*“ (стор. 418). Вивчаючи сучасне становище професії правників, автор подає цікаві цифри: напр., він зазначає, що в 1925 році 1 суддя припадав на 6.700 мешканців, 1 адвокат—на 4.600 мешканців, а 1 лікарь—на 1.540. На всіх правничих факультетах Германії рахувалося студентів: 1914 р.—9.375 чол., 1923 р.—20.016, 1924/25 р.—15.845.

Навантаження судів конкурсними справами в 1913 р. було—10.000 справ, а в 1926 р.—28.000 (яскрава ілюстрація до становища господарства Германії в наслідок Версальського миру!) і т. и.

Живими рисами малює автор дискусію, що триває вже багато років, про реформу правничої освіти, правдиво зазначаючи, між иншим, що реальне переведення реформи наражається на інерцію та опір представників окремих фахів, які відмовляються скоротити свої дисципліни, щоб дати можливість звести нові: „*Kein Fach will weichen, aber fast jedes will sich ausdehnen. Gelingt es nicht, diesen Bann zu brechen, versagt alle sonstige Reform*“ (стор. 455).

Приємними рисами малює автор суть правничої діяльності, яку він вважає не за ремесло, а за одну з найкращих форм громадської діяльності: завдання юстиції полягає, на його думку, не лише в тому, щоб пристосовувати норми права до життя, але й в тому, щоб безперервно удосконалювати право, „*weil alle Rechtspflege ihr höchstes Ziel nicht in der Entscheidung blosser Gegenwartsfälle, sondern in der ständig fortschreitenden Verbesserung und Veredelung unserer Lebensverhältnisse erblicken muss*“ (стор. VIII).

Отже і правник передовсім має бути громадянином: „*Zuerst ein brauchbarer Mensch und erst zu zweit ein tüchtiger Jurist*“ (стор. 544).

Цими словами закінчує Гедеман свій твір, просякнутий любов'ю до науки й практики права та до молоді, що готується присвятити себе цій діяльності.

Звичайно, рецензент,—зокрема радянський правник—міг би зазначити низку питань, що, може, треба було б розв'язати инакше. От, напр., ідея про потребу вивчати право з погляду економічних чинників, яку в Германії відстоювала Спілка „Право та господарство“ з Гедеманом, як одним з провідників на чолі, вже втрачала своє значіння, каже він, тому, що її головні тези визнавали всі за правильні,

„Sein Ziel war erreicht. Heute ist die Forderung, dass das Recht auf die Notwendigkeit der Wirtschaft Rücksicht nehmen müsse, in aller Munde“ (стор. 202). Ми думаємо, що наукове вивчення права з погляду економіки лише починається, а правничих творів, що здійснюють цю методологічну умову, маємо ще зовсім малесеньку кількість.

Не може погодитися радянський правник з твердженням автора, ніби „der Materialismus in seinem Kern überwunden ist“ (стор. 6). Як відомо в умовах радянського культурного будівництва, ми спостерегаємо надзвичайно бурхливий зріст наукової думки, що як раз в головному керується ідеями матеріалізму. Звичайно не в вульгарному значінні цього слова, а матеріалізму як наукової системи, що має за мету знищити будь яку метафізику в галузі науки й тим поставити науку на твердий та певний ґрунт.

Суперечить нашому розумінню революції й твердження автора, ніби революція є явище, споріднене з „натуральним правом“. Це навряд чи можна сказати навіть про всяку політичну революцію. І в жодному разі його не прикладеш до соціальної революції, яка проводить рішучу межу між новим і старим передреволюційним правом та передреволюційною ідеологією. Проте й сам автор справедливо зазначив, що в правничих питаннях багато залежить від світоогляду, на що інші вчені звичайно не звертають належної уваги (стор. 4). Отже є цілком натуральним, що в принципових поглядах автора трапляється чимало моментів, які відхиляються від радянських правничих позицій. Проте це не зменшує тої великої цінності, яку книга має й для наших правників. Можна не згоджуватися з деякими окремими поглядами автора, але неможна не захоплюватися цією надзвичайною книгою, що, як справедливо зазначає автор, „in aufrechtem Geiste und mit wahrer Herzensfreude geschrieben ist“ (з передмови).

*С. І. Кельман.*

*Шлях навчання.* Збірник учбово-допомічних матеріалів. Орган Комосередку, осередку ЛКСМУ та Виконбюра Профспілок Х. І. Н. Г. Березень, 1927 р. Харків. стор. 29.

Кожна вища школа є своєрідний організм, що складається з низки окремих елементів і має свою окрему індивідуальність. Нема найкращого способу освітлювати внутрішнє життя цього організму, як видавати окремий часопис. Звичайно, на цьому шляху доводиться подолати великі технічні труднощі. Тим на більшу заслужує увагу кожне нове видання в цій галузі. Отже треба щиро вітати споріднений з нами Харківський Інститут Народнього Господарства, що почав видавати такий постійний часопис. Поки що обставини примусили обмежитися формою збірника навчально-допомічних матеріалів. Але гадається здійснити первісний план та перетворити збірники на постійний журнал.

Перед нами невеличкий зшит, що має досить різноманитний, але переважно свіжий та цікавий матеріал. Тут і науково-популярна стаття Кривіцького „Розвиток обміну та форми вартости“, й інтересні нариси проф. О. Малицького, „Чи змінилося радянське виборче право“; та його ж, „Характер пролетарської держави“, дві статті з галузі громадсько-політичного життя, що природнє є органічною частиною радянської Вищої Школи, та дві статті з академічного життя: Крижова, „Про облік знання“ й проф. В. Корецького, „До питання про вивчення чужоземних мов у Вишій Школі“ (питання надзвичайної ваги, яке, на жаль, поки ще не пощастило, як треба, розв'язати).

Можна було б лише побажати, щоб збільшено було розділ академічного життя та хроніку, де як раз відбиваються особливості навчального життя Вищої Школи.

Сподіваємося, що добрий початок не загине й незабаром збірник буде перетворено на постійний часопис.

*К.*

**Гражданский Кодекс Советских Республик. Текст и практический комментарий под редакцией проф. А. Л. Малицкого.** Издание 3-е, исправленное и дополненное. Юридич. изд-во НКЮ УССР. Харьков. 1927. Стр. 774.

Коментар, що його рецензія нижче подається і що з невеликої книжечки в 319 сторінок перетворився у величезний том—774 стор., вже давно став потрібним підручником кожного судді, захисника та юрисконсульта на Україні.

З відомих у літературі типів коментарів—великого теоретичного та короткого практичного—скадачі розглядуваної праці обрали середній, мішаний тип. Вони поставили для себе за завдання скласти практичний коментар, що призначався б для ролі підручника робітникам радянської юстиції. Тому то складачі, як це зазначено в передмові до перших двох видань, „маючи на оці цілковиту відсутність підготовки або недостатню підготовку робітників юстиції, запровадили суто-теоретичні відомості, які полегшують для читача можливість обізнання з природою та з властивими рисами окремих інститутів радянського цивільного права“.

Звичайно, такий мішаний практично-теоретичний характер коментаря до Цив. Код. найбільш відповідає потребі нашого часу, й в цьому полягає одна з головних причин успіха коментаря. За другу причину такого успіха випадає визнати ту порівнявчу повноту, що нею позначається опрацювання коментаря. Авторі, коментуючи поартикульно Ц. К., використали широчезний незколіфований законодавчий та обіжниковий матеріал і практику Найвищих Судів УСРР та РСФРР. Через розпорошеність цього матеріалу по різних періодичних виданнях та збірниках таке використання його в коментарі являє велику цінність для правника та судового робітника.

Випадає зазначити, що завдання коментатора радянського цивільного законодавства трудніше й складніше од завдань коментаторів західно-європейських гарно опрацьованих, з погляду законодавчої техніки, кодексів. Стислість нашого Ц. К. і через це ряснота так званих прогалин у праві викликає численність серйозних питань. Наш закон, як це відомо, сам не претендуючи на повноту, приписує судові у кожному випадкові такої прогалини в праві розв'язувати справу „керуючись загальними принципами радянського законодавства та загальними засадами політики робітничо-селянського уряду“ (арт. 4 ЦПК). Беручи це на облік, коментар до Ц. К., як що має він практичні завдання, повинен прямувати до того, щоб визначити та й заповнити основні прогалини закону. Слід додати, що коментар виконує це надто трудне та відповідальне завдання не завжди однаково влучно.

Заголовок коментаря промовляє про „Цивільний Кодекс Радянських Республік“. Ретельніше було б говорити за Цивільні Кодекси Рад. Республік, тим більш, що, коли за час першого видання коментаря р. 1923 різниця між цими кодексами була зовсім незначна, то тепер вона стала дуже велика. За суттю ж коментар має на оці Цив. Кодекси УСРР та РСФРР; він подає рівнобіжно відмінні їх тексти й посилається на додатковий законодавчий та обіжниковий матеріал та судову практику обох згаданих республік. Наприкінці книжки, як додаток, подано зміни та доповнення, що їх внесено до Ц. К. Грузії та Вірменії. Про Ц. К. Білорусії коментар не згадує. Разом з тим вміщено деякі законодавчі акти союзних Республік.

Текст коментаря поперед себе має вступну статтю проф. О. Л. Малицького, що її передруковано без змін з попередніх видань.

У 3-му виданні коментаря брали участь такі особи: проф. В. М. Корецький (арт. арт. 1—4 і 7—9 Зак. про надання чинності ЦК УСРР, розділ про позовну давність), проф. А. Е. Семенова (арт. арт. 5—6 Зак. про над. чинності ЦК, розділи про оренду, про зобов'язання з безпідставного збагачення та про зобов'язання з заподіяння шкоди); проф. В. І. Сливичський (уся загальна частина Ц. К., крім розділу про давність); І. Л. Зільберштейн (розділ про право власності); Я. І. Рапопорт (розділ про нахідку, що його введено до коментаря у зв'язку з законодавчою новелою РСФРР); С. І. Вільнянський (розділи про право забудування, про підряд, а

також написані замість колишнього тексту А. І. Стровва в перших виданнях розділи про доручення та довіреність); В. Г. Давілович (розділ про заставу, за долученням української новели про заставу краму в обороті); М. В. Гордон (доповнення та зміни розділів про загальні положення права зобов'язань та про зобов'язання із договорів, що їх написав небіжчик проф. В. М. Гордон); С. Н. Ландкоф (доповнення та зміни розділів про купівлю—продаж та міну, що їх написав небіжчик А. І. Терехов, та новий розділ про договір комісії); А. І. Ходжаш (розділи про позику та поруку), А. С. Ратнер (розділ про товариства); проф. В. І. Серебровський (розділ про страхування) та проф. О. Л. Маліцький (розділ про спадкове право). Останньому належить і загальна редакція всього коментаря.

Треба зазначити, що окремі частини коментаря складено з неоднаковою старанністю та повнотою, з'окрема що до теоретичних пояснень та казуїстики (наведення пояснюючих конкретних прикладів). Найвлучніше опрацьовані розділи про заставу, нахідку, позику та спадкове право. Варт би побажати, щоб у новому виданні ширшого та глибшого опрацьовання набули важливіші для нашого обороту розділи про юридичні оборудки, про зобов'язання взагалі та зобов'язання за договорами. Зокрема треба визначити, недостатній (для розуміння малопідготовленого читача, якого має на увазі коментар), розвиток учення про пороки волі (арт. арт. 32—35), недостатнє пояснення різниці поміж позитивною шкодою та втраченим прибутком (арт. 117); відсутність вказівки на юридичну кваліфікацію договору на користь третьої особи (арт. 140); відсутність тлумачення поняття про негативний договірний інтерес, за що промовляє друга частина арт. 151, а рівно відсутність вказівок на прикмети грубої та легкої недбайливості, що через неї виникає помилка контрагента (арт. 151).

Що-до зміста тексту коментаря, слід визнати, що він дає правильні взагалі пояснення. Протеж деякі місця не виключають можливості робити заперечення. Як приклад, наведемо пояснення до арт. 152, де зазначається, що за наймодавця може бути або власник майна, яке здають у найми, або уповноважений порядкувати їм. Це викликає подвійне заперечення: поперше, наймодавцем може бути, крім власника, не тільки уповноважений, тоб-то представник власника, але й усякий управомочений, тоб-то той, хто має право здати у найми від свого ім'я (напр. орендар, комісіонер); подруге, навіть відсутність у наймодавця правомочности на задачу майна у найми не касує дійсности угоди: як договір найма є суто-консенсуальним, для наймодавця з моменту його складання виникає обов'язок забезпечити наймачеві можливість спокійно користуватися з даної йому речі. Невиконання цього обов'язку, хоча б через відсутність у наймодавця відповідних управомочень, вже є порушенням договору й тягне за собою відповідальність за арт. 117, але ні в якому разі не касує зобов'язково-правної сили угоди.—Далі, в коментарі заперечується сила попереднього договору про складання у майбутності договору майнового найма на тій підставі, що такий договір є невідомий Ц.К. З цим твердженням погодитися не можна, бо воно всупереч діючому праву та судовій практиці виходить з писемгус clauses угод. У цьому питанні сам коментар являє внутрішню суперечність: так, пояснення до арт. 103 (п. 2) визнає можливість таких договорів, що закон їх не передбачає та не регулює; так-саме пояснення до арт. 154 визнає дійсність умови, що її запроваджено до договору, про надання наймачеві переважного права скласти новий договір найма після закінчення строку даного договору. Навряд чи треба доводити, що ця умова-яку визнає коментатор, є за своєю юридичною природою не що інше, як невизна-ваема їм же попередня угода про складання договору найма.

Подивуємо в коментарі й дрібні недогляди: так пояснення до арт. 124 містять посилання на ухвалу ЦКК Верховного Суду № 137 за р. 1925, буцім то надруковану у „Вісн. Рад. Юст. № 5—6 за 1925 р., тоді як у цьому числі її нема; коментарі до арт. 129 складено як пояснення до окремих пунктів його, а саме а, б, в, г, д, е, ж,—тим часом текст артикула має тільки пункти а—д.

Певне, ці дрібниці не можуть позбавити коментар його вартости, й повертаю

чий до загальної оцінки всього коментаря, ми повинні ще раз зазначити, що він є дуже корисним, а на Україні незамінним підручником для всякого, хто працює в царині чинного цивільного права.

*Ол. С. Добров.*

**Проф. В. М. Гордон. Система Советского Торгового Права. Обзор действующего законодательства по внутренней торговле. Издание второе, посмертное. Переработали и дополнили М. В. Гордон, С. Н. Ландкоф, Я. И. Рапорт, В. И. Семеновский. Юридическое Издательство НКЮ УССР. Харьков—1927. 196 стр.**

Свого часу ми привітали появу першого видання „Системы Советского Торгового Права“ проф. В. М. Гордона<sup>1)</sup>. Тоді таки показали ми були на численні й часто непереможні труднощі для наукового, у формі системи, висвітлення радянського торговельного права. Не кажемо вже про труднощі та складність завдання, що стоїть перед дослідником радянського права взагалі—труднощі, викликувані кардинальною зміною великого числа інститутів, появою нових органів регулювання торгівлі й промисловости, яких досі не було, організацією та розвитком державної торгівлі й промисловости. Але до цих труднощів, само собою зрозумілих і неминуєчих за ґрунтовної перебудови правового в радянськiм союзі ладу, приєднуються ще ускладнення, викликувані незвичайною плинністю та мінливістю законодавства. Законодавчий апарат працює на диво хутко і ця жвава законодавча діяльність, що не знає скільки небудь помітних зупинок, призводить до того, що всі праці, які з'являються у друкові, перестарілі вже суть в самий момент появи, при чому що уважніше й старанніше використовується законодавчий матеріал, то скоріше й більше книжка перестаріває. Нарешті, неможна не зауважити тієї обставини, що кожне спеціальне законодавство залишає множество питань, які повстають при будованні системи, не розв'язаними, і перед ученим, що накреслює систему права, стелиться два шляхи: признати наявність прогалин у праві і своє безсилля заповнити їх науково певністю або вдатися до більше-менше гипотетичного способу розв'язання нерозв'язаних законодавцем питань на основі так званих загальних принципів, відривання яких од окремого вияву їх у законодавстві не може бути науково обґрунтоване.

Такий стан річей був, звичайно, добре відомий В. М. Гордону, великому майстрові що до обробки великих і самостійних царин права<sup>2)</sup> Проте він не вважав можливим одмовитись складати систематично вчення торговельного права у порядку ідей. Сама назва його праці „Система“ мала для В. М. Гордона значіння вказівки на мету, що її він мав на увазі, складаючи свою книжку, а не на досягнення цієї мети.

Разом с тим В. М. Гордон вважав за потрібне використати у своїому збудованні системи радянського торговельного права проект торговельного кодексу СРСР, вироблений к часові підготування першого видання розглядуваної книжки<sup>3)</sup>.

В результаті з'явився твір стрункий і легкий для оглядання, з'явився (досить стислий) огляд чинного законодавства й постанов проекту торговельного кодексу СРСР, що міг бути за вступ до радянського торговельного права. Розрізнені акти законодавчі, постанови, декрети, інструкції, циркуляри показалися упорядковані й зайняли своє місце в системі торговельного права, яку виробила наука. Трудне діло початкової наукової обробки радянського торговельного права було зроблено.

Книжку аустрилі гарно і швидко знадобилось друге видання. Та автора її за цей час не стало. Привродь було чекати, що постійні співробітники й ученики В.

<sup>1)</sup> Пор. Наукові записки Київського Інституту Народного Господарства 1926, № 7, стор. 179 і дал.

<sup>2)</sup> Пор. нашу працю—Акад. М. В. Гордон та наука права в Записках Соціально-Економічного Відділу Української Академії Наук, т. IV, Київ 1926, стор. XVII й дал.

<sup>3)</sup> Пор. Передмову до 1-го видання „Системы“, стор. III.

М. Гордона вілніуться до виготовлення другого видання „Системи“. Справді, дякуючи старанням М. В. Гордона, С. Н. Ландкофа, Я. І. Рапопорта та В. І. Серебровського ми зараз маємо друге видання.

М. В. Гордонові належить переробка частин 2 й 3 (органи сприяння торгівлі та об'єкти торгівлі), а також деяких розділів частин 6, 7 й 8 (патенти на винаходи, загальне поняття про торговельну угоду, всі біржові угоди, поклада в товарних складах, видавничий договір і торговельна юрисдикція); С. Н. Ландкоф переглянув учення про суб'єкти права торгівлі (частина 4), умови крамаркування (частина 5), а також такі важливі угоди, як купівля-продаж, комісія та постачання, застава краму в обороті й, нарешті, відділ про конкурсове переведення (роз. II частини 8-ої). Я. І. Рапопорт обробив ч. I й 6 (органи регулювання торгівлі, торговельні підприємства), угоди банківські, залізничу, перевозки й експедиції; В. І. Серебровський—страхування.

Які завдання стояли перед особами, що їм довелося підготувати друге видання „Системи“ Советского Торгового Права? Р. М. Гордона? Передусім, звичайно, треба було поновити законодавчий матеріал, що в такій рясноті з'явився минулими з часів першого видання роками. Далі, не можна було не внести істотних змін мало не у весь виклад „Системи“ в зв'язку з тим, що проєкт торговельного кодексу СРСР, який чималою мірою використано було при збудуванні першого видання „Системи“, втратив своє значіння проєкту. Багато інститутів торговельного права, що увіходили до нього, дістали за цей час законодавчої регламентації у формі самостійних законодавчих актів. Потім за межі часу між першим та другим виданнями практика встигла висловитись по цілій низці положеннів, увіляти життєвий свій зміст у загальні формули закона, відмежуварши життєво важливе та златне до існування од другорядного та випадкового, призначеного піти в непамять. І на останку за той таки період часу з'явилась деяка юридична література, що намагається у свою чергу вплинути на розуміння правових норм і направити вживання їх у певному напрямкові.

Що до першої згаданої опе вимоги, яку можна пред'явити новому виданню, слід сказати, що її в немалій мірі виконали особи, котрі виготовили друге видання. Законодавчий матеріал підібрано дуже старанно, у більшості випадків зроблено точні посилання безпосередньо на законодавчі джерела. Можна навіть сказати, рясота законодавчого матеріалу часом пригнічувала авторів і при дуже невеликих розмірах видання не давала можливости з потрібною повнотою викласти зміст закона. Деякі сторінки рябіють насиланцями на законодавчі акти, а самий текст недає достатньої можливости гадати про зміст самого закона (пор., наприклад, стор. 65, 71, 89, 182). Слід висловити побажання, поби в дальших виданнях „Системи“ виклад змісту закона дістав більшого розвитку й давав би глибший розгляд його. Проте й тепер треба вказати, що багато частин книжки в новім виданні трохи поширено. Так це можна зазначити що-до частини другої, присвяченої органам сприяння торгівлі, біржам, ярмаркам, комітегам ринкових торговців (пор. стор. 33 й дал.). Більшого розвитку дістала частина друга, що викладає вчення про об'єкти торгівлі (пор. папери на пред'явника, чеки, стор. 50 й дал.). Доповнено виклад про трести, конвенції, синдикати (пор. стор. 83-й й дал. 2-го вид. та стор. 121 й дал. 1-го вид. Докладніше розроблено важливе вчення про торговий реєстр і фірму (пор. стор. 99 й дал., 104 й дал.). Більше уваги відлено товарним знакам (пор. стор. III й дал.) Додано вчення про патенти на винаходи та промислові зразки (пор. стор. 117-й й дал.) Деякого розвитку дістала купівля-продаж (пор. стор. 136 й дал.). Те саме слід констатувати що-до біржових та банківських угод, а надто що-до страхування (пор. стор. 149 й дал., 155 й дал., 169 й дал.). Відгукнулись автори 2-го видання й на появу інститута застави краму в обороті (пор. стор. 147 й дал.).

Не можна не пожалкувати, що як і раніше дуже мало уваги відлено таким кардинальним поняттям торговельного права, як торговельне підприємство та торговельна угода. Та й окремі торговельні угоди викладено надто коротко. Тим часом тут міститься множество істотних питаннів торговельного права. Тут одкривається



простір для справжньої теоретичної обробки правового матеріяла. І для учня й для практика ця царина являє найбільший інтерес.

Найістотнішої переробки вимагав той 1-го видання матеріял, який В. М. Гордон запозичив із проєкта Торговельного кодекса СРСР. В першій виданні припущення проєкта доповняли були матеріял законодавчий, якого не було. При переробці й підготуванні 2-го видання текст увесь ґрунтовно змінено і зберігся деякий не мало помітний нагад про проєкт, у всякому разі за самовольним значінням проєкта, яке йому надавалося в 1-му вид., немає більше мови. Таким чином переробка значно наблизила картину, змальовану в „Системе советского торгового права“, до правової дійсности. Колиб автори використали судову практику, що набиравалася вже, то вони досягли б іще більшого в цьому наближенні до дійсности, бо добре відомо, що відходячи від практики юрист завжди ризкує зайти в царину марних абстракцій, одірваних од життя й позбавлених жадньої підпори.

Все видання переведено під гаслом зберегти в вепорущності основні погляди наукові, що поклав В. М. Гордон в основу першого видання. І дійсно „Система“ В. М. Гордона зберегла свій початковий характер.

*А. Е. Кристер.*

**Т. П. Ефименко. Труд и собственность. Критический обзор учений о спецификации.** Юридическое Издательство НКЮ УССР. Харьков. 1925. Стор. 104. Ціна 70 коп.

Сумніви що-до сьогочасної цивілістиці, які викликали цю роботу, полягають ось у чому: серед засобів набуття права власности, неможна знайти такого, „к какому относится приобретение собственности на вещи (владарем відповідного промислового підприємства. Б. Я.), изготовляемые промышленным предприятием“ (стор. 4). „Этот вопрос просто обходится молчанием, как будто бы здесь вообще не существует никакого вопроса“ (12). Одне з завдань цієї роботи полягає у тому, щоб з'ясувати труднощі цього питання; шлях до цього це досліджування специфікації, бо в BGB специфікація набула такої „широкой формулировки, что может рассматриваться в качестве первой попытки разрешить вопрос о производстве, как способе приобретения права собственности во всей его полноте“ (13).

Оглянувши (розділи 1, 2, 3 та 4) норми про специфікацію за сьогочасним французьким, італійським, японським, колишнім пруським земським та саксонським Ц. К., BGB, проєктом угорського Ц. К. та нашим перед-революційним, автор присвячує розд. 5 доводам на користь думки про необхідність замінити переробку на виробництво, де вчому мінючи погляди Kohler'ові (Lehrbuch des bürgerlichen Rechts. Bd. II. 1919 § 76 S. 209 ff.): BGB „говорит о переработке, как способе приобретения права собственности лицом, переработавшим одну или несколько материй, вне зависимости от того, чьей собственностью является переработанная материя“ (62); не можна „не говорить о материи, говоря о переработке... отсюда надлежит сделать вывод..., что не нужно говорить о переработке (64 разб. Т. П. Ефименко), поняття переробки треба замінити на більш сьогочасне — виробництво (68), формулою „труд есть основание права собственности на создаваемую им вещь... сказано было бы не больше того, что говорит соответствующая статья современного гражд. код. Германии, но сказано было бы с достаточной ясностью в определенности“ (70). Проте цього не роблять ані законодавство, ані юридична наука як раз через те, що існує набуття права власности на речі, що їх виробили інші. Спроби конструювати стосунки (розд. 6) невдалі: „обоснование на трудовом принципе права нетрудящегося на то что является продуктом труда другого“ це справа, що „заранее обречена на неудачу“ (81). Це основне протиріччя не можна розв'язати в сьогочасному праві (розд. 7). Тут — „противоречие в правосознании“, (98). За для „полной ясности законодатель д. б. бы установит право собственности на вновь произведенные вещи двумя самостоятельными постановлениями: 1. Труд является основанием права собственности на вновь произведен-

ные вещи. II. Вещи, изготовляемые на предприятиях фабрично-заводского типа, принадлежат владельцам этих предприятий" (98).

Останні роки в нашій цивілістиці панує коментаторська та елементарно-навчальна література. Тому треба всіляково вітати появу наукової праці, що не має вузько практичних завдань та ще й присвячена, за висловом проф. В. І. Сінайського, „юридической загадке“. Проте постановка питання Т. П. Ефименковою, її висновки та окремі моменти трактовки теми викликають заперечення, на деяких ми тут спинимося.

Моменти, що суть важливі для первісного набуття владарем промислового підприємства прага власности на речі, що їх на цих підприємствах виготовлено (набуває права власности не той, хто працює), не є властиві виключно підприємствам фабрично-заводського типу: вони можуть бути наявні і в разі угоди про працю не-промислового робітника (кухарка спекла пундики з хазяйської муки), та в разі фактичних трудових відносин, не тільки в разі наявности господарської влади, але й в разі підлеглости владі батьків; нагадаймо за § 1617 BGB, який треба вживати й тоді, коли діти працюють в батьківському господарстві, батьки ж ніякого відношення до фабричної промисловости немають. Тому постановка питання Т. П. Ефименковою та висування нового засобу первісного набуття права власности на рухоме майно (див. раніше. „Вещи, изготовляемые на предприятиях фабрично-заводского типа etc“) не обгрунтовані, як слід; вони не охоплюють геть усе коло явищ, що їх слід було б охопити та обміркувати, та не узагальнюють риси, які справді; властиві всім випадкам. Тому й може передчасна, думка про „противоречие в правосознании, исключающем возможность дать единую формулу для всех случаев производства новых вещей“.

Висовуючи твердження свое, Т. П. Ефименкова не дає критичної оцінки поглядів таких, приміром, авторів, як Ernst Herzl) який як раз хоче знайти таке об'єднання своєю формулою. „Wir haben... gefunden, dass Wirtschaftssubjekt (самостійний Б. Я.) Eigentum erwirbt, und haben dies mit der Verkehrswirtschaft in Verbindung gebracht“ (S. 49).

Перейдімо до иншого засобу первісного набуття права власности, що його висовує й захищає Т. П. Ефименкова. Після того, як з одного боку трудовий принцип почасті став за принцип чинного офіційного права, з другого ж в літературі ясно визнана многозначність розуміння його та методологічна плутанина щодо трактування його,—після всього цього натурально сподіватися дуже обережного, навіть боязкого вживання цього терміну, що його Antonio Fogazzaro мабуть заличив би до parole pneumatique. На превеликий жаль, такого трактування не знаймо в праці „Труд и собственность“.

Од визнання права власности за специфікантом ще далеченько до загального положення „Труд является основанием права собственности на вновь произведенные вещи“ в догматичному розумінні. Під це положення підпадуть і норми, що їх висловлено в паремії — Wer säet, der mähet; але ж її як раз BGB й незнає. Треба було б раніш ніж висовувати таке загальне твердження, з'ясувати, оскільки воно відповідає юридичній реальности європейського права.

По-друге. Цєю формулою, в супереч авторці, ніяк не можна виявити справжній зміст § 950 BGB, бо там, в ньому, розв'язує питання не праця, як така: коли власником стає специфікант, то не через те, що він працював (самісенький факт праці), але через те, що ціна за працю nicht so erheblich geringer ist als der Wert des Stoffes (тсб-то вже два моменти: факт праці та зазначена пропорційність). Тому формула авторова—в супереч її міркуванням—вовсім не впливає з § 950 BGB так, що не прийняти її не можна (пор. стор. 71).

Der Rechtsgrund für den Eigentumserwerb am Arbeitsprodukt im Arbeitsvertrag lher. Jahrb. Bd. 74. S. 1—68 Т. П. Ефименковій залишилися невідомі після-воєнні німецькі праці про специфікацію як Tasche. Fremdwirken der Spezifikation, ihr Umfang und Wesen. 1920. Emge. Das Moment der Neuheit in § 950 BGB. Arch. Cif. Praxis. Bd. 114).

По-третє, протиріччя авторки нищить ясність її понять: формулюючи (за контекстом—у цьому як раз й полягає тут завдання авторки) погляди прокулеянців, авторка каже: „здесь только затраченный спецификантом на переработку труд считается основанием приобретения им права собственности на новую вещь“ (27); одно часно авторка визнає, що прокулеянці вимагали *bonae fidei* специфіканта (стор. 23—24); трохи ж далі авторка категорично запевнює: „Совершенно неправильным нужно считать утверждение, что работа недобросовестного спецификанта не может признаваться трудом в социально-экономическом смысле слова“ (31). Виходить, що прокулеянці не вважали працю, як таку, за підвалину для набуття права власності специфікантом! Належить чи не належить момент *bonae fidei* до поняття праці?

Виходить, що й цю спробу оновити вже відомий засіб первісного набуття права власності треба залишити до *parole pneumatique*, тоді як ій—спробі збудувати цивілістичне поняття — слід було б належати до *parole algebriche*.

*Б. О. Язловський.*

*Zeitschrift für Ausländisches und Internationales Privatrecht.* Hrg. in Gemeinschaft mit E. Hevman, H. Titze, M. Wolff, M. Pagenstecher, F. Schlegelberger von Ernst Rabel. Erster Jahrgang. I. Heft 1/2 (Berlin und Leipzig, 1927).

Часопис, що його назву тут подається, являє видання Інституту чужоземного та міжнародного приватного права; його засновано ще в минулому 1926 році з метою вивчення цивілістичних паролів знання, і студіює він відповідно цьому питанню цивільного та торговельного права, й цивільного процесу, а також — конкурсне право, приватне міжнародне право. Інститут за свою мету ставить запобігати методичному досліджуванню чужоземного права як найбільшої кількості країн і допомагати розвиткові порівнявчого правознавства.

Часопис цей має деяких попередників, яких працю він продовжує. Так, до нього перейшла частина діяльності, що її присвячено було порівнявчому правознавству, відомого чудового видання *Rheinische Zeitschrift für Zivil- und Processrecht des In- und Auslandes*<sup>1)</sup>. З другого боку цей часопис замінив *Blätter für vergleichende Rechtswissenschaft und Volkswirtschaftslehre*<sup>2)</sup>. Таким чином вже з цієї події наслідуювання можна скласти припущення, що порівнявчо-правні тенденції відіграватимуть видатну роль в новому часописові. До цього ж додати варт, що на чолі його стоїть вчений, що не раз виступав з пропагандою на користь розвитку порівнявчого правознавства<sup>4)</sup>.

Значіння вивчення та й знання чужоземного права для розвитку та розуміння свого власного права в наші часи не викликає вже жодних заперечень: воно становить думку загально-визнану. І справді не можна не погодитись з тим, що порівнявчо-правні досліді служать вищим завданням науки. Вони збагачують юридичну думку, вони поглиблюють та познавають наше знання. Разом з тим вони допомагають законодавству, ознайомлюючи з досвідом інших країн, відкривають можливість поставитись однозначно до питань об'єднання права за допомогою міжнародних угод<sup>5)</sup>. Ось цій величезній справі наукового освітлення найголовніших учень цивільного та торговельного права, які становлять основу для порядку національного і міжнародного обороту, повинен служити часопис, якого дві частини що й не побачили світ.

<sup>1)</sup> 14 років видання 1909—1926. Засновано при участі Йосипа Колера, а видавали Мендельсон — Фартоліди, Пагенштехер, Рабель и Вах.

<sup>2)</sup> 1920—1926. За останніх років під керівництвом професорів Берлінського Університету Г. Титце і М. Волфа.

<sup>3)</sup> 19 р. 1905—1926.

<sup>4)</sup> Пор. E. Rabel. Aufgabe und Notwendigkeit der Rechtsvergleichung. *Münchener juristische Vorträge*. Heft I, München. 1925.

<sup>5)</sup> Пор. E. Rabel. Zur Einführung. *Zeitschrift* S. 2.

Інститут чужоземного та міжнародного приватного права і часопис, що його він видає, повинні на думку організаторів являти осередок наукового порівнявчого студювання проблем приватного права. Для цього засобом закликано бути спілкування вчених усіх країн, тому що сили однієї країни для мети, що їй поставлено, звичайно обмежені та недостатні. Так, завдання досліджування та ревізії правової матерії у тому напрямку, оскільки для неї стали вузькими національно-правні рямці, — завдання піднести правознавство поза ці обмеження запроваджує до доповнень національних наукових дослідувань спільною міжнародньою працею.

На думку співучасників розглядуваний часопис повинен завдовольнити одночасно і теоретичні, і практичні вимоги. Поряд з дослідницькими працями, для яких відводять звичайно перше місце у часописові вищеві огляди законодавства, судової практики та літератури окремих країн; розглядаються окремі найважливіші питання законодавчих реформ у різних країнах, подаються окремі закони та рішення судів.

У випускові, що вийшов у світ, за вступними увагами проф. Рабеля вміщено чотири статті того ж таки Рабеля, що присвячені найцікавішому питанню про порівнявче правознавство і міжнародню судову практику<sup>1)</sup>; далі Паппенгайма розглядається новий порядок оспадковування у шведському праві<sup>2)</sup>, а за нею стаття Флотова, де автор освітлює сьогочасне становище попитів до об'єднання вексельного права<sup>3)</sup> і нарешті стаття Ніпперлея про голандський законопроект колективного договору<sup>4)</sup> і до цього ж додано текста самого проєкта у перекладі самого ж автора статті.

Другий розділ часопису відводиться оглядові законодавства, судової практики та літератури окремих країн, у даному разі — Італії<sup>5)</sup>. Ця частина часопису являє продовження систематичного огляду італійського законодавства у царині приватного права за роки 1915—1924, що його був заготовив проф. Маріо Ротонди та що було надруковано в згаданому нами вгорі часописові — *Rheinische Zeitschrift für Zivil- und Processrecht*<sup>6)</sup>. Ці праці треба визнати за надто корисні. Вони дають ясний малюнок руху законодавства, напрямку судової практики і становища науки в окремих країнах, а цього немає спрможности досягти окремі вчені їх власними зусиллями. І не випадково видавці нашого часопису поставили в першу чергу італійське право — воно розвивається з більшою порівнюючи інтенсивністю та студюється надто енергійно. Як відомо де-які законодавчі акти і законопроекти викликали велике зацікавлення в нас в Союзі і їх перекладено на російську мову.

У третьому відділі часопису маємо дані що до актуальної в наші часи у всіх країнах реформи акціонерного права. Сюди увійшли статті відомого комерсіаліста Карла Вілянда, що присвячені ознайомленню з швейцарським проєктом, а за ним ідуть проєкти — французький та еспанський<sup>7)</sup>.

Четвертий та п'ятий відділи відведені окремим законам та судовій практиці різних країн і переважно Північної Америки.

Такий зміст, що повен життєвого інтересу та свіжості, маємо у першому випускові рецензуемого часопису. Як що керівникам пощастить справді привабити до спільної праці вчених різних країн та розвинути те діло, перший крок до якого не можна не визнати за влучний і тому треба вітати, то успіх справи можна буде визнати за цілком забезпечений, а користь для науки й практики за безсумнівну.

*А. Е. Кристер.*

#### РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Голова проф. *О. О. Карпека*. Члени: проф. проф. *І. В. Єгоров* (редактор Відділа Техніки), *Є. І. Кельман*, *А. Є. Кристер* (редактор Відділа Права), *М. І. Мітіліно*, *С. Д. Сидоряк* (редактор Відділа Економіки), Секретар *О. С. Добров*.

<sup>1)</sup> Стор. 5 — 47. <sup>2)</sup> Стор. 47 — 68. <sup>3)</sup> Стор. 68 — 74. <sup>4)</sup> Стор. 74 — 91.

<sup>5)</sup> Стор. 92 — 144. <sup>6)</sup> За 1926 р. стор. 315 і далі. <sup>7)</sup> Стор. 146, 159 і 172.

## Поставлення проблеми грошей в переходову епоху.<sup>1)</sup>

Проблему грошей в переходовий період можна відповідним чином дослідити тільки тоді, як мати певне теоретичне уявлення про те, що становить з себе переходовий період як ціле й в окремих частинних, як економічна формація та який повинен бути методологічний підхід до досліджуваного періоду та його проблем.

Велика кількість дослідів про гроші та грошовий обіг хибують на те, що в них бракує такого уявлення, вони збиваються на трактування питання в капіталістичному аспекті, а через те або неправдиві, або нічого не доводять, або те й те разом.

Економіку переходового періоду в теоретичному розрізі належить розглядати, порівнюючи абстрактну капіталістичну формацію з економічною структурою соціалізму, неминучість якої повстає з аналізи тенденцій капіталізму, бо досвіду господарчого розвитку Радянського Союзу, що ще не охоплює всіх країн і має зараз недовготривалу історію, для цього ще не досить.

Капіталізм—це виразна сполученість певних абстрактних категорій, що становить з себе вияв цілком реальних, цілком певних виробничих відносин між класами соціально-неорганізованого стихійного суспільства, яке має історично граничне існування. Економічні категорії капіталізму історичні в тому розумінні, що існують в певну епоху (при соціально неорганізованім господарстві) й в її границях змінюються, модифікуються.

Соціалістичне господарство, господарство соціально-організоване характеризується відсутністю мінових стихійних гетерогенних відносин. Капіталістичні категорії зникають, бо зникає в одному напрямі їх зовнішня товарова фетишистська оболонка, а в другому напрямі їх стихійний гетерогенний зміст, „а залишається загальна всім способам виробництва основа“ в прозорому вигляді можливо також де в чім змінена.

Теоретично економіку переходового періоду можна мислити, як сполучення елементів капіталістичного й соціалістичного господарства, але сполучення не механічного, а органічного з обоїльним просякненням елементів соціалізму та мінового господарства в кожну явищі, в кожній категорії, до того чи іншого ступня.

<sup>1)</sup> Доповідь, що її зроблено в Марксо—Ленінській катедрі 17/IV 27 року.

## 1.

Що до характеру економічних категорій переходної доби, то а priori можна сказати, що вони повинні становити з себе якусь мішанину елементів, властивих і капіталістичному господарству, і деяких рис, сприйнятих з майбутньої соціалістичної системи. Ці категорії перебувають ніби-то в дорозі, в рухові від капіталістичної своєї організації в певній формі до своєї майбутньої соціалістичної „основи“. Є погляд на переходове господарство не як на єдине ціле, єдине господарство, а як на механічне сполучення окремих господарських секторів, при чому спочатку виводять категорії та визначають виробничі стосунки для кожного сектора зокрема, а потім вже знаходять рівнодієву для цілого господарства. Такий спосіб може мати деяке допоміжне значіння, але в даному разі дуже потрібно мати на оці господарство як ціле, бо справді наше господарство є органічна єдність, а не механічне сполучення частин<sup>1)</sup>. Вже при розгляді категорій в капіталістичному періоді можна розрізняти в них з сторони: форму, зміст і основу. Нам здається за правдиву думка, що в переходову добу виникають зміни як відносно форми, так і відносно змісту категорій, правда для різних категорій ступінь цих змін і в тому і в другому випадку різна, але все-таки показується неприйнятним твердження, що справа стає спрощеною „голенькі“ соціалістичні стосунки мають виключно товарову форму. А в дійсності ми маємо як в змісті, так і в формі взаємне просякання цих протилежних початків, „діалектичну єдність модифікованих товарових і соціалістичних елементів виробництва“<sup>2)</sup>.

Зміни в категоріях за переходною добою виникають не лише екстенсивно, розповсюджуючись на нові сектори господарства, не лише інтенсивно відносно до зміни змісту (стихійности) але можливо відрізняти зміни, зв'язані з характером самих категорій; так папр., категорії „вертикальні“ відмінюються глибше і скоріше, категорії „горизонтальні“—помаліше і слабше. Пояснюється таке становище найбільшою стиглістю суперечностей в „вертикальних“ категоріях і як раз ув'язанням власне там суперечностей капітала і праці (порівн. такі категорії як капітал, додаткова вартість, зарплатня то-що.) Форми горизонтального розрізу дуже живкі, як загальнотоварові категорії вони залишаються при капіталістичному господарстві і можуть залишатися в переходовій добі

<sup>1)</sup> Пор. Преображенський—„Новая экономика“ і А. Кон.—О новой экономике Е. А. Преображенского\*. Методологічно припустимо говорити про екстенсивне та інтенсивне виродження категорій. Під екстенсивним виродженням ми розуміємо поширення модифікацій по секторах, захоплення дедалі більшого числа секторів. Під інтенсивним—поглиблення модифікацій категорій в одному якому-небудь секторі.

<sup>2)</sup> Див. Саргін—„Недиалектический анализ советской экономики“. „Под знаменем Марксизма“, № 6, за 1926 р.

відповідно до наявності товарної форми як властивості цього господарства.

Недооцінка живучості товарної форми господарства за переходової доби була помилкою Бухаріна, коли він писав „Економіку переходової доби“<sup>1)</sup>.

Так само, коли господарський план капіталістичного товарово-обмінного господарства має цінносну фетишистичну форму, а господарський план досяглого соціалістичного господарства, що охоплює все господарство в цілому і повністю,—є план натурально-господарський (трудовий), господарський план переходового господарства, коли соціалістичні форми разом існують з товарово-капіталістичними і мають фетишистично-товарове визначення, може мати лише ціннісну форму.

Я вважаю, що все вищенаведене не вимагає особливих доказів і не може викликати будь яких заперечень, а тому ми на цьому й закінчуємо розгляд категорій переходового господарства.

Досвід нашого радянського господарства не дає нам права робити висновку про характер переходової доби взагалі, про характер переходової доби в інших країнах. Проте без ніякого сумніву деякі риси, що ми нині спостерегаємо, можуть у друге статися і напевно стануться у друге в країнах з відповідним економічним ладом. Ось чому як наш досвід, так і прогноз що до нашого господарства може бути показним, і може мати поширювальне значіння, ось чому в дальшій нашій аналізі грошей в передовій добі ми не повинні обмежуватися загальними абстрактними міркуваннями, а мусимо притягти і матеріал нашого господарства.

Перш ніж перейти до головної частини нашої мети, до розгляду проблеми грошей в переходову добу до теми, що безпосереднє звязана з другою кардинальною проблемою—проблемою цінности, потрібно трохи зупинитися на методологічних способах, якими треба користуватися при дослідженні економіки переходової доби та категорій її.

Методолігичні принципи дослідження економіки переходової доби цілком і окремих її категорій на наш погляд такі:

1) Абстрактний метод Маркса, вживаний при дослідженні капіталістичного господарства залишається цілком і для переходової доби<sup>2)</sup>.

2) Ця метода не може бути індивідуалістичною, цеб-то збудованою на розкладі господарства на сектори, виведенні законів зокрема для кожного сектора та знаходженні потім рівнодійної. Потрібно до-

<sup>1)</sup> Див. Леонт'єв і Хмельницька—„Советская экономика“, ст., 55. Після того як цю статтю було здано до друку вийшло нове видання твору Леонт'єва та Хмельницької під назвою „Очерки переходной экономики“.

<sup>2)</sup> Див. Маркс—„Вступ до критики політ. економії“, „Капітал“, т. I.—Передмова. „При аналізі економічних форм не можна користуватися а ні мікроскопом, а ні хемічними реактивами. Замість цього мусить бути сила абстракції“.

держати громадської точки погляду на господарство як на єдине ціле, вживаючи роздільний розгляд, як другорядний допоміжний спосіб <sup>1)</sup>.

3) Абстрактно-теоретична метода залишається єдиною навіть при наявності допоміжного поділу і його не можна замінити описовою методою для соціалістичного сектора господарства <sup>2)</sup>.

4) При дослідженні економіки переходової доби абстрагування дістає до деякої міри інші межі, абстрагуватися стає неможливо від економічної політики держави, як раціонального початку, оскільки вона стає складовою частиною економічної бази.

„Неможливість абстрагувати від економічної політики робітничої класи в переходовій добі не означає, звичайно, неприпустимости на певній стадії аналізу абстрагуватися від специфічних політичних впливів даних суто тимчасових кон'юктурних коливань“ <sup>3)</sup>.

5) В економічних явищах переходової доби залишається причинова закономірність і каузальний принцип наукового дослідження не можна замінити телеологічним. Навіть при соціалізмі каузальний принцип залишається непорушним. Закони соціалістичного господарства відрізняються від законів капіталізму тим, що ми їх знаємо не *post factum*, а *ante factum*. „Залежно від того, як змінюється форма виявлення економічної неминучости, так, звичайно змінюється й метода вивчення цієї неминучости й пристосовання до неї в сфері пізнання, „сфери науки“. Але ж все таки основний методологічний, принцип каузальности самих явищ, які хоч і набрали дефетишизованого вигляду,—продовжує діяти <sup>4)</sup> <sup>5)</sup>.

<sup>1)</sup> Порів. Преображенський—„Новая экономика“ з одного боку і А. Кон—„О новой экономике Е. А. Преображенского“—з другого.

<sup>2)</sup> Леонт'єв і Хмельницька прийшли до висновку неминучости користуватися при дослідженні економіки переходової доби двома методами: абстрактно-теоретичним що до явищ капіталістичного порядку та описовим для явищ „типа автогенних соживних стосунків. Як правдиво зазначає Саргін, „таке вивчення припускає механічне існування елементів соціалізму і капіталізму в той час, як своєрідність переходової доби полягає як раз в діалектичній єдності явищ гетерогенного стихійного та автогенного порядку... Виявити елементи соціалізму звичайно лише й можливо шляхом найважливішої й серйозної теоретичної аналізу“ (П З. М., № 6, 1926, ст. 247; 248).

<sup>3)</sup> Бухарін—„К вопросу о закономерностях перех. периода „Правда“ 2/VII, 3/VII 1926 г. Преображенський в своїй „Новой экономике“ припускає можливість абстрагуватися від економполітики. Виявляється, що така думка, як це видно з попередньої аналізу, неправильна. З приводу цього т. Бухарін пише: „Абстрагуватися від економполітики пролетарської держави—це значить брати закони переходового часу поза історичною їх характеристикою, поза переростанням стихійного в свідоме“ („Правда“).

<sup>4)</sup> Бухарін—Ст. в „Правде“ за 1/VII 26. Преображенський—„Новая экономика.“

<sup>5)</sup> Погляд Кона, що в соціалістичному суспільстві діятиме телеологічний принцип, на нашу думку є помилковим. Енгельс, напр., пише: „Закони їх власної (с-то людей) громадської діяльності, що їм перечили досі як чужі і пануючі над ними закони природи, пристосовуються з повним знанням їх суті й через те підпорядковуються“ (Енгельс, Анти-Дюрінг, стор. 384 вид. „Просвещение“), але не нищаться!



6) Всю переходову добу цілком і окремі її категорії потрібно розглянути способом порівняння системи капіталізму і системи соціалізму, або їх відповідних категорій. Твердження, що з цього приводу дав т. Преображенський, нам здаються цілком правильними, а тому ми їх наводимо з можливою повністю:

а) Жодна дійсно наукова аналіза товарної соціалістичної системи господарства неможлива без розуміння того, у що переходить ця економічна формація.

б) Лише маючи завжди перед своєю свідомістю два бігуни всього процесу—вихідний і кінцевий,—ми зможемо зрозуміти історичне місце кожної переходової форми, не розгублюючись в подробицях і не скокуючись до вульгарної економіки, яка поверховий опис кон'юнктури сьогоднішнього дня виставляє за наукову аналізу даної економічної системи.

в) Антитеза, про яку тут іде мова, належить Марксу, Енгельсу і Леніну. Без принципового протиставлення капіталізму соціалізму неможливо став закінчена аналіза навіть самого капіталізму. (Доказ цього читач найде в „Капіталі“, „Антидюрингу“, в листуванні Маркса й Енгельса то-що. Лише протиставлення соціалізму капіталізму дало змогу Ленінові утворити теорію монополістичного капіталізму)<sup>1</sup>).

Нарешті 7). Залишаються для економіки переходової доби в повній силі принципи діалектичної методи, принцип викриття динамічності, суперечностей, полярності явищ, принцип посереднього можливо всебічного розгляду питання.

Ця діалектичність категорій переходової доби в напрямку від одного полюса—капіталізму, до другого—соціалізму є виключна, як що порівняти її хоч би зі змінністю категорій капіталістичного господарства. В той час як категорії капіталізму міняються від епохи до епохи, що нараховує сотні років розвитку, напр., категорія цінности, прибутку модифікуються лише при переході від промислового капіталізму до фінансового, або від звичайного товарного господарства до капіталізму, категорії переходової доби можуть модифікуватися всередині доби, можливо, кожне десятиріччя. Маючи на оці цю думку Енгельс писав до К. Шмідта:

„Ваш план—переходові етапи до комуністичного суспільства—вартий, щоб над ним подумати... Це найважчий матеріал зі всіх, що існують, тому що умови завжди змінюються. Кожний новий трест, напр. змінює їх, і пункти атак міняються цілком навіть на протязі десятиріччя“. („Переписка“, ст. 288, лист. 1 VI 91 р.)

Правда, тут Енгельс говорить про „умови“ й їх зміну, але зміна умов може мати значіння лише коли змінюється її істотність явищ економіки, цеб-то категорії..

Досі у вступній частині моєї праці мені довелось подати низку тверджень і дуком висловлених вже в економічній літературі.

<sup>1</sup>) Преображенський — „Экономические заметки“. „Большевик“, № 15—16 за 1926 р., стр. 69.

Одначе повторення їх потрібне й неминуче, оскільки власне ці а не інші твердження, що знайшли або не знайшли місця в пресі, лягли в основу дальших моїх окреслень. Характер дальшого матеріалу і проблеми в цілому неминучо вимагає цього попереднього методологічного обґрунтування, вимагає вияснення загальної господарчої концепції, при допомозі якої й можна зрозуміти проблему грошей, як специфічну проблему. Як проблему *sp. generis*, переходової доби і в цьому відношенні певна комбінація, можливо, вже відомих тверджень набирає оригінального й дійсного значіння<sup>1)</sup>.

Таким чином проблему грошей потрібно розглядати в специфічній обставині (переходова доба), як з точки погляду цілого, так і частини, цеб-то окремого відтинка цього цілого.

## II.

Проблема грошей міцно звязана з проблемою цінности, оскільки категорія грошей якраз служить загальним виявом ціннісних стосунків у господарстві. Лише в освітленні закона цінности, при попередньому виявленні цього значіння, яке він має і надалі для економіки переходової доби, можна встановити правильний і досить обґрунтований погляд на грошову проблему в цю добу. Чертз те цілком зрозуміло, чому ми слідом за загальним розглядом категорій переходового господарства мусимо надати деякої увагу зокрема й закону цінности.

„Закон цінности є закон стихійної рівноваги товарово-капіталістичного суспільства. В суспільстві, позбавленому головних осередків планового регулювання через пряме чи посереднє діяння цього закону, досягається все, щоб могла відносно-нормально функціонувати

<sup>1)</sup> Ми зазначили вже, що багато дослідів про гроші і грошовий обіг не беруть під увагу зовсім своєрідних обставин переходової доби, своєрідних зрушень в на-дньому господарстві нашого часу. Вони трактують гроші в суто капіталістичному аспекті, немов би в господарстві в цілому нічого не виникало. Ось чому ми мусили перш за все зосередити свою увагу на особливостях переходової доби, обслуговувати як і повинні гроші як найкраще пристосоване для цього знаряддя.

Цілком правий т. Вайсберг, що в своїй статті—„Хозяйство СССР как переходное“, звертає увагу на таку ж хибу в книгах, присвячених і иншим питанням, наприклад у Дашковського: „Рынок и цена в современном хозяйстве“ або в статті Громана: „О некоторых закономерностях, эмпирически обнаруживаемых в нашем народном хозяйстве“. Ці автори ігнорують і недооцінюють специфічності економіки переходової доби. Інші економісти, напр. Бухарін, в своїй „Економіці переходового періоду“ обмежений ідеологією „військового комунізму“, а Преображенський в „Новой економіці“ перебуває під впливом господарчих явищ тимчасового періоду, „ножниць“ і господарчих перебоїв перших років соціалістичного будівництва, в той час як питання потрібно охопити цілковито й частинами, а не лише виходити від окремих відтинків доби (Р. Вайсберг.—„Пл. Хоз.“ № 9 за 1925 р., ст. 74).

Цілком правдива також думка Сокольнікова: „Всі ми знаємо, що буття визначає свідомість. Звичайно, це не значить, що теоретична „свідомість“ мусить попасти в полон до будь якої тимчасової стадії буття“ („Социалист. Хоз.“ № V за 1925 р.).

вся виробнича система даного типу: і розподіл продукційних сил між окремими галузями господарства, що складається з розподілу людей і знарядь виробництва, і розподіл продукта річного виробництва суспільства між робітниками та капіталістами, і розподіл додаткової цінності між окремими галузями або країнами для поширеної репродукції й розподіл її між іншими експлуаторськими класами, і технічний прогрес та перемога економічно передових форм над відсталими і підлеглисть останніх першим.“<sup>1)</sup> Цей уривок з „Новой Экономки“ т. Преображенського на наш погляд дає вдалу формулювання закону цінності, як регулятору соціально-неорганізованого господарства. Цей же автор також цілком вдало дав означення категорії ціни. „Категорія ціни, пише т. Преображенський, з одного боку є виробничим стисунком, що резюмує як рівень продукційності праці всередині окремих галузів і розподілом робочих сил між різноманітними галузями виробництва, так з одного боку — стосунком розподілу, оскільки рівень ціни визначає рівень течії цінностей, що переходить з рук однієї групи людей до рук інших. Нарешті — це є знов виробничий стосунок, бо через механізм одхилення цін від цінності виникає перерозподіл продукційних сил між окремими галузями господарства“<sup>2)</sup>.

Ми вже зазначали, що цінність, як і інша категорія соціально-неорганізованого господарства, є категорія фетишизована відбита в тому матеріальному предметі, що зветься товар, категорія, де можна розрізняти три сторони: 1) форму речового виявлення (ціну), 2) зміст (стихийне регулювання), 3) основу (праця), витрачену на виробництво данного товару<sup>3)</sup> Відомо, що цінність у своїй дефетишизованій формі може існувати в епоху соціально неорганізованого господарства, коли панує зовсім необмежена, вільна конкуренція і коли продавцями товару є вільні товаропроductенти.

При промисловому капіталізмі цінність під впливом закону середньої норми прибутку модифікується в ціни виробництва і в такому перетвореному вигляді служить єдиним регулятором виробництва. Але й при звичайному товаровому господарстві й при промисловому капіталізмі цінність є тим стрижнем, навколо якого киляються ринкові ціни і через те здійснюється регулювання виробництва.

При фінансовому монополістичному капіталізмі закон цінності як регулятор виробництва загалом цілковито залишається, але зазнає дальшої еволюції, як це вже довів Гельфердінг. Замість килявання цін навколо виразного ціннісного стрижня, регулювання здійснюється шляхом килявання цін в певних межах, що утворюють

<sup>1)</sup> Преображенський— Новая экономика“ стр. 129.

<sup>2)</sup> Преображенський - op. cit., ст. 129.

<sup>3)</sup> В даному випадку характеристика праці (абстрактної, суспільно-потрібної то-що, як основи цінності, нас цікавити не може. Див. про це питання у Маркса— „Капітал“, т. I, роз. I, Рубін—„Очерки теории стоимости Маркса“.

стосунки цінности<sup>1)</sup> Таким чином, вже всередині капіталістичного виробничого коли цінність, що залишається цінністю, фетишизованою категорією, модифікує свій спосіб виявлення, змінює почасти і зміст під впливом часткового обмеження вільної конкуренції.

При соціалістичному господарстві не може бути того, що ми звемо цінністю, тому що там, як ми зазначили, не буде а ні обміну, а ні фетишизованого засобу виявлення стосунків.

Історичність категорії цінности Маркс констатує такими словами<sup>2)</sup>: „Форма вартости (цінности) продукта праці є найабстрактнішою і одночасно найзагальнішою формою буржуазного способу виробництва, що власне нею характеризується як особливий вид суспільного виробництва, а разом з тим характеризується історично. Коли ж розглядати буржуазний спосіб виробництва, як вічну природню форму суспільного виробництва, то неминуче залишаться непомітними специфічні особливості форми вартости (цінности), значить, товарової форми, а при дальшому дослідженні грошової форми, форми капітала то що“.

Проте відсутність закону цінности в соціалістичному господарстві не усуває потреби певної пропорційности у витратах праці у виробництві инакше кажучи—не усуває дії закону трудової пропорційности, закона властивого всім ступеням розвитку. Тут треба навести добре всім відоме, варте уваги місце з листа Маркса до Кугельмана від 11/VII 1868 р.: „Будь-яка дитина знає, що кожна нація загинула-б від голоду, коли-б припинила працю не то що на рік, а хоч би на декілька тижнів. Також відомо всім, що для відповідних різних масам потреб в продуктах потрібні всілякі та кількісно визначені маси суспільної сукупної праці. Ясно з цього, що цю потребу розподілу суспільної праці в певних пропорціях ніяк не може знищити форма суспільного виробництва; може лише змінюватися форма виявлення; закони природи взагалі не можна знищити. Залежно від різних історичних умов може змінитися лише форма, в якій ці закони виявляються. Форма ж, в якій виявляється цей пропорційний розподіл праці при такому громадському устрою, коли звязок суспільної праці існує як приватний обмін індивідуальних продуктів праці,—ця форма й є обмінною вартістю (цінністю) цих продуктів“<sup>3)</sup>.

Таким чином, закон пропорційних трудових витрат має немов би по-заісторичне значіння також і в соціально-неорганізованому, зокрема в капіталістичному господарстві набуває фетишизованої форми цінности. Закон трудових витрат відрізняється від закона цінности не лише відсутністю фетишистичної оболонки (негативна характеристика), але й наявністю певного планового господарчого початку,

<sup>1)</sup> Див. Гільфердінг — „Финансовий капітал“, роз. 15-ий, а також Дашковський — „Рынок и цена в современном хозяйстве“, 1925 р., ст. 93.

<sup>2)</sup> Маркс, — „Капітал“, т. I, вид. 1920 р., ст. 50 (Примітка).

<sup>3)</sup> Див. Маркс і Енгельс. „Чисьма“. Ст. 153.

що встановлює цю пропорційність не стихійно, не *post factum*, а свідомо шляхом наукового обліку всіх даних *ante factum*, безпосереднє (позитивна характеристика). З приводу цього Преображенський пише: „Не ціни на ринку після виробництва, а стовбці цифрів соціалістичної бухгалтерії до виробництва б'ють на гвалт і натискають на свідомість плановиків із центрів: вони сповіщають керуючі господарчі центри про збільшення нових потреб, а тому й про економічну неминучість, до якої треба пристосовуватися“<sup>1)</sup>. З зазначеного мусить бути ясно, що перехід до соціалізму в розумінні переходу від стихійних до планових початків регулювання „є ніщо інше як процес скидання законом трудових витрат своєї гріховної ціннісної білизни, цеб-то процесом перетворення закона цінности в закон трудових витрат, процесом дефетишизації основного суспільного регулятора“<sup>2)</sup>. Звичайно, тут не треба забувати про зміну не лише форми виявлення закона (товарово-фетишистична), але до деякої міри й зміст його, бо праця, що планується, відрізняється від праці, що стихійно організується, нарешті, змінюються власне розміри пропорцій, нормально потрібних для підтримки рівноваги в соціалістичному господарстві порівнюючи з капіталістичним. Ці пропорції вже інші в капіталізмі, ніж у звичайному товаровому господарстві, залежно від зміни загального технічного рівня, загального рівня продукційних сил з одного боку, а з другого—залежно від зміни механізму регулювання при допомозі нового фактора—закона середньої норми прибутку, що дає змогу безграничного нагромадження.

„При соціалізмі, коли стимулом розвитку вже стає не прибуток, а її покриття потреб мас, при величезній економії живої праці—увесь механізм, що є знаряддям виявлення закону трудових витрат, гостро відрізняється від відповідного механізму при капіталістичному режимі. З другого боку, природня система потреб та її динаміка теж інша через відсутність двохбюджетової системи. Тому й тип розвитку й темп його інші“<sup>3)</sup>.

Інші будуть і пропорції в трудових витратах на виробництві при зберіганню самого закона в загальному вигляді.

Таким чином, переходова доба відносно до закона цінности мусить характеризуватися поступовою дефетишизацією його з зовнішнього боку і через це поступовою заміною трудових стихійних стосунків трудовими спланованими стосунками,—з внутрішнього боку.

Зміни ці, як ми вже зазначали це при розгляді взагалі категорії переходової доби, утворюються одночасно в двох напрямках змісту і форми. Закон цінности модифікується. Зовнішня форма—ціна—перестає бути ціною виробництва, або ціною картельною, а робиться своєрідною ціною.—„реконструктивною ціною“, в той час як стихій-

<sup>1)</sup> Преображенський. „Новая—экономика“, с. 25.

<sup>2)</sup> Бухарін, *op. cit.* „Правда“ за 3/VII 26 р.

<sup>3)</sup> Бухарін, див. „Правда“ за 3/VII 26 р.

ний апарат, „зміст“ закона існує й бореться з плановим началом немов би під однією „шкаралупою“, під одним „дахом“ товарової ціни. Закон цінности в переіначеному, модифікованому вигляді залишається єдиним регулятором переходового господарства. Специфічність його як регулятора переходового господарства полягає в тому, що він — „двоєдиний“ регулятор, що стихійний і плановий початок регулювання діалектично разом існують, „переплітаються в єдине ціле“, будучи природньо протилежними. „При чому плановий початок перемагає не шляхом кількісного витискання заміни (по секторах Б. Р.), а шляхом зміни змісту заміну“ в кожному окремому секторі, в кожному окремому випадку<sup>1)</sup>.

З наведеного ясно, що конценція двох регуляторів переходової економіки т. Преображенського уявляється нам неправильною. Сутічка двох регуляторів (плана й стихії) у тов. Преображенського не діалектична, механічна, як це довів т. Бухарин, абсурдна. Плановий регулятор т. Преображенського, що приймає у нього специфічну форму „закона початкового соціалістичного нагромадження“, перечить другому ціннісному регулятору. З приводу цього т. Бухарин пише: „Адже у цього (цеб-то у Преображенського) виходить, що пролетарський плановий початок становить принцип боротьби не з ціннісною оболонкою закона пропорційних трудових витрат, а з цим законом, так би мовити, в його матеріальній суті. Інакше кажучи, за тов. Преображенським пролетарський план полягає в тому, щоб систематично позбавляти суспільство рівноваги, систематично ламати суспільно-потребу пропорцію між різними виробничими галузями, цеб-то систематично боротися з тим, що становить елементарнішу умову існування суспільства. Нуж і гарненький регулятор вигадав т. Преображенський на врятування соціалізму!“<sup>2)</sup> Ми бачимо, яку нісенітницю з точки погляду можливости механізму виробництва в переходову добу становить з себе припущення, що є другий регулятор у вигляді закона соціалістичного нагромадження, не кажучи вже, що власне сам по собі закон соціалістичного нагромадження не має вартости з другого боку, ігноруючи фактичні класові взаємовідносини між робітниками й селянством в умовах обставин переходової

<sup>1)</sup> Детальніше про „двоєдиний регулятор“, і т. зв. „реконструктивні ціни“ див. у Кова в книзі „О новой экономике Е. А. Преображенского“, до висновків якого ми в цій частині (роч. I—V) цілком приєднуємося.

<sup>2)</sup> Див. Бухарин ор. сіт („Правда“ за 3/VII 26 р.).

Наявність планових елементів у цінах переходової доби не каже про наявність другого регулятора подібно до того, як закон середньої норми прибутку не стає другим регулятором в умовах капіталістичного господарства, а лише модифікує цінність, що залишається єдиним регулятором. У звязку з цим ми читаємо у Бухаріна: „Безглуздо говорити, напр., що при капіталізмі є два закона — закон цінности й закон виробничих цін; безглуздо говорити, що один закон перечить другому або закон виробничих цін є тим механізмом, через який виявляє свою дію закон цінности“. („Правда“ 3/VII 26 р.).

доби<sup>1)</sup>. Проте, розгляд питання з цього боку не може входити в нашу тему<sup>2)</sup>. Протилежний помилковий погляд відносно до оцінки закону цінності в переходову добу мають Смілга, Сокольників і В. М. Смірнов, які вважають, що цінність цілковито залишається регулятором переходового господарства тому, що це спостерегалось і в капіталістичну епоху<sup>3)</sup>.

Резюмуючи все попереднє про закон цінності, ми повинні зробити висновок, що цей закон є історичною формою виразу споконвічного закону суспільної рівноваги в соціально-неорганізованому господарстві, а значить і в господарстві переходової доби, оскільки в ньому залишаються хоч і в обмеженому вигляді елементи стихійності, що планові початки поступово будуть зменшувати й витискати, і в той мент, як єдиним змістом ціни стане планове регулювання, сама ціна буде непотрібним пережитком і зникне<sup>4)</sup>. Але це вже буде соціалістичною епохою в розвитку господарства й суспільства.

### III.

Ми тому так багато уваги уділили закону цінності, що без нього неможна цілком повно зрозуміти проблему грошей, яка є одною з найважчих і суперечних проблем економічної науки. Про ню Маркс в „До критики політичної економії“ висловився словами Гладстона. „Навіть любов не зробила більшої кількості людей дурнями, як міркування над суттю грошей“. І дійсно, з приводу питань про гроші та грошовий обіг написано тисячі книг і десятки тисяч статей, кожен обиватель береться міркувати про питання, звязані з явищами грошового обігу, але й досі є багато спірних моментів.

1) Зазначимо тут, що приклад, який навів Преображенський, про відмирання закону цінності, що йде далеко, надто невдалий. „Розуміння товару, каже він, відносно до паротягу Сормовського заводу відступає на задній план перед розумінням „державний продукт, вироблений для держави“. В дійсності ж, для ступеня переходової доби, про який тут іде мова, цеб-то про перший ступінь — це зовсім не так.

Паротяг цей попадає на ринок, бо його амортизація провадиться на ринку шляхом продажу його частинами тим, кого він перевозить. Див. з приводу цього ст. Гольденберга „Запоздалый рефлекс“ — „Большевик“ ч. 7—8 за 1926 р., передруковану в кн. „Об экономической платформе оппозиции“, стор. 28).

Більш того, за теперішнього періоду існує не тільки й не стільки боротьба плану з ринком, оскільки боротьба плану за ринок. Т. ч. існує один регулятор, що потрібно перевести на інші рейки.

2) Див.: Преображенський—„Бовая экономика“. Бухарін—„Новое откровение о сов. экономике, или как можно погубить рабоче-крестьянский блок“. Бухарін—Стаття в „Правде“ за 1/VII, 3/VII і 6/VII 26 р. „Об экономической платформе оппозиции“, збірник. Кон.—„О новой экономике т. Преображенского“.

3) Див. Кон, op. cit., стор. 19.

4) Див. Кон, op. cit., стор. 31.

Як що теорію Маркса можна вважати за безперечну, оскільки вона стосується до епохи капіталізму, то для переходової доби вона вимагає свого дальшого розвитку й модифікації.

Ось чому треба бути обережним що до висновків своїх з приводу даного питання, щоб не опинитися в лагері тих невдач про яких Маркс вважав за потрібне нагадати на початку своєї праці. Це не значить, що трудність проблеми мусить зупиняти дослідження та робити його занадто боязким, але деяка обережність і стриманість, як я гадаю, мусить бути у всіх, хто так чи інакше міркує про ню.

В цій статті я зовсім не думаю розв'язати „проблему грошей в переходову добу“ повністю, в цілому і в частинах. Я лише хочу формулювати поставлення питання про проблему грошей за переходової доби в найзагальнішій формі, з принципового й методологічного боку, якій вже до де-якої міри були присвячені перші два розділи. Окремі часткові проблеми, що впливають з поставлення питання, сподіваюсь, будуть надалі метою розгляду як мого так і інших, що працюють над цим питанням.

Хоч категорія грошей має достатнє освітлення в економічній системі Маркса й є вселюдським науковим скарбом, але ж ми мусимо в самих загальних рисах спинитися на де-яких основних твердженнях цієї теорії, підкреслити та оцінити власне ті моменти, які треба мати на увазі при розгляді грошей в переходову добу. Зайвою була-б мова, що ми цілковито й повністю приєднуємось до розв'язання цієї проблеми у Маркса, оскільки вона стосується до капіталістичного господарства, коли б, з одного боку, не існувало багато „модних“ немарксистських теорій, а з другого боку — не було б і серед марксистів спроби проревізувати цю теорію навіть що-до її пристосування до капіталістичного господарства<sup>1)</sup>.

Цілком правдивою буде думка, що гроші „являються зовнішнім виявом соціальних стосунків, які виникають на ґрунті обмінних угод“<sup>2)</sup>. „Гроші є спільним сполученням, що з'єднує нас в т. зв. організм народнього господарства. Вони зв'язують споживачів з виробниками, робітників з капіталістами, капіталістів — з покупцями. Вони служать загальною формою економічних стосунків нового часу“<sup>3)</sup> — пише Рикачів і з його формулюванням треба згодитися.

Але нам важно відзначити в грошах ще де-які інші уточнювальні моменти. Гроші — це категорія соціально-неорганізовано господарства, категорія фетишизована, історична, конкретна і „горизонтальна“. Розглянемо цю характеристику грошей. Фетишизм категорії грошей полягає в тому, що вони самі є товар, чимсь матеріялізований, уречевнений.

<sup>1)</sup> Напр. Гільфердінг, див. „Финансовий капітал“ роз. I або збірник — „Деньги и денежное обращение в освещении марксизма“.

<sup>2)</sup> Трахтенберг. „Бумажные деньги“ 1918, ст. 29.

<sup>3)</sup> Рикачів. — „Деньги и денежная власть“ ст. 6, цит. у Трахтенберга.



„Закони товарової природи виявляються в формі природнього інстинкта товаровласників. Вони можуть встановити по між своїми товарами стосунки вартости, цеб-то суто товарів стосунки, лише тоді, коли прилучать їх до якого-небудь иншого товару, як до спільного еквіваленту. Це довела аналіза товару, але лише суспільний акт може перетворити певний товар у загальний еквівалент. Тому суспільний акт решти товарів за винятком одного вириває з їх середовища цей останній, в якому всі вони виявляють свою вартість. Таким чином, натуральна форма цього товару стає суспільно-визнаною еквівалентною формою. Функція суспільного еквіваленту за допомогою зазначеного суспільного процесу стає специфічною функцією вирваного товару. Цей останній товар стає грошима“<sup>1)</sup>.

Таким чином гроші — генетичний товар. Найпридатнішим товаром для виконання грошової функції є золото. Добре відома формула Маркса: „Золото й срібло не бувають з природи грошми, але гроші з природи — золото й срібло“<sup>2)</sup>.

Тут ми ще раз мусимо зазначити співвідносність категорій грошей і цінности, мало того, ми мусимо підкреслити, що оскільки гроші є незвичайним мірилом цінности, а її виявленням, зміна в характері цінности примушує припускати певні зміни й в еквіваленті, можливо, ці зміни й не завжди можна правдиво запримітити й гостро встановити, але все ж таки історичність категорій цінности в розумінні дочасности її існування й змінливости в тимчасових межах соціально-неорганізованої держави не викликає сумніву. Цю модифікацію грошей надалі нам і потрібно розглянути спочатку в рамках капіталістичного господарства, а потім і при соціалізмі, і в переходову добу. Але спочатку дві слові про функції грошей.

Непотрібно перелічувати й характеризувати кожную функцію зокрема, досить для мети нашого дальшого викладу підкреслити такі моменти. По-перше, безперечно в системі Маркса функція мірила цінности та знаряддя обігу є для грошей тим фактором, що визначає їх. Маркс пише: „Товар стає грошми, як сполучення мірила цінности та знаряддя обігу, або сполученням знаряддя обігу й мірила цінности — є гроші“<sup>3)</sup>. По-друге — гроші (золото) як мірило цінности діють абстрактно, в ідеї, а як знаряддя обігу — реально, конкретно.

З приводу цього Маркс продовжує: „Проте золото, як таке сполучення, має самостійне існування, окреме від його існування в обох функціях. Воно, як мірило цінности є лише в ідеї грошми й золотом; як знаряддя обігу, це — тільки символічні гроші й символічне золото, але в своїй звичайній металевій корисности. Золото — гроші,

<sup>1)</sup> Маркс.—„Капитал“ т. I, вид. 1920 р., ст. 56.

<sup>2)</sup> „Капитал“, т. I, ст. 59

<sup>3)</sup> Маркс—„к критике политической экономии“, вид. „М. Р.“, 1922, ст. 126.

або гроші—справжнє золото“<sup>1)</sup>. Нарешті, по-третє, треба вирішити питання можливості т. зв. „розриву функцій“<sup>2)</sup>.

Безперечно, що в зазначеному поділі функцій мірила цінності й знаряддя обміну як раз дається можливість такого розриву, це ще відділення одної функції від другої в розумінні, але це розрив у розумінні, як ми це побачимо далі, може при певних обставинах привести и до справжнього розриву, до фактичного розриву<sup>3)</sup>.

Беручи до уваги це все, перейдемо до дуже поважного питання, щоб в'яснити роль грошей у переходову добу, питання еволюції грошей в розумінні „визволення“ їх від безпосереднього зв'язку з золотом уже в межах капіталістичного господарства. Для цього треба звернутися: 1) до розгляду функцій грошей, вважаючи на все те, що ми про них вже говорили, 2) до розгляду грошових систем (видів грошей).

Кажучи вже про „розрив“ функції та про характер функції мірила цінності, ми бачимо, що золото може виконувати цю роль ідеально, не буваючи в окремих випадках наявно. Звичайно, це не значить, що золота може й не бути у всесвітньому господарстві. Маркс цілком певно заявляє: „Щоб функціонувати як гроші, золото, звичайно, мусить увійти в якому-небудь пункті на товарний ринок“<sup>4)</sup>. А вже безпосередньо що-до функції мірила цінності він пише: „З другого боку золото функціонує лише як ідеальна міра вартості тому, що воно вже має обіг як грошовий товар в обмінному процесі. В ідеальній мірі вартості таким чином таїться дзвінка монета“<sup>5)</sup>. Виходить, щоб стати ідеальним мірилом цінності, золото мусить бути товаром, мусить бути грошовим товаром де небудь, в будь-якому місці, але з цього зовсім не виходить, що кількість цього золота буде адекватною ціннісній кількості розцінок, його може бути в багато разів менше<sup>6)</sup>. Гроші, як знаряддя обігу, через витирання й псування монети, через заміну золота сурогатами (сріблом і міддю) поступово, як відомо, повертаються в монетний знак, що суспільна організація (держава) гарантує й закріплює іноді навіть у паперовий символ свого грошового значіння<sup>7)</sup>. В можливій мірі для проведення заміни

<sup>1)</sup> Маркс—ibid.

<sup>2)</sup> Термін умовний, що належить проф. Соколову „Проблеми денежного обращения“.

<sup>3)</sup> Про цей розрив буде балачка в зв'язку з паперовими грішми.

<sup>4)</sup> Маркс.—„Капитал“ т. I, ст. 79.

<sup>5)</sup> Ibid., ст. 73.

<sup>6)</sup> Гільфердінг у своєму „Фінансовому капіталі“ й зокрема в статті „Гроші й товар“ розвиває помилкову думку, що непотрібно взагалі золота для того, щоб вимірювати цінність товарів. Помилку Гільфердінга досить повно виявив Каутський у праці: „Золото, паперові гроші й товар“ і нам непотрібно повертатися до цього питання (див. збірник „Деньги и денежное обращение в освещении марксизма“).

<sup>7)</sup> Про паперові гроші й міру їх емансипації від золота ми говоритимемо далі в зв'язку з грошовими системами. Ствердити доведене про функцію знарядь обігу цитатами Маркса, здається, нема особливої потреби.

в обігу золотих грошей сурогатом утворюється, як ми бачимо, ця емансипація від золота, щоб-то кількість золотих цінностей призначених обертатися, виконувати роль грошового еквівалента, можна зменшити без шкоди для функціонування народного господарства. Те ж, або майже те ж саме, потрібно сказати відносно до функцій платіжних (засобів). Оскільки розрахунки взаємно покриваються, немає ніякої потреби, щоб реально функціонували гроші взагалі.

Вони тут фігурують лише як мірило цінности, або як висловлюється К. Маркс, „обмінна цінність крім свого існування в ідеї, не набуває тут будь якої самостійної форми, не одержує навіть форми знака цінности, щоб-то гроші стають лише ідеальними рахунковими грішми“<sup>1)</sup>. Інше становище буває у тому випадку, коли платіжі взаємно не покриваються і виникає т. зв. сальдо; тоді гроші набувають знову реального самостійного значіння. Маркс про це пише так: „Залежно від того, наскільки потрібно виплати виконати, гроші вступають не як знаряддя обігу, що зникає, але як форма загального еквіваленту, що є в спокою, як абсолютний товар. Гроші тут входять в обіг як єдиний, цілком відповідний еквівалент товару, як абсолютна форма обмінної цінности, як останнє виявлення обмінного процесу, коротко кажучи, як гроші і при чому як гроші в певній функції загального платіжного засобу. У цій функції платіжного засобу гроші входять як абсолютний товар, але вони виявляються в сфері самого обігу, а не по-за межами його як це робиться зі скарбом“<sup>2)</sup>. Проте тут немає мови про золото, а беруться на увагу готові гроші, що виконують роль загального платіжного засобу, а не мають вигляду, як вексель, приватного кредитового документа<sup>3)</sup>.

Таким чином, і при виконанні функції законної виплати золото в розвинутому капіталістичному господарстві може фігурувати порівнюючи в обмежених розмірах, значно менших, ніж коли б кредитових угод взагалі не було. Золото буває як потрібна форма виплати лише тоді, коли надалі в загальній кон'юктурі господарства буде визначено відігравати роль скарбу і світових грошей, а не знарядь обігу<sup>4)</sup>.

Залишається відзначити в напрямі потреби золота при виконанні грішми тих чи інших функцій, що в умовах капіталістичного господарства функцію скарбу, як резервуара припливу та відпливу грошей, що обертаються, можуть виконати лише гроші, які мають форму абсолютного багатства, щоб-то золото. Проте роль функції грошей,

<sup>1)</sup> Див. Маркс—„к критике політичної економії“, вид. „М. Р.“, 1922, ст. 145, що цитував Шанін у кн.—„Денежная система СССР“.

<sup>2)</sup> Маркс—ibid.

<sup>3)</sup> Особливо гостра вимога на готівку буває під час криз. Але тут можливо провадити виплати не лише золотом та банкнотами, але й паперовими грішми. Див. Гільфердінг—„Фин. кап.“, ст. 73.

<sup>4)</sup> Див. Шанін.—„Денежная система СССР в свете марксистской теории“, ст. 65.

як скарбового збирання з розвитком кредитової, чекової банкової системи значно зменшується, а стиснення й поширення грошової маси в обігу може провадитися методом банкового регулювання, що зменшує роль й кількісне значіння золота в грошовій системі господарства<sup>1)</sup>.

В ролі світових грошей, оскільки паперові гроші бувають місцевими грішми, для вирівняння балансу міжнародньої торгівлі, золото залишається незамінним повністю й безумовно<sup>2)</sup>. Розгляд функцій грошей дав нам досить матеріялу, щоб судити про те що категорія грошей є історичною категорією не в розумінні дочасности свого існування,—про це буде мова при розгляді її в соціалістичному господарстві—, а в розумінні зміни ролі та значіння окремих функцій в межах капіталістичного господарства і деякого „визволення“ їх від звязку з золотом, в чому ми до деякій мірі бачимо їх еволюцію, порівнюючи з їх генетичною формою і виявлення їх суті, яка змінюється в де-яких межах.

Ще більше даних, щоб вияснити історичність категорій грошей у вищезазначеному розумінні, дає нам розгляд грошових систем.

Існує ціла низка різних класифікацій грошових систем, всі вони, як кожен умовні класифікації, можуть мати свій *raison d'être*, але можуть бути і невідповідними тій чи иншій меті. Для нашої мети особливо придатною може бути класифікація Гельфферіха<sup>3)</sup>, що ми взяли в найзагальнішій формі. Всі грошові унітарні системи (валюти *Währung*) Гельфферіх розділяє на звязані й вільні (*Gebundene und freie Währung*).

У цій класифікації за *principium divisionis* править економічна ознака відносин грошей до золота, того ціннісного матеріялу, що являється й генетично й по суті основою грошей в тому розумінні, про яке була мова раніш<sup>4)</sup>.

Оскільки у нас є намір показати процес деякого кількісного визволення грошей від їх первооснови, для нас розподіл Гельфферіха може бути придатним. Дальший підрозділ в класифікації Гельфферіха для нас вже нецікавий і його можна замінити иншим, що

<sup>1)</sup> Шанін—*ibid.*, ст. 47, 48.

<sup>2)</sup> Ми не можемо в цій статті й даному звязку зупинитися на теорії „паритета покупної сили“, яку ми вважаємо невдалою. Про це иншим разом.

<sup>3)</sup> Див. „*Das Geld*“ von K. Helfferich. Leipzig, 1923., 6 Aufl., ст. 413—416.

<sup>4)</sup> А. Леоні'єв у своїй статті „Марксова теорія денег и т. наз. „новейшие явления“ денежного обращения“ („Соц. Хоз.“, кн. II, за 1925 р., ст. 74) зазначає, що ця класифікація не має формальних і юридичних ознак і тому в боротьбі проти фетишистично-металевих і номіналістичних поглядів..., при правильному вжитку цих термінів, у кожному конкретному випадку, при послідовній кожного разу аналізі внутрішньої, економічної, иноді захованої від звичайного зору, суті кожної даної валюти,—може бути чудовим допоміжним засобом.

більше відповідає нашим вимогам і не переиначує дійсного стану речей: 1)

1. Чиста повновартна металічна система.
2. Паперово-металічна система
3. Кредитово-грошова система різних банкнот.
4. Система нерозмінних банкнот 2).

1. Чисто-повновартна металічна валюта це—ї фактично и формально звязана валюта. У ній золото (або инший метал<sup>3</sup>) виконує всі функції неподільно і його не замінює жадний сурогат. Ця система є генетичним, історичним і логічним *princ'om* існування, взагалі, будь-якої грошової системи.

2. Паперово-металічна система мусить увійти за нашою класифікацією в розряд формально-вільних від золота валют; так було-б коли золота не треба було-б, як мірила цінности, як скарбового нагромадження, нарешті, для міжнародних виплат. Безумовно мінімум, потрібний для обігу в країні, можна заповнити без лишка сурогатами та паперовими грішми, але паперові гроші виконують лише одну функцію і тому золото, від якого вони вільні, потрібне, щоб виконувати инші функції; т. чином, хоч паперові гроші самі собою вільні від золота, але система в цілому якось у якийсь спісб звязана з ним посередньо. Правда, золота при цій системі потрібно значно менш, ніж при першій, але повного звільнення від нього бути не може.

Ми не можемо зупинитися на викладі загальної теорії паперових грошей Маркса, на походженні паперових грошей, на символічному „представницькому“ значінні, на залежності їх законів від законів металічного обігу, припускаючи, що все це відоме ї точно встановлене 4).

Деякі вважають, що у Маркса що-до грошей існує дві теорії: для металічних — товарово-трудова, а для паперових — кількісно-функціо-

1) Дальша класифікація: 1) Die reine Goldwährung. 2) Die hinkende Goldwährung. 3) Die Silberwährung. 4) Die Doppelwährung. 5) Parallelwährung. 6) Silberwährung mit gesperrter Prägung. Papierenwährungen (ст. 422—23, *ibid*).

Класифікація Каценельбаума ще складніша. Він нараховує до 11 систем унітарних і дуалістичних (див. його книгу: „Вчення про гроші й кредити“, ч. I, вид. 1921 р., ст. 198).

2) Ця класифікація найпридатніша для нас. Див. у Шаніна *op. cit.* ст. 111, 126.

3) Маркс пише: „Я припускаю для простости, що грошовим товаром є лише золото“. „Капітал“, т. I, ст. 63.

4) Див. Маркс—„До критики політичної економії“, вид. 1922 р., ст. 115; 119; 118—119; 122. „Капітал“, т. I, ст. 100.

Особливо важливе таке місце у Маркса:

„В обігу знаків цінности всі закони справжнього обігу здаються переиначеними, поставленими на голову. Коли золото обертається тому, що має цінність, то папір має цінність тому, що обертається“.

„До критики політ. економії“, ст. 124.

нальна. Одначе це не так. Той „кількісний“ коректив, що додає Маркс до теорії цінности паперових грошей, нічого спільного не має з т. зв. „кількісною“ теорією, яку Маркс сам виразно викрив<sup>1)</sup>. Справа в тому, що у Маркса кількість паперових грошей не утворює їх цінности, а лише хитає цінність одної одиниці в гору або вниз. За теорією Маркса паперові гроші входять в обіг з певною цінністю, що визначається відношенням їх до золота, яке вони заступають, в той час як за кількісною теорією цінність грошей не існує заздалегідь, а утворюється лише в процесі обігу при зіставленні маси грошей і маси товарів, припускаючи таким чином, що товари „входять“ в обіг без ціни, а золото й срібло—без цінности...“<sup>2)</sup>

Ми вже говорили, що паперові гроші виконують лише функцію обігу й не мають своєї іманентної цінности, але в такому разі, що-ж є мірилом цінности при паперово-грошовому обігу? Погляди економістів що-до цього питання надто різбігаються. Ми не маємо жадної можливости зупинятися на всіх подробицях цієї суперечки, але мусимо тут зазначити свій погляд на це питання, оскільки те чи инше відношення до нього вяснятиме надалі як ступінь звільнення паперових грошей від золота так і кваліфікування нашої радянської валюти, валюти першої епохи переходової доби. На нашу думку, не витримує критики твердження про виконання паперовими грошми не лише функції знаряддя обігу, але у випадках, коли паперово-грошовий обіг існує довгочасний період і золота фактично в обміню нема, а від міжнароднього обміну країна ізольована, вони виконують також і функції мірила цінности. Ці погляди цілком базуються на тому, що паперові гроші мають самостійну цінність<sup>4)</sup>.

В дійсності паперові гроші самі собою не товар, служать вони лише для обігу і тому до них треба прикласти принцип неможливости утворення цінности з самого обігу<sup>5)</sup>. Але що-ж тоді має бути за мірилом цінности?

Ми вважаємо, що в цьому випадку стає справжній розрив функції і мірилом цінности і надалі є золото, золото, що є десь в суспільстві, де-небудь стикається з товаром. Де-які економісти, що критично ставляться до подібного твердження, кажуть, що в такому випадку кожен покупець мусів би спочатку розцінювати товар на золото, користуватись, можливо, спогадами про минулі золоті розцінки, а потім зводити ці розцінки на паперові гроші, чого ми фактично не спостерегаємо.

<sup>1)</sup> Див. Каценеленбаум. — „Учение о леньгах и кредите“. Ч. I, ст. 138, вид. 1921 р.

<sup>2)</sup> Маркс—„К критике политической экономии“, вид. 1922, ст. 160.

<sup>3)</sup> Ibid., ст. 160.

<sup>4)</sup> Напр. Helfferich (Das Geld), вид. 6, 1922 р., ст. 557—8. Каценеленбаум,—Солов та ин. представники т. зв. функціональної теорії грошей.

<sup>5)</sup> Див. Ліфшиц — „К постановке денеж. проблемы с точки зрения закона равновесия“. II. З. м. № 8—9. 1924, ст. 231.

Подібні твердження й вимоги що-до виконання грішми функції мірила цінности можна пояснити надзвичайним суб'єктивним підходом до розв'язання питання й при тому грубо-фетишистичним тлумаченням функції мірила цінности. Відсутність золота як грошей, що обігають, „зовсім не знищує об'єктивно-регулююче значіння його цінности“. Воно й надалі править за об'єктивне мірило цінности, виявляючи свою цінність через паперові гроші, загальну цінність яких воно регулює. При відсутності-ж золота навіть в товаровому обігу місце його займає инший будь-який товар, але обов'язково товар, цеб-то втілення суспільної праці. Звичайно це заміщення золота иншим товаром у функції мірила цінности виникає при ізоляції даної господарської одиниці від решти товарової маси, де грішми залишається золото і при великій дезорганізованості товарового обігу<sup>1)</sup>.

На наш погляд цілком правильно з приводу цього зазначає Леонт'єв: „Як в теорії цінности, за вдалим виразом Зомбарта у Маркса йде мова не про мотивацію кожного контрагента, а про лімітацію його поведження, так і тут...“ Надалі т. Леонт'єв має на увазі, правда, не чисто паперовий обіг, а нерозмінні банкноти, але справа від цього не змінється і твердження залишається, на нашу думку, і для суто паперового обігу<sup>2)</sup>.

Що-до паперово-грошової системи ми мусимо зробити ще одне зауваження. Теоретично розуміють два вида паперово-грошових систем: 1) сталу паперово-грошову систему й 2) занепалу або т. зв. емісійне господарство. Припустимо, що тривала грошова система в умовах анархії капіталістичного господарства неможлива як довгочасне, постійне явище, її існування може бути умовним і обмеженим тому, що тривалість цінности цих грошей буде залежати не лише від їх кількості, яку так чи инакше можна регулювати, але й від кон'юнктури господарства, що не піддається капіталістичному регулюванню. Що-до т. зв. емісійного господарства треба мати на увазі, що це в форма паперового грошового обігу, щоб покрити державний дефіцит, з постійним занепадом цінности грошової одиниці.

Ми не можемо вдаватися в подробиці, роблячи це останнє зауваження, зазначимо лише, що можливість тривалого існування такого господарства можлива лише „теоретично“, хоча збезцінення й може дійти величезних розмірів<sup>1)</sup>. Наприкінці цієї частини, присвяченої питанню про паперові гроші, наведемо авторитетну думку Каутського:

„Як би гарно не ширився паперовий обіг, як би не виглядало могутнім його панування—воно все-ж таки залишається під диктатурою золота“... Золото залишається мірилом цінности всіх товарів

1) Див. Ліфшиц—op. cit., ст. 231.

2) Леонт'єв—„Марксова теория денег“ et cet. „С. X.“, II, за 1925 р., ст. 32.

і при обігу грошей, що збільшується в інших, крім золота, формах... Золото залишається єдиною певною базою капіталістичного обороту. Значить, золото залишається фундаментом того величезного будинку, що споруджується зазначеним порядком. Але все-ж таки роля його в грошовій масі де далі все зменшується<sup>1)</sup>.

Відповідно до схеми Шаніна при паперово-металічній системі золото зберігається реально як постійний і змінний шар нагромадження й як частина флюктувального шару, що дифундує з світовим обігом. В решті частини обігу його може й не бути<sup>2)</sup>...

Ще більшу відміну особливо в розумінні зменшення ролі золота (кількості) можна би побачити при т. зв. системі розмінних банкнот, під якими ми розуміємо кредитові гроші, що виникли з векселя на підставі приватно господарських угод, де грошей не треба, але вони служать як раз там, де вексель не може діяти, а потрібна готівка. Розмінні банкноти, як відомо частково забезпечені золотом, частково товаровими векселями й кількість їх регулюється автоматично.

При системі грошей, т. зв. системі розмінних банкнот мінімум грошового обігу можна заповнити цілком грошовими сурогатами без участі золота, постійний шар нагромадження і надалі мусить залишитися золотим, а змінний шар набуває можливості замінитися не лише золотом, але й банкнотами. Потрібне поширення грошового обігу виникає тут перш за все через банкнотову емісію, потрібні стиски можуть бути у подвійній формі: і ліквідація банкнот в порядку сплати позик і утворенні змінного шару нагромадження за рахунок виправленого з банку золота<sup>3)</sup>. У всякому разі відносна кількість золота в господарчому обігу при даній грошовій системі ще більше зменшується, порівнюючи з попередніми системами.

Тепер в такому-ж аспекті розглянемо т. зв. систему нерозмінних банкнот „Gold standart without gold currency“ або золотою валютою з паперовим обігом, валютою формально „вільною“, але по суті звязаною або-ж „Goldkernwährung“.

Ця грошова система виникає ще в капіталістичну епоху, при переході до монополістичного капіталізму. Напр., в Австрії з 1892 р. існувала така ось система збудована на принципі нерозмінності банкнот<sup>4)</sup>. Відмінною ознакою нерозмінної банкноти є випускання її в порядку банкового кредитування, стабільність її, що регулюється не механічно, шляхом вільного розміну достатніх банкнот на золото через пред'явлення, як це буває при т. зв. розмінній банкноті, а за

<sup>1)</sup> К. Каутський.—„Деньги“, сб. „Деньги и денежное обращение в освещении марксизма“, ст. 172.

<sup>2)</sup> Шанін.—„Денежная система СССР et cet.“, ст. 122.

<sup>3)</sup> Ibid., ст. 122—124.

<sup>4)</sup> Докладніше про це питання див. Сілін.—„Австро-Венгерский банк“. 1913 р. роз. VIII—XII, а також І. Кауфман.—„Бумажные деньги в Австрии“, розділ V.



допомогою активних операцій банку, головнішою з яких є золота інтервенція та девізна політика банку. При наявності лишку банкнот, що не усовується шляхом звичайного розміну й виплати, банк сам печинає продавати й скуповувати золото та чужоземні девізи. Таким чином, система нерозмінних банкнот поредає ініціативу з рук населення в руки банку. Система ця автоматично и механічно не забезпечуючи нормальність грошового обігу, одночасно дає банку велику волю маневрувати й павувати на грошовому ринкові. При цьому золото потрібне головним чином в трьох напрямках: 1) на постійний шар нагромадження 2) частково для золотих інтервенцій і 3) для виплати сальдо в світовій торгівлі; скорочення й стискання грошей в обігу, увесь мінімум грошового обігу, нарешті частину навіть постійного шару нагромадження можна заповнити нерозмінними банкнотами і не вимагати участі золота<sup>1)</sup>.

Не зважаючи на те, що кредитові грошеві системи, які ми розглянули (розмінні та нерозмінні банкноти), далеко відійшли від примітивного виключно золотого обігу й навіть, за висловом Маркса, належать „до вищої сфери суспільного виробництва і регулюють їх зовсім інші закони“ (ніж паперові гроші)<sup>2)</sup>, проте звязок її з монетарною системою залишається. Маркс, порівнюючи монетарну систему з католицьким, а кредитову з протестантським інститутом,—пише: „Але як протестантизм мало емансинувався від основ католицизму, так само мало кредитова система незалежна від бази монетарної системи“<sup>3)</sup>.

Підсумовуючи все зазначене про відміну значіння функцій грошей і зміну грошевих систем, ми мусимо ще раз підкреслити ту еволюцію й своєрідну модифікацію, яку зазнали гроші під час ходу розвитку капіталізму, при збереганню деяких загальних законів непорушними. Хоч форма й зміст явищ не збігаються, але між ними є своєрідний паралелізм і тому зміна форми віщує або повніше вказує на деяку зміну змісту явищ.

Гроші залишаються грішми, щось спільне залишається для них у кожній формі їх виявлення, але щось і змінюється й еволюціонує. Зміна ролі функцій і поступове звільнення від золота виявляється як певна тенденція, що може привести в змінних економічних умовах, в умовах иншої господарчої формації до инших радикальніших результатів.

Тепер нам залишилось сказати де-кілька слів про категорію грошей, як категорію „горизонтальну“ і „конкретну“. Ми звемо категорію грошей „горизонтальною“ тому, що вона виявляє собою не виключно специфічні стосунки капіталізму, але стосунки властиві

1) Див. Шанін, *op. cit.*, ст. 92—97, 125—129.

2) Маркс—„К критике политической экономии“, ст. 119.

3) Маркс—„Капитал“ т. III, ч. II, ст. 130.

взагалі обмінному господарству. Можна думати, що спеціальної т. зв. „функції, що утворює капітал“ гроші не мають і їх потрібно розглядати в плані міжгосподарчих стосунків <sup>1)</sup>.

Особливої цікавості можуть набирати гроші, як „конкретна“ категорія, оскільки це зв'язано з питанням про ступень впливу на її сутність державної влади. Конкретні категорії відрізняються від найзвичайніших, тим, що під ними безпосередньо не стоїть матеріальний виробничий процес, а на них вже відбивається якийсь вплив ідеологічної надбудови (такими крім грошей є категорія ціни, прибутку, зарплатні то що). Проте ці впливи з рештою обмежені безпосередніми стосунками виробництва і мають лише певну силу. Так напр., що до категорії грошей, держава може зробити гроші монетою, держава може монету замінити паперовими грішми, нарешті, держава може ці паперці випустити в необмежній кількості, але всі ці заходи можуть мати лише значіння, що „модифікує“, але не конституує.

„Факт функціональної обмеженості держави полягає в тому, що модифікувальний вплив держави зустрічає об'єктивну межу на порозі дії економічних сил“—азначає цілком правильно т. Леонтьєв <sup>2)</sup>. Як ми бачили це ще раніше, межа ця полягає в тому, що закони змінюються й псується, але не знищуються (напр., закони паперовогрошового обігу).

Таким є характер грошей, як „конкретної“ економічної категорії.

Слідом за ознайомленням з характером і еволюцією категорії грошей в капіталізмі епохи вільної конкуренції ми мусимо хоча-б у загальних рисах зупинитися на тому, чи виникли кардинальні зміни в суті грошей в епоху т. зв. монополістичного капіталізму.

Аналізи Гільфердінга й Леніна встановили в монополістичному капіталізмі особливості, яких не було в попередню епоху панування вільної конкуренції. Ці зміни в структурі капіталізму виникли по лінії обмеження вільної конкуренції й затвердження в певній мірі початків планування народнього господарства, початків заміни анархії й „волі“ початками монополії. Ми вже знаємо, що ці нові початки відбилися на законі цінності в розумінні визначень модифікацій цього закону. Ми вже навіть злегка згадували про зміни, що їх внесли в систему грошового обігу в деяких країнах, де була в цьому потреба, а власне в Австрії. Нічого нема дивного в тому, що деякі нові моменти в грошовій системі ми зустрічаємо в одній з відсталих європейських країн.

Штучна монополія й централізація починаються як раз не в поступових країнах—Англії та Франції, а для того часу відсталих—

<sup>1)</sup> Див. Бухарін.—„Економіка переходного періода“, примітка, ст. 36.

<sup>2)</sup> Див. Леонтьєв—„Марксова система et cetera“, ст. 65, 67. „С. X.“ II за 1925 р.

Германії та Америці. Тепер нам треба вяснити, які, власне, зміни могла внести в систему грошей нова фаза капіталізму.

Багато з економістів, представники т. зв. номіналістичної й хартально-номіналістичної теорії, зокрема Г. Ф. Кнап<sup>1)</sup>, побачили в системі нерозмінних банкнот (яку вживали в Австрії з 1892, в цій, т. зв., системі Goldkernwahrung якесь відкриття, що касує попередні теорії цінності зокрема теорію Маркса). Одним з аргументів цих теоретиків було те, що при монополістичному капіталізмі ціну на метал ні в якому разі неможна визначити витратами на виробництво, або кількістю праці, а вона стає монопольною, „тарифною“, висловлюючись терміном Струве, „указною“, ціною, цеб-то ціною, що залежить від погляду монополістичних організацій, банків і держави<sup>2)</sup>).

Протилежно до цього твердження ми гадаємо, що в формі грошей хоч і виникла якась модафікація, про що ми вже казали, і хоч система Goldkernwahrung одрізняється від суто золотої валюти, або золотої валюти з банкнотовим обігом, але ця різниця є лише модифікацією, а не принциповою гострою іншою зміною, збудованою на на цілком інших принципових основах<sup>3)</sup>).

Справа в тому, що всі економісти зазначеного погляду, правильно спостерігаючи зрушення, що виникли в народньому господарстві, одночасно з цим страшенно прибільшують роль монополістичної організованости в справі регулювання масових процесів, у справі обмеження вільної конкуренції й утворення таким чином зовсім нової системи грошового обігу. Їх помилку найкраще можна побачити в характеристиці, що дає монополістичним тенденціям капіталізму Ленін.

„Вільна конкуренція—пише Ленін—є основною властивістю капіталізму й товарового виробництва взагалі; монополія є прямою протилежністю вільної конкуренції, але ця остання на наших очах

<sup>1)</sup> Див. між иншим ст. російською мовою Гейна „В защиту хартальной теории денег“ у збірнику—„Основные проблемы теории денег“. Петроград 1912

<sup>2)</sup> Своєрідну, трохи іншу, але все-ж таки подібну до даної точку погляду на це питання поширює Гільфердінг, що виходить з одного боку з своєї теорії грошей, теорії суспільної цінності обігу, з другого боку—приписує центральним банкам властивість впливати на цінність золота шляхом регулювання взаємовідносин золота і товарів. З приводу цього Гільфердінг пише: „Державне регулювання грошового обігу вказує на принципову зміну у взаємовідносинах золота й товарів, через державне втручання фіксуються обмінні відносини між золотою монетою й товарною масою“. А в другому місці: „ціна золота буде фіксуватися лише тим, що з достатнього запасу, золота в міру потреби входить в обіг кількість золота, яку вимагає суспільна цінність обігу“. Критику цього погляду, крім зазначеного в тексті, див. у Каутського: „Золото, бумажные деньги и товар“ у збірн.—„Деньги и денежное обращение в освещении Марксизма“, також див. статтю Бейдельканта—„Номиналистическая теория денег и монополистические тенденции“. „Соц. Хоз.“ № IV за 1926 р., ст. 66.

<sup>3)</sup> Див. Сілін.—„Австро-Венгерский банк“, ст. 150—151, а також Кауфман.—„Австрийские бумажные деньги“.

почала перетворюватися в монополію, утворюючи велике виробництво, витискаючи дрібне замінюючи велике величезним, доводячи конкуренцію виробництва й капітала до того, що з нього утворюється монополія: картелі, синдикати, трести, капітал, що зливається з ними, якогонебудь десятка банків, які орудують мільярдами. А одночасно з цим монополії, які виникають з вільної конкуренції, не усувають останню, а існують над нею й поруч з нею, приводячи до низки особливо гострих і великих суперечностей; тертя, конфліктів. Монополія це перехід від капіталізму до значно вищого ладу<sup>1)</sup>.

Таким чином ми бачимо, що при т. зв. монополістичному капіталізмі існує не повна, а „обмежена монополія“<sup>2)</sup>, більш того, в цю епоху кожна конкуренційна боротьба має своєю метою утворення монополії, але з другого боку ця остання викликає конкуренцію. Таким чином, між конкуренцією й монополією утворюється діалектичний зв'язок<sup>3)</sup>.

Тому монопольна ціна, взагалі, й монопольна ціна на метал не розриває з конкуренційною ціною і не порушує, а лише модифікує цінність взагалі, і цінність на метали зокрема.

Із зазначеного ясно, що „новітні“ теорії грошей і грошового обігу, особливо номіналістична теорія, правильно зазначаючи об'єктивні зміни в характері нової фази капіталізму й процесу утворення цін у ньому, правильно помічаючи зміни в характері грошової системи, все-ж таки—помилкові, бо ті оцінки могли-б мати деяке й наукове значення лише тоді, коли-б на ринку існувала абсолютна монополія на коштовні метали й утворення цін залежало цілком від волі держави або центрального банку.

З другого боку, ми безумовно маємо в явищах подібних до австрійського грошового обігу зміцнення автогенних початків держави, які виявляються в свідомій девізній політиці, що замінює стихійний перелив золота з банку до приватних осіб і з одної країни в іншу.

Прате це зміцненню ролі держави зовсім не суперечить загальній теорії Маркса про гроші, навпаки—воно є лише дальшим розвитком тих тенденцій, які Маркс намічав у ролі держави, що модифікує, коли доводив можливість „замінити золото у внутрішньому обігу країни звичайними знаками цінності, паперовими представниками золота“. Це кількісне зміцнення ролі держави ще не може утворити якісної зміни в грошовій системі, кількість ще тут не переходить в якість через обмеженість монополії та непорушність загальних принципів капіталістичного господарства<sup>4)</sup>.

Виконуючи намічений з самого початку план розробки проблеми, ми мусимо зараз перейти до вказівок на ролю грошей в соціалістичному господарстві.

<sup>1)</sup> Ленін „Империализм как новейший этап капитализма“ т. XIII, ст. 90.

<sup>2)</sup> Термін-Гобсона — „Эволюция современного капитализма“.

<sup>3)</sup> Див. Ейдельмант, *op cit*, ст. 67.

<sup>4)</sup> Див. Леонтьев.—„Марксова теория et cet.“, ст. 73.

## IV.

Проблеми грошей при соціалізмі<sup>1)</sup>.

Проблема грошей при соціалізмі є проблемою як обліку так і норм розподілу продуктів при новій господарчій формації; вона міцно зв'язана з проблемою господарчого регулятора.

З попереднього ми знаємо, що певні пропорції розподілу праці при соціалізмі залишаються, залишається закон рівноваги, закон т. зв. „пропорційних трудових витрат“. Залишається залежність виробників один від одного, оскільки соціалістичне виробництво мусить базуватися на принципах розподілу праці. Проте ця залежність в ньому матиме надто більше значіння, вона вкоріниться в громадську свідомість, і не потребуватиме обхідного шляху ринку, а буде виявлятися безпосередньо.

Яким же засобом в господарстві такого типу мусить здійснюватися розподіл праці й робітничої сили? Як що при капіталізмі таке регулювання здійснювалося шляхом грошового обліку й коливання цін, обрахованих за допомогою грошового еквіваленту, то при соціалізмі може бути регульовано за допомогою попереднього обліку без грошового еквіваленту? Ось що нам зараз потрібно розв'язати.

Чи можливе існування господарства без будь-якого попереднього чи наступного обліку виробництва та його елементів? На це питання ми мусимо дати негативну відповідь. Можливо коли небудь і буде така формація суспільства, при якій непотрібно буде робити будь-які розрахунки й обліки, бо всього буде вдосталь. Проте зараз ця епоха остільки мало уявна, що не доводиться про неї конкретно балакати.

Навпаки, Маркс і Ленін соціалістичну структуру господарства, що надходить, характеризують як добу, де облік відіграє найголовнішу роль, оскільки в ній особливо з початку зберегатиметься продукційність, що наближається розміром до капіталістичного господарства, і лише надалі поступово будуть намічатися засоби переходу до вищих форм продукційности, які можуть задовольняти цілком всі громадські без лишків потреби, що зростатимуть.

Уже в капіталістичну епоху, як це всім ясно й як встановлює це Маркс, існує облік, але лише в переіначеному вигляді. Капіталістичний облік цікавиться виключно з'ясувати розмір чистого прибутку, зиску. Соціалістичний облік, власне кажучи, є продовженням капіталістичного, але лише з іншою метою й трохи іншими способами, що організують і регулюють виробництва<sup>2)</sup>.

<sup>1)</sup> Докладно література про учет в соціалістичному господарстві наведена в книжці Леонтьєва та Хмельницької—„Очерки переходной экономики“, стор. 160—163.

<sup>2)</sup> Див. О. Лейхтер.—„Хозяйственный учет в социалистическом обществе“, ст. 53; 9.

Як ми вже казали, облік у капіталістичному господарстві провадиться в ціннісних грошових одиницях. Який же вигляд мусить мати облік при соціалізмі?

Є група теоретиків-економістів з буржуазного табору, які впевняють, що неможливо перевести облік без грошей в капіталістичному значінню цього розуміння, інакше кажучи, соціалістичного суспільства не може бути. Ми не можемо зупинятися на цій конценції, приналежній М. Веберу, Мізесу, Струве, Соколову та ин., бо це дуже загальмувало б нам працю і завело б нас у нетрі взагалі буржуазних теорій, на яких ми тут не спиняємося<sup>1)</sup>.

Нам цікаво власне, як проблему грошей мислять в соціалізмі, а оскільки його визнають як майбутню господарчу систему і не відкидають, то проблему цю через те саме знімають.

Тому ми переходимо до теорій, що так чи інакше розв'язують питання про облік і гроші при соціалізмі.

Почнемо з Маркса й Енгельса.

У основоположників наукового соціалізму вказівки на цікаву для нас проблему дуже короткі.

Маркс, відповідно до тих уривчастих даних, що є в II т. „Капітала“, очевидно припускає можливим існування трудового мірника вироблених продуктів, які розподіляють на підставі відповідних посвідчень про працю, що витратила та чи инша особа.

„При суспільному виробництві, як і при капіталістичному, робітники заняті в галузях підприємств з недовгими робочими періодами, будуть лише на короткий час відтягати продукти, не даючи замість того нового продукту; що до галузів з довготерміновими робочими періодами, то вони довший час відтягають продукти, перш ніж самі почнуть давати продукти. Виходить, ця обставина впливає з матеріальних умов відповідного процесу праці, а не з його суспільної форми. При суспільному виробництві грошовий капітал опадає, суспільство розподіляє робочу силу й засоби виробництва між різними галузями праці. Виробники можуть, чого доброго, сдержувати паперові посвідчення, за якими вони видобувають з суспільних споживних припасів кількість продуктів, відповідно до їх робочого часу. Ці посвідчення ні в якому разі не гроші. Вони не роблять обігу“<sup>2)</sup>.

Звичайно, наведеного уривку Маркса не досить, щоб усвідомити повністю ролю „грошей“ і систему обліку при соціалізмі, тому нам потрібно звернутися до інших джерел і вже, порівнявши увесь матеріал, зробити відповідний висновок.

Всі теорії, що належать до даного питання, ми могли б класифікувати так.

<sup>1)</sup> Див. О. Лейхтер—op. cit. ст. 12—17, а також ст. Соколова—„Социалистическое хоз., пена и деньги“ у кн. „К теории денег и учета“, ст. 55—115.

<sup>2)</sup> Маркс—„Капітал“, т. II, ст. 341, 342.

1. Теорії натурального обліку в споживних цінностях і непотрібності грошей.

2. Теорії—протилежні першим—ціннісного трудового обліку й потреби грошей, які наближаються до капіталістичних.

3. Теорії трудового обліку і потреби „грошей“, інших ніж капіталістичні.

4. Теорії трудового обліку й непотрібності грошей.

Представники першої групи теорій <sup>1)</sup> приходять, правду кажучи, до висновків, абсурдність яких очевидна.

Так напр., О. Нейрат у своїх працях виходить з аналізу господарства військового часу, з аналізу військового господарства взагалі. Як провадити облік натуральних благ в цьому господарстві—він не зазначає. Цілком правий О. Лейхтер, що таке господарювання мусить привести до цілковитого хаосу і „на 100 років дискредитувати соціалізм“ <sup>2)</sup>. Пр. Чайнів у своїх статтях, надрукованих 1920 р. в „Экономической Жизни“, чч. 225 і 231) поширює надзвичайно своєрідну й оригінальну точку погляду на соціалістичний облік. На його думку в соціалістичному господарстві принцип обліку й рахівництва стає не трудовим, а має матеріально-технічну основу. З досвіду агрономії й керуючись практикою обліку паші молочних корів і окремих кормових одиницях, пр. Чайнів пропонує своєрідну схему обліку успішности господарства в умовних балах і коефіцієнтах <sup>3)</sup>.

Не маючи змоги докладніше тут зупинитися на викладі даного проекту, ми мусимо навести ті критичні зауваження, що є проти нього, а тому й проти кожної такої системи натурального обліку.

Т. Струмлілн у своїх полемичних статтях, що в свій час також було уміщено на сторінках „Экономической Жизни“, так писав на адресу Чайнівської системи обліку:

„Натуральне господарство не обмінне, це правда. Але трудові оцінки зберігають в ньому своє значіння й незалежно від обміну. Річ в тому, що всю різноманітність благ сучасного суспільства взагалі не можна взяти на облік без попереднього приведення цієї різноманітности до будь-якої єдности. Не можна складати аршини з пудами й тузинами. Мало того, аршини перкалю не можна складати з аршинами шовку, бо вони не рівновартні“ <sup>4)</sup>. Система протилежна теорії натурального обліку впевняє, що при соціалізмі не тільки збережеться трудовий облік, але будуть потрібні й гроші у формі, що дуже нагадують капіталістичні засоби обігу. Цю концепцію висовує Каутський. У книзі „Соціальна революція й її програма“ Каутський пише:

<sup>1)</sup> О. Neurath, пр. Чайнів (цит. у Лейхтера).

<sup>2)</sup> Див. О. Лейхтер, *op. cit.*, ст. 91.

<sup>3)</sup> Докладніше див. зазначені статті в „Екон. Жизни“, а також у Лейхтера, *op. cit.*

<sup>4)</sup> Див. Струмлілн—„Проблеми економіки труда“, ст. 204.

„Щоб перетворити гроші в капітал у закінченому соціалістичному суспільстві, нема ніяких передумов; проте цим ще не вичерпуються всі функції грошей... як мірила цінности й засоби обігу гроші муситимуть існувати і в соціалістичному суспільстві, при наймві до того часу, коли ми не вступимо в щасливу другу фазу комунізму“<sup>1)</sup>.

А далі: „Коли при соціалістичному виробництві зберігаються гроші й ціни, при чому ціни установлюють у звязку зі старими цінами, то потрібно буде шукати заценку в історично-утворених грошах і залишити золото як грошовий товар“<sup>2)</sup>.

Треба зазначити, що погляди Каутського на проблему грошей при соціалізмі надто уривчасті, неповні й навіть суперечні. Так, напр., у кн. „На другий день після соціальної революції“ він висловлює трохи інші погляди, запевняючи, що гроші, які залишаються при соціалізмі, втратять функцію мірила цінности<sup>3)</sup>.

Щоб то не було, визнання наявности цін, грошового товаро-золота вказує на те, що Каутський бачив у грошах соціалістичного ладу подобу капіталістичних грошей, з чим ми, звичайно, зовсім не можемо погодитися, бо „соціалізм“ і „товар-золото“ є розумінням, що виключає одно одного.

Тепер переходимо до конценції обліку й „грошей“ при соціалізмі, що належить О. Лейхтеру і визнає для цієї доби потрібним як трудовий облік, так і гроші в „переиначеній“ формі, у формі, що нагадує відомі „робочі гроші“ Грея. О. Лейхтер немов виходить з того твердження К. Маркса, яке ми раніш наводили, що при соціалізмі тим, хто працює, видаватимуть чеки на одержання речей споживання відповідно до фактично затраченого ними робочого часу і запевняє, що ці чеки відіграють своєрідну роль, роль способу обліку та зведення всіх благ до одного знаменника. Наведемо формулювання цієї теорії словами самого Лейхтера:

„Маркс не визнає паперові чеки за гроші, бо вони не циркулюють. Звичайно, коли звязувати розуміння грошей з обігом і системою обміну, то, робочі гроші не можуть бути грішми в капіталістичному розумінню. Вони ж бо не є товар, як золоті гроші, і не мають самостійного існування... Вони є посвідками на блага, що відпускають членам суспільства, пропорційно вкладеній ними праці... Проте ми вважаємо за доцільне залишити назву „робочих грошей“, тому що ці гроші, хоч і не мають функції грошового товару, але зберігають інші функції капіталістичних грошей, як напр., функцію способів обліку і зведення всіх благ до одного знаменника“<sup>4)</sup>. З наведеного уривку,

<sup>1)</sup> Каутський—„Die proletarische Revolution und ihr Programm“ Stuttgart, 1922, ст. 306, пит. за Лейхтером.

<sup>2)</sup> Ibid.

<sup>3)</sup> Каутський—„На другой день после социальной революции“. Петр., 1918, ст. 23 і 25.

<sup>4)</sup> О. Лейхтер—op. cit., ст. 69.



здається нам, досить ясно виступає погляд Лейхтера на проблему обліку і „грошей“ в соціалістичному суспільстві, звичайно, в найзагальнішому поставленні. Додатково цікаво зазначити, що Лейхтер у своїй концепції соціалістичного устрою виходить з т. зв., „гільдійського соціалізму“, правда, м'ягшого трохи вигляду<sup>1)</sup>. Проте це зауваження ще не розв'язує питання про роль „робочих грошей“ при соціалізмі. Ортодоксальні марксистки, відкидаючи гільдійську точку погляду на соціалізм, одночасно можуть визнати певне значіння за такими грішми на певному ступні господарчого розвитку, напр., при переході від товарово-соціалістичного до справжнього соціалістичного господарства.

Ще до Лейхтера подібні погляди висловлював М. Бурген<sup>2)</sup>, а у нас Е. Варга<sup>3)</sup>, правда, вже у 1920 р. За браком місця ми не будемо зупинятися на їх поглядах, бо принциповий бік питання вже ясний з викладу Лейхтера.

Наведені погляди Лейхтера до певної міри залежать перш за все від того, що казав Маркс про робочі талони й що в свій час казали ині. Крім того, тут є певна схожість і з т. зв. „робочими грішми“ Грея лише з тією різницею, що останній пропонував ввести їх в капіталістичному господарстві, що було зовсім неможливим для здійснення, а наші автори прикладають їх в соціалістичному господарстві, де можливість вжитку їх стає більш реальною, згідно з відмінними господарчими умовами.

Крім Грея такими утопістами „робочих грошей“ в капіталістичних обмінних умовах, що трохи змінилися, були Брей, Р. Оуен і Родбертус, почасти, Прудон. Р. Оуен та його наслідувач Warren і Мацель (Марсельський нотар) спробували навіть провести це в життя. Звичайно ця спроба в капіталістичних умовах господарства зазнала повного фіаска. Теоретичну критику цих „робочих грошей“ дав Маркс відносно Грея в „До критики політичної економії“, а відносно Брея й Прудона—в „Убозтві філософії“ і Енгельс відносно Родбертуса в передмові до „Убозтва філософії“.

Нарешті, нам залишається розглянути ту теорію соціалістичного господарства, яка, визнаючи трудовий облік неминучим фактором цієї господарчої формації, цілком при цьому відкидає можливість існування в ній грошей будь в якій формі. Цей погляд найдокладніше виявив Струмлінін у своїх статтях надрукованих 1920 р. в „Экономической Жизни“. До з'ясування його позиції в цьому питанні ми зараз і переходимо.

Ми вже знайомі зі спростованням системи натурального обліку що дав Струмлінін. Вже там було виявлено його точку погляду на

1) О. Лейхтер—op. cit., ст. 69.

2) Див. докладніше М. Бурген—„Современные социалистические системы и экономическое развитие“, ст. 15.

3) Е. Варга—„Исчисление стоимости производства в безденежном хозяйстве“. „Эк. Жизнь“, 1920 р., за 18/IX.

ціннісний, або краще сказати, трудовий облік при соціалізмі, але ще не було певної мови про непотрібність грошей і про специфічний характер обліку в трудових, але не формально-грошових одиницях. В передмові до вищезитованої книжки Лейхтера Струмліна, напр., пише:

„... Але на нашу думку, принаймні, господарчий облік і виробництва і споживання—і при тому ціннісний, а не матеріальний—цілком можливий і без вжитку „грошей“, як неминучого матеріального посередника. Щоб провадити такий облік в розвинутому комуністичному господарстві, потрібно мати лише певне мірило—напр., трудовень або трудогодину—і бухгалтерські книжки, щоби записувати всі господарські обороти підприємств та розподільних склепів. І цілком можна обійтися без циркуляції паперових або інших грошових знаків з кешені в кешеню або з каси в касу“.

Цікаво, як гадає здійснити облік Струмлін без прикладання грошових одиниць. Перш за все Струмлін вважає за принцип обліку не лише працю, але й корисність, находячи між ними певні взаємовідносини для соціалістичного суспільства.

Він базується на виразі Маркса в „Убозтві філософії“, що в соціалістичному суспільстві „час, одведений на виробництво різних речей, буде визначатися в їх суспільній корисності“ і пише:

„Щоб збудувати господарчий план в соціалістичному суспільстві не досить одної трудової оцінки вироблених благ, залежно від звязаних з ними трудових витрат, поруч з нею потрібна й инша їх оцінка відповідно до ступеня задоволення потреби, якою вони можуть забезпечити суспільство. Потрібно це, щоб порівняти обидві ці оцінки, як порівнюють „витрати“ з „виторгом“ в кожному приватному господарстві, бо лише при цих умовах визначиться продуктивність господарства, а значить і ступінь його раціональності, або організованості.

Коротше кажучи, цінність і корисність — це два найгрунтовніших мірила, що потрібні при будові раціонального плану господарства<sup>1)</sup>.

Далі т. Струмлін розвиває свій погляд на принципи обліку й зазначає одиниці такого комбінованого мірила, находячи між ним співвідношення відповідного закону відчування й подражнення Вебера Фехнера.

„Я пропоную взяти за одиницю трудової цінності (читай трудових витрат) цінність продукта одного нормального дня робітника першого тарифного розряду, коли він виконує норму виробки на 100%. Цю нормальну трудооддиницю, що відповідає праці в 100000 кілограмметрів, означимо скорочено літерами „тр. од.“ або словом „трод“.

<sup>1)</sup> Струмлін — „Проблеми економіки труда“, ст. 209.

10000 таких „тродів“ назвемо — „кілотродом, мільон — „міріотродом. Щоб міряти масу потреб, можна взяти за одиницю давню потребу поживи повного їдця на відновлення нормальних витрат організму, коли нема праці.

За даними фізіології (проф. Словцов) ця величина відповідає 2.000 нето-калорій їжі. Цю одиницю мінімального денного споживання можна назвати словом „дов“. 1000 „дов“ів складає „кілодов“ і т. д.<sup>1)</sup>

..., „Суспільною корисністю одиниці кожного блага є функція його трудової цінності або продукційності праці. Але продукційність праці цілком об'єктивний фактор виробництва, що піддається науковим методам виміру. Виходить, в тій же мірі піддається об'єктивному виміру й суспільна користь благ...<sup>2)</sup>

За міру користи благ вважають ступінь задоволення наших потреб. За одиницю корисності можна взяти корисність одного сантиміліграма або 10 мілідовів, що відповідає 20 калоріям денної їжі на людину. Таку одиницю корисності скорочено можна назвати словом „ут“, від утилізація, користування. 1000 „утів“ назвемо — „кілоутом“, мільон — „мірутом“).

Ми запинились порівнюючи так докладно на системі обліку Струмліна тому, що вона обгрунтовує непотрібність грошей і грошових мірників при соціалістичному господарстві. Вже трохи раніш ми говорили, що коли система Струмліна може здійснитися при пізніших формах соціалістичного устрою, то й умовно-грошова система Бургена-Варга-Лейхтера може відограти певну роль на перших ступенях соціалістичних господарств.

Все зазначене досі про облік і роль грошей при соціалістичному господарстві ми повинні вживати, вивчаючи гроші в переходовій добі, як вказівку на певну тенденцію, напрям шляху в розвитку категорії грошей і форм грошового обігу.

Підсумовуючи все зазначене про роль „грошей“ в соціалістичному господарстві, ми повинні зробити такий висновок: 1) Матеріально-споживчого обліку безумовно не досить, потрібний ще облік трудовий, що іноді має умовно-грошову форму. 2) Різні ступені розвитку соціалістичного господарства вимагають відповідної одиниці обліку за тим чи іншим принципом. Так, напр., в тому випадку, коли суспільство складається з однієї комуністичної спілки людей, то без жодного сумніву в ній може панувати нероздільно трудова одиниця обліку (вища фаза комунізму). В тому етапі господарчого розвитку, коли суспільство складатиметься з двох і більше комуністичних спі-

<sup>1)</sup> Струмлін „Проблема економии труда“ ст. 217.

<sup>2)</sup> „ i bid. ст. 213.

<sup>3)</sup> Струмлін. „Проблема економии труда“ ст. 217.

Зауважимо, що для умов, до яких фактично думав Струмлін прикласти цю систему, така спроба була цілковитою утопією.

лок, також може існувати трудова одиниця обліку може у формі умовно грошового мірника „робочих грошей“ (фаза т. зв. соціалістичного господарства).

Коли ж ми від соціалістичних форм господарства будемо наближатися до капіталізму цеб-то повернемося до т. зв. переходового товарово-соціалістичного господарства, то тут знов можливі два ступеня: а) коли в межах державного суспільного господарства буде обергатися в продукти більш половини тієї кількості суспільно-потрібної живої праці, що перетворюється в продукти у всьому народному господарстві і б) коли в продукти державно суспільного господарства буде втілюватися менш половини всієї суспільно-потрібної праці. В цю переходову товарово-соціалістичну добу безумовно існує потреба в товарній одиниці обліку, „бо на цьому етапі існує досить велика кількість приватних поодиноких господарств, кожне з яких керується в своїй діяльності волею не координованою з волями інших поодиноких господарств, а лише через коливання товарних цін (через гроші) може утворюватися рівновага між виробництвом і споживанням в цих господарствах“<sup>1)</sup>. Оскільки державне господарство входить складовим елементом у це загально-господарче ціле, оскільки в ньому потреба в товарово-грошовій одиниці стає також неминучою.

Проте, як це повинні виявляти динаміка й еволюція економічних категорій, що ми раніш розглянули, гроші, зберігаючи свою товарову сутність, терплять порівнюючи з капіталізмом дальші модифікації, до де-якої міри перестають бути умовою утворення капіталу і не втрачають тих досягнень на шляху від стихійного автоматичного до „монопольного“, автогенного, раціонального, які вже було зроблено при капіталізмі. Ще в більшій мірі принцип плановості й раціональності мусить виявитися на грошах в добу товарово-соціалістичного господарства, прилеглий безпосередньо до соціалізму. Тут, мабуть, можливі будуть „суто номінальні“ гроші, а не „товарово-золоти“, як це повинно бути в після капіталістичну добу переходового господарства<sup>2)</sup>.

Ми розглянули проблему грошей в капіталістичному господарстві в тій мірі й в тому аспекті який був для нас потрібний, щоб ясно уявити собі еволюцію й модифікацію цієї категорії, ми бачили, як послідовно змінювалася роля тих чи інших функцій, як занепадало значення реального золота, як зміцнювалося роля держави, коли не в установленню законів грошового обігу, то в модифікації їх форми. З другого боку ми простежили обернений рух грошей від

<sup>1)</sup> Див. Шмелів—„Основные вопросы учета в государственном хозяйстве пролетариата“ в зб.—„К теории денег и учета“. Порівняй ст. 131—134.

<sup>2)</sup> Значення „номінальних“ грошей в системі раннього соціалізму див. також у Туган-Барановського—„Социализм как положительное учение“, цит. у Соколова „Проблемы денежного обращения“ і в зб. „К теории денег и кредита“.

кінцевих меж комунізму до епохи товарово-соціалістичного господарства (включно). Таким чином, ми наче з двох боків концентрично підійшли до проблеми грошей в сучасну переходову добу і цим самим дали їй деякі методологічні перспективи та обґрунтування.

Ми зробили поставлення проблеми грошей для переходової доби в найзагальнішій формі. Тепер треба перейти до конкретного розгляду цієї проблеми в умовах нашого радянського господарства.

Щоб запобігти невизначеності й непорозуміння, тут треба зауважити, що конкретизація в даному контексті має ілюстративне значення, а не самодовільне. Ми сподіваємось иншим разом повернутися до розгляду нашої валютної грошово-господарчої політики в її окремих частинах і розрізах, в теперішньому ж зв'язку ми будемо брати наші конкретні умови та наш конкретний матеріал лише, як кажуть „в цілому й загалом“, щоб виводити найзагальніші тенденції категорії грошей, які на підставі нашого досвіду можна було б застосувати до переходового господарства взагалі, і господарства, що має подібні умови й, головне, подібні тенденції розвитку...

Певна річ, наш досвід стосується до т. зв. першої доби товарово-соціалістичного господарства, безпосередньо прилеглої до капіталізму.

Коли при переході від товарово-капіталістичного до товарово-соціалістичного господарства залишається в силі така „загально-товарова“ категорія як гроші, то це не означає, що вона повинна залишатися у незмінному стані, або ж що зміни виявляються в затрат здібності визначати відносини експлоатації капіталістами робітників Правда, капітал, прибуток, зарплатню в капіталістичному суспільстві визначають гроші, в переходову добу ми не спостерегаємо подібних стосунків по суті, між підприємцем — робітничою державою — і робітниками проте, не можна думати, що сутність категорії грошей полягає у функції, яка утворює капітал<sup>1)</sup>. Навпаки, категорія грошей існує вже у своїй повній формі і без участі в капіталоутворенні.

Процес капіталоутворення не може виникати без грошей, але гроші можуть бути грішми в повному розумінню слова і без капіталоутворення. Ми не можемо замінювати розуміння грошей иншими стосунками, які виявляються за їх допомогою.

Оскільки планові автогенні початки виявляють прямування щоб зростати, остільки зміни в категорії грошей мусять виникати в їх сутності як дальша їх модифікація.

Тому нам здається надзвичайно дивним, явно суперечливим, міркування тих, хто, гадаючи, що у нас товар, цінність та инші категорії значно модифікувалися, порівнюючи з капіталістичними, що ціна стала „реконструктивною“ і тим самим змінилися пропорції трудового й капітального розподілу, в той же час що-до грошей за-

<sup>1)</sup> Див. Бухарин— „Економіка переходного періода“, ст. 30. Примітка.

бувають, що вони з природи теж товар, що вони є загальним виявником цінності і що вони повинні виявляти планові початки нової господарчої формації, та пропонують перехід до стихійно-автоматичного регулювання валюти.

Безпосередньо прилегле до капіталізму доба переходової епохи при всіх своїх революційних змінах в галузі господарства носить і повинна носити на собі ржі попередньої епохи. Висловлюючись словами Маркса, нову суспільну формацію повинні вкривати у всіх напрямках (економічному, моральному й політичному) родимки старого суспільства, з лона якого вона виходить <sup>1)</sup>. Особливо це можна прикласти до т. зв. „вертикальних категорій“, зокрема що-до грошей.

Подивимось, як конкретно пропонували розв'язати у нас проблему грошей для 1-го періоду товаро-соціалістичної епохи, для найближчого відтинку часу, як її фактично було розв'язано й які корективи потрібно внести в це розв'язання. Всі ті проекти грошової реформи“, що змагалися й змагаються — проекти розв'язання грошової проблеми на першу добу товаро-соціалістичного господарства можна поділити на 3 групи:

1) Проект повнотого знищення грошового обігу та переходу до квитків „трод'ів“.

2) Проект переходу до індексних грошей.

3) Проект переходу до золотого обігу через стан нерозмінної банкноти.

Щоб відітнути значення й суть тих принципів які було покладено в основу грошової системи, що існує у нас зараз, і ввести наші корективи в ці принципи, нам потрібно коротко зупинитися на кожному з проектів окремо.

Пропозицію знищити гроші й перейти до безгрошовому розрахунку було поставлено в той період переходової епохи, що має назву „військового комунізму“. З цим проектом ми трохи познайомились, коли розглядали питання обліку при соціалізмі в інтерпретації тов. Струмліна <sup>2)</sup>; тоді його пропозиції стосувались фактично до періоду, який по суті був переходовим, навіть перекручено-переходовим, але авторам проектів здавався, як цілковите наближення до соціалізму. Зараз цікаво нагадати, що напередодні НЄП'и в Наркомфіні робили доповіді й обговорювали навіть проекти декрету „про трудову одиницю обліку в державному господарстві Р.С.Ф.Р.Р.“ <sup>3)</sup>. Проте нам теперішнього часу ясно, якою утопією були ці проекти й яким приму-

<sup>1)</sup> Маркс. „Критика Готської Програми“, Петр. 1919, ст. 15.

<sup>2)</sup> Див. подібний проект А. Дембо в брошурі—„Учет и преодоление разрухи“. Київ, 1921 р.

<sup>3)</sup> Див. доповідь Шмельова й додаток до кн.— „К теории денег и учета“ 1922 ст. 115—166.

шеним відходом від правильного шляху до соціалізму була вся епоха військового комунізму<sup>1)</sup>.

Система чисто „емісійного паперово-грошового господарства“, що була епоху військового комунізму й мала своїх теоретиків<sup>2)</sup> також не виправдала себе теоретично й практично, ані як підготування до безгрошового господарства, ані як „нормально“ й долг отривала система.

Не зважаючи на всі новини в господарському житті, фактично ми маємо справу з типовим видом паперових грошей системи емісійного господарства, які базувалися на законах обігу паперових грошей, що Маркс визначав, як перевернуті закони металістичного господарства. Можливість довести випуски паперових грошей до 860 квадриліонів карбованців і при цьому викачувати з населення певну кількість цінності пояснюється не лише націоналізацією промисловости й особливою ролю держави в цю добу, але її можна легко з'ясувати загальною будовою капіталістичного господарства за Марксом<sup>3)</sup>.

При цьому якимсь парадоксом звучать теорії, що трактують про цілковите переродження грошової системи, про що могла-б бути мова лише тоді, коли б безмірні випуски папірців не відбивались на ціні кожної з них і не доводили б господарство до стану повного застою й дезорганізації, а сприяли б зросту й зміцненню його. Більш того, можна сказати, що роля держави, яка раціоналізує, планує й обмежує стихію, виявляється в багато більшій мірі в період НЕП'и, ніж під час військового комунізму, коли роля її в галузі грошового обігу зводилася до безладної й стихійної заливи господарства паперовими грішми<sup>4)</sup>.

Оскільки ми вважаємо, що й Ленін і саме життя цілком довели „нехарактерність“ епохи військового комунізму для переходової доби, а значить і нехарактерність її грошової системи, оскільки зовсім зайво зупинятися докладніше на проектах „емісійно-грошового господарства“ і на системі безгрошового розрахунку („трдах“) тим паче, що автори їх теперішнього часу вже більше не підтримують колишні свої плани.

Це не означає, що грошова система „військового комунізму“ не повинна відшукати свого дослідувача, ні, вона надзвичайно цікава і безперечно її будуть вивчати, але в нашому контексті при даному абстрактному поставленні питання, вона не відіграє актуальної ролі.

1) Крицман, що „прихильно“ ставиться до епохи військового комунізму, в кн. „Героический период великой русской революции“, називає господарство того часу— „натурально-анархічним“ і „перевернуто-перехоловим“, ст. 122.

2) Див. Фалькнер — „Проблемы теории и практики эмиссионного хозяйства“.

3) Див. Сокольников — „Финансовая политика Революции“, т. I, ст. 253—254.

4) Див. про плановість при військовому комунізмі, Базаров — „К методологии перспективного плана“. Цитов. у Лесняева і Хмельницької оп. cit., ст. 73.

Правда, грошова система, що зараз існує, є наступницею грошової системи епохи військового комунізму, правда, ця доба дала нам деякий негативний досвід, але ми, як нам здається, можемо обмежитися наведеним досі й перейти до проектів грошових систем для того часу переходової доби, яка є типовою „нормальною“ добою, беручи під увагу попередній досвід, як дане <sup>1)</sup>.

Коли мати на увазі ще не остаточне закінчення у нас грошової реформи, то два інші проекти залишаються фактично конкурентами, хоч справжня реформа й пішла шляхом третього проекта.

Другий проект індексової системи грошей має три варіанти: а) варіант Преображенського, т. зв. довійськового золотого, товарового індексового карбованця, б) варіант товарово-індексової банкноти Струмиліна і подібний до цього в) варіант Кузовкова.

Розглянемо ці проекти.

Т. Преображенський у своїй статті у „Вестнике Коммунистической академии“ <sup>2)</sup> пропонує для найближчої доби переходового господарства систему т. зв. „дovійськово золотих“ індексових грошей.

Виходячи з Марксової теорії паперових грошей, він неправдиво її розуміє в тому напрямі, що паперові гроші, коли нема в обігу наявно золота, можуть мати за мірило вартости те золото, яке колись функціонувало реально.

Преображенський заявляє: „Ми не зовсім здаємо собі справу в тому, яку роль на протязі всієї війни й революції відіграв у господарчому орієнтуванні й у всьому щоденному житті наш золотий довійськовий карбованець і довійськові пропорції цін цього карбованця, які завжди порівнювали з змінними пропорціями цін радянського карбованця. Тут золото, але не реальне золото країни, а ідеальне довійськове золото, золото абстрактне відігравало й зараз відіграє роль ерзаца (заступника), мірила цінности на протязі війни й революції. Коли господарчі суб'єкти країни і попросту обивателі пробували хоч грохи орієнтуватися в господарчих умовах під тьм'яною завісою валюти, що падає, то вони завжди удавалися до спогадів про довійскову ситуацію й довійськові ціни, цеб-то до золота 1913 р., як до мірила цінности“ <sup>3)</sup>.

На доказ того, що реальне золото в наших умовах (1923 р.) не може бути мірилом цінности Преображенському слугує <sup>3)</sup> посилання на Маркса, який пише: „Золото функціонує лише як ідеальне мірило

<sup>1)</sup> Про грошові системи епохи військового комунізму див. Юровський—„На путях денежной реформы“, Кузовков—„Основные проблемы распада и восстановления валюты“, Фалькнер—„Проблемы эмиссионного хозяйства“, а також у статті Струмиліна, Чаяніва, Варга, Дембо, збірн. „К теории денег и учета“, а також Вайсберга—„Деньги и цены“.

<sup>2)</sup> Див. Преображенський.—„Теоретические основы спора о золотом и товарном рубле“. „Вестник Социалистической Академии“ кн. 3, за 1923 р. ст. 58.

<sup>3)</sup> Преображенський,—ор. cit., ст. 82.



цінності тому, що воно вже обертається, як грошовий товар, в процесі заміну<sup>1)</sup>. Це твердження Маркса—каже Преображенський—навіть на хвилину не втрачає свого значіння тоді, коли паперові гроші замінюють золото, як засіб обігу<sup>2)</sup>.

Виходить, коли у нас нема в обігу золотих грошей, то реальне золото не може бути й мірилом цінності. Другий аргумент проти реального золота і в оборону ідеального Преображенський формулює так: „... Там, де економічний зв'язок з світовим ринком розірвався, або дуже неміцний, де валюта відірвалася від золотої бази світового обігу, там золото, що міститься в середині країни, вже не є звичайно товаром, а не грішми, там воно не може бути мірилом цінності, там воно є простим салдатом товарового світу і порівнюючи незвичайним гостем в сфері купівлі та продажу“<sup>3)</sup>.

Нарешті, третій аргумент т. Преображенського полягає в тому, що зараз взагалі в світовому господарстві й надто у нас ціна золота стала дуже несталою. „Той факт, пише Преображенський, що ціна золота була найменшою як раз у ту добу, коли вироблення одного золотника золота на інших копальнях коштувала півтора-два золотника і різко (гостро) підвищилася і надалі підвищується в ту добу, коли поруч з частковим відновленням золотопромисловости вартість його виробництва відносно підупала, непохитно доводить, що золото не було й не є мірилом цінності“<sup>4)</sup>.

З цього Преображенський і робить висновок, що єдиним мірилом цінності в даних умовах, при всіх його хибах, може бути лише довійськовий або товаровий карбованець, що є немов часткою від ділення ціни товарів і послуг у паперових карбованцях на індекс товарових цін.

Помилки Преображенського очевидні. Його теорія „спогадів“ і „ідеальних“ золотих карбованців, видимо, психологічна й навіть, як це виявляє Губерман<sup>5)</sup>, нагадує психологічну теорію грошей проф. Соколова<sup>6)</sup>, ні в якому разі не марксиста. Докази проти можливості заведення реального золотого обчислення також легко можна спростувати. Потребу золота для обігу всередині країни при паперово-грошовій системі треба розуміти, на нашу думку, як обіг золота товару, а мірилом цінності, як ми з'ясували, є золото, яке неминуче було б в обігу, як би не було паперових грошей: розцінка тут виникає—наче „за спинами товаровиробників“... купців і покупців, без наявності золота—грошей, шляхом об'єктивного порівнювання, а не суб'єктив-

1) К. Маркс—„Капитал“, т. I, вид. 1922 р., ст. 73.

2) Преображенський,—ibid., ст. 63.

3) Преображенський,—ibid., ст. 62.

4) Ibid., ст. 66.

5) Губерман—„Проблеми денег, в условиях советского хозяйства“. „Социалист. Хозяйство“, ч. I. 1925 р., ст. 46.

6) Соколов—„Проблеми денежного обращения etc.“

них розцінок. В цьому розумінні цілком не має особливого значіння вказівки Юровського та Губермана, що в дійсності у нас на периферії було в обігу золото, як гроші, а тому твердження Преображенського фактично неправдиве; ну, а що було б, коли б золото на периферії не оберталось?<sup>1)</sup>

Також помилковий другий аргумент Преображенського що до потреби звязку з світовим господарством, потреби щоб сходилися паперові гроші з чужоземною валютою, для того щоб золото, репрезентоване паперовими грошми, могло бути за мірило цінности. Цілком має рацію т. Губерман в наведеній вже статті, коли посилається на Маркса, який розглядаючи теорію паперових грошей Рикардо, зазначає неприпустимість переносити питання з внутрішнього ринку на міжнародній, „Там де Рикардо—пише Маркс—несподівано звертає з прямого шляху свого викладу й переходить до протилежного погляду, він зараз направляє свою увагу на міжнародній обіг благородних металів і, таким чином, вносить плутанину в завдання запроваджуючи невластиві точки зору“<sup>2)</sup>.

Теж саме можна сказати й що-до аргументації Преображенського. Момент розцінки на чужоземних біржах паперової валюти даної країни не має ніякого значіння для встановлення звязку паперової валюти з металом „Він являється лише виявленням того, що цей звязок паперової валюти з золотом, в середині тієї чи іншої країни об'єктивно існує до того“<sup>3)</sup>.

Що до третього аргументу, — хиткості цін золота в середині країни, та як це з'ясував Сокольників, „такий танок святого Віта золотого теляти на чорній біржі“<sup>4)</sup> був зворотним виявленням хиткості товарних цін, що впливає своїм порядком з хоробливого процесу поновлення ринкових відносин. Ціна на товари хиталася не стільки в залежності від зміни продукційности праці, скільки в залежності від розмірів виробництва під час переходу від військового комунізму до НЕП'у, що знаходить собі об'єктивне виявлення в ціні самого золота. Г. Преображенський цього не розумів, приймаючи наслідок за причину<sup>5)</sup>. Ще одне зауваження треба зробити що до т. зв. довійськового рубля Преображенського, а саме, що нічого „золотого“ в його розумінні в ньому нема, хоч він і настоєє на протязі всього свого викладу на непохитності золотого принципу. Діло в тим, що за підвалину індексного вирахування, як зазначає пр. Юровський<sup>6)</sup>,

1) Губерман,—ор. cit., ст. 50. Юровський—„На путях к денежной реформе“, ст. 69.

2) Маркс—„К критике политической экономии“, вид. 1923 р., ст. 167, що цитує Губерман.—Ор. cit., ст. 52.

3) Див. Губерман—ibid.

4) Вираз Преображенського Ор. cit. см. 83.

5) Сокольників—„Финансовая политика Революции“, т. I, ст. 218, 219, а также Губерман—ор. cit., ст. 53.

6) Юровский—„На путях к денежной реформе“, ст. 64.

можна було б брати не рівень довійськових цін, а напр. ціни 1922 р., і, таким чином, усі вирахування й розрахунки могли б зостатися правильними не спираючись безпосередньо на оцінки, зроблені 1913 року, щоб-то коли ще циркулювало золото.

Таким чином золота довійськова індексна банкнота обертається в просто товарову банкноту, а коли мати на увазі те, як ставить це питання Преображенський, що золота в обертанні (1922 р.) не було й що об'єктивно воно, таким чином, не може бути за мірило цінності, то ми маємо перед собою теоретичну формулу Гільфердинга, проти якої так озброювався сам Преображенський.

Окрім логічного збиття доказів будування Преображенського, існує ще й реальне, фактичне, історичне спростування, що само життя внесло. Теперішнього часу ситуація господарства змінилася в порівнянні з 1923 р., коли писав статтю Преображенський, — золоте реальне вирахування стало фактом і навряд чи тепер Преображенський користувався б всіма своїми попередніми аргументами..

Також коротко спинимось на теорії індексної банкноти т. Струмліна, яку він сконструював для заміненних умов господарства. В статтях, що друкувалися 1922 року в „Экономической Жизни“ і 1925 р. в „Плановом Хозяйстве“, і зібраних пізніше в збірнику „На хозяйственном фронте“, т. Струмлін резвиває свій проект грошової реформи й висловлює нові принципи регулювання грошової системи.

Основні його твердження такі—1) ми повинні для нових умов господарства мати сталу валюту без заганяння. 2) Для цього ми повинні використати австрійський довійський досвід і найновіші ідеї Ірвінга Фішера, певна річ з такою їх модифікацією, яка виникає з спеціальних особливостей нашого своєрідного післяреволюційного ладу<sup>1)</sup>. 3) Для сталости карбованця зовсім не потрібно переходити до золотого розміну чи обрахуванню в золоті, для цього досить мати сталу паперову валюту<sup>2)</sup>. 4) Сталість паперової валюти досягається: а) через вилучення паперових грошей способом викуплення їх не тільки за золото, але й на всякий товарний фонд (хлібний мануфактурний, залізний то-що)<sup>3)</sup>, б) шляхом фіксування Комвнторгом тих, а не інших твердих цін на товари на внутрішньому ринку й експортно-імпортним планом на зовнішньому<sup>4)</sup>, в) всяким податковим забезпеченням<sup>5)</sup> і г) взагалі державною політикою, яка планує й свідомо регулює цю справу<sup>1)</sup>.

Таким чином за Струмліним загальна система регулювання нашого грошового обертання має являти з себе ось що: „В. Р. Н. Г. служить за наявність свого фонду, що є забезпеченням твердості нашого карбованця с системою товарних індексів і доглядом за точним хитанням товарних запродажів товарних запасів і руху

<sup>1)</sup> Струмлін—„На хозяйственном фронте“, ст. 107, <sup>2)</sup> *ibid.*, <sup>3)</sup> *ibid.*, см. 123, <sup>4)</sup> *ibid.* ст. 156, 157, <sup>5)</sup> *ibid.*, ст. 117, <sup>6)</sup> *ibid.* ст. 116.

банкових касових операцій Б. Р.) і поширює в міру можливості її потреби свою програму виробництва найбільш ходових товарів і сигналізує НарКФіну про загрозу виснаження своїх товарних запасів, коли через умови часу одвернути її не можливо. Комвнуторг доглядає за відповідністю товарних цін, їх собівартості з прибавкою встановленої в плановому порядку норми прибутку й не допускає свавільних ухилів од цього твердого рівня. Наркомфін неухильно доглядає за підтримкою в країні нормальної швидкості грошового обігу, для чого у випадку прискорення цього обігу, паралізує це прискорення додатковим випуском грошей, а у випадку загаяння виймає через банки зайві грошові резерви, що скупчилися там<sup>1)</sup>.

Як бачимо проект Струмліна вводить замість золотої, так звану індексну банкноту, що нагадує, до певної міри, банкноту, яку пропонує Ір. Фішер, з потрібними змінами для нашої країни<sup>2)</sup>.

Питання про можливість запровадити у нас індексну банкноту ми вирішимо після розгляду проекта Кузовкова, а в цім зв'язку спинимось на деяких специфічних особливостях поглядів Струмліна. Вважаємо, що автор, якого ми розглядаємо, для сучасного періоду всеж таки перецінює планові можливості наших органів (Госплан і СТО) у тім розумінні, що охопити кон'юнктуру ринку й урахувати всі можливі ухили нема гарантії, оскільки ми лише ступаємо на цей шлях планування й не пристосували ще стихії остільки, щоб ціна було фіксовано належним чином, щоб планувальні органи мали в дійсно потрібний мент певне уявлення про стан ринкових сил та інших елементів господарства. Все це можна наявно мати лише після довгочасних зусиль і пристосовань, на підставі твердої валюти, що вже існує, але утворювати рівнобіжно таким чином тверду валюту, на нашу думку є справа безнадійна.

Проте, Струмлін у своїм проекті висловлює низку досить позитивних часткових тверджень, з якими не можна не погодитись і які, безумовно можна культивувати, а саме: 1) розвивати планову діяльність фінансових і банкових органів, а не тільки покладатися на автоматичність механізму, що регулює стихійно; 2) користуватися системою твердих цін, піддержуючи грошовий обіг і 3) використовувати довієський досвід Австрії. Цим ми поки обмежуємо наші зауваження, що до поглядів Струмліна на грошову проблему першого періоду товаро-соціалістичного господарства і переходимо до системи Кузовкова.

Найголовніші теоритичні твердження його проекту грошової системи можуть бути зведені до нижчезазначеного: 1) золото не становить ні джерела ні умови цінності паперових грошей і нашого червінця, 2) паперова валюта може бути сталою без будь-якого зв'язку

<sup>1)</sup> Струмлін, — На хозяйственном фронте, 1925 р., ст. 162.

<sup>2)</sup> Про Фішера говорити тут не буду. Теорія Фішера може бути предметом иншої окремої роботи.

з золотом на підставі індексного товарного вирахування і 3) ця паперова валюта повинна бути двохранною, розрахованою на можливість додаткової емісії її занепаду цінностей однієї з них <sup>1)</sup>.

Цінність червінця т. Кузовков з'ясовує шляхом „генетичної“ методи. Він пише: „Червінці першого періоду їх існування базувались не на вартості золота; їх цінність в цей період спиралася виключно на радянський карбованець. Цієї теорії додержуються й т. Преображенський, який у серпні 23 року писав, що ваша банкнота їде верхи на карбованці; такого-ж погляду додержується й Фалькнер“ <sup>2)</sup>. Пізніший зв'язок банкноти (червінця) з чужоземною валютою й золотом може підтримувати лише курс тієї цінності, яка вже існує, а не утворювати саму цінність <sup>3)</sup>. Кузовков, таким чином, не вбачає зв'язку „банкноти“, що існує з золотом по суті, але він не бачить зв'язку і між золотом і паперовими грошми, тому що, не роблячи різниці поміж теорією паперових грошей Маркса й Гельфердінга, він по суті розриває з Марксом: „У даному випадку,—пише Кузовков—байдуже чи будемо ми виводити цінність паперово-грошової маси безпосередньо від розмірів паперово грошового обігу, чи від золота—в обох випадках величина цінності паперової маси буде однакою <sup>4)</sup>.. Після того, як ми виявили збіг поглядів Кузовкова на т. з. нерозмінну банкноту й паперові гроші з поглядом Гельфердінга, перейдемо до практичного боку пропозиції нашого автора. Індексна банкнота, що її проектує Кузовков, має багато спільного зо всіма взагалі індексними банкнотами й з банкнотою Ір. Фішера, і з „додвійськовим золотом“, чи товарним рублем Преображенського і з індексною банкнотою Струмліна.

„Треба сказати,—пише Кузовков,—по суті й золота й хлібна й всяка инша банкнота, що виписана первопочатково на будь-який конкретний товар, у кінцевім рахунку неминує перетвориться на індексну банкноту, курс якої посовується не рівнобіжно цінності цього конкретного товару, а рівнобіжно рухові рівеня товарних цін. Та й справді, коли б курс нашої „золотої“ банкноти йшов слідом за ціною золота, байдуже чи золота в зливках, чи золота в монеті, то-б-то золотої десятки—вона повинна була різко відхилитися від руху загального рівеня цін, тому, що рух цін на золото у всіх його виглядах у нас майже ніколи не збігається з загальним рухом цін. Тому, щоб бути стійкою, всяка банкнота, збудована початково як еквівалент будь якого конкретного товару, надалі неминує по-

<sup>1)</sup> Див. Губерман—ор. cit., ст. 66.

<sup>2)</sup> Кузовков—„Основные моменты распада и восстановления валюты“. М., 1925, ст. 261.

<sup>3)</sup> Ibid., ст. 258.

<sup>4)</sup> Див. Кузовков—„Основные моменты распада и восстановления валюты“, ст. 278.

Цит. у Губермана—ор. cit., ст. 61.

винна одірватися від своєї підвалини й змінити свій курс рівнобіжно рухові загально товарового індексу“<sup>1)</sup>.

Не спиняючись на різницях в розумінні індексної банкноти Фішера, Преображенського, Струмліна й Кузовкова, спробуємо підсумувати оцінку всякої індексної банкноти, виходячи з того, що в будованнях всіх перерахованих авторів є спільного й коли ми з'ясуємо, що така індексна банкнота „взагалі“ стає непридатною для функціонування в нашому господарстві, то тим самим це буде стосуватися й до окремого варіянту цієї банкноти.

Помилки Кузовкова, а через те й всіх теоретиків індексних банкнот, влучно виявив, на наш погляд, Губерман у своїй статті, вміщеній у „Соц. Хоз.“<sup>2)</sup>.

Теорія індексної банкноти спочиває на тій неправдивій передпосилці, що виробничі умови всіх товарів, які визначає індекс, буває незмінна, і, що, таким чином, зміна рівня цін відбувається лише в залежності від зміни кількості паперових грошей. У цьому випадку індексна банкнота була б дійсно сталою. Але названа передпосилка іменно є неправдива: в реальній дійсності, виробничі умови товарів безупинно міняються, і, значить, оскільки стійкість банкноти цілком залежить від великої кількості товарів, що входять у індекс, то вона тому в своїй купівельній силі покажеться надто нестійкою, що до кожного зокрема товару, не дивлячись на те, що в цілому вона буде як і раніше виявляти сукупність даної кількості товарів“<sup>3)</sup>.

У підсумованому вигляді всі заперечення проти індексної банкноти для наших економічних умов дає пр. Юровський<sup>4)</sup>, а саме: 1) всі індекси відбивають рух цін у минулому, а не в сучасному, 2) індекси умовні, що доводиться їх різноманітністю, 3) ідея індексів теоретично неправдива, бо коли товаровий карбованець є висновком з цін, то він не може служити за мірило цін і 4) світовими грішми залишається золото, а тому індексний карбованець не має підпори у світовому обігу (Сокольників).

Неможливо не погодитись з аргументами т. Губермана й пр. Юровського й цієї справі, коли взяти на увагу всі фактичні обставини господарства на сьогодні й оцінити межі всіх можливостей і на найближчий час.

Дуже интересна та сторона теорії Кузовкова, що пропонує запровадити систему двохчленної валюти. Перевагу двохчленної валюти Кузовков бачить у тому, що один член валюти буде завжди сталим, як і за золотої валюти й що цю сталість віколи не буде знищено, а держава при тому від члена валютної системи, що підупадає, завжди зможе мати емісійний прибуток з метою т. з. соціалістичного нагро-

<sup>1)</sup> Див. Кузовков—op. cit., ст. 275.

<sup>2)</sup> С. Х., 1925 р., Ч. 1, ст. 64.

<sup>3)</sup> Див. Губерман—op. cit., ст. 64.

<sup>4)</sup> Див. Юровський—op. cit., ст. 65.

мадження. Ми не можемо погодитися з крайніми висновками т. Кузовкова.

Як виявили це пр. Фін Єнотаєвський<sup>1)</sup>; т. Губерман гадка про точне розмежування сфер діяння великокупурного члена валютної системи і дрібнокупурного на якому ґрунтується становище незалежності й стійкості великокупурної червоної валюти під час занепаду цінності дрібнокупурної ґрунтується на помилці, засновуючись на змішуванні відносної цінності (купувальної сили) з цінністю. Використовувати емісію одного з членів валютної системи, як правило, з метою т. з. соціалістичного нагромадження особливо неприпустимо, бо може привести до знесення селянського господарства, де знайшла б собі пристосування дрібнокупурна валюта, а тим до диспропорції, до кризи і навіть до політичних наслідків розірвання робітничо-селянського блоку. Тільки в умовах крайньої потреби. (війна й інтервенція), дійсно, двохчленна валюта могла б бути корисною, утворюючи відносну стійкість одного з членів, або при тому умовному стані, який займає у нас теперішнього часу скарбова емісія, як віддушину для полекшених кон'юнктурних хитань.

Більшість наших економістів проблему грошового обігу для першого етапу переходового періоду вирішує в розумінні повороту грошового обігу до капіталістичного типу, до обігу золота й золотих розмінних банкнот. Цю думку подає й т. Сокольників, як особа в свій час офіційна. А проте він гадає, що перехід до золотого обігу повинен переводитися поступово через систему нерозмінних банкнот. Найголовніше положення його проекту грошової системи й його аргументація такі:

1. Нова економічна політика є найбільш характерною формою господарювання в переходовий період під час розгортання й поширення великодержавного й кооперативного господарства, вона допускає зберігати і навіть відживлювати дрібне господарство в хліборобстві, що визначає розквіт товарного ринку, а відбудова товарного ринку з залізною неминучістю приводить до поновлення грошей і грошового обігу, який мислиться лише як оборот твердих тривалих грошей<sup>2)</sup>.

2. „Виробництво не має ціни, коли за ним не йде збут, збут же має значіння тільки до такого ступеня, при якому стає можливим відновити сировинний запас і запас матеріалів. Таким чином, завдання стоїть ширше: не тільки виробництво, але й збут, не тільки збут, а й закуп сировини й матеріалів, цілий процес відтворювання, що розгортається на ринку й через ринок. Це набирає значення перш над усе через гроші“<sup>3)</sup>.

<sup>1)</sup> Фінн Єнотаєвський—„Деньги и Кредит“, ст. „Новые идеи в экономике“, ч. 8, ст. 96.

Пор. Губерман—ор. cit., ст. 69.

<sup>2)</sup> Див. Сокольників—„Денежная реформа“, ст. 90.

<sup>3)</sup> Див. Сокольників—„Финансовая политика Революции“ т. I, ст. 251.

3. Ми перебуваємо у самих тісних межуванні, у самій тісній залежності від світового ринку.

„Ми перебуваємо в залежності від його цін, і наші ціни визначаються скрізь і завжди непосредно, а в інших випадках посередно, цінами на світовому ринку“<sup>1)</sup>.

4. І для селянського товарного ринку і для державного і для капіталістичного валюта повинна бути стійкою. („Під час війни доля держави вирішується військом, а в час миру його валютою“). Доки зберігаються товаро-капіталістичні (?) відносини золото з'являється неминучим стійким мірилом цін і єдиною формою грошей<sup>2)</sup>.

Внутрішні ціни й самі по собі й для порівняння з світовими повинні бути визначені стійкою одиницею мірвання, якою є золото. Золото також хитається в своїй цінності, але не так сильно, як інші товари. Обрахування індексу є методом коректування, яка дозволяє краще орієнтуватися у зміні цін, але валюта, що збудована на товарів індексі, є неможливою<sup>3)</sup>.

5. На самім початку переходового періоду, при тому розстрою фінансів і грошового обігу, з якими ми вступили на шлях товаро-соціалістичного господарства не може реально повстати питання про золотий обіг, а можна відновити лише золоте забезпечення, підтримуючи курс паперових грошей рівні з золотом. За такої системи золото поступово нагромаджується в банку, а не в приватному господарстві й стійкий карбованець може існувати, порівнюючи з невеликим запасом<sup>4)</sup>.

6) Червінець, таким чином, стає золотою (що виписана золотом) банкнотою. Валютна стійкість червінця спирається в дійсності на те, що Держбанк встановлює твердий паритет поміж банкнотою й твердою чужоземною валютою й фактично підтримує цей паритет з мінімальними коливаннями, шляхом виплати за кожній червінець чужоземної валюти, який подають для розрахунків і оплати на світовім ринку.<sup>5)</sup> „Наші гроші називаються золотими грішми в тім розумінні, що практично відбувається обмін їх на золото“<sup>6)</sup>. Стабілізації наших паперових грошей (нерозмінних банкнот), як стабілізації паритету можна досягнути шляхом підтримки активного балансу й шляхом золотих інтервенцій<sup>7)</sup>. Окрім стабілізації курсу грошей треба підтримувати й стабілізацію їх купувальної сили, ц. т. стабілізацію цін, в ро-

1) Див. Сокольників—„Денежная реформа“, ст. 64.

2) Ibid., ст. 50.

3) Сокольників—„Фин. Пол. Рев.“, т. I, ст. 264.

4) Сокольників—„Ф. II. Рев.“, т. II, ст. 14, або „Денежная реформа и пути ее закрепления“, ст. 15.

5) Сокольників—„Денежная реформа“, ст. 71, й „доповідь в Соц. Акад.“ „Фин. Пол. Рев.“, т. II, ст. 12—13.

6) Сокольників—„Денежная реформа“, ст. 45.

7) Сокольників—„Денежная реформа“, ст. 62.



зумівні закріплення їх на економічно виправданім рівні<sup>1)</sup>. „Поза стабілізацією грошей, що до золота, не може бути й мови про стабілізацію їх купувальної здатности“<sup>2)</sup>.

7) Реформу нашого грошового обігу Сокольників вважає незакінченою в тім розумінні, що надалі повинен бути відновлений розмін червінця на золото повністю. (Надпис на банкноті й пробачна позиція під час запровадження нерозмінних банкнот).

8) Тільки за соціалізму є можливою індексна банкнота, банкнота, що збудована на регулюванні, яке запроваджують органи державної влади (як це пропанував Струмлілн) тому, що у нас мають силу закони товарно-капіталістичного суспільства<sup>3)</sup>.

Неможна не погодитися з більшістю тверджень, що подав т. Сокольників у його вирішенні грошової проблеми для переходової епохи (для найближчого її періоду) у його програмі грошової реформи. Більшість заперечень критиків не переконує. Найголовніше заперечення Кузовкова, що розмін на чужоземному валюту наших червінців може лише підтримувати курс, а не створювати цінність паперових грошей, не має сили вже тому, що навіть паперові гроші в певному розумінні є „золоті“, а не товарів, як гадає Кузовков, ідучи слідом за Гільфердингом, а, можливо, й за Фішером.

Але все таки, на нашу думку, концепція т. Сокольникова не позбавлена помилок навіть у самій принциповій своїй частині. Т. Сокольників, як це виявляється з його численних писань на фінансові й грошові теми, а також і з його позицій у тій партійній дискусії, що мала місце наприкінці 1925 р., вважає, що наше господарство носить характер скоріше товаро-капіталістичний, ніж товаро-соціалістичний.

Сокольників, як це ми зазначали в своїй місці, визнає у нас діяння закону цінности в повній мірі. Все це не може не відбитися й на тому, як він конструює проблему грошей; хоч часом і лунають голоси, що можна помилятися у загально-вихідних точках і мати рацію у висновках, цеб-то, що позиція т. Сокольникова у грошовім питанні не має нічого спільного з його загально-теоретичними установленнями й якомсь то може бути правдивою й незалежно від цього зв'язку. Ми-ж вважаємо, що між поглядами т. Сокольникова на грошову проблему й кваліфікацією нашого господарства, як товаро-капіталістичного, є певний зв'язок. Коли неможливо перебільшувати наші планові можливості, як це робить для нашого часу т. Струмлілн, то с другого боку не можна впадати у протилежну крайність і забувати про тенденції розвитку нашого господарства. Як це ми вже зазначили на протязі багатьох сторінок, зрушення, що спо-

1) Сокольників—„Денежная реформа і пути ее закрепления“, ст. 19.

Сокольників,—„Денежная реформа“, ст. 33.

2) Сокольників—ibid, ст. 45.

3) Сокольників—„Денежная реформа“, ст. 31.

стерегалися в нашій народній господарстві до тієї чи іншої міри проймають всі відношення, всі економічні категорії і при єдності господарства не може бути й мови про гостро ізольовані сторони господарчого фронту. Реконструкція почалася і йде всіма напрямками у більшій ли меншій мірі. Це переродження повинно відбитися й на грошах. Сокольників мов би визнає цю конешню потребу, коли пише: „Ми не можемо ставити завдання таким чином, щоб почати зі знищення грошей. Ми можемо ставити собі завданням лише зміну характеру грошового розрахунку, характер грошей, в міру того, як соціалізм втілюється в господарче життя країни“<sup>1)</sup>

Одначе ці зміни т. Сокольників розуміє надто примітивно. „Перемога радянської валюти—пише він як твердої валюти, на внутрішнім ринку над золотом і чужоземною валютою є форма перемоги організованого соціалістичного господарства над неорганізованим товаровим господарством. Золото й чужоземна валюта на внутрішнім ринку становили з себе елементи товаро-капіталістичного господарства. Вони в такому господарстві бувають засобом обігу й нагромадження. Наша тверда валюта є валюта громадсько-організованого господарства, яке перейняло змагання валют в умовах товаро грошового обігу й зуміло, пристосовуючись до законів ринку, виграти це змагання“<sup>2)</sup>.

Взагалі т. Сокольників хоче сказати, що наша тверда валюта перестає служити цілям капіталізму, а починає служити цілям соціалізму. Але на наш погляд при такому підході категорія грошей не трактується в своїй суті, а тільки ніби в своїм пристосуванні. Та про це ми вже говорили раніш (див. ст. 133, 134). По суті-ж справи т. Сокольників пропонує вернутися до грошової системи у такому вигляді, в якому вона практикувалася в капіталістичні епохи вільної конкуренції, себ то до системи розмінних золотих банкнот.

Можливо що, як вихідна точка, щоб опанувати ринк, щоб розгорнути планові початки нашого господарства, автоматично-діюча золота банкнота й була-б для нас корисною; але ні Сокольників ні хто інший не говорить серйозно про можливість переходу до розміну банкнот зараз з причин, що для всіх ясні.

Та коли мати на оці, що в нас уже й зараз існує відносно стійка нерозмінна банкнота (абсолютно стійким не може бути навіть і золото), виявлена в золоті, коли така могла існувати навіть у капіталістичному господарстві, коли й у нас є тенденція до росту й розвитку планових початків і при даній валюті, то, при умові дальшого зросту соціалістичних елементів у нашому господарстві й при переході інших країн до форм товаро-соціалістичного господарства, запровадження системи розмінних банкнот і внутрішнього золотого

<sup>1)</sup> Сокольників—„Фин. Пол. Рев.“, т. I, ст. 248.

<sup>2)</sup> Див. Сокольників—„Денежная реформа“, ст. 24.

обігу, а не тільки вирахування було б цілком зайвим тому що цінності, які відповідають цінності золота, що призначене для обігу, могли б з більшою користю вжиті у виробництві, а планувальні органи мали б змогу передбачити кон'юнктурні коливання й виправляти їх без допомоги стихійного „золотого“ регулятора<sup>1)</sup>.

Маркс для капіталістичного господарства вважав неможливими довгочасно тривалі паперові гроші, а для переходової епохи, коли змінилися економічні умови, можуть бути тривалі паперові гроші, випсані в золотій банкноті. Це твердження погоджується з діалектичним поглядом на розвиток економічних явищ.

Нарешті, конче потрібно зазначити, що Сокольників неправдиво розуміє категорію грошей у соціалістичному господарстві. Як це видно з його критичних зауважень на адресу Струмліна, Сокольників припускає можливість, щоб існувала індексна банкнота в соціалістичному господарстві<sup>2)</sup>, а в дійсності в соціалізмі не може бути ні товарів ні грошей, і коли вже відносити гроші до будь-якої епохи за інтерпретацією Струмліна, то лише до 2-ої товаро-соціалістичного господарства, в тій класифікації, яку ми прийняли.

Ми закінчили розгляд всіх проектів, що вирішують грошову проблему для переходового періоду, проектів, що так чи інакше виходили з принципів марксизму, хоч іноді й відхилялись від них, то в бік переоцінки планових „товарових“ „номіналістичних“ початків, то в бік фетишизування золота. Окрім даних теорій існує ще низка проектів і теорій буржуазних економістів, які виходять цілковито не з марксистських принципів. (Напр. пр. Соколов „Проблема денег и валютной политики“) і хоч вони й пропонують свої системи для переходового періоду, але фактично розуміють під ними капіталізм. Всі ці розміркування зроджують надзвичайний інтерес, але поки що не входять у нашу програму з двох зазначених вище причин, оскільки вони не стоять безпосередньо на шляху до розвитку марксистської думки у даному питанні.

Все що сказано було до цих пір, дозволяє нам зробити висновки а) про характер валюти, що існує у нас, б) про перспективи її існування в т. з. перший період товаро-соціалістичного господарства.

Припустимо, що червінцева валюта, яка існує у нас, становить своєрідний вид грошей, що мають характер чогось середнього між паперовими грошми й золотою банкнотою. Від золотої банкноти вона

<sup>1)</sup> Посилання на резолюцію XI з'їзду партії не має в даному випадку сили тому, що резолюцію складено у надто обережній і умовній формі: „Золоте забезпечення нам конче потрібно оскільки золото твердо залишається світовими грошми й оскільки це значіння золота на світовому ринку знаходиться своє неминуче виявлення й у взаємовідносинах на внутрішньому ринку“.

Цит. у Струмліна—„На хоз. фронті“, ст. 122.

<sup>2)</sup> Див Сокольників,—„Д. Р.“, ст. 31.

відрізняється відсутністю фактичного розміну, обов'язковістю приймання.

Від звичайних паперових грошей—своїм кредитним походженням, тривалістю, розміном на чужоземну валюту. Нашу червону валюту слід визнати (слідком за Сокольниковим і Леонтьєвим) формально за вільну, але по суті „зв'язаного“ з золотом (термінологія Гельфериха) валютою.

Метод, що її регулюють та підтримують цей зв'язок—є її повинна бути активна девізна політика, зрідка золота інтервенція, активний баланс, стабілізація цін. Все, те, що вживав австрійський банк (до війни), вживається і в нас до певної міри на достатній підставі. Спостерегається, oprіч того, зміцнення планувального впливу держави.

Наш червінець можна назвати „нерозмінною золотою банкнотою“. Тому що за Марксом розмінність—це практична рівність з певною кількістю металу, це відповідність його реальній цінності її номінальній, з погляду на те, що розмін на золото чи на срібло—це економічний закон, який би не був при цим юридичний закон.

Таким чином, наші юридичні нерозмінні банкноти, оскільки вони можуть бути практично розмінним, оскільки вони рівні практично певній кількості золота—є золоті гроші.

Більш того: значіння всякої навіть т. зв. розмінної банкноти полягає „в її функціонуванні як золота, замість нього, поруч з ним, коли ж її розміняти й зліквідувати (банковий вексель)—то тим самим вона перестає й функціонувати“<sup>1)</sup>.

Проте, не зважаючи на свою кредитову природу, червінець можна назвати й паперовими грішми; буває це у випадках зрива його стійкості, у випадках коли планувальна активна політика дає осітку і на деякий час курс банкноти на чужоземну валюту чи золото западає, тоді наша нерозмінна банкнота стає фактично (практично) нерозмінною по номіналу і перетворюється у звичайні паперові гроші. Однак ці коливання можуть бути незначними й попередній стан паритетності з золотом легко можна відновити.

Надалі протягом всього першого періоду товаро-соціалістичного господарства ця система нерозмінних банкнот, на нашу думку, повинна залишатися, повинно залишатися установлення на золото, повинна залишатися й нерозмінність на золото, повинні поступово зміцнюватися планувальні методи регулювання, повинні зменшуватися золоті інтервенції, збільшуватися запаси золота й девіз для чужоземної торгівлі, повинні зменшуватися чисто гвошові розрахунки (чеки), повинно йти наближення до чистої паперової валюти.

Маркс у III томі „Капітала“ пише:

„Вся історія сучасної промисловості виявляє, що колиб виробництво всередині кожної країни було організовано, то потреба на

1) Див. Фінн Єнотаєвський—„Новые идеи в экономике“, ч. 8, ст. 38.

метал була-б тільки для того, щоб виплачувати різницю в міжнародній торгівлі, коли рівновага в даний момент порушилась, що в середині країни тепер уже нема потреби в металевих грошах, показує припинення оплати готівкою з боку т. зв. національних банків, засіб, до якого вдаються у всіх трудних випадках, як до єдиного порятунку“<sup>1)</sup>.

Звичайно, надто трудно уявити собі, якої форми набере грошова система за часу т. зв. другого періоду товаро-соціалістичного господарства. Можна думати, що коли вже й зараз у державному секторі нашого господарства гроші відіграють у певнім розумінні номінальну роль, то при охоплюванні державою майже всього господарства, ці відносини можуть бути перенесені на поширену таким чином сферу його впливу. Фактична монополія держави й її максимальний обсяг можуть зробити гроші зовсім незалежними від золота<sup>2)</sup>. Але тут ми вступаємо вже в царину гадок.

Рішуче можна сказати образними словами Леніна, що тільки тоді, коли ми переможемо у світовому масштабі, ми зробимо з золота громадські відхідники на вулицях декількох найбільших міст в світі“<sup>3)</sup>.

*Б. С. Радзиковський.*



<sup>1)</sup> Маркс „Капитал“ --т. III, гл. II, ст. 54—55 цит. у Преображенського—„Нов. економ“, ст. 203.

<sup>2)</sup> Сокольников.—Ф. П. Р., т. I, ст. 264.

<sup>3)</sup> Ленін.—З. Тв., т. XVІІІ, ч. I, ст. 413.



## Схід, імперіялізм та СРСР.

Східні країни, так колонії, як і напівколонії, перебувають у складних економічних та політичних взаєминах з імперіялістичними державами та Союзом Радянських Соціалістичних Республік. Характер та напрямок цих взаємин утворюють певні можливості що до розвитку світового господарства в прийдучісти. Отже, щоб охопити їх намічені обриси та зуміти підготувати ґрунт, щоб завести у належне річище, треба висвітлити сучасний стан і зважити значіння зносин держав із східними народами.

У закордонній економічній літературі доводиться подибувати думки, ніби то вже тепер помічається зменшення міжнароднього обміну й прагнення державних організмів стати самостійнішими господарчими одиницями, що виробляють і споживають усе лише себе вдовж. Певна річ, що всебічний розвиток виробничих сил країни, з закінченим виробництвом продукту й споживання в межах держави, з рівномірним розвитком усіх галузів промисловости, для того щоб зберегти незалежність існування,—можна спостерігати в політиці окремих держав, і раз-ураз буде міцнішати в міру підвищення культури азійських та африканських народів та їх прагнення до самостійности. Але все це не спричиниться до ослабання обміну, бо загальний культурний підйом народів земної кулі призведе до збільшення речей споживання. Одначе, дійсно, тоді обмін може прийняти раціональніший характер, цеб-то, країна буде вимагати лише того краму, якого вона з натуральних умов не може сама виробляти, або виробництво якого обійдеться дорожче в себе, аніж то, купуючи їх у інших господарствах. А тому твердити що обмін поміж азійсько-африканських та європейсько-американських народів розміром зменшиться проти сучасного, немає логичної підстави (звичайно, з умовою, що світове господарство буде прогресувати, а не наступить катастрофічне оточення, яке викликало ранне середньовіччя). Сучасний обмін Америки та Європи з Азією та Африкою порівнюючи дуже малий. За довійськовими підрахунками всесвітню торгівлю поділялося так:

Європа 61<sup>0</sup>%, Америка 20<sup>0</sup>%, Азія 10<sup>0</sup>%, Африка 2<sup>1</sup>/<sub>2</sub><sup>0</sup>%, Австралія по-над 2<sup>0</sup>% <sup>1)</sup>

<sup>1)</sup> Statistischer Atlas zum Welthandel, S. Zuckermann Berlin, 1921.

Імпердержави ще до світової війни брали участь у східній економіці досить значнішою мірою, ніж Росія. За часів цієї війни й Радянської Великої Революції багато з них не то, що не загубило політичного впливу в східних країнах, але ще більше підпорядкувало їх.

Не торкаючись тут політичних стосунків, виявимо в цій статті лише економічну базу й простежимо в якій мірі та в яким виді капітали окремих держав беруть участь у цьому, висвітлюючи це питання за деякими фактами й цифрами із залізничної, фабрично-заводської, концесійної й торговельної чужоземної політики у східних господарствах.

## I.

В. Дітякін вислідив, користуючись із цифр, розмірність торгівлі та колонізації капіталів на прикладі Франції й Германії. Виявилось що імпердержави не стільки зацікавлені в торгівлі (розуміючи це вузько) з своїми східними колоніями, як то в прикладанні в цих колоніях своїх капіталів і металургії, щоб збудувати залізниці. Наступна низка цифр показує ступінь розвитку залізниць у Африці й Китаї<sup>1)</sup>.

Африканські залізниці в тисячах кілометрів, що їх було експloatовано до 1920 року.

	В Африці	В Європі
Британії . . . . .	31	38
Франції . . . . .	10	53
Германії (колишні) . . . . .	5	64
Португалії . . . . .	2	3
Бельгії . . . . .	2	9

Китайські залізниці розподіляються за вкладеними в залізничні підприємства капіталами так в мільйонах китайських доларів (1921 р.):

Англія . . . . .	104
Англія—Германія . . . . .	98
Англія—Франція . . . . .	56
Франція—Бельгія . . . . .	68
Англія—Японія Франція—Германія	63
Франція . . . . .	16
Китай . . . . .	61

Китай виплатив до 1921 року всього 40 мільйонів позики, але після цього року чужоземці вклали в залізниці нові капітали, й таким чином, залежність Китаю від чужоземців в цій галузі господарства—цілковита, і весь прибуток китайських залізниць йде до кас чужоземців на виплату відсотків (щороку 28 мільйонів китайських доларів).

<sup>1)</sup> Новый Восток № 7, Кайсаров В.—Новый Восток, № 6, № 8—9.



В Туреччині анатолійські залізниці через матеріальні скрути уряду не тільки не може бути викуплено, але й спорудження нових оддають, як і раніш, концесіонерам, а тим часом як потрібно збудувати, щоб підвищити сільське господарство, не менш, як 2000 кілометрів нових доріг<sup>1</sup>).

В Індії ще до 1910 року Англія вкладала в залізниці 137 мільйонів фунтів стерлінгів (не зараховуючи сюди окремих осіб капіталів). У вищій господарчій залізничній департаменті Індії 1924 року було 92% службовців англійців, а в інших залізничних департаментах 75—80%; решта ж відсотків — індійці. Індійські дороги завжди (не беручи на увагу 1921-2 р.) давали прибутку 4—7%. Отже, англійські капіталісти заробляли на індійцях, а проте, згідно з обвинуваченнями в індійських законодавчих зборах 1923 року,

„проводившаяся до сих пор железно-дорожная политика была намеренно враждебна индийским интересам и промышленности и благоприятствовала британским фабрикантам и британским интересам“<sup>2</sup>).

Японія в південній Манджурії потужно й зисковно експлуатує залізниці й споруджує тамечки нові, викликаючи цим змагання інших капіталістичних державах. В останніх східних країнах залізниці теж дають прибуток як що не безпосередній, то посередній. Вже те, що залізнична діяльність чужоземців не зменшується, а підвищується, становить кращий доказ та запевняє, що ця галузь експлоатації зисковна для капіталістів, і з цього багатшають метрополії за кошт східних мас.

Все це пояснює один влучний вислов Сесіля Родса:

„В колоніях залізниця здобуває більш, ані ж то гармата“.

## II.

Друга царина, де вкладали імперкапіталізм в східних країнах — фабрично-заводська промисловість (обробна промисловість та добувальна).

Наведемо де-кілька характеристик і даних, що висвітлюють це питання.

Японія велику кількість своїх капіталів віддає за кордон, і тим складає нові капітали, що збагачують метрополію такими шляхами, на яких чи й можливо перевести облік.

Як гадають, Японія протягом 1924 року дістала від емігрантів, закордонних підприємств, морського транспорту та инш. коло 114 мільйонів активу, але певне, що цей підрахунок, в дійсності, не міг взяти до обліку всіх можливих потайних прибутків Японії<sup>3</sup>). Манджурію,

<sup>1</sup>) Торговля России с Востоком № 3—4 стр. 10.

<sup>2</sup>) Б. Нарайн, 1925 г. „Народное хозяйство Индии“, гл. VII.

<sup>3</sup>) „Экономическое обозрение“, июль, 1925 г. А. Бонч-Асмоловский, „Текущая экономическая жизнь Японии“, стр. 259.

Корею й Китай Японія вважає мало не за свою другу батьківщину, а особливо Корею. Японці колонізують Корею торговельно-промисловими верствами свого населення (а менш за все хліборобами) й японські торговельники-промисловці всякими шляхами експлуатують корейців. Японський уряд, скористовуючись з Кореї, обертає свої необмежені права монополіста на безконтрольне грабування країни, експлоатацію її природних скарбів, висмокування з країни максимуму ресурсів.

Що-до Манджурії, то, як підприємствами, так і капіталами, Японія в ній найсильніша. Японських банків у північній та південній Манджурії коло 70, з обігом 1923 року в лише позичкових операціях коло 126 мільйонів ієн, і в операціях з дрібною срібною монетою коло 135 тисяч доларів. При чому порівнюючи з минулими роками помітно збільшення операцій<sup>1)</sup>. Також найсильніший капіталістичний вплив має Японія в Китаї.

Капітали імпердержав так само висмоктують Китай; ці держави беруть участь у господарчій житті китайців у таких відсотках (зараховуючи й Манджурію)<sup>2)</sup>.

Кам'яновугільна промисловість: японський капітал 27%, англійський 22%, китайський 50%. Залізно-крицева промисловість: японський 120 мільйонів ієн, при чому 50% залізних заводів і продукції належить Японії.

Бавовняна промисловість: японський 29%, англійський 40%, китайський 67%.

Жирова промисловість: японський та англійський 15%.

Тютюнова промисловість: японський та англо-американський — 60% заводів.

В Індії чужоземний капітал дуже міцний, і він раз-у-раз міцнішає. Англійські знавці індійського господарства проповідують, щоб британські капіталісти будували в Індії фабрики й заводи, щоб тут же з місцевої сировини виробляли товари й продавали тубільцям. „Як що британські фабриканти, писав року 1919 один торговий комісар у Індії й Цейлоні, не використають зисковних промислових засобів, що їх дає Індія, то це зроблять наші чужоземні конкуренти, які матимуть можливість постачати для місцевого ринка крам у дешевше, ніж той крам, що ввозитимемо ми“. І, справді, чужоземний капітал за останні десятиріччя зміцнив свою діяльність у Індії. Надто вплинула на це світова війна, коли в тій же Індії з військовою метою британський уряд споруджував фабрики й заводи. Товариств, що зареєстровано в Англії, але робили в Індії, 1921 року було 339, з фактичним капіталом 72 мільйони фунтів стерлінгів, а р. 1920-21 їх було вже 613 з капіталом до 495 мільйонів фунтів стерлінгів. Запроваджений у

<sup>1)</sup> Л. Кауфман, Новый Восток, № 5. Торговля России с Востоком № 3—4, стр. 41.

<sup>2)</sup> М. Андреев и А. Б.-Осмоловский, Китай, 1925 г.

Індії охоронний тариф тепер ще збільшить наплив чужоземного капіталу, бо продукція індійських підприємств знайде забезпечений збут на місцевому індійському ринкові під захистом згаданого тарифу.

Яка співрозмірність існує в Індії поміж національним та британським капіталами, видно з нижченаведених даних про промисловість у деяких провінціях Індії в році 1921.

Підприємства	Директорів компаній			Приватних підприємців	
	Європейці або англо- індійці	Індійці	Мішані	Європейці або англо- індійці	Індійці
Чайні плантації . . . . .	743	150	16	91	136
Кавові. . . . .	23	—	—	60	46
Кам'яновугільні копальні . . . . .	157	48	38	15	299
Марганцеві ко- пальні . . . . .	19	2	—	2	19
Залізничні заводи, машинобуді- вельні, металеві та ін. . . . .	81	3	4	14	26
Джутові фабрики та гнічення джути . . . . .	103	5	7	26	109

Ці дані, звичайно, не так характерні, як, коли б ми мали замість кількості підприємств, відомості про розмір їх основного капіталу. Проте й кількість підприємств вже є прегарний приклад приймаючи на увагу, що підприємства компаній, без сумніву, в багато раз багатші капіталами од підприємств приватних осіб.

Отже, виходить, що англійський капітал найміцніший в Індії і в деяких галузях промисловости цілком панує; він тепер ще більше зміцнює свої позиції в цім напрямку.

Лагорський проф. Нарайн року 1924 писав, що „британські фабрики, щоб закріпити за собою індійський ринок, збудують тут свої фабрики. Вони це вже роблять через низку промислових галузів: у виробництві заліза, криці, алюмінія, міді, в спорудженні машин для текстильних фабрик, моторів, в виробництві крицевих труб, електричних машин та приладів, цементу“.

При цьому англійці не таять, що прибуток з цих підприємств іде до метрополії. Вищезгаданий англійський торговельний комісар, агітуючи за те, щоб перекинули капітали до Індії, писав: „Британським заводчикам слід би запобігати свої інтереси, фабрикуючи в самій Індії, і захистити таким чином розвиткові імперських ресурсів“. У

фіскальній комісії р. 1920 визнавали факт поступання безпосереднього прибутку на користь чужоземця, і через те індійці доправлялись хоча й дарма, щоб обмежити заглиблення англійського капіталу в Індії<sup>1)</sup>.

Бомбейський проф. P. Wadia в своїй статті „Правильная основа отношения к Индии“ прямо заявив, що банкрутство імперіялізму вже виявилось у цинічній експлоатації Індії, і урядові, який навіть знає добре й визнає здібности індійського народу, треба справді дати йому можливість розвитку індустрії на його території, а не продовжувати політику, що душить самодіяльність індійських мас<sup>2)</sup>.

В Персії одна Англо-Перська нафтова компанія дав Англії величезний баринш. В 1914 році її капітал становив 2 міл. фунт. стерлінгів, в 1919 році він удесятерився, а в 1922 р. став ще більший. У 1918 році компанія мала чистого прибутку 1,1 міл. фун. стерл., а в 1922 році—4,8 міл. фун. стерл., при чому дивідент з 8% піднявся до 20%. (в 1923/24 р. було вивезено 161 міл. пудів нафтопродукту<sup>3)</sup>).

В Єгипті, а саме в Англо-Єгипетському Судані англійські капіталісти вклали ікладають величезні капітали в бавовняну промисловість і в підприємства, що звязані з її розвитком (обсушка, спорудження загат, залізниць та инш.), користуючись з дешевої робітничої праці й складаючи тим собі величезні нові капітали.

Де-яке уявлення про ролю капіталів взагалі в англійських колоніях (не лише східних, а й инш.) дають такі цифри. За даними Midland Bank'a, Великобританія переводила в такім розмірі емісії в мільйон. фунтів стерл.<sup>4)</sup>.

	Великобританія	Колонії	Закордон
1913 рік . . . .	35,9	76,1	84,4
1922 „ . . . .	100,5	75,5	59,7
1924 „ . . . .	89,3	73,5	48,6

Звідси видно, що Англія проти довієськового часу зменшила випуск позик закордонним країнам й зберегла його в попереднім розмірі для своїх колоній і при цьому з нижчим відсотком (4—5%) ніж для закордону (6—8%). Це пояснюється тим, що вигідніше та безпечніше вкладувати капітали в колонії, не зважаючи на низький відсоток, а також дуже небезпечно втратити колонії, яко прибутковий ринок, бо, коли був би високий відсоток, вони звернулися-б до Америки. І справді, англійські домініони та колонії радо звертаються до американського ринку. От через що Англія, не зважаючи на

<sup>1)</sup> Нарайн. Народное хозяйство в Индии, введение.

<sup>2)</sup> Economic Journal. The Quarterly Journal of The Royal Economic Society. London. June 1924, 193—199.

<sup>3)</sup> А. Свентицкий, Персия, 1925 г., стр. 18, 48.

<sup>4)</sup> Народное Хозяйство СССР, IV, Стат.-эконом. ежегод. „Экономической жизни“ Москва, 1925 г., ст. проф. М. Боголепова—„Мировое хозяйство“, стр. 731.

незначну кількість у себе, в Лондоні, вільних капіталів, все таки дає своїм колоніям позички, навіть на шкоду довільному запасові зайвих капіталів (чужоземні емісії 1924 року значно перебільшили вироблену для них економічну базу). В цьому ми, безсумнівно, мусимо бачити багатогранисту користь, що йде для Англії від зміщення капіталів у своїх колоніях через експлоатацію їх природних багатств та дешевого тубільного труда (наприкл., позики 1924 р. для Судана, розміром 1,5 міл. фунт. стерл. за 4%).

Таку ж картину експлоатації чужоземними капіталами можна спостерегти й по інших східних країнах, особливо в звязку з монопольними концесіями: але, вдруге кажемо, взяти на облік справжній прибуток, що його має метрополія від своїх емігрованих капіталів, майже не можливо <sup>1)</sup>. Уже те, що на цих підприємствах посади тіж самі чужоземці, а метрополії раз-по-раз відряджують у свої колонії нових службовців, які не гублять звязку з своєю батьківщиною, становить доказ, що метрополії багатшають за кошти колоній не лише за умовами сприятливої переваги в справах торгівельних.

### III.

Знаючи, яке значіння мають чужоземні капітали в східних країнах, простежемо й дані, у яких саме розмірах чиниться міжнародній обмін імпердержав із Сходом.

До війни, через потужне суперництво держав, кожна з них займала певне місце в торгівлі, але світова війна зламала цю рівновагу й ослабила звязок із Сходом.

Тепер ця торгівля знову наладилась, й нижче наведені цифри характеризують (у відсотках) картину сучасного суперництва держав на східних ринках за 1922—1923 р.р., при чому є перегруповання в співвідносинах держав порівнюючи з довіійськовою <sup>2)</sup>.

#### Розмірність торгівлі у відсотках.

(вище 4% і за округленими цифрами).

До Болгарії довіз	1922 р. із	Німеччини	22,	Анг.	15,	Аргент.	14,	Італ.	12,	Франц.	7.			
із	"	вивіз	"	до	Туреччини	24,	Німеччини	16,	Франц.	7,	Австр.	5.		
До Бр. Індії довіз	1922/3 р. із	Англії	60,	Япон.	6,	Спол. Штат.	6,	Німеччини	5.					
із (с Нов. Зел.)	вивіз	"	до	Англ.	22,	Япон.	13,	Спол. Шт.	11,	Німеч.	7,	Китай	7.	
										Франц.	5.			
До Греції довіз	1923 р. із	Спол. Штат.	22,	Англ.	14,	Італ.	8,	Франц.	6.					
із	"	вивіз	"	до	Спол. Штат.	27,	Німеч.	21,	Англ.	17,	Італ.	8,	Гол.	6,
										Швед.	5,	Франц.	5.	

<sup>1)</sup> Що до імперкапіталізму в Індонезії (Суматра, Ява, Борнео, Целеба і Нова Гвінея) є чудова книга Малакка: „Індонезія и ее место на пробуждающемся Востоке“, 1924—5 г.

<sup>2)</sup> Вольф и Мебус. Статистический справочник. 1925 г., стр. 256—259.

До Єгипту	довіз	1923 р.	із Англії	33, Італ.	9, Франц.	8, Німеч.	6.
Із	„	вивіз	„	до Англії	49, Спол. Штат.	12, Франц.	11, Італ. 6.
До Китаю	довіз	1922 р.	із Япон.	24, Гонгконга (Англ., Франц., Амер.)	25, Спол. Штат.	18, Англ.	15.
Із	„	вивіз	„	в Японію	24, Гонгконг (Англ., Франц., Амер.)	26, Спол. Штат.	15, Франц. 6, Англ. 5.
До Франц. Мароко	довіз	1922 р.	із Франц. (з Алжиром)	70, Англ. (з Гібрал)	15.		
Із	„	„	вивіз	„	до Франц.	54, Еспан.	25, Англ. 13.
До Персії	довіз	1921/2 р.	із Англії (с колоніями)	76, СРСР	7.		
Із	„	„	вивіз	„	до Єгипт.	40, Англ. (с кол.)	32, Спол. Шт. 6, СРСР 5.
До Сіама	довіз	1922/3 р.	із Гонгконга	25, Англії	17, Сингапура	12, Китая	11, Брит. Інд. 8.
Із	„	„	„	до Гонгконга	38, Сингапура	30.	
До Туніса	довіз	1922 р.	із Франції	48, Англії	12, Спол. Штат.	7.	
Із	„	„	„	до Франції	48, Італії	22, Англії	5
До Туреччини	довіз	1921/2 р.	із Спол. Штат.	18, Англії	15, Болгарії	9, Німеч.	8, Франц. 8, Румун. 7, Гол. 5, (СРСР 2).
Із	„	„	„	до Франції	10, Англії	10, Спол. Штат.	8, Гол. 6, Німеч. 5, Італ. 5 <sup>1)</sup> .
До Японії	довіз	1922 р.	із Спол. Штат.	31, Брит. Інд.	13, Англії	12, Китаю	10, Німеччини 6.
Із	„	„	„	до Спол. Штат.	45, Китаю	20, Брит. Інд.	6, Фран. 5.

Як що ми розглянемо східні ринки окремо за сумами вартости товарообміну, і, де можливо, за ближчі роки та порівняємо з довідськовими, то побачимо, що торгівля їх, переважно, збільшилась.

За обрахунками, що є в золотих карб., маємо загальний обіг таких держав до війни та в період відновлення світового господарства.

### Завнішній товаробіг

(у мільйон. золот. карб.)<sup>2)</sup>.

	1913 рік	1923 рік
Японія . . . . .	1320	3222
Індія . . . . .	4018	3454
Єгипет . . . . .	565	908
Палестина . . . . .	— <sup>3)</sup>	53
Гречина . . . . .	112	256
Болгарія . . . . .	114	109 <sup>4)</sup>

Японія дійсно збільшила в 2½ рази свій загальний товаробіг за десятиріччя, починаючи з 1913 року. Правда, що перевага для неї була весь час несприятлива, але коли пригадати сказане вище про прибутки, що їх має Японія від розкиданих по Азії японців, які промишляють і торгують скрізь, їх банків і промислових підприємств, а також і торговельної своєї флоти, що всіди розїжджає, то стане

<sup>1)</sup> І переважно до Болгарії, Румунії, Греції та Єгипту—54%.

<sup>2)</sup> Вольф и Мебус. стр. 250.

<sup>3)</sup> У складі Туреччини.

<sup>4)</sup> 1922 рік.

зрозуміло, що цей негативний баланс зовсім не має того згубливого значіння для Японія, яке ладні надати йому економісти. Цей товарообіг, що все росте, все-ж таки збагачує Японію за рахунок праці азійських народів. Ось через що Японія, хоч і жалкується на незисковність торгівлі, в дійсності обмірковує широкі плани військового корабельного будівництва<sup>1)</sup>.

За I—VII міс. 1925 р. японський товарообіг становив 2862 міл. ієн (з перевагою 474 міл. ієн) проти I—VII міс. 1924 р. у 2568 міл. ієн (з перевагою 680 міл. ієн), цеб-то і цього року (1925) Японія збільшує свою торгівлю й, без сумніву, перевищить її порівнюючи з минулим роком і, можливо, навіть з поліпшеним балансом. Самого бавовника Японія протягом 5 місяців 1925 р. довезла на 600 міл. ієн для обробки на своїх фабриках, щоб потім з барншем перепродати іншим азіятам<sup>2)</sup>.

Проти довійськового часу бачимо в японській товарообігові переміщення країн. 1913 року довіз із Британської Індії становив 24%, Англії й Сполуч. Штатів по 17%, Німеччини—9%, Китаю—8%. Із Японії вивіз до Сполуч. Штатів—29%, Китаю—24%, Франції—9%, Британськ. Індії та Італії—по 5%<sup>3)</sup>.

Порівнюючи з наведеними цифрами за 1922 рік, бачимо, що Сполуч. Штатам у торгівлі з Японією належить перше місце й мають для неї вони таке ж значіння, яке раніш мала Німеччина для Росії. Значіння ж Англії в японській торгівлі зникло, а Китай загалом зберіг попереднє, й при цьому ще з сприятливішою перевагою для Японії<sup>4)</sup>.

Звертаючись до Китаю, бачимо, безперечно, теж збільшування зросту його торгівлі. 1914 року свіговий товарообіг Китаю становив 925 міл. таелей (з перевагою—225), а 1923 р. вже 1650 міл. таелей (з перевагою—200)<sup>5)</sup>.

<sup>1)</sup> Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, Jena, 1925, IV, Heft, S. s 543—544. Оглядчач—економіст зазначає в цій статті, що господарче становище Японії, яка зазнала горні від землетрусу 1923 р, погіршало 1924 р. Лишок довозу (негативна перевага позначається такими цифрами мільйонів ієн.

1921 р.	1922 р.	1923 р.	1924 р.
361	264	538	646

<sup>2)</sup> Wirtschaftsdienst, 1925, № 36.

<sup>3)</sup> Вольф и Мебус, стр. 252—253.

<sup>4)</sup> Торгівля з Америкою, одначе, для Японії не так зисковна через пасивний баланс. Ось ннша низка цифр з инакшого шдрахунку, що де-чим рiвннться від попередніх:

	1914 рік	1920 рік	1923 рік
Довіз до Японії з Америки . . . . .	33%	38%	28%
„ „ з Китаю . . . . .	11%	10%	13%
Вивіз із Японії до Америки . . . . .	33%	30%	42%
„ „ до Китаю . . . . .	31%	20%	17%

Відсоток для Китаю 1924 р. взято пересічний за період з 1909—1913 р. S. Zuckermann, Statistischer Atlas zum Welthandel, Berlin, 1921. Зовнішня торгівля, 1925 г., № 40.

<sup>5)</sup> А. Ходоров. Новый Восток, № 8—9.

Перевага, як і в Японії, несприятлива для Китаю, але все-таки помітно значне ослаблення цього явища в наші часи (як і в Японії). 1923 року бавовняні тканини становили 14% всієї довізної суми, риж—до 11%, гас—6%, машини—3%. Проте є підстава думати, що довіз тканини буде весь час зменшуватися, бо в Китаї широко розвивається бавовняна промисловість, в якій чужеземний капітал хоч і становить 50% (японський та англійський), але викликає з боку китайців повсякчасні вибухи національного протесту.

Гонгконг, обороти якого до війни пересічно не досягали до 1½ мільярд. франків, збільшив їх тепер втричі—вчетверо.

За підрахунками Chinese government Bureau of Economic Information, китайську торгівлю за 1924 р. поділялось на відсотки так:

Англія . . . . .	38,7	Америка . . . . .	4,9	Росія . . . . .	1,4
Японія . . . . .	24,7	Франція . . . . .	2,5	Решта . . . . .	3,2
Китай . . . . .	23,1	Німеччина . . . . .	1,4	Разом . . . . .	100%

Останніми роками вивіз до Китаю британського текстилю значно зменшився, а тепер зовсім припинився через кантонські події. Утрати англійської текстильної промисловости в Ланкаширі за 4 літніх місяці 1925 року щомісячно становили 1 міль. фунт. стерлін., і при цьому замовлення на зиму й весну вважались за пропаші. У вересві—жовтні численні англійські фірми в Гонгконзі збанкрутивали. У Канаді теж панує тривога з приводу китайських протестів, бо й Канада має збитки через це саме. Думают, що непримирена політика Британії що-до Китаю призведе до втрати китайського ринку для англійців<sup>1)</sup>.

Але, безперечно, англійці завчасно цю небезпеку передбачатимуть і в слушний час англійська дипломатія складе так комбінації, що комерційні інтереси спритних ділків Альбіона буде заощаджено в Китаї у відповіднім для британського імперіялізму розмірі.

Взагалі, Китай, як інші східні країни, викликає поміж західньо-європейцями нову оману з боку жовтої небезпеки, але вже не у виді фізичної сили, озброєної примітивним знаряддям боротьби, а культурної, спорядженої всіма засобами техніки. Доктор філософії А. Френкель (Копенгаген) з тривогою зауважує<sup>2)</sup>, що східні народи (Китай, Японія та Індія) вже усвідомили своє світове „Я“, вже досконально опанували машинами і знають, що їхній вільний національний розвиток залежить від них самих, від їхнього успіху засвоїти техніку та їхнє об'єднання проти європейських виробників. Вони також зрозуміли, що в їхніх руках нечисленні природні багатства, які вони можуть розробляти, щоб поліпшити своє власне існування й збагатитися самим, а не європейцям. І, справді, з робучим китайцем,

<sup>1)</sup> Wirtschaftsdienst, 1925 р., № 37. (September), № 40 (Oktober). Übersichten.

<sup>2)</sup> Schmollers Jahrbuch, 1925. Leipzig, III, Heft, A. Fraenkel, Die zwei wirtschaftspolitischen Weltprobleme, S. 160 u. a.



дбайливим до своєї роботи, не можливо буде йти на перебіг західно-європейському робітникові. Вже тепер виробництво деяких галузів промислового господарства показує, що лише східні народи можуть виробляти найдешевший і міцний крам, да ще й в такій кількості, при умові тільки відповідної організації (про яку вже мріяв і писав Сун-Ян-Сен).

Зовнішній обіг Індії 1923 року за десятиріччя хоча й скоротився, але це скорочення з лишком винагороджується: воно викликано вищезгаданим переміщенням діяльності англійських капіталів до самої Індії, щоб виробляти тутечки, на місці, крам. За іншими ж даними (про рух суден через Суец) виходить, що обіг вантажу Бомбею, Калькути й Бірманського узбережжя вже 1923 року дорівнював довійського <sup>1)</sup>).

Зокрема Японія має такий успіх у Індії, що індійська бавовняна промисловість переживає кризу через суперництво японців, яка чим раз збільшується (за словами проф. Нарейна, серпень 1925 р.) <sup>2)</sup>).

Торгівля Персії 1925 р. за коштовністю загального обігу досягла довійського рівня, при чому негативність балансу для Персії стала більша, цеб-то, Англія, що зайняла перше місце в Росії, й що головним чином провадить довіз до Персії, має від Персії ще більше прибутків, ніж до війни. При цьому вартість нафти, що її добуває англо-перська компанія, не можна зараховувати до вивозу із Персії, (нафтопродукт вивозилося до 1925 року на суму коло 400 мільйонів кран, а загальний обіг Персії—без нафти становив 1077 мільйонів кран). Дякуючи діяльності Англії, основна маса товарів пересунулась із північних шляхів Персії на південні. Зміцнення товарообігу в Перській Затоці характеризується збільшенням тут пароплавства: к 1914 р.—до 2 міль. тон умістимости, а к 1923 р.—3,2 міль., про чому 80% <sup>3)</sup> знаходяться в руках Англії <sup>3)</sup>.

Торгівля Туреччини 1913—1914 р. становила (зараховуючи коефіцієнт зниження ліри) 62 мільйони лір, 1922 р.—18 міль., а 1923 р.—33 міль. <sup>4)</sup>.

Беручи на увагу, що за розкладкою на сучасну Туреччину припадає всього  $\frac{3}{4}$  Отоманського боргу, можна вважати, що 1913—14 р. торгівля Турції в теперішніх кордонах становила б не 62 міль. лір, а коло 45 міль.; цеб-то, ми бачимо, що Туреччина, не зважаючи на тяжкі довготривалі війни й глибоке зuboжіння країни, швидко віднов-

<sup>1)</sup> Новый Восток № 5, 1924 г., с 351—354.

<sup>2)</sup> Wirtschaftsdienst, Hamburg, № 36, 1925.

<sup>3)</sup> А. Свентицкий. Персия. 1925 г. стр. 34—37. Д. Шморгонер, Персия, СССР и Англия, М., 1926 г.

<sup>4)</sup> Торговля России с Востоком, 1925 г. № 3—4, стр. 9. За іншими підрахунками, ікрамообіг Турції 1922 року був на 34,4 міль. фунтів стерлінгів, 1925 р. піднявся до 38,8 міль. ф. ст., при чому негативний баланс поступово зменшувався майже вдвоє. Новый Восток, 1926 г., № 13—14, стр. 398.

лює свою довійськову торгівлю, енергійно розвиваючи національну промисловість і комерцію. Порівнюючи торгівлю сучасної Туреччини з довійськовою, ми взяли її в повійськових кордонах, але коли-б, з другого боку, також підрахувати торгівлю всіх аравійських країн, що входили в 1922 р. до її складу, то виявилось-б, що зовнішня торгівля Туреччини (разом із Сирією, Палестиною та инш.) навіть перевищила довійськову норму. До початку світової війни перше місце в торгівлі з Туреччиною належало Англії, друге Австро-Угорщині, третє Германії, а тепер по ряду: Італії, Англії й Франції. Протягом 1925 р. турецька торгівля ще більш зросла, але залишається як і раніш пасивною. Чужоземний капітал так само заробляє, експлуатуючи турецькі дороги, тому що, турецький уряд ще неспроможне провадить свою національну залізничу політику (хоча розмови про викуп анатолійської та багдадської залізниць точаться). Чужоземці також беруть инші концесії й підряди, приміром, Франція будує електричну станцію в Брусі, порт Амасра (на Чорнім морі); будівляння залізниці Арган-Діабекір-Арада передано німецькій фірмі; турецькі цукроварні ваблять увагу французьких капіталістів, ткацькі фабрики—польських і т. ин. <sup>1)</sup>.

Торгівля аравійських держав (Палестини, Сирії, Ірака та инш.), що перебувають під безпосереднім керівництвом капіталістичного торговельно-промислового апарату імпердержав, проти довійськового періоду широко розвинулась. Палестина з своїми середземноморськими портами вельми збагатилась європейськими капіталами й збільшила свої обіги. Сирія багатіє, дякуючи зручному географічному становищу, а через те раз-у-раз міцнішають транзитні шляхи із Середземного моря до Туреччини, Ірака, Персії та Індії. Зовнішня торгівля Сирії в 1924 р. значно збільшилась проти минулого року.

Єгипет за період з 1911 р. до 1921 р. збільшив зовнішню торгівлю вдвоє, і єгипетська торгівля вдвоє більше од зовнішньої торгівлі Персії й Турції, вкупі взятих (без перської нафти) і цілком тривка <sup>2)</sup>.

Греція, не зважаючи на невдалі війни з Турцією, за останні роки остільки розвинула свою торгівлю, що загальний її обіг утворюється проти довійськового 1913 р., а грецька торговельна флота набуває в Середземному морі найважливішого значіння, прагнучи потроху збільшувати свій тонаж. Зазначають, що початкове значіння Константинополя переходить тепер до Пірея <sup>3)</sup>.

Болгарія, під тривким терором свого уряду і частих переживань політичних тяжких заколотів, у 1918 р. ще не дійшла до стану

<sup>1)</sup> Торговля России с Востоком 1925 г. № 5—7. (Июль—Сентябрь). стр. 29—30.

<sup>2)</sup> Д. Шморгонер. Торговля России с Востоком, 1925 г. № 3—4.

<sup>3)</sup> „Внешние рынки“ (Ежемесячное приложение к „Внешней торговле“), № 6, март 1926 г., стр. 9. „Новый Восток“ 1926 г. № 13—14, С. Защук: „Экономика современной Греции“.

торгівлі 1913 року, але зміцнення її, безперечно, виявляється, и за цей рік вона перевищить обіг минулого року. Дійсно, за перші 5 місяців 1924 р. обмін становив 3993 міл. лева (з перевагою—827 міл. лева), а за тіж місяці 1925 р.—5181 міл. лева) з перевагою—577 міл. лева), це-б то, при цьому навіть кращає баланс <sup>1)</sup>.

Отже, оглянувши східні країни, приходимо до висновку, що взагалі їх зовнішня торгівля, безперечно, збільшується проти довійськового часу.

## IV

Подано тепер ще де-кілька цифр з боку європейських держав, щоб ознайомитися, в якій мірі ці держави поширюють свою східню торгівлю. Англія на Близнім Сході з 1922 р. до 1924 р. неухильно збільшує свій довіз до Греції, Румунії, Південно-Славії, кволіше до Болгарії й Сирії (там Франція має зиск із свого керівництва), непохитно до Ірака і лише до Палестини вивіз 1922 р. був значно вищий од наступних років <sup>2)</sup>. При цьому баланс Англії в торгівлі за 1924 р. з Південно-Славією, Болгарією, Грецією, Сирією, Іраком і менше з Румунією був надзвичайно зисковий Англії, й лише з Палестиною негативний. 1923 року весь товарообіг Англії з цими країнами становив 21,2 міл. стерлінгів (з перевагою +6,4 міл.), а 1924 р. дійшов до 26,8 міл. стерлінгів (з перевагою +7,3 міл.).

Італія, що до війни ще виявила зріст своєї зовнішньої торгівлі і поривання усунути інші країни із східніх ринків, успішно розвиває торгівлю, і наприкл., у Туреччині, дійсно, зайняла в 1923 р. перше місце (замість Англії). В галузі бавовняної промисловости її успіхи дуже великі у східніх країнах, згідно з наступними цифрами <sup>3)</sup>.

## Вивіз Італії бавовняних тканин у тисячах квінталів.

(Квінтал дорівнює 6,1 худ.).

К Р А Ї Н И	1922 р.	1923 р.	1924 р.
Єгипет . . . . .	27,2	49,6	62,4
Туреччина Європейська . . . . .	35,5	57,4	59,6
Греція . . . . .	12,7	16,5	30,9
Румунія . . . . .	13,0	24,1	36,0
Болгарія . . . . .	9,8	16,3	13,4
Індія . . . . .	2,8	9,7	16,0
Австрія . . . . .	4,5	3,2	11,0
Аргентина . . . . .	60,6	99,5	96,2
	276,8	437,5	502,1

<sup>1)</sup> Wirtschaftsdienst, 1925, № 36.

<sup>2)</sup> Торговля Рос. с Востоком, 1925 г., № 3—4, с. 41.

<sup>3)</sup> Известия Текст. Промышл. и Торговли, 1925 г., № 30—31 с. 23.

З цього виникає, що країни Сходу, яко ринки, мають для італійської промисловости величезне значіння, й збут Італії за два останні роки більше ніж подвоївся (з 101 тисячі до 218 тисяч квінт.).

Торгівля Франції теж росте й міцнішає, як свідчить за це наступне порівняння цифр <sup>1)</sup>.

**Товарообіг Франції за перші 4 місяці в мільонах паперових франків.**

К Р А І Н И	1924 р.	1925 р.
З Японією . . . . .	139 (+ 32)	135 (— 11)
„ Французьким Індокитаєм . . . . .	250 (+ 89)	377 (+ 18)
„ Тунісом . . . . .	235 (— 15)	264 (+ 81)
„ Алжиром . . . . .	1326 (+ 168)	1305 (+ 402)
„ Мароко . . . . .	266 (+ 162)	311 (+ 216)

Зменшення торгівлі з Японією йде за рахунок вивозу з Франції, що, безумовно, є несприятливим фактом, але зменшення торгівлі з Алжиром—за рахунок довозу з Алжиру—цілком винагороджується для Франції потребою позитивною перевагою для неї.

Німеччина, прямуючи до поліпшення свого економічного стану, у багатьох місцях Сходу успішно й поступовно набуває колишнього значіння. Тимчасом в Китаї 1924 р. німці вже відновили свою торгівлю в Тяньцзіні, Калгані, Фанчені, Урзі і навіть постачають паями старим російським фірмам, щоб відновити їх справи. Німці є, як і до війни, головні доставники шерсти в Японію <sup>2)</sup>. У Персії Німеччина з 20-го міся 1917 року перейняла в 1923 р. на 6-е місце в імпорті. В Туреччині в 1923 р. перейняла вже на 5 місце, цеб-то, всюди наближається до довійської співрозмірности.

Чехо-Словаччина, що дістала в спадщину від Австро-Угорщини майже всю текстильну промисловість, металообробну, склярство й більшу частину цукрової промисловости, розгортає своє господарство в такій мірі, що де-які англійці пророкують, ніби то вона незабаром займе видатне місце в світовому товарообігові. Маючи вільний вихід через Трієст, Гамбург і Дунаєм до моря та до океанів, Чехо-Словаччина незабариться пройти на східні ринки тими стежками, що їх утворювала Австро-Угорщина. Ми вже маємо такі факти, як наявність найкращого для східних народів чехо-словацького цукру в Туреччині (навіть у країні Карса), моторних плугів у Алжирі і т. ин. В самій Туреччині Чехо-Словацький капітал цікавиться устаткуванням шкіряної промисловости й, безперечно, зацікавиться цукровою <sup>3)</sup>. Активний торговельний баланс, технічна достиглість та ощадність Чехо-Словаків швидко познайомлять східні країни у великій кількості з чеськими товарами.

<sup>1)</sup> Бюллетень Мирового Хозяйства, 1925 г., № 26.

<sup>2)</sup> Внешняя торговля. 1925 г. (№ 110) № 25.

<sup>3)</sup> Торговля России с Востоком, № 5-7 (июль-сентябрь) 1925 г.

## V.

Узагальнюючи вище згадане, ми, отже, спостерігаємо зріст зовнішньої торгівлі, як східних, як і європейських країн. Безперечно, що світова торгівля (європейська, американська, азіатська й африканська), проти довійськової, підвищується, і коли підрахуємо обіги найважливіших країн,—матимемо в золотих карб. для 1913 р.—62 мільярди карб. світового обігу, 1921 р.—61 млрд., 1922—68 млрд., 1923 р.—74 млрд., а 1924 р. ще більший обіг. Це збігається з твердженням більшості економістів, що 1924 рік був роком творення сталості світового капіталізму.

В окремих капіталістичних країнах цей зріст міжнародного обміну можна уявити з такої низки цифр

## Зріст зовнішньої торгівлі.

К Р А Ї Н И	В мільярдах золотих карб. <sup>1)</sup>			В мільярдах доларів		
	1913 р.	1922 р.	1923 р.	1913 р.	1923 р.	1924 р.
Англія . . . . .	15,2	15,7	17,7	5,7	8,0	8,5
Спол. Штати . . . . .	8,3	13,5	16,4	4,2	7,8	8,0
Франція . . . . .	5,7	6,0	7,3	2,9	3,8	4,3
Германія . . . . .	9,6	5,8	5,6	5,0	2,9	3,8
Японія . . . . .	1,3	3,2	3,2	0,7	1,6	1,7
Італія . . . . .	2,3	2,3	2,7	1,2	1,3	1,5

Негативна перевага англійської торгівлі 1924 р. „ніскільки не ущемляєт капиталъныхъ ресурсовъ страны“ <sup>2)</sup>; негативний баланс Японії, як я зазначав вище, теж цілком винагороджується іншими гаронами японського господарства, а баланси Сполуч. Штатів і Франції—активні.

Морське пароплавство, не зважаючи на кризу корабельного будівництва, як раз свідчить про зміцнення міжнародного обміну. 1924 рік був, без сумніву, порою оживлення мореплавства. Суецька протока в 1924 р. дійшла довійськового руху.

Через Суець за 1910 рік було перевезено 23 мільйони реєстраційних тон (Британія 62%, Германія 16%, Франція 5, Голандія 5%, Австро-Угорщина 4%, Японія 2%); за 1923 рік—до 23 мільйонів (22,6) (Британія 63%, Голандія, до 10%, Франція до 6%, Германія більше 5%, Італія 4%, Японія 4%).

Проте Панамська протока всього за 10 років існування (відкрито 1914 року) своїм обігом уже перевищила Суецьку. Черезнього протягом 1914—15 р. було перевезено 4 мільйони тон, протягом 1922—3 р.—до

<sup>1)</sup> Вольф и Мебус, Статистический Справочник, 1925 г., стр. 250.

<sup>2)</sup> Народне хозяйство СССР, 1925 г., том IV (изд. „Экономической Жизни“), стр. 726 (отдел: Мирное Хозяйство).

19 міль. (при чому Спол. Штати 55%, Англія 26%, Японія 4%) і за 1923—4 рік—до 25 мільйонів тон <sup>1)</sup>).

Порівнюючи ці цифри, бачимо, що Англія все таки веде перед на морях і навіть через Панамську протоку займає почесне друге місце після Америки, а Японія третє. Це також свідчить про те, що центр світової торгівлі неодмінно пересовується на Тихий Океан. Через Суец надто жваві стосунки провадились з Дальнім Сходом, Перською затокою та Британською Індією.

Зокрема Німеччина успішно відновляє свою міць: її тонаж через Суец 1922 р. становив 3,6%, а 1923 р.—5,4% (1910 р.—16%).

Розміри світової торгівлі, отже, поширшались, хоча Німеччина ще не розгорнула вкрай всієї своєї торгівлі, а С.Р.С.Р. лише декілька років, як розпочав торговельні звязки з світом. Однак те, що Союз не брав участі, не могло мати такого вже великого значіння для світового господарства, бо до війни частка торгівлі Росії доходила тільки до 4% світової торгівлі. (Німеччини ж до 12%). Окрім того, шкоду, що сталася вибуття Союзу з кола торговельних країн, було значно паралізовано тим, що багаті прикордонні держави—Польща, Литва та инш.—які відокремились від Союзу, незагадалися щоб вступити до широкого міжнароднього обміну. Але, без перечно, найбільше відносно значіння в поширенні світової торгівлі мали східні країни.

Вищенаведені цифрові дані з певною виразністю свідчать про це. Капіталістичні держави за часи Радянської Революції поширили свої ринки збуту в країнах Сходу, ще глибше вкоренились в їх господарчий лад, і в наслідок цього є все частіші заколоти й повстання східних народів проти західних держав. Ганяючись за барисшем, імперкапіталізм продить до таких країн, куди він раніше не міг, через розвинуту промисловість колишньої Росії, пройти. Так, він заволодів північною Персією, Карським краєм і навіть далекою від морських шляхів, суто материковою, Монголією!!! П'ять великих англо-американських фірм за 1924 р. вивезли з Монголії сировини, худоби, пуховини більше, ніж на 2 міль. доларів. <sup>2)</sup>

## VI.

Росія в свій час теж мала економічні звязки з східними країнами, хоча менше далеко, ніж повинна була за сусіднім правом її перевагою близькості мати. У світовій торгівлі східня торгівля всіх держав становила пересічно за п'ятиріччя 1909—1913 р.р. 13% всього світового обігу, і з них на частку Росії припадало 0,5%, цеб-то, менше ніж  $\frac{1}{25}$  (3,6%) всієї східної торгівлі. Росія так слабо була звязана безпосередніми стосунками з східними ринками, що єгипетську

<sup>1)</sup> Вольф и Мебус, таблица № 323. Новый Восток, № 5.

<sup>2)</sup> Экономическое Обозрение, 1925 г. сентябрь. А. Бонч—Осмоловский, Эконом. жизнь Монголии.

бавовну ми купували (й купуємо) в Ліверпулі, індійський джут у Лондоні, Бремені та Гамбурзі, копру та коркову алжирську й тупіську кору—в Португалії та Іспанії; сингапурську й явську гуму—в Амстердамі й Лондоні; чай, каву, боби, прянощі, рис, цукор та інше—в тих же містах, а також у Марселі, Гаврі, Ротердамі і т. ин.<sup>1)</sup>.

Через світову війну й Радянську Революцію російсько-східня торгівля, що провадилась раніш у таких невеликих розмірах, зовсім занепала й ледве тепер відбудовується<sup>2)</sup>. Ця Радянсько-східня торгівля має властивий Союзіві характер цілковитої рівності, порівняння до розвитку свого господарства й господарства східніх народів на засаді взаємно-бажаної для обох сторін допомоги й умов, що її не через фізичну силу, або дипломатичной так було їх складено як це було за часів дореволюційної Росії, яка при цьому намагалася не тільки стягувати додаткову вартість, а й ширитись територіяльно—це-то, провадила політику імперіялістичних держав. Проте порівняння Союзу виступати на східніх ринках у такій надзвичайній ролі оборонця й товариша східніх народів зустрічає найенергійнішу одсіч з боку тих імпердержав, які встигли ще раніше, ніж до війни, розвинути стосунки із східніми країнами, як це виникає із вищенаведених рядків. На боці Союзу, без перечно буде доброзичливе відношення східніх народів, але також без перечно, що, коли імперіяліст постачає східньому народові дешевий крам, східник купить його в нього, а не в нас, як що раз радянський крам дорожч і гірше, або коли його навіть зовсім нема на східньому ринкові. Безумовно ведеться й буде вестись завзята боротьба, і Союз повинен готуватися до неї ґрунтовно й викинути на цей фронт боротьби такі сили, щоб зламати капіталістичні фортеці, зайнявши в господарствах східнів народів належне місце. При цьому участь Союзу не може дорівнюватись нікчемній довійськовій участі Росії, а повинна зростати на багато разів і дійти такого розміру, щоб обіг Союзу із Сходом дорівнював обігові з Заходом. Між иншим Росія до війни обмінювалась із Заходом у відсотках 87, а з країнами Сходу—тільки 13. Звідці й виникала велика залежність Росії від Заходу й невеличка від Сходу. В дійсності ж ці взаємини треба економічно порівняти, і тоді повстане рівномірніший розвиток в окремих частинах Союзу й ми матимемо тривкіше становище його серед всіх держав світу. Такого, щоб Союз діставав продукти східніх країн із третіх рук—бути не повинно. Ні Англія, ні Голандія, ніхто инший не повинен на такому посередництві збільшувати свої капітали. Без перечно, за таке згубне явище слід вважати й те, що східні країни дістають радянські продукти, і собі, із третіх рук, напр., Марсель

<sup>1)</sup> Внешняя торговля. 1925 г., № 40.

<sup>2)</sup> Б. Курц, Проблема восточной торговли СССР., Новый Восток, 1925 г. № 10—11.

постачав російське борошно для єгиптян, а японці вивозили лісові матеріали нашого Дальнього Сходу аж до Австралії.

Через це саме до завдань Союзу тепер увіходить не стільки зміцнювати стосунки з Заходом, скільки утворювати їх на східних ринках. Через те, що для цього насамперед доведеться досягти довітських кількосних розмірів у стосунках із Сходом (1925 року нам далеко ще залишалось до краю), а тоді збільшити їх до розмірів стосунків із Заходом,—зрозуміло, що це завдання являє колосальні труднощі. Але для комуністичної партії, що утворила СРСР, і це величезне завдання буде під силу при виразній свідомості важливості справи й терміновості цього завдання. Для цього потрібна негасима енергія, величезна витрата труда й капіталу. Все це треба вишукати, зібрати в один незламний плановий кулак й настирливо переводити в життя<sup>1)</sup>. Коли раніш за СРСР, час працював то тепер він проти і тому ми не можемо чекати, але повинні енергійно взятися до зміцнювання стосунків з країнами Сходу через будування у прикордонних місцях виробництва сировини, спеціально для потреб східних народів фабрик та заводів до колонізації промисловим населенням радянських країв, здешевлення транспорту до східних кордонів і нарешті полегчення з нами всебічних стосунків. Всім цим полегшимо ми східним народам шляхи до визволення від гніту капіталізму, допоможемо своїми природними й виробничими багатствами, допоможемо їм тісніше звязатися з нами, щоб утворити могутню Східню Антанту, яка прямує до захисту вільного економічного й духовного розвитку всіх азійських і африканських народів на трудових засадах, а не експлуататорських. Своєю широю діяльністю у Східних країнах, яка має на меті приязне співробітництво із східними народами лише на безумовній підвалині основі взаємної допомоги й користі, СРСР найде серед східних мас такого союзника, якого імперіялізмові в момент кризи не полати. Коли східні маси не лише на словах, як тепер, а й на ділі ознайомляться з радянським будівництвом, вони матимуть можливість в достатку користуватися дешевими й добрими виробами радянської промисловості,—тоді невинною лавиною стиниться рух їх в бік організації радянського ладу.

Все це цілком вірне й зрозуміле!

Але також зрозуміло, те, що для цього потрібне глибоке розуміння східних проблем, потрібна маса енергії, труда й капіталу!

1926 р.

Б. Курц.

<sup>1)</sup> Б. Курц, Ринки України и Ближнего Востока, как проблема развития хозяйства УССР, Хозяйства Украины 1926 г., № 5—6.



## Транзит України в минулому та сьогочасна його проблема <sup>1)</sup>).

Становище України поміж західньою Європою та азійським сходом з часу заснування в ній державного ладу утворювало з неї місток транзитного шляху поміж західньо-європейських та азійських ринків. Варт згадати тільки за стосунки України (стародавньої Русі) з Візантією, про Регенсбурський транзитний рух товарів „рузаров“, коли китайська та індійська тканина, корінности разом з українськими хутрами, медом, воском та невільниками йшли у Західню Європу з X до XIV ст.,—щоб оцінити водяні шляхи Дніпра та Дністра.

Коли народи ісламічні розкладають Багдадський халіфат і захоплюють Сирію, Палестину, Венеція і Генуя розпочинають свою колонізаційну діяльність біля Чорного моря, заснувавши порти: Тамань Тану й Кафу; тимчасом товари всеж таки йдуть через Перекоп до Дніпра на Канів—Київ—Полонне—Дубно—Сандомир, тоб-то перерізуючи Україну. Монголи у XIII в., змагаючись підірвати значіння італійських факторій через довіз східніх товарів Каспієм та Волгою—все ж таки не припиняють транзит України, що тягнеться з Перекопа й Тамані (біля Олеш'я) на Канів—Київ—Полонне—Дубно—Львів і далі via Tatarica в Німеччину. Коли з XV ст. Україна увиходить в обсяг впливу на неї Литви, а після Люблінської унії Польща її втягує у свою державність, транзит проходить через Волинь, Поділля через Балту від Качбея; через те, що Очаков та Аккерман перебували в руках турок з XV ст., а Новоросію заливають татарські орди, то до Качбея йшли литовські та польські купці за сіллю. За сіллю, рибою й смужками ходять до Качбея і Запорожці, грабуючи дорогою і турецькі товари. У XVI ст. через Качбея провадиться вивіз зерна з лятофундій польських магнатів Брацлавщини, Уманщини й Волині, а також довіз із Турції овочів, тканини, корінности прямуючи шляхом з Качбея через Тигени—Бендери—Хотин і до Буда-Пешту.

Польща, вивозячи сировину України до західньої Європи втягує у транзитний перегін і Лівоберіжжя. У р. 1620 Стародубові та 1645 р. Кролевцеві надається Магдебурзьке право для спроможности закордонного торгу, бо від цих міст йшли шляхи на Москву (Кролевец—

<sup>1)</sup> Студентська праця.

Глухів—Орел) і до Німеччини (з Стародуба на Бихов—Борисів—Мінськ—Кенігсберг).

За третій транзитний осередок Лівобережжя обирається Ніжен. Тут у XVII ст. засновано було корпорацію грецьких купців, які зуміли звязати ринки Туреччини, Греції, Персії через Україну з Данцигом, Ляйпцигом та Кенігсбергом, і цим шляхом ідучи забирали на Україні щотину, віск, мед, збіжжя, і хутра, а ці останні грецькі кушнірі перероблювали вже на кожухи. Гетьманська влада, а також і російська, з р. 1657 починаючи і до р. 1785, надавали їм привілеї самоврядування общини, цілком ретельно цінуючи важливу їх роль у справах транзитного крамообігу і взагалі підняття внутрішньої торгівлі. З Польщі та Німеччини крам ішов через Васильківську та Кременецьку застави, а з півдня через Царичанську з платнею 5 кб. 60 коп. за віз. Через Запоріжжя до р. 1783 у Польщу йшла сіль на Буг через Гарду або Орлик.

Користь транзитного руху для України була безперечна через те, що населення заробляло, перевозячи крам, а крім того спродувало на ярмарках, що улаштувались біля проїзних доріг, виробн свого ремісництва.

Петро В. через збудовання каналів змагається сполучити Балтику з Каспієм, а з тим разом встановити шлях для східного краму повз Петербург—Гагу і цілою низкою наказів стає на заваді розвитку українського транзиту та торгівлі—зміною терміна ярмарок, збільшенням мита на Україні й нарешті встановленням шляху для імпорту з Кенігсбергу на Гагу. Скасування унутрішніх митниць р. 1754 до деякої міри полегчило транзит України, а за царювання Катерини мито було визначено в  $\frac{1}{3}$  митної ставки;  $\frac{7}{8}$  її поверталось як за довозу, так і за вивозу. Термін перебування транзитних крамів був встановлений річний.

Кучук—Каїмпорджійська згода р. 1783 поширила межі України аж до Чорного моря і відкрила ширше поле для її транзиту. Одеський порт, що його було засновано на місці колишнього Качбея у р. 1794, повинен був приваблювати крам з Сінопа і потім його відправляти через Україну до Моравії, Силезії та Саксонії. Наказ р. 1805 оголошує, що митниці не повинні відкривати місця призначення, а пломбуючи виправити гроші за вагою, рахуючи 40 коп. з пуда. Внесок застави було полегчено в такій спосіб, що його могла була замінити записка торговельної установи, контори або застава нерухомого майна. Для багатьох азійських крамів мито було знижено, і це утворило для Одеського Порту приступність одвідування турецьких пароплавів навіть за часів війни 1806—1811 р.р.; вони для довозу у Польщу привозили корінності, сивину, ладан, мастику, тютюн, фініки, перець замість того, щоб іти з Сінопа й Трапезунта до Тріста та Генуї.

Континентальна система Наполеона за роки 1806—9 призвела до того, що вся бавовна, яку потребує від Азії Західня Європа (на 1.300.000)

йшла транзитом через Одесу і давала країні заробітку за переховування та перевозку біля 2.000.000 карбов. Наказ року 1808 розпоширив рух крамів і на Феодосію. Обіги Одеси з 1½ мід. кб. у р 1796 збільшуються до 19 мід. у р. 1817, і тепер Одеса вже став Porto-Franko.

За згодою поміж Росією та Австрією 31.VIII. 1818 р. встановлюється транзитовий шлях між Бродами й Одесою, і мито було знижено до 80 коп. з пуда. Указ 11 вересня 1820 р. поширив зниження мита на той крам, що прибуває з царства Польського. Указ 10 березня 1817 р. і 31 грудня 1818 року встановив, щоб пруськи сукна провозили повз Палангенську, Брестську та Петербурзьку митниці для доставки їх до Кяхти з зазначенням шляхів перевезення транзитових вантажів на Сибір і з платою 12—15 коп. з аршина сукна. З р. 1821 Одеса—являє тільки частину транзитового шляху, а якого крайній пункт—Закавказзя, де запроваджується єдиний для Азії митний статут; чужоземцям у Закавказзі торгівля дозволяється без мита; торгівлю звільнено від податків на 10 років, а бавовну звільнено від мита. У р. 1822 кількість провозу пруського сукна було обмежено 600.000 арш. щорічно, і це сталося тому, що на думку влади це гальмувало наші обмінні на російські сукна операції у Кяхті як що доводилось їх обмінювати на чай. Обмеження кількості пруських сукон з другого боку викликало рух польських сукон: проте й вони були заборонені як і весь транзит 1831 р. Указ 1827 р. надав Нідерландській компанії заснувати в Одесі контору для перевезення повз Одесу до Західної Європи китайського чаю протягом 15 років за ліценціями з платою 30 коп. за кожен пуд на користь міста і 90 к. на користь казни. Протести Впрета, що заборонна система призведе до відкриття північних китайських портів були залишені без уваги, а відкриття нанкінського порта у р. 1842 відібрало нашу монополію вивозу та довозу в Китай. Наш вивіз знизивсь до 200 т., а англійський збільшився на 5 мід.

Видаючи указа про скасування транзиту у р. 1831, прямували до того, щоб продукцією своєї промисловости забезпечити ринок перський, але зробити цього не спромоглись: чужоземні крами рушили повз Трапезунд та Ерзерум. З Кавказу зникли великі капітали, а Бушир та Багдад остаточно побили були Тавриз і Тифліс. Тут цікаво спинити увагу на думках про транзит: міністр справ закордонних Горчаков у р. 1889 захищає існування транзиту; він визнає напрямок його повз Таганрог—Дон—Царицин—Астрахань, щоб таким чином полегшити доступ чужоземному крамові на середне-азійські ринки і зменшити тут вплив англійців. Грей та Оболенський у 70-х роках минулого сторіччя обстоюють думку, що транзит для нас є корисний тому, що про забезпечення усіх вимог транзиту дбатимуть чужоземці, а за ними слідом підуть і росіяни. Купецтво, як що по його запитували, завжди давало різку негативну відповідь: транзит—

шкідливий тому що він стоїть на заваді до збуту російських продуктів на Сході. Тимчасом Бунге вважав, що транзит запобігає розширенню наших продуктів у Персії. Рипельс, (1831—1902) боронив транзит від скасування, він зазначав, що тужоземні пароплави довантажувались завжди російським крамом, якого було б замало взагалі для торговельних стосунків та правильного транспорту. Вишнеградський (1900 р.) вважає, що транзит для нас не є шкідливий тому що наш збут—це сировина та напівфабрикати. Запеклим супротивником транзиту був Канкрин; після його смерті транзит через Закавказзя, що його було запинено у р. 1831, знов було відчинено у р. 1846. Проте перерва була дуже значна і в своїх наслідках: за цей час перські купці, що довозили крам до Москви, призвичаїлись одержувати векселі на Ляйпціг. Накунивши текстилю у Ляйпцізі, везли його повз Трапезунд у Персію та Закавказзя, а звідси вивозили дзвінку монету. Колиж транзит було скасовано, було втрачено і торгові елементи, і звязок поміж споживачем та виробником теж увірвався. І тільки, коли відкрито було залізницю у напрямку Тифліс-Баку і далі морем до Персії, а також коли поліпшилась взагалі комунікація як на Україні, так і на Кавказі (в початку 60-х років) транзитний рух закавказзя зменшив його напрямок у бік Трапезунду і не вплинуло це шкідливо на наш довіз у Персію з огляду на те,

Рок и	Через закавказзя	Через Турцію	Наш довіз у Персію
1861 р.	76,310 карб.	9.140.000 карб.	1.170.270 карб.
1866 р.	2.152.550 карб.	4.228.000 карб.	1.749.070 карб.

що для транзиту були встановлені високі довозні мита, а також через те, що корінне російське купецтво не брало участі у торгівлі чужоземним крамом (так у р. 1847 від корінного купецтва з суми капіталу на 72 міл. карб. було дано тільки 8 міл.; крім того відправляючи навіть свій крам (зерно) корінне купецтво бере участь тільки сумою в 3 міл., а весь експорт вартістю 134 міл. карб. порядкують і провадять чужоземні фірми), чужоземні фірми держать у своїх руках зовнішню торгівлю. Ці фірми мали своїх агентів, і ці агенти, закунивши російський крам для чужоземних фірм, продавали російським фабрикантам потрібний для них крам. А світовими розподільниками нашої сировини були Ляйпціг, Гамбург, Бремен.

Таким чином, набуваючи крам, ми переплачували посередникам величезні суми, а продаючи за кордон свій крам, не користалися з тих вигод, що дає їх самостійна організація торгівлі; ми віддавали чужоземцям золото, як платню за посередництво. Окрім того порядкування транзитовим рухом зосереджувалось не в нас, і ми мали користь тільки від перевозок, але існувала цілковита залежність від

закордону в справі розподілення нашого експортного краму, який перероблявся та відправлявся на інші ринки (як Марсель—нашу муку—до Єгипту). Навіть де-які продукти для себе ми одержували з третіх рук (корінності Азії з Голандії), тоді як була спроможність закупити їх на місці. Тому наша торгівля зі сходом становила 13%, а 87% капіталістичний захід.

Щоб затримати рух румунського лісу, на нього накладається мито— $\frac{1}{2}$  коп. з кожного пуду. Австрія дає на це відповідь у рефракції на залізниці, а це призводить до того, що морський шлях Трієст—Константинополь—1500 кілометрів побиває наш 500 кілометрів від Одеси; Трапезунд від Батума 70 кілометрів, а там з 1890 р.—виключно австрійський цукор. Незорганізованість нашого експорту виявляється з порівняння таблиць експорту нашого та австрійського рафінада у Смирну.

Роки	Російський рафінад	Австрійський рафінад
1903—4	4 міль. пудів	19,562
1904—5	22 " "	22,629
1905—6	13 " "	22,663
1906—7	3 " "	30,660
1908—9	5 " "	32,136
1919—10	24 " "	30,220
1910—1911	1 $\frac{1}{2}$ " "	30,240

На цій таблиці ясно видно хитання нашого експорту в мільйонах карбованців і сталість австрійського. Транзит через Росію являє неістотною частину що до її зовнішньої торгівлі. Проте що до місцевого обігу України значно більше.

Рік	Транзит у %-х що до зовнішн. торг. Росії	Транзит у %-х що до обігів м. Одеси
1870	0,4	5,1
1880	0,7	3,1
1895	0,4	4,4
1910	2,0	3,2

В XIX і початку XX ст. російський царизм не визнавав за торгівлею державного значіння, і транзит втрачується: царська Росія заходить у безвихід, опинившись побіч широкого торговельного руху. Закриття транзиту у р. 1883 не збільшує одразу нашого довозу в Персію. І тільки коли наша цукрова та нафтова промисловість починає розвиватись, експорт в Персію збільшується, а наш транзит у Персію являє таке:

Роки		Роки	
1883	3.569.000 карб.	1886	6.129.000 карб.
1884	3.921.000 "	1887	7.923.000 "
1885	3.931.000 "	1888	8.960.000 "

Виходячи з цієї таблиці треба зазначити стрибок у р. 1886 за рахунок премій на цукор, а також за рахунок експорту нафти з Баку, тимчасом як текстиль ще за ці роки залишається непохитним. Через те що операційно-транзитна торгівля не провадилась, не було улаштовано посередницької торговельної, організації тимчасом як вона повинна була б існувати рівнобіжно з розвитком промисловости, поступовно організуючись, а нарешті ставши цілком зорганізованою і виступити саме тоді, як наша промисловість стала готовою до того, щоб виступити на світовому ринку.

Заборона та захист не є сила чинна; вона, як ми бачили, не призводила до розвитку нашого експорту на Сході. Чи буде Радвлада дотримуватись політики закритих дверей, як це провадила царська Росія, чи відкриє широкій транзит через свою територію—це ще питання, тим більш, що зараз ми зацікавлені у транзиті далеко більше, коли нас відрізали від Західньої Європи Польща та лімітрофні держави.

Існування організації зовнішніх стосунків передає усі дрібниці що до транзиту під безпосередній догляд центральних органів. Ми не маємо тепер свого краму в такій завдовольняючій кількості, щоб забезпечити ним ринки Персії, Західнього Кітая: тому чужоземний транзит, прямуючи через Україну та Росію, дав би тимчасове завдоволення східним ринкам доки наша промисловість, що відновлюється, почне лишки свого виробництва віддавати на зовнішні ринки, але тоді будування обхідних шляхів припиниться.

Україна може розвивати залізничні шляхи та водні, маючи як найдешевший транспорт. Будування лісопилних, мукомольних та цукрових заводів, як що відбудеться електрифікація Дніпра, а також текстильних заводів, як що бавовну буде одержувано з перших рук, відкрило б для цих продукцій східні ринки; перекупивши на границі чужоземний крам, ми самі б стали посередниками транзиту, беручи в ньому участь союзним капіталом. При умові збудування бавовняно очистних заводів у Асхабді, шовкомотальних у Решті та організації вантажного транспорту на півночі Персії наші торговельні операції розвинулись би; разом з тим усі ці культурно-економічні засоби зміцнили б з боку Персії опір змаганням імперіялістів. Панування України та Росії на світовому ринкові в справі постачання льону, коноплі, масляного сім'я, жому, щотини, ячменю, жита, пшениці, марганцю й платини назавжди залишається за ними для експорту на Схід і Захід: що ж до організації транзитово-посередницької діяльності призвело б до звязку з світовими ринками, а цього не сталося за часів царської Росії. За постановою Барселонської конвенції 1921 р. і за силою Версальського договору Польща, Австрія, Болгарія, Венгрія зобов'язані по своїх шляхах обопільно давати змогу користатись з транзиту за винятком Німеччини, яка відкриваючи транзит через свою країну, сама не має права користатись транзитом у цих державах. Транзитові

вантажі ССРР безперечно користуватимуться вільністю транзиту як що цього буде вимагати країна, з якої відправлено крам. В договорах ССРР з Німеччиною (1925 р.), з Литвою, Латвією, Естонією та Польщею є артикули, які встановлюють, що на крам транзитовий не повинно покладати будь-якого мита, а фрахтові розцінки не повинні перевищувати місцевої ціни фрахту на однаковісінський крам. У цьому випадкові наш плюс у тім полягає, що приватний вантаж в нас розцінюється вдвоє більше проти вантажів державних. Отже через це для чужозамного краму буде зручно, маючи право транзиту залишитись в нас (за умовою встановлення зниженого мита), а ми ж перевозячи його далі на Схід вже як державний вантаж, скористуємось з перевози та посередництва.

Континентальні країни за посередництвом ССРР дадуть світ крам (тканина, галантерея, шкло та ин.) на Схід, не шукаючи кругових шляхів, і почнуть конкурувати з англійськими крамами, припинивши наступ англійського капіталу, який змагається (як Англ. Нафтова К<sup>о</sup>) загальмувати розвиток виробничих сил Персії. Східні тканини, килими, пальмове дерево, каракуль, які тепер скупає Америка, пійдуть тоді через Закавказзя та Україну до Західної Європи, і тоді для транзиту України буде відкрито широку можливість міжнародної торговельної діяльності.

*З. Орлова.*

#### ЛІТЕРАТУРА.

- Мюлер. Транзитная торговля России XIX в. 1903.  
 Витчевский. Торговая таможенная промышленная политика России. 1903.  
 Лисенко. Ближний Восток, как рынок сбыта русских товаров. 1913.  
 Гулишамбаров. Всемирная торговля XIX и участие в ней России.  
 Пармянов. Внешняя торговля России.  
 Вознесенский. Экономическое развитие и классовая борьба в Росс. XIX в. 1923.  
 Смолянинов. История г. Одессы.  
 Снальковський. Опыт хозяйственной статистики Новороссийского края.  
 Красин. Ближайшие перспективы русского экспорта 1913 г.  
 Свентицкий. СССР на Персидском рынке 1924.  
 Федоров. Соперничество торговых интересов на Востоке 1903.  
 Воблый. Наши интересы на Персидском рынке.  
 Остапенко. Внешние рынки России. Персидский рынок.  
 Сборник к столетию Одессы 1794—1894 г.  
 Внешняя торговля России по Европейским и Азиатским странам.





# БІБЛІОГРАФІЯ.

---

## І. Г. Тюнен в російській економічній літературі.

(Бібліографічний огляд).

Минулого року економічна наука мала відзначити столітній ювілей класичної роботи І. Г. Тюнена („Der isolierte Staat“ etc, Гамбург, 1826 р.), але він проминув майже непомітно. Тюнен був одним з найбільш оригінальних і глибоких послідовників Адама Смита, що в розробці декотрих питань стояв навіть вище за Рикардо. Значіння Тюнена збільшується ще й тому, що він перший з економістів класичної школи звернув увагу на дослідження економічних законів розвитку сільського господарства і був фундатором с.-г. економії, як теоретичної науки.

Йоган Гайнрих Тюнен народився 24 червня 1783 року. Вчився він в міський школі у м. Нооксиль і далі закінчив т. з. „вищу школу“ у Ієврі. Ще молодим юнаком він виявляв великі здібності до математики і з 1799 року захопився студіюванням агрономічних наук. Теоретичну сільсько-господарську освіту Тюнен здобув в сільсько-господарській школі Штаудінгена у Грос. Флотбеку біля Гамбургу. Головнішими вчителями у Тюнена були книги Адама Смита й славетного німецького агронома Таена. З 1806 року Тюнен виключно віддав себе практичній агрономічній діяльності, зокрема з 1810 року він керував господарством у своїй маєтковій Телов у Ликленбурзі.

Досвід, який здобув Тюнен підчас керування цим маєтком, став за головну підвалину тих розрахунків і узагальнень, що зробили його книги „Der isolierte Staat“ класичною працею. У цьому-ж маєткові Тюнен випробував вперше ідею участі робітників в прибутках, що її прихильником він був у своїй теорії.

Думки Тюнена, викладені ним в „Der isolierte Staat“ можливо поділити на три частини:

1) Закон розташування систем господарства, відносно до умов позагосподарського транспорту.

2) Теорія диференціальної земельної ренти та інтенсивності господарств в наслідку різного розташування господарств відносно ринку та різного віддалення поля від садиби.

3) Теорія „природної заробітної плати“, як метода рішення проблеми розподілу суспільного прибутку.

Російській економічній думці найбільше відомі перші дві частини поглядів Тюнена. Головні ідеї його закону про фактори розташування

систем хліборобства покладено підвалиною багатьох праць з питань с.-г. економії та с.-г. районування. Зміст цього закону можливо стисло формулювати так: Рівень інтенсивності систем господарства та рівень диференціальної земельної ренти за віддаленням безпосередньо залежать від росту цін на товари та віддалення від ринків збуту. На ґрунті цього закону побудовано також й Тюненову теорію диференціальної земельної ренти, джерелом якої, на думку Тюнена, є в більшій мірі різниця у віддаленні господарств від ринку та полів господарства від господарчого центру с.-г. підприємства. Іншими словами, рівень диференціальної ренти залежить головним чином від того, яке місце в сумі витрат виробництва займають витрати позагосподарчого та внутрішньогосподарчого транспорту. Накресливши цілком незалежно від Рикардо теорію диференціальної земельної ренти, Тюнен також довів помилковість тверджень Адама Смита в розумінні природи земельної ренти. Заперечуючи погляд Адама Смита, що земельна рента є прибуток зі всього с.-г. капіталу, Тюнен доводив, що власне земельна рента є лише частина цього прибутку, що лишається після вирахування звичайного відсотку на капітал.

Оригінальною в класичній роботі Тюнена є його метода дослідження. Бажаючи дослідити головні чинники впливу умов транспорту та віддалення від ринку на рівень інтенсивності систем господарства, Тюнен абстрагувався від всіх моментів, що ускладнювали дослідження (підсоння, різної якості ґрунту, інших топогеографічних та соціологічних умов) та досліджує лише абстрактні суто-економічні проблеми. Така метода дослідження дістала чимало прихильників зокрема в російській економічній літературі. Черговою і важливою проблемою сучасності є питання про застосування Тюненової методи в умовах сучасного с.-г. районування та планування. Метода Тюнена блискуче себе виправдує в об'єктивному абстрактному дослідженні, але через відсутність учоту реальних чинників с.-г. життя, зокрема, через цілковите ігнорування соціально-класових чинників стає об'єктивно-реакційним у розробці питань районування та планування радянського сільського господарства. У чистому вигляді метода Тюнена в сучасності служить машкарою для дрібно-буржуазної с.-г. економії. Тому не дивно, що найбільш переконаними прихильниками Тюнена в частині його методів є представники так-званої „родинно-трудової споживчої теорії“ селянського господарства, але-ж які відкидають иншу важливу сторону Тюненової теорії, а саме, думку про залежність систем господарства та їхньої організаційної форми від товароринкових умов.

Тюнен був ідеологом молодого сільсько-господарського капіталізму, але його теорії ще й досі зберегли значіння для с.-г. економічної науки. Порушені ним проблеми та розвинуті в його книзі ідеї є провідними і для сучасних теоретиків с.-г. економії. Особливо цінним з марксівського погляду є те, що Тюнен у своєму дослід-

женні вживав валеристичної методи, відкидаючи натуральну, що панувала в дрібно-буржуазній с.-г. економії та німецькій науці про організацію с. г. підприємства — „Betriebslehre“.

Ідеї Тюнена про закони розташування підприємств знайшли відгук в галузі економії промисловости. За приклад цьому може стати наведена в огляді книга А. Вебера про розташування промисловости та її відгуки в російській економічній літературі. Так саме ці ідеї просякають і в дослідження методологічних проблем економічної географії.

Значно менше відомі читачеві думки Тюнена, що до проблеми розподілу суспільного прибутку. Тюнен особисто надавав цій частині своєї теорії найбільше теоретичне і практичне значіння, хоча згодом він од неї одмовився. Соціально-реформаторські погляди Тюнена майже не освітлювалися в російській літературі. Найбільш освітлювалася конструктивна сторона його теорії „природньої заробітньої плати“, але не розглядалося тих соціологічних засад, що на них Тюнен будував свою теорію. Він вважав, що теорія „природньої заробітньої плати“ та відсотку на капітал мусить прислужитися вирішенню соціальної проблеми та, зокрема, проблеми розподілу національного прибутку. Вирахованій ним формулі „природньої заробітньої плати“ Тюнен надав форму алгебрійну, як формулу  $\sqrt{a p}$ , що значить „середнє пропорційне між потребами і продуктом праці робітника“ і визначається „коли необхідні потреби робітника, визначені у яких-будь еквівалентних одиницях, помножити на продукт його праці та вирахувати з цього здобутку квадратний корінь“. Нежиттєвість та утопічність цієї формули стала очевидною навіть самому Тюнену і з рештою доведена низкою німецьких економістів. Ця частина Тюненової теорії має лише історично-економічний інтерес.

Століття першого видання „Der isolierte Staat“ відновлює інтерес до Тюненової теорії. Вивчення класиків економічної науки, що до них безперечно належить Тюнен, уявляє велику цікавість для кожного економіста, і тому, йдучи на зустріч потребі в такому вивченні ми подаємо нижче бібліографічний показник російської літератури про Тюнена та його теорію. Цей показник не може претендувати на абсолютне визначення всього, що є в російській літературі про Тюнена, але ми сподіваємося, що найважливіше в ньому відзначено. На жаль, нам нічого невідомо про Тюнена з української економічної літератури і ми можемо лише послатися на нашу статтю „Тюнен, як економіст“, яку вміщено в „Записках Київ. Ветер.-Зоот. Інституту“ том IV, за 1926 р., як на єдину, що є українською мовою.

Бібліографічний опис майже кожної книги чи статті ми доповнюємо анотацією їхнього змісту, уникаючи цього лише там, де зміст добре з'ясовується наведеним уривком з показника змісту відповідної книги. Наші анотації взято у квадратіві дужки.

## I. Твори Тюнена російською мовою.

1) Тюнен И. Г. Изолированное государство. Перевод Е. А. Торнеус. Под ред. проф. А. А. Рыбникова. Изд. „Экон. Жизнь“ М. 1926, стр. 326.

**Зм.** От издательства. Предисловие к русскому изданию проф. А. А. Рыбникова. W.—Тюнен. Предисловие автора ко второму изданию. — Отдел I. Строеение изолированного государства—Отдел II. Сравнение изолированного государства с действительностью.—Отдел III. Влияние налогов на земледелие. Приложение.

2. Уединенное государство в отношении к общественной экономии. Из творения мекленбургского эконома И. Г. фон-Тюнена извлечено и приспособлено для русских читателей Матвеем Волковым. Карлсруэ. 1857 г., стр. 374.

**Зм.** Предисловие [М. Волкова] Глава I. Устройство уединенного государства. Гл. II. Производство зернового хлеба в выгонном хозяйстве. Гл. III Производство зернового хлеба в трехпольном хозяйстве. Гл. IV. Плодосменная и переходные системы полеводства. Гл. V. Лесоводство в уединенном государстве. Гл. VI. Разведение картофеля в У. Г. Гл. VII. Животные проиведения в У. Г. Гл. VIII. Сравнение У. Г. с действительностью. Гл. IX. Влияние налогов на земледелие. Гл. X. Образование капитала, зар. платы и роста процентов. Гл. XI. Влияние приращения капитала и плодородия земли на зар. плату и рост процентов. Гл. XII. Определение ленности произведения работы человека. Гл. XIII. Зар. плата и рост процентов, составляющиеся в У. Г. естественно, при посредстве капитала, исключительно работой. Гл. XIV. Зар. плата и рост процентов, определяющиеся в У. Г. последовательным вкладом капиталов в предприятие. Гл. XV. Зар. плата, определяющаяся в У. Г. выработкой последне-поставленного рабочего. Гл. XVI. Издержки производства капитала, раздел выработки и влияние плодородия земли на зар. плату и рост процентов. Неразрешенные пункты программы Тюнена [М. Волков]. Перечень доказанных предложений [М. Волков].

## II. Загальна характеристика теорії Тюнена та біографічні відомости про нього.

3. Балашов И. В. проф. Организация сельского хозяйства. Изд. 2-ое дополн. Одесского с.-х. ин-та. Одесса. 1926.

**Зм.** Часть первая (стор. 9) [Місце Тюнена в історії с.-г. економії] (стор. 122) [Міркування Т. про організацію м'ясного скотарства].

4. Бланки Ад. История политической экономии в Европе с древнейшего до настоящего времени, том II. От восемнадцатого века до нашего времени. С четв. изд. (1860) испр. и снабж. прим., перевел П. А. Бибииков. СПб. 1860.

**Зм.** Приложение: Библиография замечательнейших сочинений по политической экономии (стор. 411). [Бібліографічна нотатка про німецьке видання, французькі та російські переклади книги Т. Помилково, мабуть через друкарську похибку, визначено рік видання книги Т. німецькою мовою. Замість 1826 р. надруковано 1836].

5. **Богданов С. М.** проф. Иллюстрированный сел.-хоз. словарь (Энциклопедия сельского хозяйства). Киев. 1895.

Зм. Изолированное государство (стор. 395—396) [короткий виклад теорії Т.] Тюнен (стор. 1319) [біографічні відомости про Т.].

6. **Б-ский М.** История экономической мысли, (от Платона до настоящего времени). Изд. кн. маг. „Книжный Мир“. К. К. Симинского. Киев. 1915 г.

Зм. 7 билет (стор. 95--97) [Виклад поглядів Т. про залежність систем хлі оробства від віддалення від ринку та про „природню заробітню плату“].

7. **Булгаков С. Н.** проф. История экономических учений. Вып. II. Изд. 8-ое „Высшая школа“ студ. М. К. И. М. 1919 г. (литограф.).

Зм. (стор. 151—152) [Короткий виклад поглядів Т.].

8. **Бюхер Карл.** Возникновение народного хозяйства (публичные лекции и очерки) Пер. с 5 нем. изд. 1906 г. под ред. п с пред. И. М. Кауфмана. Вып. I. СПб. 1907 г.

Зм. Глава III. Возникновение народного хозяйства (стор. 81) [Зауваження, що Т. виходив з розуміння мінового господарства, будуючи свою ізольовану державу].

9. **W. (Waentig H.)** Тюнен (биографическая справка) у книзі: „И Тюнен.—Изолированное государство“. М. 1926 р. [Див. № 1].

Зм. (стор. 3—13). [Біографічні відомости про Тюнена. Метод дослідження Т. як соціальний реформатор].

10. **Воблый К.** Вопрос о методе в истории политической экономии. „Журн. Мин. Нар. Просв.“ 1907 г. № 11 и 12.

Зм. Глава III. Методология австрийской школы (стор. 34—35) [Т.—попередник австрійської школи, через застосування абстрактної методи дослідження економічних явищ].—Глава IV. Метод математической школы (стор. 50) [Зауваження, що Т. користувався математичною методою]. Глава VI. Синтетическое направление в экономической методологии (стор. 227). [Тюненів спосіб уникати хибних сторін дедукції]. Общие выводы (стор. 250—251) [Умова застосування теорії Т. до дійсности] стор. 252) [„Ізольована держава“ Т., як зразок гіпотетичної дедукції].

11. **Георгієвський П. И.** Политическая экономия. Часть II, вып. I. (Социальный вопрос, рента и зар. плата). СПб. 1895.

Зм. I. Поземельная рента (стор. 23). [Зауваження, що автором теорії дифференціальної ренти є Рикардо. але не Т.].

12. **Гильдебрандт Бруно.** Историческое обозрение политико-экономических систем. Пер. под ред. В. Безобразова. СПб. 1861 г.

Зм. Гл. I. Адам Смит и его школа (стор. 13). [Зауваження, що до належності Т. до школи Смита та його місця в ній].

13. **Диль Карл.** Комментарий к „Основным началам“ Д. Рикардо. Пер. с нем. и предис. проф. А. С. Посникова. Ч. I. СПб. 1912 г.

Зм. Глава II. Теория поземельной ренты Рикардо (стор. 176). [Цитата з Т. про погодження загальних законів дослідження з їх засадами, що дослід-

жуються з певного погляду]. (стор. 182). [Цитата з Т. про залежність врожаю від наявності харчових речовин в ґрунті] (стор. 182). [Формулювання закону Т. про мінімальну ціну хліба]. (стор. 190—191) [Докази з Т. про наявність закону зменшення родючості ґрунту]. (стор. 203—204). [Виклад Тюневого розуміння термінів „Grundrente“ та „Landrente“] (стор. 206). [Виклад поглядів Т. на ролю особи господаря в розвитку с.-г. підприємств (стор. 268). [Зауваження про спорідненість методів дослідження у Т. і Рикардо].

**14. Железнов В. Я.** Очерки политической экономии. Изд. 7-ое, знач. перераб. и дополн. М. 1912 г.

Зм. Лекція XIII. Учення о распределении (стор. 853) [примітка про погляди Т. на проблему зар. плати]. Лекція XVI (стор. 1110—1114) [Виклад теорії земельної ренти Т. та його поглядів взагалі].

**15. Ингрэм Д. К.** История политической экономии. Перевод под ред. проф. М. И. Янжула. Изд. К. Т. Солдатенкова. М. 1891.

Зм. Глава V. Третий период новой истории: система естественной свободы (стр. 241—243) [Виклад поглядів Т. в цілому]. (Відп. стор. у вид. 1897 р.—265—267).

**16. Конрад И.** Руководство к изучению политической экономии. Пер. с нем. изд. И. И. Солина. Изд. „Вестн. Знания“ (В. В. Битнера). СПб. 1906 г.

Зм. Отдел III. История политической экономии (стор. 88—89) [Коротка характеристика поглядів Т.] (Відп. стор. у виданні: „Очерк основных положений политической экономии“. Пер. Н. Новикова М. 1908 г. (§ 7, стор. 116—117).

**17. Коссе Луиджи.** История экономических учений. Пер. Н. С. Изд. ю.-р. книгоизд. Ф. А. Иогансона. Киев--Харьков 1900 г.

Зм. Часть II. История политической экономии. Глава XI. Политическая экономия в Германии (стор. 354—355) [Короткий виклад теорії Т.] (У вид.: „Чему нас учит политическая экономия“. Изд. „Новые силы“. СПб. 1912 г. відп. стор. 354—355).

**18. Крцимовский Рихард,** д.-р. Развитие основных принципов науки о сельском хозяйстве в Западной Европе, Пер. с нем. Л. К. Солдатова, с дополн. стат. проф. А. В. Чаянова. Изд. „Новый Агроном“ (Научно-исслед. инст. с.-х. экономии. Вып. 28) М. 1927.

Зм. История развития науки о сельском хозяйстве—Иоганн Гейнрих фон-Тюнен (стор. 33—36). [Загальна характеристика теорії Т. та її значіння в історії науки про сільське господарство]. Рационализм в науке о сельском хозяйстве и бесконечная множественность взаимодействующих факторов (стор 72—73) [Методи Тюневого дослідження рівня інтенсивності]. Экспериментальное исследование сельского хозяйства (стор. 96—97) [зауваження про дальшу розробку методу Т. в часопису: „Thünen-Archiv“]. Приложение: Сел-хоз. география (стор. 191) [Характеристика Тюневоих зон, як ізоцін].

**19. Левитский В. Ф.** Задачи и методы науки о народном хозяйстве. Ярославль. 1890 г.

Зм. Глава II. Об историческом характере теоретической политической экономии в особенности (стор. 36) [Зауваження, що Т. належить до представників теоретичної економії]. Глава IV. Задачи и метод теоретической полити-

ческой экономии (стор. 103—104) [Тюненова розробка питання про зменшення родючости ґрунту, як зразок економічної делукції]. (стор. 108—109) [„Ізолювана держава“. Т., як зразок аналітичних методів класичної школи].

20. **Левитский И. Ф.** проф. История политической экономии в связи с историей хозяйственного быта. Харьков 1914 г.

Зм. Новейшее время. Классическая школа в Германии (стор. 392—393) [Загальна характеристика поглядів Т.].

21. **Маркс Карл.** Письма к Кугельману (с предисловием ред. „Neue Zeit“. Пер. с нем. М. Ильиной, под ред. и с пред. Н. Ленина ГИЗ. Петроград. 1920 г.

Зм. (Стор. 52) [Прохання до Кугельмана надіслати „Der isolierte Staat“] (стор. 53) [Оцінка книги Т., що зневажливо розцінює П, але зважає на спробу Т. збудувати на індуктивному матеріалі теорію ренти].

22. **Мейер Мориц.** Главные течения в современной политической экономии (ист.-крит. исследование). Пер. с 4 нем. изд. СПб. 1891.

Зм. Историко-этическая школа. 1) Предшественники исторической школы (стор. 279—281) [Про метод Т. та про його ставлення до робітництва].

23. **Мендельсон А.** Проблема стоимости в экономической литературе на русском языке (библиограф. обзор) ГИЗ (Труды Ин-та Красн. Проф.) М. П. 1923 г.

Зм. Тюнен, фон И. Г.—Уединенное государство в отношении к общественной экономии. Карлсруэ. 1857 (стор. 75—76) [Короткі зауваження що до теорії вартости Т. Автор вважав Т. за прихильника трудової теорії вартости, але це неправильно, бо Т. вважав капітал за продукційну силу у створенні вартости].

24. **Меринг Фр.** История германской социал-демократии. Том I. Пер. с нем. М. Е. Ландау, с пред. И Степанова. Изд. 2-ое ГИЗ. М.-П. 1923 г.

Зм. Глава III. Немецкие дела. Умственная жизнь (стор. 59—60) [про значіння Т. в історії інтелектуального розвитку Німеччини].

25. **Никольский П. А.** проф., Учебник политической экономии. Изд. Бр. Башмаковых. Казань 1916 г.

Зм. Отдел VI. Развитие экономической жизни и науки. Глава II. История политической экономии (стор. 489). [Короткий виклад поглядів Т.].

26. **Онкен Авг., проф.** История политической экономии до Ад. Смита. Пер. с нем. студ. СПб Политехн. Ин-та под ред. доцента М. В. Бернацкого. с пред. проф. А. С. Посникова. СПб., 1908 г.

Зм. Книга II Национальная экономия, как наука Глава. I. Система физиократов. § 3. „Tableau économique“ и ее объяснение (стор. 403). [Про спорідненість поглядів Кене та Т., що до методу економічної науки].

27. **От издательства.** (И. Г. Тюнен. Изолированное государство—Днев. № 1).

Зм. [Оцінка теорії та значіння Т, з марксівського погляду].

28. **Рыбников А. А.** Предисловие к русскому изданию (И. Г. Тюнен.—Изолированное государство.—Див. № 1).

Зм. [Зауваження про значіння Т., зокрема його методи та про наявність інтересу до Т. з боку сучасної економічної думки].

29. **Сарториус-Вальтерсгаузен А.** Хронологические веки экономической истории. Пер. с доп. и прим. А. Н. Карасика под ред. Д. О. Заславского. Изд. „Сеятель“. Ленинград, 1926 г.

Зм. V. Экономическая история с 1815—1923 г. (стор. 131). [Короткі зауваження про Т. та його теорію].

30. **Святловский В. В.** Очерки по истории экономических воззрений на Западе и в России, Часть I СПб. 1913 г.

Зм. Очерк VIII. Начало оппозиции классицизму (стор. 299—303). [Виклад змісту теорії Т.].

31. **Слонимский Л.** Забытые экономисты. Тюнен и Курно „Вестник Европы“. 1878 г., № 9.

Зм. (Стор. 5—25). [Виклад теорії Т. про зар. плату та вплив ринку на організацію сільського господарства. Зауваження, що до методу Т., зневажливості до його теорії з боку економістів, зокрема закиди в бік Маркса].

32. **Тюнен.** (біографічні відомості)—Малый энциклопедический словарь. Изд. 2-ое пер. и знач. доп. Брокгауз-Ефрон. СПб., 1909 г. Т. II. Вып. IV. Стор. 1809.

33. **Тюнен.** (біографічні відомості). — Настольный энциклопедический словарь. Изд. А. Гербель и Ко. М. 1891 г. Т. VIII. стор. 4838.

34. **Тюнен.** Энциклопедический словарь. Изд. Брокгауз-Ефрон СПб., 1902 г., том 34.

Зм. (стор 326). [Докладні біографічні відомості та загальна характеристика поглядів Т.].

35. **Ходский Л. В.** Политическая экономия в связи с финансами. Изд. 2-ое пересм. и доп. СПб., 1887 г.

Зм. Глава V. Поземельная рента (стор. 52—53). [Примітка, що в ній викладено зміст схем Т.] Глава VII. Формы заработной платы (стор. 71). [Зауваження, що першу спробу участі робітників в прибутках було зроблено Т.]. Глава IX. Предпринимательская прибыль (стор. 80). [Т. був одним з авторів відокремлення зиску підприємця в окрему категорію прибутку]. Приложение Краткий очерк истории политической экономии (стор. 506—507). [Короткий виклад поглядів Т.].

36. **Чаянов А.** Высший семинар сел.-хоз. экономии и политики при Петровской с.-х. академии. „Научные Известия“, сборник первый. (Экономика, история, право) ГИЗ. М., 1922 г.

Зм. (стор. 260). [Згадка про зачитану А. В. Чаяновим доповідь „Опыт внесения в Тюненово изолированное государство учета почвенно-климатических и других осложняющих условий“].



37. **Чупров А. И.** История политической экономии Студ. изд. под. ред. автора. М., 1892 г. [Є низка інших виданнь].

**Зм.** Школа Ад. Смита в разных странах Европы. Германия. И. Г. Тюнен (стор. 175—178). [Значиння Т. Теорія залежності земельної ренти від фактора віддалення. Теорія „природної зар. платні“ та її відношення до прибутку на капітал].

### III. Теорія земельної ренти Т., та її залежності від фактору віддалення.

38. **Аэробоз Ф.** Основы сел.-хоз. экономии. Пер. под ред. Б. Д. Бруцкуса. Изд. А. Ф. Девриена. СПб., 1912 г.

**Зм.** II. О значении основных факторов производства и их соотношения при различном уровне интенсивности сельского хозяйства (стор. 25). [Де-які зауваження про теорію земельної ренти Рикардо—Тюнена].

39. **Антонович А. Я.** Основания политической экономии. Вып. I. Варшава, 1879 г.

**Зм.** Производство. Глава I. Элементы производства (стор. 32). [Посилання на Т. у викладі закону зменшення ґрунту]. Глава II. Организация производства (стор. 132—134) [Виклад теорії Т. про залежність систем хліборобства від фактору віддалення]. (Те-ж передруковано в кн. „Курс политической экономии“ Киев, 1886 г., стор. 126, 253—255).

40. **Бажаев В. Г.** Конспект курса с.-х. экономии. Изд. 3-е В. А. Просяниченко. Киев, 1913 г.

**Зм.** Введение (стор. 6—7). [Скільки побіжних зауважень про Т.]. I. Соотношение между факторами производства (стор. 23—24). [Про спробу Т обґрунтувати закон зменшення родючости ґрунту на підставі досвідів]. VI. Условия сбыта (стор. 82—84). [Виклад Т. схеми „ізолюваної держави“].

41. **Баскин Г. И.** Метод определения потребительно-трудовых земельных норм. Сборник избр. трудов Г. И. Баскина по Самарской губ. Юбилейное изд. Вып. III, Самара, 1925 г.

**Зм.** (стор. 5—21) [Спроба встановити розміри земельних норм, виходячи з співвідношення між розміром земельної площі господарства та його віддалення від ринку].

42. **Баскин Г. И.** Оптимальные размеры отвода земель поселкам и совхозам. Сборн. избр. трудов... Вып. III. Самара, 1925 г.

**Зм.** (стор. 66—83) [Спроба встановлення оптимуму земельної площі великого господарства відповідно до віддалення с.-г. підприємства від культурно-економічного центру].

43. **Баскин Г. И.** Опыт приложения метода вторичной количественной группировки к разработке материалов переписи. Сборн. избр. трудов. . . . Вып. III. Самара, 1925 г.

**Зм.** (стор. 45—65). [Спроба повторного ґрунтування матеріалів перепису із вживанням дистанційного методу дослідження економічної природи господарств].

44. **Баскин Г. И.** Приложение дистанционного принципа к группировке бюджетов крестьянского хозяйства. Сборн. избр. трудов... Вып. III Самара. 1925 г.

Зм. (стор. 90—123). [Зміст цієї статті виразно визначено в її назві].

45. **Баскин Г. И.** Районирование территории, как твердая основа хозяйственного строительства. Сборн. избр. трудов... Вып. IV. Самара. 1925 г.

Зм. (стор. 30—79) Спроба вивчити вплив ринку на підставі конкретних матеріалів з метою дослідження питань економічного районування].

46. **Баскин Г. И.** Рынок и его роль в организации крестьянского хозяйства. Сборн. избр. трудов... Вып. IV. Самара. 1925 г.

Зм. (стор. 5—29). [Дослідження впливу ринку на організацію сільського господарства за допомогою дистанційного методу. Всі вищезазначені роботи Г. І. Баскина є спробами практичного застосування теоретичних засад та методів роботи Т.].

47. **Брентано Л.** Теоретическое введение в вопросы с.-х. политики. Сб. „Землевладение и сельское хозяйство“ статьи из „Handwörterbuch der Staatswissenschaften“. Пер. под ред. С. Н. Булгакова. Изд. М. М. Водозовофф. СПб., 1901 г.

Зм. § 3 Мелиорации (стор. 328—329). [Приклад Т. з обліком земель різних маєтків як ілюстрація корисності меліорацій]. § 4. Поземельный доход (стор. 341) [Виклад поглядів Т. на росташування систем хліборобства відносно ринку] § 5. Землевладение и поземельная рента (стор. 364). [Стислі зауваження що до теорії земельної ренти Т.]

48. **Бринкман Т.** Экономические основы организации с.-х. предприятий. Пер. с нем. Л. К. Солдатова. Изд. „Экон. Жизнь“ (Библи. по вопр. экон. и полит. с.-х. Труды научно-исслед. ин-та с.-х. экономии). М., 1926 г.

Зм. Глава II. Уровни интенсивности с.-х. предприятий и их стандартизация. § 2. Рыночное положение хозяйств, как фактор интенсивности (стор. 14—21). Глава III. Системы с.-х. предприятий или стандартизация направленный с.-х. производства § 3. Рыночное положение с.-х. предприятия, как стандартирующий фактор (с.-х. зоны в системе Тюнена) (стор. 92—116); § 7. Изменение стандарта с.-х. производства в связи с развитием народного хозяйства (стор. 166—166). [Зазначені розділи книги є спробою розглянути чергові економічні проблеми в с.-г. з погляду Тюненової теорії].

49. **Бруцкус Б. Д.** К критике учений о системе хозяйства. „Сельское хозяйство и лесоводство“, 1909 г., сентябрь.

Зм. (стор. 30—31). [Заперечення твердження Т., що становище господарства відносно ринку визначає також і розподіл систем господарства].

50. **Булгаков С. Н.** Капитализм и земледелие. Т. I СПб., 1900 г.

Зм. Введение. Общие условия земледельческого производства. Глава I. Основные факторы земледельческого производства (стор. 8—12). [Виклад поглядів Т. в питанні про зменшення родючості ґрунту]. Глава III. Экономические особенности земледелия (цена хлеба, поземельная рента, цена земли)

(стор. 124—129). [Використано приклад Тюнена що до утворення ренти в ізолюваній державі, але без позначення джерел такого прикладу].

51. В—н. И. Рецензия на книгу Тюнена в русском переводе Матвея Волкова. Корлсруэ. 1857 г. „Экономист“ (приложения к указателю политико-экономическому, статистическому промышленному журналу, издаваемому М. Вернадским. Том II. Книжка I. СПб., 1859 г.

**Зм.** (стор. 1—44, — окрема нум.). Докладний виклад змісту зазначеної книги з де-якими критичними зауваженнями].

52. Вернадский И. В. (И. В—ский). Заметки к III книге „Шторх Генрих. — Курс политической экономии или изложение начал, обусловливающих народное благоденствие“ т. I. СПб., 1881 г.

**Зм.** Влияние местности на производство (стор. 244—247). [Виклад теорії Т. про вплив шляхів сполучення на виробництво з де-якими критичними зауваженнями з приводу неї].

53. Вошинин А. И. Изложение и критический разбор важнейших экономических теорий ренты. Харьков 1882 г.

**Зм.** Глава II. Рикардо и его последователи. Зависимость ренты от социальных и правовых условий общественной жизни (стор. 43—47). [Виклад теорії Т. про залежність розміру земельної ренти від співвідношення місцевих та ринкових цін на с.-г. продукти]. (Стор. 69—71). [Виклад поглядів Т. на джерело ренти]. Глава IV. Воззрения Кэри по поводу ренты (стор. 149) [Зауваження що до погляду Т. в питанні про середнє віддалення поля від садиби].

54. Георгиевский П. И. Пособие к лекциям по политической экономии. СПб., 1890.

**Зм.** Приложение (стор. 253—255). [Виклад теорії Тюнена про залежність систем виробництва від ринкових цін].

55. Георгиевский П. И., проф. Политическая экономия, т. II. Изд. 4-ое. СПб., 1904 г.

**Зм.** Отдел II. Поземельная рента. Глава I. (стор. 24—25). [Порівняння ролі Т. та Рикардо в розробці теорії зем. ренти]. Отдел IV. Доход на капитал. Глава II. (стор. 187—188). [Погляди Т. про природу прибутку на капитал].

56. Гертц Ф. О. Аграрный вопрос. Пер. с нем. под ред. и с пред. А. А. Мануилова. М. 1900 г. (Є інші видання).

**Зм.** III. Другие определяющие причины несвободных форм капитализма (стор. 43—44). [Зауваження Т. з приводу заокеанської конкуренції Америки].

57. Гильденбрандт Бруно. Политическая экономия настоящего и будущего. Пер. М. И. Щепкина. СПб., 1880 г.

**Зм.** Отдел I. Адам Смит и его школа (стор. 14). [Розробка Т. теорії Ад. Смита в частині співвідношення між різними системами господарства та цінами хліборобських продуктів].

58. Дюринг Евгений. Курс национальной и социальной экономии. Пер. с 3 нем. изд. СПб., 1893 г.

**Зм.** Глава II. Расстояние и перевозка (стор. 90). [Зауваження, що міста, в супереч думці Т., не мають абсолютного значіння центрів економічного розвитку].

59. **Земледелие.** Энциклопедический словарь Брокгауз - Ефрон. СПб., 1894 г., т. XII.

**Зм.** (стор. 415—416). [Виклад теорії росташування систем хліборобства за Т.].

60. **Зомбарт Вернер.** Современный капитализм. Т. II. Теория капитал. развития. Пер. с нем. под ред. В. Базарова и М. Степанова. Изд. С. Скирмунта. М., 1905 г.

**Зм.** Глава V. Германия. А.—III. Успехи рационально-интенсивного способа производства (стор. 91). [Зауваження Т. що до ролі вівчарства]. В.—I. Перемена в направлении производства (стор. 99). [Ствердження Т. теорії смуг, відносно смуги лісового господарства].

61. Из заграничной литературы. „Сельск.-хоз. и лесоводство“ 1886 г., май.

**Зм.** „Уединенное Государство“ Тюнена и современность. (Статья Энгельбрехта о сочинении Тюнена). Выдержки из сочинения Тюнена „Размышления о телерешней дешевизне хлеба“, написанного в 1826 г. (стор. 1—28). [Спроба прикласти висновки Т. до пояснення причин с.-г. кризи восьмидесятих років].

62. **Исаев А. А.** Начала политической экономии. Изд 2 ое, доп. СПб., 1895 г.

**Зм.** Отдел первый: Производство. Глава 15. Размещение систем и отраслей производства. Уединенное государство Тюнена и действительная жизнь (стор. 191—196).

63. **Кажанов Н.,** проф. Основные положения с.-х. экономии. Изд. „Новая Деревня“, М., 1923 г.

**Зм.** Отдел II. Техника, как фактор. с.-х. производства. Глава V. Проблема расстояния в с.-х. и исследование ее Тюненом (стор. 35—37). Глава VI. Проблема расстояния в с.-х. и исследование А. И. Скворцова (стор. 41). [Ускладнення закону Т. про вплив витрат транспорту на ціни с.-г. товарів].

64. **Книпович Б. Н.** К методологии районирования. ГИЗ. (НКЗ. Труды отдела с.-х. экономии и статистики. Т. II. С.-х. районы. Евр. России. Вып. I). М., 1921 г.

**Зм.** Приложение. Дистанционный признак и его значение в теории районирования (стор. 47—48). [Виклад поглядів Т. в питанні росташування систем хліборобства].

65. **Книпович Б. Н.** Сельско-хозяйственное районирование. Изд. „Новая Деревня“. (Труды Земплана. Вып. III, ч. I). М., 1925 г.

**Зм.** Глава I. Значение районирования (стор. 9). [Про послідовників Т. в Німеччині і Росії]. Глава VI. Сельско-хозяйственный рынок (стор. 119—139). [Докладний виклад теорії Т. та критики її з боку Баскіна, Скворцова і т. и.]. (Стор. 152—153). [Цитата з Челинцева про вплив гушавини населення на ринок з критикою Т.] (стор. 159). [Зауваження С. Прокоповича з приводу теорії Т.]. (Стор. 157). [Стисле резюме змісту VI розділу з формулюванням додатків до теорії Т.].

66. **Конрад И.** Сельское хозяйство и аграрная политика. Часть I. Пер. с нем. под ред. А. А. Мауилова и И. М. Гольдштейна, при участии С. О. Загорского. М., 1910 г.

**Зм.** § 4. Теория Тюнена (стор. 31—35). [Схема ізольованої держави Т.]. § 5. Поясы Тюнена в действительности и их изменение. (В древности. В средние века. В настоящее время. Изменение поясов Тюнена. Улучшение путей сообщения и т. д.). (Стор. 36—47).

67. **Конрад И.** Хлебные цены. Сборн. „Землевладение и сельское хозяйство“. Статьи из „Handwörterbuch der Staatswissenschaften“. Пер. под ред. С. Н. Булгакова. Изд. М. М. Водовозовой. СПб., 1901 г.

**Зм.** (стор. 107). [Виклад погляду Т. на процес утворення хлібних цін].

68. **Конюков И. А.** Сельско-хозяйственная экономия. Предисл. С. С. Базыкина. ГИЗ, М.—Л., 1925 г.

**Зм.** Глава первая. Природные, экономические и общесоциальные факторы, определяющие с.-х. систему производства. VI. Рынок и его роль в сельском хозяйстве. Б. Механизм действия рынка в сельском хозяйстве (стор. 48). [Виклад теорії Т. про вплив витрат транспорту на інтензивність господарства]. Глава третья. Системы с.-х. производства. II. Географическое распределение систем с.-х. производства (стор. 82—84).

69. **Косинский В. А.** К аграрному вопросу. Вып. I. Крестьянское и помещичье хозяйство. Одесса, 1906 г.

**Зм.** Глава III. Влияние первоначальных и неистощимых сил природы на круговращение с.-х. капитала. § II (стор. 114). [Згадка про погляди Т. в питанні про залежність системи господарства від становища г-ва відносно ринку].

70. **Крживицкий Л.** Аграрный вопрос. Изд. Т-ва „Знание“. (Дешева библиотека, № 263). СПб., 1906 г.

**Зм.** Глава V. Международная организация в с.-хоз. производстве (стор. 127—129). [Короткий виклад теорії Т. про залежність систем господарства від ринку]. Глава VII. С.-хоз. кризис и различные категории хозяйств (стор. 244—245). [Наведено збрухунка Т. про залежність розміру ренти від віддалення від садиби]. (Віанов. стор. 4 вид. „Луч“. СПб., 1907 р. Вып. I, стор. 133—135. Вып. II, стор. 122—123).

71. **Лаур Е., проф.** Введение в экономия сельского хозяйства. Пер. с нем. Л. К. Солдатов. Предисл. С. С. Базыкина. Изд. „Кооперативного Издательства“. М., 1925 г.

**Зм.** Глава I. Этапы в истории аграрных отношений (стор. 23). [Значіння Т.]. Глава II. Система и методы с.-х. экономии (стор. 29—30). [Метода Т. Лаур зве її монографічно-дедуктивною]. Глава IV. Труд, как фактор сельского хозяйства (стор. 47). [Виклад Тюненової теорії „природної зар. плати“]. Глава VII. Формы с.-х. предприятий (стор. 100—101). [Виклад залежності систем господарства від інтензивності його. Додатки Ватерштадта].

72. **Любимов Лев.** Учение о ренте. ГИЗ, М.—Л., 1927 г.

**Зм.** Часть первая: Первая форма дифференциальной ренты. Отдел третий: Дифференциальная рента по положению. Глава I. До Тюнена. Глава II. Тюнен (стор. 145—159). [Згадка про попередників Тюнена та докладний виклад теорії земельної ренти Т.]. Глава III. Расстояние и рента (Марксова точка зрения)

(стор. 166—167). [Зауваження про спорідненість поглядів Маркса та Т. про переважне значіння диференціальної ренти за віддаленням].

73. **Лященко П. И.** История экономических учений. Изд. II. „Прибой“. Ленинград, 1924 г.

Зм. Часть I. Буржуазные экономисты. Гл. V. Последователи классической школы в разных странах (стор. 94—99). [Виклад поглядів Т. про залежність ренти від віддалення та про теорію „природної зар. плати“]. Приложение. Синхронистическая таблица (стор. 265). [Місце Т. в історії економічної науки на тлі економічного життя].

74. **Макаров Н.** Крестьянское хозяйство и его эволюция. Том I. Изд. Сов. Всер. Кооп. Съездов (Ученые труды кооп. Ин-та). М., 1920 г.

Зм. Очерк первый. Крестьянское хозяйство и его эволюция, как экономическое понятие (стор. 121). [Стислий виклад статті А. Чаєнова „Проблема населення в ізолюваному державстві—острові“] (стор. 141). [Зауваження, що марксісти, користуючись теорією Т., більше зробили для вивчення ринку, аніж народники].

75. **Месяцев П. А.** Аграрная политика в России. Изд. „Новый Агроном“. М., 1924 г.

Зм. Глава II. Аграрная политика в дореволюционный период (до 1917 г.) (стор. 81—82). [Виклад погляду Т. в питанні про розташування систем господарства].

76. **Никитин Н. П., проф.** Основы экономики сельского хозяйства. ГИЗ. М.—Л., 1924 г.

Зм. Введение (стор. 6). [Значіння та роля Т. в історії с.-г. економії] (стор. 10—11). [Про методу дослідження Т.] (стор. 19). [Розробка Т. питання про „закон“ зменшення продуктивності дальших витрат в хліборобстві] (стор. 27—30). [Диференціальна рента Рикардо Тюєна]. Учение об основных элементах и факторах с.-х. предприятия. „Изолированное Государство“ Тюєна. Отношение схемы Тюєна к действительности. Влияние введения парового транспорта на организацию хозяйства (стор. 81—90). [Виклад поглядів Т. про вплив транспортних витрат на ціни с.-г. товарів]. Влияние интенсивности хозяйства на размеры хозяйственной площади (стор. 109—111). [Проблема середнього віддалення поля від садиби]. Учение об организационных типах с.-х. предприятий (стор. 155). [Заперечення з боку Т. абсолютної переваги будь-якої системи господарства, зокрема плodoзмінну].

77. **Переход В. И., проф.** Теория лесного хозяйства (курс общей лесозаконономики). Гос. изд. Белоруссии. Минск, 1922 г.

Зм. Отдел II. Учение о формах лесного хозяйства. 6. Понятие о поясах в лесном хозяйстве (стор. 95, 99—100). [Думки Т. про лісове господарство].

78. **Прокопович С. Н.** Влияние рынка на организацию крестьянского хозяйства. „Юрид. Вестник“, 1913 г., кн. II.

Зм. (стор. 159—190). [Докладний виклад теорії Т. про залежність систем господарства від фактору віддалення від ринку й спроба скористуватися методом Т. з метою дослідження впливу на організацію селянського господарства Росії].

79. **Рошер Вильгельм.** Наука о народном хозяйстве в отношении к земледелию и другим отраслям первона-

чальной промышленности. Пер. с нем. М. Щепкина и Э. Циммермана. М., 1869 г.

Зм. Книга вторая. Земледелие. Глава III. Расположение отдельных отраслей с. х. §§ 40—41. Государство Тюнена (стор. 131—139). [Виклад змісту „Der Isolierte Staat“]. § 42. Огородничество, картофель и пр. (стор. 141). [Зауваження Т., що до причин та наслідків дорожнечки картоплі]. § 46. Древность (стор. 151—153). [Історичні ілюстрації до теорії Т.].

80. **Скворцов А. И.** Основы экономики земледелия. Т. I. Факторы земледельческого производства. Изд. 3-е. Брокгауз-Ефрон. Ленинград, 1925 г.

Зм. Введение (стор. 37—35, 34, 43, 55). [Значіння Т. Умови з'явлення та роля „Der Isolierte Staat“. Розроблення Т. питання про зменшення продуктивності дальших витрат, незалежно від Рикардо. Авторство Т. відносно терміну „вільна система господарства“]. Отдел первый. Учение о внешних факторах хозяйства. Глава I. Учение Тюнена и критика его. § 1. Общий очерк схемы Тюнена. § 2. Условия, определяющие появление трехпольного хозяйства в „Уединенном Государстве“. § 3. Район дровяного хозяйства и сравнение ренты его с рентой вольного хозяйства. § 4. Место производства какого угодно продукта по выводам Тюнена и зависимости этого вывода от стоимости транспорта. § 5. Сравнение „Уединенного Государства“ с действительностью.

81. **Скворцов А. И.** Основы экономики земледелия. Том. II. Учение о формах хозяйства. Изд. 3-е. Брокгауз-Ефрон. Л., 1925 г.

Зм. Глава I. История развития форм хозяйства (стор. 31). [Зауваження про незгодження з Т. в питанні про існування залежності між рівнем інтенсивності та системою господарства]. (Стор. 63). [Про заперечення Т. проти аналогії плодозміну Таена].

82. **Скворцов А. И.** Влияние парового транспорта на сельское хозяйство. Варшава, 1890 г.

Зм. Отдел I. Учение Тюнена. Глава I. Краткое изложение учения Тюнена. § 1. Характеристика метода Тюнена. § 2. Поправки к формуле Тюнена, указывающей значение плодородия. § 3. Разбор формул Тюнена, указывающих место производства всякого товара (стор. 29—43). Глава II. Разбор основных положений схемы Тюнена. § 1. Значение доли расхода, выраженной в деньгах § 2. Ошибка Тюнена при вычислении стоимости транспорта. Выводы из исследования Тюнена некоторыми авторами. Вывод автора [Скворцова] (стор. 44—52). Отличие системы хозяйства от системы полеводства. Разбор рассуждений Тюнена о трехпольи. Определение терминов: рациональность техническая и рациональность экономическая. § 1. Выводы о схеме Тюнена (стор. 73—87). Отдел II. Учение о ренте. Глава II. Разбор возражений Родбертуса и дополнение его критики. § 6. Аргументы Тюнена и Шишкина в пользу положения о последовательном уменьшении производительности капитала, прилагаемого к земле, формулировка закона приложения капитала к земле (стор. 126—135). Отдел IV. Влияние парового транспорта на экономическую жизнь общества. Глава V. Расположение производственных районов под влиянием парового транспорта. § 8. Мнение Тюнена о причинах концентрации фабрик в городах. § 9. Разбор этого мнения. § 10. Сравнение современного мира с Тюненовской схемой „В“. § 11. Величина современного уединенного государства и значение климата для распределения областей хозяйства. § 12. Характеристика областей, являющихся потребительными центрами современного мира. § 13. Распределение отраслей производства по различным областям. Экстенсивные области.

§ 15. Экстенсивные скотоводственные области: экстенсивные приморские и бывшие лесные области. § 16. Вывод о расположении отраслей хозяйства в современном мире. Почему Тюнен в основу своего исследования взял транспортные условия. Значение естественных условий производства при паровом транспорте. § 17. Отличие современного мира от Тюненовской схемы. (стор. 578—637).

**83. Скворцов А. И. Экономические основы земледелия** (10 лекций). Изд. кн. маг. В. Эрикссон. СПб., 1910 г.

Зм. Лекция II. Факторы, определяющие строй земледельческого хозяйства (стор. 29—32). [Розташування систем хліборобства за схемою Т.]. Лекция V. Влияние парового транспорта на земледельческое хозяйство экстенсивных стран (стор. 89—92). [Сучасний розподіл систем хліборобства та їх відношення до схем Т.]. (Додатком до книжки подано литографовану схему Т. в її найпростішому вигляді).

**84. Студенский Г. А. Очерки сельско-хозяйственной экономики.** Изд. Центросоюза. М., 1925 г.

Глава I. Задачи сел.-хоз. экономики (стор. 14). [Роля Т. в розвиткові с.-г. економії]. Глава IV. Проблема падающей производительности затрат (стор. 43). [Місце Т. в розробці „закоу“ зменшення родючости ґрунту] (стор. 44—48). [Теорія земельної ренти Т.]. Глава V. Проблема типизации сельского хозяйства (стор. 78). [Системи с.-г. за Т.]. Глава VII. О с.-х. районировании (стор. 111). [Погляди Т. в питанні районування]. Глава VIII. Штандарт сельского хозяйства (стор. 345—346) [Про фактори утворення цін за Т.].

**85. Туган-Барановский М. И. Основы политической экономики.** Изд. 3-е, перераб. Изд. кн. маг. „Право“. СПб., 1915 г.

Зм. (стор. 220). [Погляди Т. про вплив віддалення від ринку на розмір земельної ренти]. (стор. 525—526). [Коротеньке зауваження про те ж саме].

**86. Федорович Л. В., проф. Теория политической экономики.** Часть I. Общие понятия. Производство и распределение ценностей. Одесса, 1901 г.

Зм. Распределение ценностей. Земельная рента. Учение об исключительности земельной ренты: учение Рикардо и фон-Тюнена (стор. 243—245). [Виклад поглядів Т. на походження земельної ренти].

**87. Хлюдзинский В. Организация сел.-хоз. промысла.** Вып. II. Варшава, 1880 г.

Зм. Часть первая. Организация производительных сил. Глава IV. Системы хозяйства (стор. 242—247). [Виклад поглядів Т. в питанні розташування систем хліборобства та спроба побудувати на ґрунті схеми Т. схему розташування систем хліборобства в Росії, вважаючи за споживчий центр її—Москву]. Часть третья. Организация капитала. Глава XXIII. Обеспечение плодородия (стор. 786). [Погляд Т. в питанні про статистику ґрунту та заходи до забезпечення її родючости].

**88. Чайнов А. В. Опыты изучения изолированного государства.** (Проблема населения. Труд и капиталистическое хозяйство). „А. В. Чайнов.—Очерки по экономике сел. хоз.“. Изд. „Новая Деревня“. М., 1923 г. (Перед тим, було надруковано в збірнику „Труды высш. семинария с. х. экономики и политики“. ГИЗ. М., 1921 г. Стор. 5—36).



**Зм.** (стор. 117—144). [Спроба дослідження проблеми ізольованої держави, виходячи з тих міркувань, що хліборобство ізольованої держави організовано на засадах родінно-трудового господарства].

**89. Челинцев А. Н., проф.** Теоретические основания организации крестьянского хозяйства. Изд. Харьк. обл. Союза с.-х. кооперативов. Харьков, 1919 г.

**Зм.** Экономические условия вне крестьянского хозяйства. Рынок на с.-х. продукты (стор. 63—67). [Про ускладнення розрахунків Т. вивчення різної гушавини населення].

**90. Янсон Ю.** Значение теории ренты Рикардо в науке политической экономии. СПб., 1864 г.

**Зм.** II. Определение ренты, есть-ли рента особый агент производства? Зависимость ренты от собственности (стор. 28—30). Виклад Тюненової критики теорії зем. ренти Адама Смита (стор. 54—53). [Виклад погляду Т. на землю, як нерухоме майно і про залежність ренти від природної родючости ґрунту] (стор. 70—71). [Про зменшення ренти через зниження ринкової ціни] III. Порядок культур. Возрождение производства. Рента зависит от сравнительного плодородия (стор. 122—125). [Зауваження Т. з приводу зменшення родючости ґрунту].

#### IV. Спроби універсалізації теорії Тюнена та проблема розташування промисловости.

**91. Бернштейн-Коган С. В.** Введение в экономию промышленности. Изд. ЦУП. ВСНХ. СССР. М.-Л., 1926 г.

**Зм.** Глава VI. Промышленность и пространство (стор. 138—139). [Про звязок теорії Т. та А. Вебера в питанні про розташування форм господарства за віддаленням].

**92. Бернштейн-Коган С. В.** К вопросу о постановке работ по районированию и рационализации географического размещения промышленности. Изд. ЦУП. ВСНХ. СССР. М.-Л., 1925 г.

**Зм.** (стор. 4). [Про особливе значіння для промисловости та сільського господарства ознак віддалення з викладом погляду Т., що до незмінности стану господарства відносно ринку].

**93. Бернштейн-Коган С. В.** Очерки экономической географии. Вып. I. Гос. Изд. М., 1922 г.

**Зм.** Очерк I. К вопросу о предмете и методе эконом. географии (стор. 7). [Про спробу Чайнова побудувати теорію економ. географії на ґрунті теорії Т. про географічне розташування економічних явищ] (стор. 14—15). [Заперечення проти спроби А. Чайнова обґрунтовувати закони економгеографії на законах Т. та Вебера].

**94. Вебер Альфред.** Теория размещения промышленности. Изложил и перевел Н. Морозов, под ред. и с пред. Н. Баранского. Изд. „Книга“. Л.-М., 1926 г.

**Зм.** Предисловие Н. Баранского (стор. 3). [Зауваження, що робота Вебера має для промисловости таке-ж значіння, як робота Тюнена для сел.-г.].

VII. Промышленность в системе народного хозяйства (стор. 148—157). [Спроба використати методологічні засади роботи Т. в питанні про росташування промисловости]. Приложение: Указатель литературы (стор. 218). [Бібліографічне зауваження про Тюнена].

95. **Огронович Н.** Новое определение труда и капитала. Наибольшая ценность того и другого. Значение наибольшей ценности их в социальной жизни, о наибольшем их производстве или новая наука о концентрировании атомов, клеточек, индивидов, ферм в производительных районах с приложением высшей математики. СИБ., 1873 г.

Зм. (стор. 24—25). [Критика теорії Т. з погляду цієї „нової науки“. Безглузда книжка, написана стилем божевільного].

96. **Трофимов А. И., инж.-техн.** Техническая рента, как источник прибыли. (К кризису интеллигенции). Изд. автора. М., 1909 г.

Зм. Закон Тюнена (стор. 44—73). [Виклад поглядів Т. про росташування систем хліборобства. Спроба використання висновків Т. з метою заперечення теорії Маркса про додаткову вартість та обґрунтування „техничної ренти“ автора].

97. **Трофимов А. И., инж.-техн.** Против „Капитала“ К. Маркса. Учение о технической ренте. Изд. автора. М., 1910 г.

Зм. VI. Закон Тюнена (стор. 69—96). [Доповнення в деякий мірі внакладу змісту зазначеного вище розділу в попередній книжці].

## V. Про середнє віддалення поля від садиби.

98. **Анзимиров В.** Пределы хозяйственных единиц. „Нужды Деревни“. 1907 г. № 23.

Зм. (стор. 708—709). [Висновки Т. про залежність прибутковости господарств від віддалення поля від садиби].

99. **Брук Б. Л.** Сельско-хозяйственная таксация. ГИЗ. М.-Л., 1927 г.

Зм. Глава IX. Оценка земель при землеустройстве (стор. 256—257). [Про чотири категорії польових робіт, що є неоднаковими з погляду впливу на них віддалення від дворц, які встановлені Т.].

Дав. також: 53. **Вощинин А. И.** Изложение и критический разбор важнейших теорий ренты.

100. **Давид Эдуард.** Социализм и сельское хозяйство. Пер. с нем. под ред. Г. А. Гросмана. Изд. „Общ. польза“. СПб. 1916 г.

Зм. Глава II. Простая кооперация. § 7. Сбережение в земле и невыгода больших расстояний от двора (стор. 72—73). [Зауваження Т., що до впливу віддалення поля від садиби на витрати виробництва].

101. **Каутский Карл.** Аграрный вопрос. пер. под ред. Н. А. Рожкова. Изд. Петровской библиотеки в Москве. М., 1906 г.

Зм. Отдел I. Глава VII. Границы капиталистического сельского хозяйства (стор. 130). [Виклад погляду Т. про залежність рівня ренти від витрат внутрішнього господарського транспорту].

102. **Методы количественного учета эффекта землеустройства** (сборник статей). Под ред. А. Чайнова. Изд. „Кооп. Изд-во“. (Главнаука. Научно-исслед. ин-та с.-х. экономии. Вып. 17. По кабинету организации хозяйства и таксации).

Зм. А. Чайнов. Методы количественного определения эффекта землеустройства (стор. 12—13). [Про формулировку Т. в питанні середнього віддалення поля від садиби]. А. Чайнов. Издержки внутри хозяйственного транспорта и определение среднего расстояния полей от усадьбы (стор. 35—37). [Теорія Т. про вплив віддалення поля від садиби на витрати виробництва. У категорії польових робіт, що до впливу на них розміру віддалення поля від садиби]. А. Вайнштейн. Математическое исчисление среднего расстояния поля от усадьбы при различной конфигурации площади землепользования и любом положении усадьбы (стор. 118). [Про застосування Т. інтегрального числення до вираховання середнього віддалення поля від садиби. Брак прикладів, що їх досліджував Т.]. И. Ф. Тюнен. 2 отрывка из книги „Изолированное Государство“ (стор. 141—150). [Переклад додатку до § 11 (першого тому), А. Про середнє віддалення поля від садиби.

103. **Некрасов Ф. Г.** Основы землеустройства. Изд. автора. Одесса, 1925 г.

Зм. Отдел I. Экономия землеустройства. § 37. Нормы оптимум. Метод проф. А. В. Чайнова (стор. 154). [Наведено думку Т. про вплив віддалення поля від садиби в залежності від умов внутрішньо-господарчого транспорту]. § 39. Эффективность землеустройства (стор. 165). [Примітка про приклад Т. з обміном земель різних маєтків, як ілюстрацію ефективності землеустрою].

Див. також 76. **Никитин Н. Н.** Основы экономии сельского хозяйства.

104. **Подгаецкий В. Я.**, проф. Научная организация труда в сельском хозяйстве. Изд. НКРКИ и Всеработземлеса. М., 1924 г.

Зм. I. Общий обзор нормирования труда в с. х. (стор. 11). [Зауваження, що Т. піонер в розробці питання про оптимальні розміри території с.-г. підприємств].

105. **Сколько времени тратится в среднем крестьянском хозяйстве на преодоление расстояний.** „Нужды деревни“. 1907 г., № 21.

Зм. (Стор. 642). [Наведено висновок Т. про залежність прибутку від віддалення поля від садиби].

106. **Христианович. К** вопросу о расстоянии полей от усадьбы. „Нужды деревни“. 1906 г., № 15—16.

Зм. (Стор. 531—532). [Виклад поглядів Т. в питанні про середнє віддалення поля від садиби з ілюстрацією їх матеріалами земських статистичних досліджень].

107. **Чаянов А. В.** Оптимальные размеры сел.-хоз. предприятий. Изд. 2-е. „Новая деревня“. М., 1924 г.

**Зм.** Глава I. Постановка проблемы (стор. 9). [Цифри Т. про межу витрат внутрішньо-господарського транспорту] (стор. 10—11). [Таблиця Т. про залежність земельної ренти від віддалення поля від садиби]. Глава VI. Піддержки внутрі-хозяйственного транспорта (стор. 32—34). [Розрахунки Т. про витрати внутрішньо-господарського транспорту] (стор. 43). [Формулювання „середнього віддалення поля від садиби“].

## VI. Погляди Тюнена на „закон“ зменшення родючости ґрунту.

Див. 40. **Бажаев В. Г.** Конспект курса по с.-х. экономии.

108. **Бруцкус Б. Д.**, проф. Экономия сельского хозяйства. (Народно-хозяйственные основы). Изд. „Кооперация“. П., 1924 г.

**Зм.** IV. Закон убывающей производительности затрат в сельском хозяйстве (стор. 49). [Зауваження про неправильність розуміння Т. цього „закону“]. (стор. 52). [Зауваження, що більшість вчених, за винятком Т. та Еребо, заперечують наявність такого „закону“].

109. **Бруцкус Б. Д.** Экономический закон сельского хозяйства. Изд. „Агроном. журнала“. Харьков, 1918 г.

**Зм.** (Стор. 4). [Зауваження, що Т. є прихильник закону зменшення родючости ґрунту]. (Стор. 6). [Зауваження, що с.-г. наука не посунулася далі положень, встановлених Т.]. (Стор. 18). [Т. подав приклад до змішування агрономичного закону мінімуму з економічним законом зменшення родючости ґрунту]. (Стор. 49—51) [Велика примітка про принципові заперечення Бруцкуса проти положень Т. Бруцкус не визнає, в супереч Т., місто єдиним чинником формування сільського господарства, але висуває на перше місце споживчі тенденції сільського населення].

Див. також 50. **Булгаков С. Н.** Капитализм и земледелие. Т. I.

110. **Вильямс В. Р.** Общее земледелие. Часть первая. Учение об обработке почвы и о системах восстановления плодородия почвы. Изд. студ. Петр. с.-х. акад. М., 1920 г.

**Зм.** Введение (стор. 21—22). [Виклад і обґрунтування закону зменшення родючости ґрунту, або закону Т.].

Див. також 13. **Диль К.** Комментарий к „Основным началам“. Д. Рикардо.

111. **Дрекслер.** Земледельческая статика. (История, критика и реформа учения о восстановлении равновесия между истощением почвы и возвратом жатвами у него взятого). Перевод М. А. Лентовского. „Рус. Сел. Хоз.“. 1874 г. Т. XVI, № 3, и том XVII, № 4—5.

**Зм.** (Стор. 64—69). [Виклад поглядів Т. на статистику ґрунту за книгою „Der isolierte Staat“ та статтею „О количественном действии навоза и об истощающей силе растений“]. (Стор. 80—83). [Дальший виклад поглядів Т. на статистику].

112. **Кауфман А. А.** Сборник статей. (Община, переселение, статистика). Изд. Г. А. Лемана и Б. Д. Плетнева. М., 1915 г.

**Зм.** Земельная теснота и „закон уменьшающейся производительности земли“ (стор. 192—195). [Заперечення обвинувачення з боку О. І. Чупрова в тим, що ніби-то автор додержується поглядів Т. та Рикардо].

Див. також 19. **Левитский В.** Задачи и методы науки о народном хозяйстве.

Див. також 76. **Никитин Н. П.** Основы экономии сельского хозяйства.

113. **Пажитнов К.** К аграрному вопросу. Закон убывающего плодородия почвы и его значение в политической экономии. М., 1903 г.

**Зм.** (Стор. 6—7). [Думки Т. з приводу „Закону“ зменшення родючості ґрунту].

Див. також 80. **Скворцов А. И.** Основы экономики земледелия. Т. I.

Див. також 82. **Скворцов А. И.** Влияние парового транспорта на сельское хозяйство.

Див. також 87. **Хлюдзинский В.** Организация с.-х. промысла. Вып. II.

Див. також 90. **Янсон Ю.** Значение теории ренты Рикардо в науке политической экономии.

## VII. Погляди Тюнена в питанні розподілу та теорія „природної зароботної плати“.

114. **Бэм-Баверк Евгений.** Капитал и прибыль. (История и критика теорий процента на капитал). Автор. пер. с нем. Л. І. Форберта, под ред. и с пред. М. II. Туган-Барановского. СПб., 1909 г.

**Зм.** VII. Теория производительности. 3. Мотивированные теории производительности. И. Тюнен (стор. 193—201). [Погляд Т. в справі походження прибутку та відсотку на капітал. Умови виникнення та існування додаткової вартості за Т.]. XI. Джон Рэ. (стор. 386—387). [Ре повторює погляд Т. про зменшення рівня прибутку під впливом знесилення продуктивних умов виробництва] (стор. 401). [Зауваження, що-до спорідненості ідей Т. та Ре]. XII. Эклетики. Джеванс (стор. 527). [Зауваження, що до споріднення поглядів Т. та Джеванса в теорії прибутку на капітал]. Приложение. VI. Мотивированные теории производительности, в особенности теория Визера (стор. 622). [Про спорідненість поглядів Т. та Візера, що до обмеженности продуктивности капитала].

115. **Бемерт Виктор.** Участие в прибылях (исследование о заработной плате и предпринимательской прибыли). Ч. I. (Від. про вид. нема).

**Зм.** Отдел II. Обзор развития системы участия рабочих в прибылях предприятия (стор. 62). [Приклад Т.].

116. **Бернацкий М. В.** Теоретики государственного социализма в Германии и социально-политические воззрения князя Бисмарка. СПб., 1911 г.

**Зм.** Часть I. Глава I. Немецкая экономическая литература в первой половине XIX века. § 5. Этический элемент в учении фон-Тюнена, А. Гакстгаузен, Т. Бернгарди (стор. 86—90). [Погляди Т. в робітничім питанні].

117. **Блюмин И.** О математическом методе в политической экономии. „Вестн. Ком. акад“. 1926, кн. XVI.

**Зм.** (стор. 85). [Критичні зауваження з приводу теорії зар. плати Т.].

Див. також 11. **Георгиевский П. И.** Политическая экономия. Т. II.

118. **Дмитриев В. К.** Экономические очерки. Вып. I. Теория ценности. (Опыт точного анализа). М., 1898 г.

**Зм.** II. Теория ценности Рикардо (стор. 42—44). [Т. теорія „природної зар. плати“ та критичні зауваження з приводу вживання Т. математичної методи].

119. **Железнов В.** Главные направления в разработке теории заработной платы. Киев, 1904 г.

**Зм.** Глава VI. Герман, Тюнен Джевоис. (Тюнен. Недоразумение, связанное с его учением в германской экономической литературе. Взгляд Тюнена на характер установления зар. платы в современной ему действительности „Естественная заработная плата“. Переход к каузальному исследованию при ее проверке. Новая формула заработной платы. Вопрос об определении долей продукта, являющихся результатом приложения труда и капитала. Плата равная  $\sqrt{\text{ар}}$  и условия оплаты труда в Сев.-Ам. Соед. Штатах. Отношение к учению Тюнена в германской экономической литературе. Певнимание к выдвинутому им принципу производительности и предельного измерения) (Стор. 309—325).

120. **Железнов В. Я., проф.** Заработная плата. (Теория, политика, статистика). Изд. Рус. Библиогр. Ин-та бр. А. и И. Гранат. М., 1918 г.

**Зм.** Глава IV. Теория заработной платы (продолжение). Теория предельной полезности (Тюнен и др.). (Стор. 31—34). [Коротка характеристика поглядів Т.].

121. **Залесский В. Ф.** Учение о происхождении прибыли на капитал. Отдел I. Учение о ценности. Вып. II. Часть критическая. Казань, 1893 г.

**Зм.** Глава VIII. Заключение (стор. 295). [Думка Т. про те, що рівень зар. плати та відсотки на капитал встановлюється останньою витратою праці й капиталу].

122. **Кауфман И. М.** Эволюция прибыли с капитала в связи развитием промышленности и торговли в Западной Европе. Том II. Деятнадцатый век. СПб., 1908 г.

**Зм.** Глава IV. Учение о прибыли с капитала в первые две трети XIX века. II. Теория производительности (стор. 158). [Тюнен вважав за джерело прибутку капитал]. (Стор. 166). [Зауваження, що Т. вважав себе за учня Адама Смита].

Див. також. 71. **Лаур Е.** Введение в экономию сельского хозяйства.

Див. також. 73. **Лященко П. И.** История экономических учений.

123. **Маркс Карл.** Капитал Т. I. ГИЗ. М., 1920 г.

**Зм.** Глава XXIII. Всеобщий закон капиталистического накопления (стор. 635—636). [Цитата з Т. про переговорення людини з володаря капіталу на його небільника з зауваженням Маркса про те, що Т. заслуговує на увагу в постановці питання про товарний фетишизм, але не у відповіді на це питання, яка в нього є „дитячою“].

124. **Маурис Генрих.** О свободе в политической экономии или теория социальной реформы. Пер. с нем. Киев, 1875 г.

**Зм.** Глава III. Заработная плата (стор. 154). [Критичні зауваження з приводу Тюєнєвої формули „природної зар. плати“].

125. **Рошер Вил.** Начала народного хозяйства. Руководство для учащихся и для деловых людей. Пер. И. Баста. Том. I, отделение второе. М., 1862 г.

**Зм.** Книга третья. Распределение ценностей. Глава I. Поземельный доход (стор. 17). [Виклад погляду Т. на природу прибутку від землі]. Глава III. Задельная плата (стор. 50). [Цитата з Т. про зменшення продуктивності праці кожного дальшого робітника]. (Стор. 74). [Ідеал зар. плати за Т.]. Глава IV. Процент с капитала (стор. 102—103). [Зауваження про даремність спроби Т. утворити загальну формулу розподілу прибутку].

126. **Слонимский Л.** Экономическое учение Карла Маркса. (Изложение и критический разбор). СПб., 1898 г.

**Зм.** Глава XI. (Стор. 155—158). [Виклад поглядів Т. на проблему розподілу та зауваження з приводу відношення Маркса до Т.]. (Стор. 164—165). [Примітка в питанні практичного вживання Т. методи участі робітників в прибутках. Слонимський користується і тут випадком гавкнути на Маркса, як це він у всій своїй книжці].

127. **Солнцев С.** Новейшие течения в учении о распределении. Сб. „Новые идеи в экономике“, 1. Учение о распределении общественного дохода. Изд. „Образование“. СПб., 1913 г.

**Зм.** (стор. 37). [Зауваження про те, що Т. належить до прибічників „долевої“ теорії розподілу].

128. **Солнцев С. И.** Заработная плата, как проблема распределения. СПб., 1911 г. (6 3-е видання, виправл. і доновн.— ГИЗ., М.-Л., 1925 г.).

**Зм.** Глава IV. Принцип раздела, как основа установления долей (стор. 167). [Зауваження, що Кларк додержується принципу граничної продуктивності, що його встановив Т.]. Глава V. Принципы раздела (продолжение). Принципы соотношения социальных сил („социальная“ теория распределения) (стор. 181). [Розподіл національного прибутку відбувається всупереч Тюєнєвої формули „природної зар. плати“]. Глава VII. Учение о доле рабочих у французских и немецких социалистов (стор. 279—288). [Докладний виклад теорії „природної зар. плати“ Т.]. Глава VIII. Закон обратной зависимости между долями общественного дохода (стор. 318). [Про поновлення значіння цього закону, дякуючи книжці Т.].

129. **Струве П.** Заработная плата. Энциклопедич. словарь Брокгауза-Ефрона. СПб., 1894 г., том XII.

**Зм.** (стор. 289). [Виклад поглядів Т. в питанні про зар. плату].

130. Студенский Г. А. Рента в крестьянском хозяйстве и принципы его обложения. Изд. Центросоюза. (Труды научно-исслед. ин-та с.-х. экономии. Вып. 15). М., 1925 г.

Зм. 6. Принципы обложения крестьянского хозяйства (стор. 102—103). [Виклад поглядів Т. на податки, як спосіб вилучення земельної ренти].

131. Тотомианц В. Ф., прив.-доц. Участие в прибылях и коопартнершип. Изд. М. В. Кечеджи-Шаповалова. СПб., 1915 г.

Глава IV. Неудачные опыты участия в прибыли (стор. 28—29). [Опис спроби переведення участі в прибутку Т. в свійому маєткові Теллов].

Див. також. 35. Ходский Л. В. Политическая экономия в связи с финансами.

132. Цвиденек-Зюденгорст О. фон. Теория и политика зар. платы в особенности исследование вопроса об установлении *minimum'a* заработной платы. Пер. с нем. Б. Овплова. Изд. С. Скирмунта М., 1905 г.

Зм. Отдел II. Теория зар. платы и политика зар. платы. V. Социально-этические теории зар. платы. а) Абсолютные теории зар. платы Тюнена и Робертуса (стор. 209—216, 225—228). [Виклад теорії „приходної зар. плати“ Т.].

133. Цытович Н. Обзор учений о предпринимательской прибыли. Киев, 1889 г.

Зм. IV. Третье направление. В) Вторая группа (стор. 148—152). [Виклад поглядів Т. на прибуток підприємця] (стор. 178—179). [Мангольдт додержується того погляду на прибуток підприємця, що його встановив Т.] (стор. 190). [Думки Т. з приводу значіння особистої діяльності підприємця] (стор. 201). [Роль Т. в определенні значіння розжування та зацікавленості підприємця] (стор. 263) [Те-ж саме].

134. Шапошников Н. Н. Теория ценности и распределения. (Критическое исследование о новейших течениях в экономической теории). М., 1912 г.

Зм. Теория распределения. Глава III. Теория распределения Т. (I. Изложение учения Тюнена. Содержание формулы  $\sqrt{ar}$  и предпосылки, положенные в основу ее вывода. Принцип предельной производительности и его отношения к другому принципу распределения Тюнена. Неправильность традиционного истолкования Тюнена и причины этого. II. Критика формулы естественной зар. платы и прибыли) (стор. 141—161).

135. Шапошников Н. Н. Учение Тюнена о естественной заработной плате. „Юрид. Записки“, изд. Демидов. Юрид. Лицеум. Ярославль, 1909 г. Вып. I (III).

Зм. (стор. 81—101). [Докладний виклад і критика теорії зар. плати Т.].

136. Шюллер Рихард. Спрос на рабочую силу. Пер. с нем. С. Солнцева. Сб. „Новые идеи в экономике“, № 1. Учение о распределении общественного дохода. Изд. „Образование“. СПб., 1913 г.

Зм. (стор. 129). [Зауваження з приводу спроби Т. обґрунтувати конструкцію попиту].

137. Юровский Л. Н. Очерки по теории цены. Саратов, 1919 г.

Зм. Очерк второй. Ценность—цена, как функция количества благ и уравнение обмена. Тюнен, как предшественник современных теоретиков (стор. 106—



115). [Т. є попередником сучасної психологічної школи, через вживання ним методи граничних величин. Опреділення Т. розуміння прибутку та відсотку на капитал. „Природня зар. плата“. Роля Т. в розробці проблеми ціни. Критика теорії прибутку Т.].

138. **Эспинас А., проф.** История политико-экономических дисциплин. Пер. с фр. Изд. Я. Канторовича (Юридическая библиотека № 12). СПб., 1896 г.

**Зм.** Глава VII. Политическая экономия, как социальная наука (стор. 200). [Т. найбільш послідовно довідав дійсність ідеї Рикардо в справі протиріччя між зар. платою та рентою землевласника].

*В. Іванушкин.*

**М. І. Мітіліно.** Елементи фінансової науки. ДВУ. 1926 р: Стор. 196.

Підручник фінансової науки проф. М. І. Мітіліно, написаний українською мовою, хоч він і має за мету обслуговувати тільки торговельно-промислові школи, може рахувати на більш широке коло читачів. Доступна форма викладу, численні відомості фактичного характеру та нові дані так про радянські, як про чужоземні фінанси. роблять цей коротенький підручник за потрібний не тільки учням, але й всім, хто цікавиться питанням про фінанси. Українською мовою, почасти, немає інших книжок про фінанси.

В підручнику рівномірно розподілено окремі частини науки про фінанси: витрати, прибутки (приватно-правні та публічно-правні), кредит, бюджет і місцеві фінанси.

Перевагу в підручнику мають відомості прикладного характеру, інколи навіть їх є надто густо, і мало розвинено теоретичну частину. Це мабуть пояснюється тим, що підручник має на увазі середню школу, але всеж таки слід би й учня середньої школи ознайомити з основними положеннями фінансової теорії в більш розвиненій формі, ніж це зроблено. Яснота довідкового матеріалу, дуже цікавого по суті, утрудняє читати книжку.

Загальне враження, що його залишає підручник фінансової науки проф. М. І. Мітіліно, є цілком сприятливе, і щоб більш розповсюдити книжку варт було б видати її одночасно двома мовами—українською та російською.

*Проф. П. Кованько.*





## До справи покладу рейок.

На наших залізницях укладати рейки з ухиленням до середини залізничної колеї в  $\frac{1}{20}$ —є аксіома й ми, не звертаючи уваги на дрібні зауваження, не зустрічалися в наших технічних журналах із трактуванням питання про те, чи не краще ставити рейку вертикально,—знаючи, однак, що не по всіх європейських та американських залізницях підпохиливність однакового розміру.

І тому найзацікавленіше ми прочитали нижченаведені статті в одному з №№ Revue Générale des chemins de fer та в збірникові „Бюлетень Інтернаціональної Асоціації зал.-дорожніх конгресів“, із змістом яких ми хотіли б ознайомити наших читачів.

Умови ходу по залізничній колії вимагають, щоб запобігти сходу, надавати внутрішній стороні колес рухового складу реборди, хоч би тільки на кутніх осях; колеса мають бути щільно надіті на осі та повертатися разом із ними і, врешті,—як конструктивна потрібність,—осі одного й того ж вагону, або паротягу мають бути рівнобіжні між собою. При такій конструкції основи рухового складу,—а саме: глухе надягання колес на вісі рухового складу, наявність ребордів та рівнобіжність осей,—скати, проходячи по прямій, встановлюються так, що поперечники кругів катання обох колес однакові, але як що вони проходять по кривій виникає додатковий опір, збільшуючи,—і при тому досить значно-загальний опір потягу: з двох колес, що наглухо надягнені на одну вісь, те колесо, яке котиться внутрішньою рейкою, робить коротший пробіг ніж друге колесо, що одночасно з ним робить однакою кількість обертів та котиться зовнішньою рейкою; через те що колеса мають однакові поперечники та що круги катання в обох колесах однакові, колесо що йде зовнішньою рейкою повинно сунутися де яку частину рейки, а саме на таку на яку зовнішня рейка на кривій довша від внутрішньої рейки.

Щоб усунути це ковзання, або хоч оскільки можливо зменшити його, бандажам додали конічну поверхню, через що колеса, проходячи по кривій автоматично можуть набути таке становище, можуть зсунутися настільки що взаємини поперечників круга катання будуть відповідати довжині рейки, що її проходить кожне колесо. Але це залежить від потреби, щоб скати було встановлено в кривій радіусом, що, звичайно неможливо, бо осі одного й того ж вагону, або паротягу рівнобіжні й через те, звичайно, коли по кривій ру-

хається, наприклад, двохосевий вагон то задня вісь становиться за радіусом кривої, а реборда зовнішнього колеса переднього скату натискує на голівку зовнішньої напрямної рейки, реборда ж внутрішнього колеса заднього скату натискує на голівку внутрішньої рейки, спричиняючи так званий радіальний тиск, що виникає як наслідок опору жорсткої рейкової колії повертанню вагона коли він проходить кривою. І відбіжна сила, в свою чергу, збільшує радіальний тиск внутрішнього колеса заднього скату на розмір:

$$P_c = \frac{2P}{g} \times \frac{V^2}{R}$$

де  $P$ —навантаження на колесо,  $V$ —швидкість руху,  $g$ —прискорення сили ваги та  $R$ —радіус кривої; але вона зменшує радіальний тиск внутрішнього колеса заднього скату; конічність бандажу теж збільшує радіальний тиск на величину  $C = P \sin \alpha$ , де  $\alpha$  кут конічності.

Центротяжна сила, що виникає через підвищення в кривій зовнішньої рейки, підносить радіальний тиск внутрішнього колеса заднього скату на величину  $C = 2P \times \frac{h}{l}$ —де  $P$  навантаження на колесо,  $h$ —підвищення зовнішньої рейки,  $l$ —ширина колії.

Американці завважили те що конічність бандажів збільшує радіальний тиск і довгий час насажували на колеса циліндрові бандажі й не що-давно вони пішли шляхом більшості західно-європейських залізниць, завівши на своїх залізницях бандажі з конічною поверхнею, але роблячи її більш положистою, а саме в  $\frac{1}{32}$ , тоді як на європейських залізницях, а також і в нас конічність  $= \frac{1}{20}$ . Але конічність бандажів вимагає, щоб не було по-за центрального тиску на рейки, надавання рейкам відповідного ухилення й через те на європейських залізницях рейки укладають з ухиленням в  $\frac{1}{20}$  до середини колії.

Але американці продовжували ставити рейки вертикально й після того як ввели бандажі з конічною поверхнею в  $\frac{1}{32}$  і останні спостереження на американських залізницях виявили що наслідком того що лінія катання колес збігається з вертикальною віссю рейок, виникає не тільки зворушення рейки до середини колії, але й несиметричний знос голівки рейки, але й ухилення рейки до середини колії аналогічне конічності бандажа—що, звичайно, утворює в рейці нові напруги, які можуть привести до відшарування голівки, а іноді й до того що рейка лопне. З цих міркувань більшість північних американських залізниць почало вкладати рейки з ухиленням у  $\frac{1}{32}$ , підкладаючи під рейку відповідну клинчасту підкладку, але запроваджуючи їх поки що на кривих, причому на деяких залізницях тільки на кривій, а на других також і на тангенсах. Не зважаючи на цей дослід північних американських залізниць рівні підкладки тоб-то з поземною поверхнею, а значить і рейку без ухилення стала укладати й на французьких залізницях

на кількох досвідних дільницях; про наслідки цих досвідів повідомляється в ч. 1 за 1925 р. „Revue générale des chemins de fer.“

У Франції рейки завжди вкладалися, як і на всіх європейських залізницях, про що ми вище показали, з ухиленням в  $\frac{1}{20}$  згідно з конічністю бандажів паротягу та решти рухового складу. У 1918 р. Конференція Інженерів Служби Шляхів (Ingénieurs en Chef de la Voie) на підставі досліду де-яких американських залізниць, висловилася за можливість укладувати рейки вертикально без ухилення. Але тільки в 1920—21 р.р. Товариство залізниць de l'Est поклало кілька кілометрів рейок завважки 38 кгр. поставити їх вертикально без ухилення.

У серпні 1921 р. ці дільниці було оглянуто й одержано ось які наслідки:

1) Рейки дали взагалі зніс (викришування) засереджений більшістю на головці середині колії; проте-ж на де-яких місцях, а саме на кривих, на внутрішніх рейках цей зніс не можливо було константувати.

2) на стиках помітно нашаровання металу, але це нашаровання незначне.

3) установлено зрух зовнішніх рейок на кривих у залежності від стану стиків та кривої до 4,50 м/м.

4) У кривих радіусу в 500 мт шийка рейки в'їдається в зовнішню підкладку, доводячи те, що рейку видавлюється наповерх.

5) Поверхні подошви букових злежнів становить невеличке потовщення, нашаровання справлене наповерх колії,—що стверджує попереднє спостереження.

Аналогічні явища константовані й по других дільницях, на яких рейку було вкладено вертикально.

Товариство Орлеанських залізниць уклало рейки без зарубки, себ-то без похилни; за скінчанням незначного терміну<sup>1)</sup> воно константувало, що:

1) У кривих з'являються значні поширення колії.

2) Рейки зношуються, скосяючись відповідно конічності бандажів.

Казенні залізниці (Chemins de fer de l'Etat) вклали невеличку дільницю в 176 м. без ухилни й установили:

1) невеличке поширення колії пересічно в 1,50 м.м.

2) Відшаровання в голівці від 1 мм. на прямій до 2 мм. на кривій, та

3) стискування, стиснення поверху підкладки в напрямку зовнішньої сторони рейки.

Всі ці явища аналогічні тим що, їх допущено на залізницях de l'est.

На цій досвідній дільниці швидкість невелика та рух малий і треба було ждати, що деформація буде менш значна.

<sup>1)</sup> На жаль час не вказано.

Товариство Північних Залізниць (Chemins de fer du Nord) утворило сироби на дільниці в 180 мт на залізничній лінії Париж—Ліль, на кривій  $R=2000$  м.; воно констатувало по незначнім часі утворення нашаровання на голівці в  $2-2\frac{1}{2}$  мм. коло стиків рейок.

Конференція інженерів служби шляхів, обміркувавши та зваживши ці наслідки, вирішила взагалі не додержуватися вертикального вкладання рейок; укладати рейки без ухилень тільки на більш легких дільницях, на яких допустимо простішу конструкцію колії; але на тих залізничних лініях, на яких вчиняється невинний рух поїздів укладати рейки з ухилою в  $\frac{1}{20}$ .

Однак на де-яких залізничних лініях сироби продовжуються на досить значній кількості дільниць.

Дуже цінний матеріал що-до цікавої для нас справи ми маємо в останніх бюлетенях Інтернаціональної Асоціації залізничних Конгресів (Bulletin de l'association internationale du Congrès des Chemins de fer).

Огож у ч. стор. 1629 II/175 у статті „Злам рейок“ (Rupture des rails)

на запитання, чи вчиняються злами частіше в рейках, укладених вертикально, ніж у рейках з ухилою в  $\frac{1}{20}$  через те, що катання колес учиняється краєм рейки,—ми маємо ось яку відповідь: рейки вкладено виключно з ухилою в  $\frac{1}{20}$  або  $\frac{1}{15}$ ; ті де-які дільниці, на яких рейки вкладено вертикально, ще остільки недавно експлуатуються, що на них не могло бути таких значних розстроїв, щоб можливо зробити висновки, чи на цих дільницях злами рейок будуть частіші ніж на тих дільницях, на яких рейки вкладено з ухилою<sup>1)</sup>.

Далі в ч. 6-ім бюлетеню ми маємо відповіді на те-ж саме запитання, яке, між иншим, обміркував на 2-й сесії американський інженер M. W. Cushing у своїй доповіді: „Про знос рейок на залізницях Північної Америки та Канади“, торкнувся також і справи про вплив підухилень рейок на їх знос. Він повідомляє що хоч на заокеанських залізницях і було зроблено сироби вкладання рейок вертикально та з підухилою, але з певністю встановити оскільки та чи инша система вкладання впливає на знос чи злам рейок—не було можливости.

Де які залізниці, однак, дійшли до певних висновків. Так Lehigh Valley Railroad, Wasbach Railway, Chesapeake & Ohio Railway, Illinois Central Railroad та Chicago Railway вважають, що вкладання рейок із ухилою значно зменшує число зламів рейок. Ухилена звичайно робиться в  $\frac{1}{20}$ , але іноді теж в  $\frac{1}{40}$  та  $\frac{1}{44}$ ; американська залізнична асоціація встановила **конічність бандажа** в  $\frac{1}{20}$ , але залізниці New-York Central Lines ввели  $\frac{1}{88}$ , а Baltimore & Ohio Railroad вже з инших міркувань кладуть **рейки з підухилою** в  $\frac{1}{18}$ .

<sup>1)</sup> Мабуть береться до уваги ті сиробні дільниці, про які ми говорили вище.

З другого боку Товариство Union Pacific System на підставі теоритичних міркувань приходить до висновку, що злам рейок з'осереджується на тих залізничних лініях де рейки вкладено з відомою ухилиною; а товариство New York New Haven & Hartford Railway стверджує, що вертикальне вкладання рейок не збільшує числа зломів рейок; тієї ж думки Chicago Milwaukee St. Paul Railway, що не спостерігал більшої кількості зламів на лініях, на яких рейки вкладено вертикально але гадають однак, що рейки вкладені з ухилиною в  $\frac{1}{20}$  повільніше зношуються; більш того, вони стверджують, що ця система вкладання рейок здешевлює удержання залізничної лінії та краще зберегає ширини колії. Далі де-які інженери Пенсильванської залізниці тієї думки, що вкладання рейок із ухилиною значно зменшує число випадків відшарування та тріщини на голівках рейок.

Ця різноманітність думок призвела до великих довгочасних дебатів з приводу того як система вкладання рейок має переваги і Комітет вивчення роботи залізничного шляху при Асоціації залізничних інженерів Америки та при Американським Товаристві цивільних інженерів вирішили встановити нові спроби та настільки точні, щоб одержати по змозі певні відповіді на це запитання. Одне з американських товариств <sup>1)</sup> запровадило дослідження в великому масштабі та з'ясувало такі переваги підухилення рейок:

1) Довгість служби злежнів (шпал) значно збільшується, як укладати рейки із ухилиною, бо при такому вкладанні поверхня катань колес переноситься оскільки можливо на вісь поверхні голівки рейки та зменшує тому в'їдання рейок у лежні.

2) Знос голівки вчиняється симетричніше; коли підухилимо поверхню катання в повній відповідності з голівкою рейки, слід чекати, що рейка—і в особливості на кривих—менш за все підпадатиме зносові.

3) Тиск колес рухового складу на кривих слабшає при підухиленні рейок; більш того, додаткові напруження, що їх утворює так зване виляння (рух вправо та вліво) рухового складу, також значно зменшуються.

4) Напруження приведені колесами, які котяться краєм голівки рейки, зменшуються або й зовсім знищуються під ухилиною, що забезпечує передавання по центральній осі рейки; несиметричний же тиск на голівку рейки може викликати поперечні тріщини і як наслідок цього злам рейки.

На злам рейки більшість підухилини різно впливає, виникаючи частіше при одній, ніж при другій підухиленні. Однак треба мати на увазі що константували лабораторні дослідження,—що поперечні тріщини в рейках не завжди викликаються чинністю навантаження, але частіше дефектами виробу рейок. Дефекти ці швидко виявляються при інтенсив-

<sup>1)</sup> Но жаль не вказано яке саме.

ному рухові з великим тонажем. Однак тіж лабораторні дослідження довели, що помилково було б думати що поперечні тріщини не можуть виникати в рейках вкладаних із підухилиною; вони довели також що тріщини виникають у залежності від довготривалості служби рейок<sup>1)</sup>.

5) Рейки на клинчистих підкладках краще зберігають ширину колії.

6) Зберегати колію з підухиленими рейками багато легше; цей висновок не було однак підтверджено подрібними даними.

7) Як збігаються осі катання з віссю рейки,—на стиках менш ударів.

В коментарії до цього пункту цілком докладно зазначається, що не зовсім зрозуміло, через що ухил рейок остільки чутливо впливає на зменшення ударів на стиках, виникання яких може бути скоріше викликано особленням стиків. І далі досвід деяких залізниць виявив що цілком можливо утримувати в доброму стані колію з вертикальними рейками, і що ця система вкладання рейок прикладалася до останніх років і дала прекрасні наслідки. До цього висновку прийшли й інші залізниці.

8) Ухил рейок не збільшує опору рухового складу; це є перевага негативного характеру, бо нічого не каже за те, що вертикально поставлені рейки збільшують цей опір.

До якого ж висновку ми мусимо прийти на підставі всього цього матеріалу?

Ми маємо наслідки спостережень низки за океанських залізниць та залізниць Континенту.

Перші—залізниці Північно-Американських Сполучених Штатів та Канади—довго дотримувалися вертикального вкладання рейок та пробуючи потім ухили в  $\frac{1}{41}$ ,  $\frac{1}{40}$  і  $\frac{1}{38}$ , поступово перейшли до того ухилу в  $\frac{1}{20}$ , що його було заведено на Європейських залізницях: цілком особливу позицію взяли залізниці Балтимора-Огето, завіши в себе ухил в  $\frac{1}{13}$ . Слід, однак, ще зазначити, що вертикально поставлені рейки не дають більшої кількості зламів ніж підухилні рейки. Потім, те, що дали спроби, улаштовані з ініціативи Асоціації Американських Інженерів говорять на користь підухилення; але не можна не звертати уваги та те, що в коментарії до п. 7, як ми вище зазначили, вкладання рейок вертикально дало прекрасні наслідки, та й що-до опору рухового складу (п. 8-й) не можна сказати, яку з цих двох систем треба поставити вище. Чи не було на цих залізничних лініях слабого руху, при якому й Конференція Французьких Інженерів як ми це бачили вище, висловилося за можливість допустити вертикальне вкладання рейок.

<sup>1)</sup> Не можу при цьому не зазначити, що в мене в 1914 р. на III дільниці Пермської залізниці на головній колії (на перегоні) Демідовські рейки лежали з 1875 р.; рух коло 15—20 пар потягів.



Спроби, встановлені на французьких залізницях, дають нам більш певні, а головне, наочні наслідки; і міркуючи за ними, ми мусимо сказати що двох думок тут не може бути, що при існуванні конічності бандажу вертикально поставлені рейки хутко зношуються, голівка відшарується до середини колії, терплять лежені та, взагалі, ускладняється утримання колії. Були б бандажі циліндричні а не конічні тоді певна річ, подібні явища не мали б місця; але конічність бандажів викликається потребою полегшити пробіг рухового складу на кривих і через те неможливо від неї відмовитися. У кінцевому слові своєї доповіді автор статті в *Revue Générale* сповіщає що спроби на французьких залізницях ще продовжуються. Не знайшовши в наступних Ч.Ч. продовження цієї статті, я запитав редакцію й вона в листі від 28/VII ц. р. мене ввічливо сповістила, що всі французькі залізниці відмовилися від вертикального вкладання рейок.

Отже тому ми можемо з повною рацією сказати, що вкладання з підухилиною в  $\frac{1}{20}$  є найкращий спосіб вкладання рейок.

Так справа стоїть що до позаміських залізниць. Якій умови руху на міських? Як справа стоїть з підухиленням рейок та бандажів?

Ми вже вгорі бачим, що підухилення рейки викликається конічністю бандажа, яка являє одну з засобів до поліпшення умов для переходу рухомого складу за кривими, зменшуючи вплив центробіжної сили, яка є просто пропорційна навантаженню,  $P$  і квадратів швидкості  $V$ , а через те, що на трамваях і  $P$  і  $V$  багато менше, ніж на магістральних залізницях, то бандажі будуть слабо тискатись, а можливо і зовсім не притискатимуться до рейок, і колесам буде надано циковиту можливість набути як найкраще становище.

Тому то й здавалось-би, що нема потреби на трамваях обточувати бандажі на конус, а через те утворювати підухилення рейок.

Проте чи це так є в дійсності?

Що ж нам розповідають спостереження над зуживанням, та над працею рейок?

Деякий матеріал за це питання ми подибуємо у курсі інженіра А. А. Каменського: „Устройство пути городских и пригородных трамваев“ изд. 1927. Як що придивитися до малюнка 35<sup>1)</sup> — зуживання головки райки „Фенікс“ на трамваях Мілана, Варшави та ин. міст, і порівняти його зі зуживанням рейок на вищезгаданих досвідних французьких залізницях, то побачимо цілковиту аналогію в малюнкові що до зуживання: теж самісіньке зуживання головки з нахилом до унутрішнього боку колії, теж саме відхилювання головки в той же бік — і цього безумовно треба-б було чекати, тому що тут і там рейки поставлено вертикально.

1) № малюнка зацитованого оригіналу.

Констатуючи, що зуживання це викликано циліндричним бандажем, <sup>1)</sup> інж. Каменський зазначає, що для усунення непродукційного зуживання головці стали надавати криву поверхню — на німецьких залізницях  $P=225$ , на англійських  $P=238$  мм.; у Франції порнулось до вживання пласкої головки.

Окреслення головки за обвідом він вважає за цілком правильне, додаючи, що спостереження над зуживанням рейок 2-ї черги Ленінградського трамваю, які мають окреслення за кривою  $P=225$  мм., цілком стверджують правильність цього принципу проектування.

Я певен того, що слід би позамислитись над тим, чому у Франції повернулись до вживання плаского профіля, до окреслення головки по поземній площині? Чи не тому, що цей профіль є упростиший, бандажеві більшу площину котіння і через те викликає менше зуживання бандажа? Чи не було б раціональніше залишивши плоску поверхню головки, подати їй невеличкого типового нахилу, того нахилу за яким вона зуживається, який вона сома собі добирає?

З великим задоволенням я зустрів ствердження цієї думки в Американському рейкові з пласкою головкою з нахилом в бік жолоба, якого інж. Каменський кваліфікує як "цілком окремий профіль" і нормальному англійському рейкові з пласкою головкою і нахилом в 1:21 (мал. 41)<sup>2)</sup>. Чи ж не є це як найраціональніше розв'язання питання про підухилення — розв'язання, яке не вимагає ні клинкових підкладок, ні затіскування шпал. Зараз вже розв'яжімо питання про те, чи треба на трамваях улаштовувати піднесення зовнішньої рейки, яке утворює центротяжну силу?

Призначення піднесення зовнішньої рейки в тім полягає, щоб ставити опір як центровідбійній силі, так радіальному тисненню; але як що центровідбійна сила на трамваях, порівнюючи з магістральними залізницями, дуже малою є, то немає рації йти шляхом улаштування магістральних залізниць, непотрібно утворювати окремих умов опору центровідбійної сили, непотрібно робити перевищування зовнішньої рейки на кривих, або принаймні досить допровадити його до мінімуму відповідно центровідбійній силі.

Варт ще додати, що як теоретичні розрахунки, так практичні спроби запровадили висновок, що піднесення зовнішньої рейки не має істотного значіння що до безпеки руху<sup>3)</sup>.

Великого полегшення проходові рухомого складу в крутих кривих трамваю досягають через укладання контррейок, які цілком забезпечують безпеку руху, поправляючи колеса і зменшуючи натиск ребору зовнішнього колеса, тоб-то виконуючи призначення піднесення зовнішньої рейки.

<sup>1)</sup> На жаль не зазначено, яке саме було зуживання бандажів.

<sup>2)</sup> Н малюнка запитовано оригіналу.

<sup>3)</sup> Енгельгардт. Жел. дороги. т. I, стор. 132.

Неможна при цьому обминути й того, що на де-яких західно-європейських магістральних залізницях також укладаються контррейки на кривих малих радіусах; так в Англії за розрахунком  $R=200$  м., а на деяких німецьких залізницях вже за розрахунком  $R=450$  мм. Коли взяти до уваги, що на наших залізницях маємо криві в 300 мм. без контррейків<sup>1)</sup>, то подвійну обережність німецьких залізниць треба тлумачити, з міркувань дуже великої швидкості, порівнюючи з нашими залізницями, виходячи.

Перейдемо до питання про бандажі. Що подає нам практика?

Ще у II-му вип. „Трудов Постоянного Бюро Трамвайных С'ездов“ за 1924 р. ми подибуємо низку статтів видатних трамвайних діячів за це питання, і автори їх доходять такого висновку:

Хоча за нормальний трамвайний бандаж вважається бандаж з циліндровою плоскістю котіння й конічні бандажі обстоють раз у раз все менше прихильників, наслідки експлоатації являють цілком инший малюнок. Усі три автори згаданих праць одноголосно констатують, що циліндрові бандажі, зуживаючись, набувають конічної поверхні. Так інженір Штерцер подає: як відомо за даними експлоатації, циліндрові бандажі<sup>2)</sup> зуживаються на конус з тям більшою мірою, як що вужче бандаж, порівнюючи з головкою рейки; як що бандаж поширюється до відповідного розміру, конічне зуживання зменшується до мінімуму, а надалі (бандаж ширше головки рейки) навпаки — утворюються вироблення за обводом котіння. Через те, що прокат бандажів становить шкідливіше явище, а ніж конічне зуживання, цілезгідно робочу ширину бандажа брати так, щоб була вона рівною з шириною головки рейки, а це дає мінімальний конус“.

Тому незрозуміло, для чого саме інж. Штерцер пропонує проєкт нормального бандажа циліндрового. Чи не краще було б одразу виготовити конічний бандаж, не доводячи його до зуживання?

Аналогічне звітлення подає інж. Площинський на стор. 125.

„Спостереження показують, що в початку праці нового бандажа матеріал розкочується від середини катільної поверхні в обидва боки, тоб-то у напрямку до підвалини реборди і в напрямку протилежному, і через це котільна поверхня стає конічною і притому, утворюючи конуса, являє криву з точкою перелому приблизно в середині котільної поверхні.

Зверніть увагу на цю точку перелому і гляньте на нормальний малюнок бандажа магістральних залізниць (Енгельгардт жел. дор. т. I, стор. 84), і ви побачите майже цілковиту аналогію — кажу майже тому, що точка перелому не в середині е, а на віддаленні 26 мм. від середини. Цікаво зазначити, що на бандажах французьких заліз-

<sup>1)</sup> У мене на 3-ій дільниці Пермської дороги була крива 150 с. і особливо клопіту не давано.

<sup>2)</sup> Цього типу бандаж прийнято й на нашому трамваї.

ниць точка перелому е на віддаленні 40 мм. від осі; але від края бандажа — 30 мм., як і на наших бандажах (див. мал. 4 в *Revue générale des chemins de fer* № 2 за 1927 р. стор. 15).

Далі на стор. 142 „Трудов“ інж. В. А. Ізюров наводить більш переконуючі дані, і тому з більшою рішучістю висловлюється так: „Бандаж на трамваях, незалежно від форми первісного обточування набуває форми приблизно конічної з бічною поверхнею так зв. типової форми. Що до зуживання у бандажі, то воно являє два періоди — перший (коло 80.000 км. пробігу), коли форма бандажа змінюється й поступінно набуває типової форми, і другий, коли форма бандажа не змінюється, а тільки зуживається. Бажано, щоб форма первісного обточування бандажа як найближче підходила до форми типового зуживання бандажа.

На підставі своїх спостережень і беручи до уваги наслідки праці інж. Пляцинського, автор запитує: „чи не викликає швидкого зуживання бандажів на російських трамваях циліндрове оточування бандажа? Чи не краще буде, яка що бандажі обточуватимуть за формою, що є близькою до типової форми бандажа на відповідному трамваї“.

Невеличкий матеріал і за це питання ми подубуємо і в згаданому вгорі курсі інж. Каменського. Він подає малюнок бандажу Ленінградського трамваю з циліндровим бандажем Оранієнбаумської електричної залізниці з конічним бандажем в  $\frac{1}{50}$  а на 20 мм. від краю бандажу в 1:10. В Англії та Америці на трамваях і на приміських залізницях бандажі конічні в 1:25; американські бандажі звичайно двох типів, що відрізняються тільки шириною (англійські — 93 мм., американські — 119,5 мм.). мають те спільне поміж себе, що окреслення реборди зроблено за дугою круга, а не за трапецією; ширина реборди = 30 мм.

Доповідь в мене вже давно виготовлено, але я для свого висновку чекав останнього трамвайного з'їзду. Він відбувся протягом перших 10 днів травня. Проте це питання на жаль не здіймалось як мене воінформували делегати від нашого трамвая, циліндрових бандажів було прийнято за нормальний тип.

Отже дослідження роботи циліндрових бандажів встановило, як вже ми бачили, що вони дуже швидко за конусом відробляються, зі всіма характерними властивостями конусів магістральних залізниць, і потім набувши такої поверхні, починають правильно зуживатись, отже ми повинні, дійти висновку, що бандажам трамвайних вагонів слід надавати конусу поверхню катіння, і що ця є саме та поверхня, на якій вони працюють, а як що ви їм цієї поверхні не надасте, вони так би мовити, самі для себе її здобувають. І ще одна деталь: через те що ця типова природня поверхня має такуж самісіньку точку перелому, як і конуси бандажів рухомого складу магістральних залізниць,

випадає подати висновок, що робота тих та інших є цілком аналогічною, але звичайно дуже відмінною за своїм ефектом.

Чи не через ці міркування дійшли інженіри німецьких трамваїв висновку—що слід обточувати свої бандажі за утворюючою в 1:40<sup>1)</sup>, маючи на магістральних залізницях 1:20, як і в нас? Чи не варт було б і нам піти цим же шляхом надавши нашим трамвайним бандаконус в 1:40, і теж улаштувавши такеж самісіньке підухилення рейок? Зрозуміло, що повинні, і це тому, що практика виявила, що з двох наших передбачень—1) буцім то через зменшення центровідбіжної сили бандажі не щільно будуть притискатись до рейок, 2) а може й зовсім не будуть, за вірне треба вважати перше: бандажі на трамваях будуть тільки слабше притискатись до рейок, ніж на магістральних залізницях, а через це їм треба надати і слабшого нахилу. А на запитання—якого саме? дає відповідь практика: типовий ухил, тоб-то ухил властивий для даного трамвая його умовам руху, шляху і рухомого складу, додержуючись норми 80.000, що рекомендує інжен. В. Ізюров, та беручи на облік ще, й те що на трамваях Америки й Англії бандажів обточують на конус в  $\frac{1}{25}$ .

*О. Р. Плетцер.*



<sup>1)</sup> Новий тип бандажу, що його прийняв до вживання союз німецьких трамваїв, має конічність в 1:40. (Див. Зеєфельнер, Електрич. тяга. Пер. Москва 1926).



## PERSONALIA.

### Пам'яті Мойсея Савеловича Мазора.

Юридичний факультет КІНГ-у зазнав через смерть М. С. Мазора великої та незамінної втрати. З того часу, як у КІНГ-ові заснувався юридичний факультет, М. С. Мазор вступив до складу його викладачів, брав жваву участь в його житті й потужно працював. І тільки останніми часами надто хворобливий стан здоров'я примусив нашого старого товариша зріктись викладання. Проте й він сам, і ми всі, його колеги, сподівались, що після того, як промайне черговий приступ його хвороби, він знов повернеться до нашого кола, і ми вкупі сумісними зусиллями разом з ними переведитимемо нашу працю. Але доля судила инакше... Становище здоров'я М. С. Мазора оказалось серйознішим ніж ми гадали, і нам не пощастило вже його побачити в оточенні нашої спільної праці. Намомість нам доводиться тепер писати ці жалібні рядки, присвячені пам'яті його, що відійшов від нас... Спинімо ж нашу увагу на цій втраті й постаймо головні факти з життя небіжчика, згадаймо про його працю. Аджеж життя М. С. Мазора, як і його діяльність, являють інтерес як з боку тих обставин, поміж яких йому довелося жити й зростати, так і з боку тієї праці, що довелося йому над собою проробити. І треба зазначити, не без завзятої праці довелося М. С. Мазору дійти своєї мети.

Народився М. С. Мазор р. 1860 у колишньому м. Василькові, на Київщині, в родині вчителя єврейської грамоти. Невздовж після його народження його родина переїхала на життя до м. Білої Церкви. Проте обставини життя через цю зміну місця майже не змінились, бо як там, так і тут були умови життя дрібного провінціального глухого кутка, без яскравих вражіннь, без помітних подій. В домі батьків М. С. Мазора постійний та непохитний лад життєвих стосунків, як вони звичайно складались в оточенні старозаконної патріархальної родини,—ось що характеризує умови життя родини, з якої походив М. С. Мазор.

Як та деж було можливо для М. С. Мазора одержати освіту? Про це скажемо словами самого М. С. Мазора: „Одержав я виховання, як і всі єврейські діти того часу, в традиційній школі—хедері, де спочатку вчили писати, а потім почав вивчати біблію, талмуд та інші твори рабинської літератури, і це вчення то-

чилося аж до 13-літнього віку<sup>а</sup>. А за цим М. С. Мазор продовжує студіювання в цій таки ж царині вже самостійно, по за стінами школи. Що до „філософських творів Маймоніда та Мендельсона, які випадково впали мені в руки—промовляє М. С. Мазор,—„вони зворушили мою допитливість, і я—юнак 15 років, заходився до вивчення мов—російської, німецької та французької, а далі до студіювання предметів загально-освітніх“. Виникла якось жага до справдешньої освіти, і ця жага примушує М. С. Мазора працювати, напружуючи усі сили.

Тимчасом вступити до державної школи було нелегко. І через це М. С. Мазор вирішує стати на тернисту путь екстернату. Року 1879 він, як екстерн, складає остаточний іспит за 7 класів при Білоцерківській колишній реальній школі. Проте ставлячи за своє завдання вступити до Університету, М. С. Мазор „за тодішніх умов панування класицизму“ примушений був скласти іспити ще з латинської та грецької мов. І вже через рік, наступного року, тоб-то 1880, він складає іспит й одержує „аттестата зрелости“ при І Київській гімназії. І цього ж таки року йому пощастило вступити до Київського Університету, на юридичний факультет—досягнення величезне, як що взяти на увагу „обстоятельства того времени“. Хоча у прийдучісті стояло ще не мало своїх труднощів, але найбільших та найтрудніших з них вже було подолано, і тепер відкривалась для М. С. Мазора певна можливість задовольняти витончені запити духа.

За тих часів юридичний факультет у складі своїх професорів лічив найвидатніших вчених, які—цілком зрозуміло захоплювали своїх слухачів глибиною та художністю свого викладання; вони зуміли вмовити своїм слухачам пошану до предметів, що їх вони викладали та й передати їм палку любов до науки права. І М. С. Мазор не приєднався до лав рівнодушних та байдужих слухачів, сприймаючи з зацікавленням те, що доводилось чути з професорської катедри. Його відразу захопили були проблеми і питання цивільно-процесійні, і він починає з величезним зацікавленням та й захопленням працювати над новими ще для того часу „Судебними Уставами 20 ноября 1864 г.“; вони ж бо становили епоху в розвитку нашого процесійного права й привабили були до себе численних дослідників. Найбільшого зацікавлення викликали та й певного пояснювання вимагали основні принципи питання що до збудування нового цивільного процесу. Ось над цими питаннями про основні принципи цивільного процесу і став працювати наш, тоді молодий, правник. К закінченню курсу Університету М. С. Мазор, у р. 1884, виготовив працю: „Начала двухсторонности, состязательности и деятельности суда по должности в гражданском процессе по судебным уставам 20 ноября 1864 года. Цю працю було визначено за її достойністю, а автора—М. С. М-ра винагороджено було золотою медалею і ступінню кандидата прав.



Скінчивши курсу в Університеті М. С. Мазор цілком присвячує себе адвокатській діяльності, працюючи на полі судової практики. Його ґрунтовна теоретична підготовка горазд стала йому до послуг, і висунула його в перші ряди споміж його товаришів в царині цієї професії. Проте професійна практична діяльність адвоката не знищила в М. С. Мазора теоретичного інтересу до наукових юридичних питань. Він продовжує працювати в цьому напрямку, стежучи за юридичною літературою, і разом з громадською своєю діяльністю не мало часу й сил своїх віддає літературній праці: він друкує низку статтів (в газетах, що за тих часів видавались у Києві, а саме— „Заря“, „Киевское слово“, „Киевлянин“), за питання про безправне становище євреїв. Одночасно з тим М. С. Мазор надрукував в „Журнале Гражданского и Уголовного права“ кілька широких праць. Року 1890 він був надрукував статтю з приводу „Повеления“ 8 листопада р. 1889 про заборону без дозволу міністра юстиції приймати до складу присяжних та й приватних повірених осіб нехристиянських ісповідань. Року 1892 виходить в світ праця М. С. Мазора „Закон 3 июня 1891 г. об упрощенном судопроизводстве“ (Журнал Гражданского и Уголовного права 1892 г. февраль). Року 1893 М. С. Мазор виготовив і надрукував працю про „Закон 8 июня 1893 г. об исполнении судебных решений“ (Журн. гражданск. и уголовн. права 1893 октябрь). Того ж таки 1893 року вийшла в світ його праця, що зачепила загальне питання, а саме: „Роля науки права в судовій практиці“ (Журн. Гражд. и Уголов. права 1893 г. февраль). Як можна вбачати з обліку поданих тут праць і тем М. С. Мазора не переставали цікавити питання переважно процесійного права. Всі зазначені в горі праці свідчать про те, що М. С. Мазор безперервно працює над науковим опрацюванням питань права; він не рве з наукою звязків, що їх закладено було ще за часів його студентства.

Звичайно, переважну кількість часу віддає він праці практика юриста. Проте й цей час не промайнув безплідно: Мазор накопчує досвід юриста—практика, доповнюючи та збагачуючи свої знання в царині цивільного права й процесу.

У році 1917 для М. С. Мазора відкривається широка й певна можливість використати свої багатющі практичні знання й теоретичну підготовку. Його, як видатного юриста—практика, було запрошено до відчиненого тоді Юридичного Інституту на посаду керівника над практичними працями студентів з цивільного процесу. Юридичний Інститут був свіжою установою. Його основоположники, чутливі до запитів життя, змагались запровадити новий напрямок у справу юридичної освіти і в міру можливости зближити теорію з практикою. Наслідком цього змагання стало запрошення до викладання в Юрид. Інституті кількох видатніших юристів, що відомі були своєю теоретичною підготовкою та що переводять практично юри-

дичні справи. Досвід сам себе виправдав: М. С. Мазор показав себе чудовим викладачем. Його оцінили й цінували товариші й студенти слухачі. Широкі знання, величезний досвід, природні здібності його становили запоруку твердого та постійного успіху його праці. І Юр. Фак. неодноразово давав М. С. Мазору відповідальні доручення. На протязі багатьох років М. С. Мазор проводив заняття, керуючи працями студентів з техніки складання договорів, а останнього навчального року викладав для юрисконсультського відділу основи цивільного процесу.

Хворий, виснажений, ослабнувши, М. С. Мазор проте сумлінно виконував свої обов'язки і з неслабнувшим зацікавленням працював зі студентами. Слухачі зобов'язані йому надзвичайно, засібна назаавжди залишились в їх пам'яті ясні, чіткі, бездоганні засоби обмірковання юридичних питань. Студенти втратили в особі М. С. Мазора цінного і цілком відданого своїй справі керівника, а разом з тим викладача—товариша, завжди готового допомагати своїми різнобігшим досвідом, а КІНГ—невтомного й корисного робітника. Назавжди ми заховаємо світлі за нього спогади.

*А. Е. Кристер.*

## Проф. П. Ф. Єрченко.

(Некролог).

11-го серпня ц. р. Київські В.И.Ш'ї та Науково-Технічні кола понесли тяжку втрату через смерть видатного вченого-техника професора Петра Феофановича Єрченка.

Небіжчик майже все своє життя віддав Київщині, її В.И.Ш'ам і технічним установам, приймаючи найближчу участь і в будівництві останніх років, не зважаючи вже на тяжкий стан здоров'я.

Професор П. Ф. Єрченко народився року 1868 го в родині дрібного службовця. Після закінчення гімназії в 1887 р. П. Ф. вступив до Харківського університету, а потім перейшов до Харк. Технолог. Інституту, якого курс закінчив в 1893 р. як інженір-технолог фаху механічної обробки волокнуватих матеріалів,

Перша діяльність П. Ф. пройшла на прядивній фабр. Соколовської м-ри, де П. Ф. займав посаду технічного директора, але, як тільки було відкрито Київський Політехнічний Інститут, П. Ф. було запрошено на викладача Ін-ту, а після захисту дисертації обрано на професора технології волокнуватих матеріалів. До підготовки на професора, ще в 1898 р. П. Ф. був командирований за кордон Перша значна наукова праця П. Ф. „Мотка селфактора“ була зроблена на фабриці, а на захист дисертації П. Ф. подав велику роботу: „Коефіцієнт полезного действия прядильных машин в связи с вопросом увлажнения и вентиляции воздуха прядильных фабрик“. Положення та висновки з цієї роботи, що її по суті зв'язано з охороною праці робітників, набули потім великого значення в практиці фабричного

обовоження та вентиляції. За час своєї діяльності як педагога-професора в Київськ. політ. Ін-ті П. Ф. видав ще кілька робіт, що їх зв'язано було з курсами, які П. Ф. читав: 1) „Курс отопления и вентиляции“, 2) „Теория чесания“, 3) „Теория кольцевого ватера“, 4) „Модуль прочности тканей“, 5) „Применение минерального топлива для домового отопления“, 6) „Наши Средне-Азиатские владения и культура хлопка в них“. За останні часи вже за Радянської влади, П. Ф. написав дві великі і маючі значення роботи: „Теория кольцевого ватера в связи с переменными скоростями“ і „Основание текстильной промышленности на Украине“. Остання тема була імпульсом в роботі вже знесилоного працею небіжчика.

Будучи енергійним діячем в сфері педагогтики В.И.Шів П. Ф. був двічі Деканом Інженірного та Механічного відділів (фак-тів) К. П. І., а в 1917 р. був обраний на посаду Ректора. В Київському Комерційному Інституті, що потім був перетворений на Ін-т Народнього Господарства П. Ф. з самих перших днів існування Ін-ту (з 1908 р.) аж до дня своєї смерті безперервно був одним із діяльніших членів професорської колегії. Під його керівництвом було устатковано лабораторію волокнуватих матеріалів, що багато років випускала фахівців, учнів П. Ф., які з успіхом і тепер працюють в десятках фабрик. Небіжчик взагалі поклав не мало сил на організацію всього молодого В.И.Шгу в цілому і багато цінного, як досвідчений фахівець вніс до його будови, не відмовляючись навіть від керуючої діяльності, як Декан Комерц.-Технічного фак-ту Ін-ту.

В багатогранчастій діяльності П. Ф. найбільше яскраво відділилися його настирливі наукові шукання за останні роки. Тут ми бачимо П. Ф. як робітника в сфері раціоналізації виробництва, як консультанта Київського Відділу Охорони Праці з 1924 р., а також як винахідника. Ще в 1922 р. П. Ф. сконстрував та збудував (в пом. Держвиддав'а РСФРР в Києві) першого вогневого калорифера з штучним піддуванням, який оказався дуже корисним ще і во всіх випадках для маломіцних по паровому господарству підприємств. П. Ф. розробив проекта на такі калориферні сушки для каоліна, шкіри і т. ин. що вживаються тепер і в київських і в иногородніх підприємствах, а також для домового опалювання (Домкомпрос в Києві). В звязку з винаходом калорифера П. Ф. сконстрував нового типу вентилятора „Keit'a“, що його коефіцієнт корисного діяння далеко переішов англійських. Цими винаходами П. Ф. дуже цікавляться й зараз за кордоном. Всі ці дані кажуть за те, що в особі небіжчика наша радянська Україна відчуває тим більшу втрату, що П. Ф як вчений, який пішов на зустріч новому будівництву всіма своїми силами і знанням, міг би дати ще багато цінного й потрібного для всіх. Важка ця втрата й для нас, його товаришів, що близько знали П. Ф. і працювали з ним.

М. Григор'ев.

ЗМІСТ.  
ОГЛАВЛЕНИЕ.  
INHALTSVERZEICHNISS.

	Стор.
Київський Інститут Народного Господарства за роки 1917—1927. . . . .	I
Киевский Институт Народного Хозяйства за годы 1917—1927. . . . .	—
Das Kiewer Institut für Volkswirtschaft in den Jahren 1917—1927 . . . . .	—
Друковані праці професорів та викладачів КІНГ'у за 10 років (1917—1927) . . . . .	XXIII
Печатные работы профессоров и преподавателей КИНХ'а за 10 лет (1917—1927). . . . .	—
Schriften der Professoren und Dozenten des Kiewer Instituts für Volkswirtschaft . . . . .	—
М. І. Мітіліно. До питання про торговельні оборудки . . . . .	3
М. И. Митилино. К вопросу о торговых сделках . . . . .	—
M. Mitilino. Zur Frage von den Handelsgeschäften . . . . .	—
М. М. Товстоліс. До питання, як набувати спадщину за Цивільним Кодексом. . . . .	17
Н. Н. Товстоліс. К вопросу о приобретении наследства по Гражданскому Кодексу . . . . .	—
N. N. Towstoliess. Zur Frage von der Annahme der Erbschaft nach den Zivilkodex . . . . .	—
В. Ф. Яновський. Нові консульські конвенції СРСР . . . . .	31
В. Ф. Яновский. Новые консульские конвенции . . . . .	—
V. Janowsky. Neue Konsulkonventionen der U. d. S. S. R. . . . .	—
М. О. Чельцов-Бebutov. Міжнародне спілкування криміналістів та наша карна політика . . . . .	49
М. А. Чельцов-Бebutov. Международное объединение криминалистов и наша уголовная политика . . . . .	—
M. Tschelzow-Bebutow. Die Internationale Vereinigung der Kriminialisten und unsere Strafrechtspolitik . . . . .	—
Є. І. Кельман. Сучасна німецька цивілістика з особистих вражень . . . . .	71
Е. И. Кельман. Современная германская цивилистика по личным впечатлениям . . . . .	—
E. Kelman. Die Moderne deutsche Zivilistik. (Persönliche Eindrücke). . . . .	—
Б. Б. Радзиковський. Постановлення проблеми грошей в переходову епоху . . . . .	113
Б. Е. Радзиковский. Постановка проблемы денег в переходную эпоху . . . . .	—
B. E. Radsikowsky. Zur Stellung des Geldproblems in der Uebergangsepoche . . . . .	—
Б. Г. Курц. Схід, імперіалізм та СРСР . . . . .	163
В. Г. Курц. Восток, империализм и СССР . . . . .	—
V. G. Kurz. Der Osten, der Imperialismus und UdSSR . . . . .	—
З. Орлова. 'Транзитна торгівля України в минулому та її сьогочасна проблема . . . . .	181
З. Орлова. Транзитная торговля Украины в прошлом и ее современная проблема . . . . .	—
S. Orlowa. Der Transithandel der Ukraine, in der Vergangenheit und sein heutiges Problem . . . . .	—
О. Р. Плетцер. До справи покладу рейок . . . . .	215
А. Р. Плетцер. К вопросу об укладке рельс . . . . .	—
A. R. Pletzer. Zur Frage von der Schienenlegung . . . . .	—

## II

### БІБЛОГРАФІЯ.

### БИБЛИОГРАФИЯ.

### BIBLIOGRAPHIE.

	Стор.
Й. Г. Тюнен в російській літературі.—В. М. Іванушкин . . . . .	189
И. Г. Тюнен в русской литературе.—В. М. Иванушкин . . . . .	—
I. H. Thünen in der russischen Literatur.—W. Iwanuschkin . . . . .	—
Праці Беларускага Дзяржаўнага Універсітэту у Менску.—Les Annales de l'Université de Minsk. 1926, № 11.—О. С. Добров. (Al. Dobrow). . . . .	87
Памяти академика проф. В. М. Гордона. Сборник статей кафедры „Проблемы современного права“ и Правового факультета Харьковского Инст. Нар. Хоз. 1927.—Б. О. Язловський (B. Jaslowsky). . . . .	90
J. W. Hedemann. Einführung in die Rechtswissenschaft. 2-te Aufl. 1927.—С. І. Кельман. (E. Kelman). . . . .	101
Шлях навчання. Березень 1927 р.—К. . . . .	104
Гражданский Кодекс Советских Республик. Текст и практический комментарий под ред. проф. А. Л. Малицкого. 3-е изд. 1927.—О. С. Добров. (Al. Dobrow). . . . .	105
Проф. В. М. Гордон. Система советского торгового права. 2-е изд. Изд-во НКЮ УССР. Харьков, 1927.—А. Е. Кристер (A. Christer). . . . .	107
Т. П. Ефименко. Труд и собственность. Критический обзор учений о спецификации. Изд. НКЮ УССР. Харьков, 1925.—Б. О. Язловський (B. Jaslowsky) 109	109
Zeitschrift für Ausländisches und Internationales Privatrecht. Hrg. von Ernst Rabel. 1. Heft, 1927.—А. Е. Кристер (A. Christer). . . . .	111
Проф. М. Мітіліно. Елементи фінансової науки. ДВУ. 1926.—М. А. Кованько (P. Kowanko) . . . . .	225

### PERSONALIA.

Пам'яті М. С. Мазора.—А. Е. Кристер . . . . .	227
Zum Gedächtnis an M. S. Mazor.—A. Christer . . . . .	—
Проф. П. Ф. Ерченко (некролог).—М. М. Григор'єв . . . . .	230
Prof. P. F. Jertschenko (Nekrolog).—M. Grigorjew . . . . .	—

---

**РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:** Голова та Відповід. Редактор—Ректор Інституту О. О. Карпенка.  
 Члени: професори І. В. Єгоров (редактор відділу техніки), Є. І. Кельман, А. Е. Кристер (редактор відділу права), М. І. Мітіліно, С. Д. Сидоряк (редактор відділу економіки) Секретар О. С. Добров.

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТУ НА  
**„ЧЕРВОНЕ ПРАВО“**  
ДВОХТИЖНЕВИЙ ОРГАН НАРОДНОГО КОМІСАРІЯТУ ЮСТИЦІЇ УСРР

„ЧЕРВОНЕ ПРАВО“ подає статті:

- а) Загального політично-державного характеру;
- б) Провідного характеру на питання права;
- в) Практичного характеру з різних галузів права та судової й адміністраційної практики

і матиме такі відділи:

- 1) З судової зали (звіти про найважливіші судові процеси);
- 2) Правнича хроніка:
  - а) інформації про діяльність законодавчих та інших центральних органів УСРР і СРСР;
  - б) важливіші законодавчі акти окремих радянських республік;
  - в) з діяльності НКЮ УСРР;
  - г) практика Найвищого Суду УСРР;
  - д) практика ВАК і особливої Комісії вищого контролю земельних спорів.
- 3) На місцях (інформації про діяльність органів юстиції, юридична допомога населенню).
- 4) Практичний порадник української правничої термінології.
- 5) Відповіді юриста.
- 6) Бібліографія, критика.
- 7) Поштова скринька.

**ПЕРЕДПЛАТА:** на рік—6 крб., на 6 місяців—3 крб. Всім робітникам юстиції передплата пільгова—5 крб. Ціна номера в роздрібному продажу 35 коп.

**Передплату приймається в головній конторі та філіях:**

Київ, вул. Воровського, 17. Одеса, вул. Лассаля, 17. Дніпропетровськ, пр. К. Маркса, ріг Ленінської. Артемівськ, Харківська вул., 51. Полтава, вул. Котляревська, 11. Москва, Б.-Дмитровка (ріг Камерг. пров.), 3.6.

**АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:** Харків, Сад.-Куликівська, 9/2, НКЮ.

**АДРЕСА КОНТОРИ:** Харків, вул. Артема, 31.







YD 21275

M170990

THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA LIBRARY

Ціна 2 карб.